

Муҳаммад Али

УЛУҒ САЛТАНАТ

Эпопея

Учинчи китоб

МИРОНШОҲ МИРЗО

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ,
ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 821.512.133-3
КБК: 84(5Ў)6
А – 49

Иллюстрациялар муаллифи
Ўзбекистон Республикаси санъат арбоби
Алишер Алиқулов

А – 49 Али, Муҳаммад
Улуғ салтанат. Эпопея. Учинчи китоб.
«Мироншоҳ Мирзо». – Т.: «Sharq», 2014. –
528 б.

ISBN 978-9943-26-210-2

УЎК: 821.512.133-3
КБК: 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-26-210-2

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2014 й.

БИРИНЧИ БОБ

I

Кишининг баҳри дилини очадиган ёруғ тонг отиб келарди.

Борлиқ уйқунинг энг ширин паллаларини бошдан кечирмоқдайди. Осмонда ёмби олтиндай ярақлаган тўлин ой нурлари кесила бошлаганидан хиралашиб борар, милт-милт қилган яккам-дуккам юлдузларгина уйғоқ эди. Онда-сонда чириллаган чигирткалар овози олам тинчлигини бузишга бе-наф тиришарди.

Олисда, адир тепасида худди отаётган тонг бағридан отилиб чиққандай елаётган уч суворий-нинг қораси кўринди. Бири қолганларидан анча ўзиб кетганди. Улар вазият тақозосидан кечаси йўлга чиқишга мажбур бўлганга ўхшардилар. Икки довоннинг биринчиси босиб ўтилганди.

Кечанинг оромбахш уйқусидан кўз юмиб, шид-дат билан от қўйиб бораётганлар кимлар экан? Шо-шилинч хабарни етказишга бел боғлаган чопарлар-микин? Хушxabар бўлса-ку, бир нави. Чопарлар, кўпинча пойтахт Самарқанд ёққа юришади, лекин бу отлиқлар фарбу шимолга – Бухоро томонга қараб йўл тутгандилар.

Худди шу паллаларда салтанат пойтахти Са-марқанди фирдавсмонандда ҳам ҳаммани безовта-лик қамраб олди. Маҳди улё Сароймулкхоним бу хабарни эшитиб, даҳшатдан қотиб қолди. Сабри-тоқати чидамай, қирқларга борган, уddaбурруну чаққон бош мулозим Сафарберганни чақиртириб,

тездан йўлга чиқилажагини билдирди. Мулозимлардан бирини Боғи Биҳиштга, малика Туман оқага жўнатди. Амирзода Халил Султон ўтган куни амалкиси Пир Муҳаммад Мирзо олдиға, ўша боққа кетган. Ҳар иккисини яхши кийинтиришларини ўқтирди. Иккинчи мулозим Боғи Нақши жаҳонга йўналди. У ерда Амир Сулаймоншоҳга узатилгандан кейин, Соҳибқироннинг қизи бегойим Султон Бахт бегим истиқомат қиларди. Умаршайх Мирзонинг фарзандлари ўн бирни тўлдирган Густам Мирзо ва саккиз ёшли Искандар Мирзолар ҳам мазкур боғда яшардилар. Оқа бегимнинг ўғли Султон Ҳусайн Мирзо Орзумулк оқа қўлида тарбияланарди.

Ўн яшар Султон Ҳусайн Мирзо ўзбошимча ва кулоксиз ўсар, гапга кирмас, текканга тегиб, тегмаганга кесак отар, ҳаммани жонидан тўйғизар, буви-си Орзумулк оқа ундан дод дерди.

Мироншоҳ Мирзонинг фарзандлари ўн яшар Абу Бакр Мирзо, ундан бир ёш кичик Умар Мирзолар бошқа маликалар тарбиясида. Бари Сароймулкхоним назоратида эди. Мулозимларга, маликалар ва амирзодалар Кўксарой олдида тайёр турсинлар, тонг-эртан саҳарлаб йўлга чиқиладур, деган топшириқни етказиш буюрилди.

Ҳаммаси хуфтонга яқин юз берди.

Ўн беш ёшли, босиқ ва ўйчан Шохрух Мирзонинг, Соҳибқирон уни Хуросону Форс юришига олиб кетмаганидан ҳануз кўнгли ўксуклиги сезиларди. Шаҳзода Муҳаммад Султонни сафга қўшдилар, унинг устига, нуфузли лашкарга манглай бошлиғи этиб тайинланди, ҳолбуки, Шохрух Мирзодан бир ёшгина катта, холос. У эса – Соҳибқироннинг ўғли! - сафга олинмади...

Сароймулкхоним амирзоданинг дили чўкиб қолганини, сафарга жўналмасдан илгариеқ фахмлаганди.

– Амирзодам! – деди Сароймулкхоним мулойим овозда. – Ҳали олдингизда кўп сафарлар бордур, Оллоҳ буюрса... Жанг майдонлари қадамингизга мунтазир кутиб турибдур, ҳа... Ортиқча куйинмангиз...

Катта малика билан амирзода нохуш хабар келмасидан аввал, оқшомда Боғи Чинордаги зилол сувли ҳовуз бўйида ўймакор нақшлар билан безатилган сўрида суҳбатлашиб ўлтиришарди. Кечки салқинда боғ яна ҳам сўлимлашиб кетганди. Катта малика амирзодани овутиш билан овораю лекин безовта кўнглини аллақандай ғашлик сирқиратарди.

Шоҳрух Мирзо дуркун, қадди қомаги расо, кенг пешонали, қошлари куюқ, қовоқлари қалинлигидан тўнг феъллидай бўлиб кўринадиган, кўзлари катта-катта, илк мўйлаби сабза урган, мулоҳазалари ёшига қараганда теран, йигитлик мақомига эришиб бораётган бир паллада, ўғиллар ичида уни кўпроқ Соҳибқиронга тортган, дейишарди.

Сафар овозаси чиқди дегунча, барча амирзодалару амирлар кимлар танланиши билан жуда қизиқишар, барча хушёр кулоқ солиб турарди. Ҳамма қатори Шоҳрух Мирзо ҳам сафардан умидворлигини яширмасди. Афсуски, иш у кутгандай чиқмади.

– Шак йўқ, валинеъмат Соҳибқиронга яхшироқ аёндур, хонимойим ҳазрати олиялари.. – сўзланди амирзода. – Аммо сафардан аввал ҳамманинг бирма-бир номини айтдилар. Фақат каминадан сўз очмадилар. Ахир шавкатли оғаларим Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзолар не-не фавжларни жангга олиб кирганларида менинг ёшимда эдилар-ку! Мен ҳам ўн олти ёшдамен, ахир...

– Кўнгилга олмангиз... Амир Соҳибқирон барча фарзандларини бирдай кўрадилар, ҳа... Ахир Бано-

катнинг ўрнида кўркам шаҳар бунёд этдирдилару Умаршайх Мирзо ёки Мироншоҳ Мирзо номига қўймадилар, балки «Шохрухия» деб атадилар... Бунни фаҳмига борғайсиз, албатта. Сиз, фарзанди аржумандини ардоқлағонлари учун-да... Икки йил олдин Тошканддан Дашти Қипчоқ савашига жўнаётиб, ўзингизни ва амирзода Пир Муҳаммадни юртни бошқариб туриш учун Самарқандга қайтариб юбордилар-ку. Тўғрими? Нима учун? Яна сизга қаттиқ ишонғонлари сабабидан-да... – мийиғида кулди Сароймулхоним. – Энди... сизни пойтахтда менга ҳамроҳ сифатида қолдирдилар-да... Хонимойим ёлғиз бўлмасун, ёнида юрсун дедилар...

Бош экканча ерга тикилиб ўлтирган Шохрух Мирзо жилмайишга уринди.

Шу палла яқингинада Эронга отланган Амир Темур Кўрагондан чопар етганини айтдилар. Сароймулхоним аллақандай ҳадик аралаш умид ва таважжухда яқинлашаётган чопар томонга қаради: қандай хабар олиб келдийкин? Ҳамиша яхши муждамикин, йўқмикин, деб юрагинг така-пука, жонинг ҳалак... Чопар раҳматли Аббос баҳодир ўғли, ўттизларга бориб-бормаган калтабақай Усмон Аббос экан.

...Суворийлар иккинчи довонга яқинлашиб қолдилар.

– Жаҳон шаҳодаси Муҳаммад Султон адашмадиларму эркан, Амир Аллоҳдод жаноблари? – сўради отлиқлардан бири иккинчисидан, анчагина олдинда от чоптириб бораётган суворийга ишора қилиб. – Бу ерларда ҳеч юрмаганман...

– Йўғ-е, Айбож ўғлон жаноблари! – жавоб берди Амир Аллоҳдод. Калта қирқилган соқол-мўйлабли, гирдиғум келбатли, бировга боққанда ҳамиша жаҳли чиққандек қуюқ қошлари чимирилиб кетадиган ўттизлардан ошган бу киши Амир Сайфид-

дин некўзнинг иниси эди. – Шаҳзодамнинг бу ерларни беш қўлдаи билишларига шубҳа йўқ! Кўп бор ўтганлар!

Тўхтамишхон қиличини чопган, асли Жўжи наслидан, ўтгиз бешлардаги Айбож ўғлон Қундузча ёнидаги жангда Турон кўшинига асир тушиб қолди. Унинг Олтин Ўрда лашкари сафида мардона саваш қургани гафтишда қалқиб чиқди...

Асирни қўлларига кишан солиб, Амир Темур ҳузурига олиб кирдилар. Ҳеч ким тиз чўккан Тўхтамишхон сардорининг қисмати қандай тугадини билмасди. Номаи аъмолини эшитгандан кейин, Амир Темур сийрак чап қошида каттагина чандиғи бор асирнинг кўзларига қаради: рўбарўда йўлбарсникидек қисилган кўзлар унга тикилиб турарди. «Йўқ, бу қисилган эмас... асли қисик кўзлардир...» – хаёлидан кечирди Соҳибқирон.

– Бизларга қарши қаттиқ саваш қурди, дегин?.. – босиқ сўради Амир Темур Муҳаммад Чуроға додхоҳдан. Барча Соҳибқирон ғазаб отига минди, деб ўйлади. – Қаттиқ саваш қурдимми...

– Қўрқмай саваш қурган, Амир Соҳибқирон. Оти қоқиниб кетиб, йиқилибди. Шундан асир тушган. – тушунтирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ..

Айбож ўғлон алақачон ҳаётдан умидини узиб кўйганди.

Орага жимлик чўкди... Атрофдагилар саросимада дам Соҳибқиронга, дам асирга қарардилар.

– Қаттиқ саваш қурди, дегин?.. – такрорлади яна Амир Темур тахтдан туриб асирнинг ёнига келар экан. Кейин кутилмаганда дона-дона қилиб давом этди. – Йиқилғонда асир тушиб қолғон, хим-м... йиқилғонда... Ғаним лашкари бизга қарши қилич кўтарса, жон-жаҳди билан ёпишса, ўз юртининг тузини ҳалоллаган деб ҳисобласунлар! Ғанимнинг қайси навқарик, жон ҳузурини ўйлаб, жанги жадал пайтида ўз бегига хиёнатга борса, туз ҳақини,

бек хурматини, навкарлик бурчини унутса, ўз беги душманига ён босса, бундай кимсани хизматга йўлатмасунлар. Салтанатда шундоқ тартибни қаттиқ тутсунлар. Яна. Сипоҳийлардан кимки астойдил қилич чопса, маошини оширсунлар. Қайси сипоҳий урушдан юз ўгириб қочса, уни илтифотимиздан маҳрум этсунлар. Агар мажбуран чекинган бўлса узрини қабул айласунлар. Агар уни ваҳима босган бўлса, изза қилсунлар... Яна. Душман қаршисида қилич чопиб яраланган навкарга инъом бериб сийласунлар. Бордию яралангандан кейин қочган бўлса, унга таҳсин ўқиб, яраланганини эътиборга олсунлар. Чунки у ғанимга хужум қилмаган тақдирда ҳам, ёв ҳамласи вақтида жароҳатлангандир, яраси бунинг гувоҳидир... Айбож ўғлон мард йигит экан, юртининг тузини ҳалоллабдур! Иззату икром кўргизилсун!

Амир Темурнинг сўзларидан барча хайратга тушди. Инсофу адолат ҳам, олийжаноблик ҳам шунинг ичида мужассам эди. Айбож ўғлон ўзини Соҳибқирон оёғига ташлади:

– Оллоҳ умрингизни зиёда қилсун!.. Зиёда қилсун...

Шундай дер экан, жўжизоданинг қисик кўзларидан қувонч ёшлари қуйилиб келарди. Ўша-ўша, Айбож ўғлон Соҳибқироннинг садоқатли мулозимига айланди.

Қундузча жангида Тўхтамишхоннинг сардорларидан бири Сотқин баҳодир қизгин савашиш пайтида вазиятни чамалаб, Турон қўшини тарафига қочиб ўтди. Пойини ўпиб турган баҳодирга ижирғаниб қараркан, Соҳибқирон: «Ўз бегига вафосиз, душман бегига вафо қилармиди!.. Мана шундоғлардан худо сақласун!», – дея ўлимга буюрди. Бирорта ҳам одам хоинга ачинмади.

Шахзода Муҳаммад Султон амирларнинг гапларини эшитмас, тезроқ Жўйи Зар сойига етиб

боришни, суюкли бобосининг оёқларига бош уриб, Оллоҳдан шифолар тилашни ўйларди. Кеча чопар Ҳумоюн ўрдудан, валинеъматнинг мизожлари¹ бирдан сустлашганини, алақачон Жайхундан ўтиб кетган шаҳзода, қўшинини ўша ерда қолдириб, ўзи шитоб келсун, деган хабарни етказди. Соҳибқироннинг ҳозирги сиҳҳати, ҳол-аҳволи ҳақида сўраб-суриштирганди, чопар «Валлоҳи алам биссаваб»² дея олди холос...

Олдинда яна бир доvon турарди.

– ...Амир Соҳибқирон... тўсатдан... касалликка чалиндилар... – Усмон Аббос катта маликанинг кўзларига тик қаролмай таъзим бажо айлади. Унинг кенг бурун катаклари билинар-билинмас кенгайиб тораярди.

– Нима-нима?! Нима дединг?.. Қирмизи оқ юзлари бўғриққан, бежирим ёқут лаблари қимтинган Сароймулкхоним ўрнидан сапчиб туриб кетди! У доимо шундай бемаҳал келган балодан қўрқади.

Ажабо, Амир Соҳибқироннинг бетобланишлари ҳам жуда осон: соппа-соғ юрган одам бирданига оғрийди-қолади! Шундай одатлари бор-да... Бундан икки йил аввал ҳам кўққисдан қаттиқ ҳолсизликка тушдилар. Тўхтамишхон муҳорабасига бораётиб, Тошқандда қирқ кун ёстикдан бош кўтармадилар. Катта малика худонинг зорини қилиб юриб, суянган тоғини соғайтириб олди. Аввали бари худодан-ку. Мана энди катта сафарга отланиб, Самарқанддан чиққанларига бор-йўғи ўн кун бўлди, яна тоблари йўқ... Ўзинг сақлагил, эй парвардигор!

Шоҳрух Мирзонинг катта-катта кўзларида қўрқув аломатлари кўринди. Валинеъмат Соҳибқирон дардга чалинибдилар! Хунук хабарни эшитди-ю бирдан падари бузрукворидан ўпкалаб, ўқсиб юр-

¹ Мизож – кишининг табиати.

² Арабча ибора: «Оллоҳ тўғрисида билувчандир», маъносида.

ганлари ўзига эриш туюлди. Ичида хонимойим олдида изо тортди... Ҳатто Амир Соҳибқироннинг бетобликларига ушбу кераксиз гапларим, ношукрлигим сабаб шекилли, деган ўйга бориб, дили ғашланди. Ҳамиша оёқда тик юрадиган, чарчаш нима билмайдиган чинордай валинеъмат Соҳибқироннинг энди чорасиз азиз бошларини ёстиққа қўйиб, азобланиб ётганларини бир зум кўз олдига келтирди. «Оллоҳ ўзинг кечиргил, зинҳор падари бузрукворимдан хафа эмасдурмен! Ўзинг шифо бергил!..» – пичирлади амирзода...

– Бухорои шарифда қаттиқ беҳаловат бўлдилар... – ҳали йиғлашга тайёр турган Усмон Аббос энди ўзини ўнглаб олди. – Аммо ҳазрат амирлару ақобирларнинг илтижоларига боқмай, сафарни давом этдирдилар. Ўзим гувоҳман. Катта қишлоқлар орасидан оқиб ўтадиган Жўйи Зар сойи бўйидаги хушманзара бир боғ бор экан, ҳазрат шу ерда ётиб қолдилар... Иссиғлари бор. Кўп турку тожик ҳозик табиблар шифо излаш ила машғуллар... Амир Соҳибқирон маликалару шаҳзодаларни, ўғлон-ушоқларни хузурларига чорлатдилар. Амирзода Мироншоҳдан бошқа барча фарзандларни чақиртирдилар. Чағониён ёққа шаҳзода Муҳаммад Султон жанобларига чопар юборганларини ўз кўзим билан кўрдим. Баридан ҳам, сиз маҳди улё ҳазрати олияларини тезроқ етиб келишларини буюрдилар. Жўйи Зарда отга қамчи босганимни биламан холос, ҳозир хузурингизда турибман...

Усмон Аббос маънос бош эгди.

Ҳамма боғларга бесаранжомлик соя солди...

Тонг отар-отмас, барча Кўксарой олдида йиғила бошлади. Сунбуланинг салқин саҳаридаги ёқимли тоза ҳаво ҳам кўнгишларга татимасди. Сароймулк-хоним, Туман оқа, Султон Бахт бегимлар ўз мулозимлари ва хос лашкарлари билан шай эдилар. Биров бировдан гап сўрамас, гоҳ-гоҳда туяларнинг

пишқиришлари, отларнинг бесабр ер тепинишлари эшитилар, ҳамма жўнаш онларини кутарди.

Соҳибқироннинг набиралари – шаддод амирзодаларнинг тоқатсизлиги отларникидан қолишмасди. Айниқса, эғнига заррин авра тўнча кийган, бошига ярқираган тожнамо саллача ўраган етти яшар истараси иссиқ Халил Султон бир жойда жим туролмас, ғайрати жўшиб, гоҳ у амирзодага бориб қулоғига нимадир шивирлар, гоҳ бу амирзодани туртиб ўтарди. Унинг бу қилиғи қулоқсизлик ва тўполоңчилик мартабасини муқим эгаллаган ўн яшар Султон Хусайн Мирзога ёқмади, ғаши келиб, Халил Султонни итариб юборди. Катталар аралашмаганларида жанжал бўлиши муқаррар эди.

Ниҳоят йўлга чиқилди. Юқоридан қараган одам шундай манзарани кўрарди: олдинда катта малика Сароймулкхоним пешонасига нақшинкор қўнғироқ осилган туя устида яшил тахтиравонда ўлтирар, кейинги пушти ранглисида Туман оқа, сариқ ранглисида эса Соҳибқироннинг қизи Султон Бахт бегимлар борардилар. Шохрух Мирзо бошлиқ амирзодалар ҳар бири ўз аткалари¹ билан ёнма-ён отлар жиловидан маҳкам тутиб олгандилар. Карвон хос лашкар қузатувида «Қайдасан, Жўйи Зар!», деб йўлга чиқди.

II

Ушбу воқеалардан уч ой аввал йигирма олти ёшли Мироншоҳ Мирзо тўққиз минг отлиқ аскардан иборат лашкарни ва уғруқни бошлаб, йўлларда азият чекиб Озарбайжоннинг Султония шаҳрига етиб келди. Пойтахтда лашкарга хазинадан ялпи бир йиллик улуфа² ундирилганидан амирзоданинг қўнгли тўқ, оз фурсатда Соҳибқирон унга топшир-

¹ Атка - оталиқ, тарбиячи.

² Улуфа - ҳарбийларга бериладиган ҳақ, маош.

ган вазифани уддалай олишига ва бу салтанат тахти сари кўтарилишида пиллапоялардан бири вазифасини бажаришига аниқ ишонарди.

Кўксаройдаги машваратда Форс томонларга юриш ҳақида сўз борганда, Хулокухон мулкида бузғунчи қароқчилар кўпайиб кетганлиги, манзиллар нотинчлиги, ҳожи ва савдогарлар хатарларга қолишаётгани, Хумоюн ўрду томонидан ўрнатилган тартибу низомларга путур ета бошлаганлиги қайд этилди.

– Катта карвон йўллари устида жойлашган Султония ҳозир хароб аҳволда... У шаҳардан бу шаҳарга кўчиб юрадиған қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф тагин уни эгаллабдур... Райиятнинг азият чекаётғони хусусинда хабарлар келиб турибди. Султония илгимиздан чиқмаслиги даркор! – деди Амир Темур ва кейин фармон қилди: – Улуғ сафар бошланмасдан, амирзода Мироншоҳ Мирзо қўшин бошида Султония шаҳрига қараб отлансун! Биз изидан етиб борғайбиз!..

– Амир Соҳибқирон! – мурожаат қилди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. У кўпдан бир кенгаш беришни дилга тутиб юрарди, ҳозир шу фурсат келганини сизди. – Агар ижозат этсалар, Амир Қора Юсуфга инсофга чақириб элчи юборилса... демакчийдим.

Турон султони бир оз ўйланиб турди, кейин норози оҳангда додхоҳга қаради:

– Йўқ... Ундоғ йўл тутсак, у ҳам одам қаторига кириб қолади...

Ҳеч ким сўз қўшишга журъат этмади.

Амир Қора Юсуф Мироншоҳ Мирзонинг шидатли қадамларидан хабар топди. Жангари амирзода билан тўкнашишни хушламай, ҳали пайт бориди шимолга, Маранд шаҳри ёқларга жўнади.

Мироншоҳ Мирзо масъуд кунларни бошдан кечираётганидан хушбахт эди. Бир нарса аёнки, валинеъмат Соҳибқирон уни ардоқлайди, йўқ эса, номи

чиққан Хоразм маликасини Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, ёши улуғ оғаси Умаршайх Мирзога никоҳласалар муносиб эди, лекин, Оллоҳга шукрки, уни ортиқ кўрдилар. Демак, келажакда амирзодадан умидлари катта...

Хонзода хонимга уйлангандан кейин амирзода ўзини «Кўрагон» санаб, пинҳона бемисл ғурурланадиган одат чиқарди. «Ана энди келдук мақсудға!..» – такрорлаб кўйди ичида ўзининг яхши кўрган сўзларини.

У аввалдан ҳам ўзини ака-укалар ўрамида Жаҳонгир Мирзодан кейин «кўрагон» лақабига муносиб кўриб юрар, бу кўнглида яшриниб ётган, ҳукмдорлар фарзандлари учун табиий саналадиган туйғуларни аллалаб келарди.

Амирзода ҳам Турон маснади, Туркистон тахти ҳақида кўпдан хаёл суради. Тахтга миnamан, демаган амирзодани киши санамайди. Ҳар бир меросхўр ўғил расамади-ю фурсати билан мамлакат тахтига ўлтирмоғи керак. Шунга интилиши ҳам зарур, интилиш айб эмас. Бу – азал қонуни...

Мироншоҳ Мирзо ҳам шунга риоя қилади. Лекин бир нарса уни қийнайди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин ҳамма, ёшига кўра валиаҳдлик Умаршайх Мирзога ўтади, деб турганда, лоп этиб, ўғиллар эмас, набира Муҳаммад Султон бунга лойиқ топилди. Нега шундай, деб Амир Соҳибқирондан сўрашга киши ботинмайди.

Амирзоданинг ёдида: болалик пайтлари, қиссахон Мавлоно Убайд Соҳибқиронга кўп китоблар ўқиб берарди, бу Мироншоҳ Мирзога жуда ҳам ёқарди. Ўшанда турк хоқонлари, Эрон шаҳаншоҳлари, Рум қайсарлари, Ҳинд рожалари, Чин фағфурлари ҳақида тинглаган кўп ривоятлар бари унинг хаёлида... Соҳибқирон барча ўғиллари-ю набираларини йиғиб, келажакда шубҳасиз нафи тегади, деган умидда кечмиш эртақларини тинг-

лашга ундарди. Валиаҳдлигу тахтга миниш борасидаги кўп ғаройиб нақллар, ажойиб қиссалар, орзулар бошқалар қатори амирзоданинг ҳам хаёлини ўғирларди. Оҳ, қачон келар экан ўша паллалар!..

Қайси замондадир яшаган қандайдир шаҳзоданинг воқеасини эшитар экан, унинг ўрнига дарҳол ўзини қўйиб кўрарди. Ўз ажали билан оламдан ўтган оталаридан сўнг ҳалол тахтга минган шаҳзодалар амирзодада ҳавас уйғотарди, ҳа, ҳавасланарди, лекин шундан кейин бирдан хушёр тортарди: майлига, амирзода тахтга минмаса ҳам минг марта розидур, худо умр берсун, Амир Соҳибқирон, падари бузрукворлари юз йил, ундан ҳам кўп яшасунлар, дунё тургунча турсунлар, илоҳи.

Тавба деб гапирмак керак. Падаркушлар тўғрисидаги ҳикояларни эшитганда, беихтиёр ўридан кўзғолар, ноқобил фарзандларни лаънатлар, кўкрагига туфлаб: «Мумкинму? Мумкинму?.. Худо сақласун! Худо сақласун!.. Мен бўлганимдами, таъзирини бериб кўярдим!» – деб юборарди.

Мироншоҳ Мирзо ўшандай суҳбатлардан бирида «Гулшани ҳазойин» деган, бус-бутун бир олам яширинган сирли сандиқ ҳақида Соҳибқирондан ғаройиб нақл эшитди...

Аmmo Соҳибқирон ҳали излаб бу сандиқни тополганлари йўқ, чамаси. Ҳарқалай, Мироншоҳ Мирзо бу борада ҳеч нарса маълум эмас. Сеҳрли сандиқ амирзодани ҳам дил-дилидан ўзига асир этди! Балки у ҳам қидирар, топар?..

Ўн икки йил аввал Амир Темур зафарқарин¹ қўшин бериб, ўн тўрт ёшли Мироншоҳ Мирзони Хуросон ҳокими қилиб юборди. Ушандаёқ ёш амирзода Боғи Чинорнинг каттагина майдончасида ҳарбий машқ сирларини ўргатган устози, сир-

¹ Зафарқарин (араб) – зафарни яқинлаштирувчи. Бу ерда, қудратли маъносида.

дошга айланган Ахий Жаббор баҳодирни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Бироқ баҳодир раҳматли Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси эди, Хонзода хоним хизматида баъддигидан, амирзода истиҳолага бориб бир нима дейишга ийманди.

Кутилмаганда, тақдир Мироншоҳ Мирзо билан етти йилдан бери тул ўтирган Хоразм маликасини бир-бирига боғлаб қўйди... Шу-шу, Ахий Жаббор баҳодир ҳам ёстиқдоши Оққиз билан Хуросон ёқларда яшайди. баҳодирнинг амирзода олдида мартабаси баланд эди. Шоп мўйловига доим калта қирқилиб юриладиган мошбиринч бежирим соқоли ҳам қўшилиб элликни қоралай деб қолган баҳодир кўзга тагин-да, салобатлироқ кўринарди.

Чоштгоҳ маҳали амирзода чопари шаҳарнинг шимолидаги Чаманбоққа кириб келди ва Ахий Жаббор баҳодирни саройга чорлаётганлари хабарини етказди. У Учқора билан Йаналтекинларни ёнига олиб, йўлга отланди.

Баҳодир Султонияга илк бор келган бўлса-да, унинг тарихини аввал синчиклаб сўраб-суриштириб билиб олган, маълум тасаввурга эга эди. Бир пайтлар хулоқуий хонларининг шавкатли пойтахти сифатида донг таратган, тевараги ўттиз минг қадамча чиқадиган Султониянинг аввалги шукуҳидан асар йўқ. Қайсидир хон девор билан ўрашга киришганча қолиб кетган бу шаҳар юз йиллар муқаддам мўғул ҳукмдорлари Султон Арғун ва Султон Муҳаммад Худобанда замонида бунёд этилган экан. Агар шаҳар узук бўлса, беш бурчакли ҳашаматли саройни узукнинг ярқироқ кўзи дейиш жойиз.

Султон Худобанданинг ҳамма жойдан кўринадиган, атрофида саккиз минора қад кўтарган, улкан гўмбазли, мусамман шаклидаги маҳобатли макбарасига яқинлашганларида, Учқора сўради:

– Утган куни бир одамнинг бу ердан ўтаётиб: «Эй шоҳи Худобанда, зулмунанда» деганини

эшитдим... Ўша ҳукмдор зулмқунанда эканму, баҳодир жаноблари?

– Ол-а! – деди Ианалтекин. – Доим ёмонликни кавлайсан-а, отангни арвойи!

Учқора индамади.

– Пайғамбаримиз ҳадисларида, ўтганларнинг фақат яхши хислатлари эсланади, деганлар... – тушунтирди Ахий Жаббор баҳодир. – Бу ердан ўтаётиб, шу шаҳарни бунёд айлаган султон экан, жойи жаннатда бўлсун, дейиш лозим...

Тиз чўкишиб фотиҳа ўқиганларидан кейин, яна йўлда давом этдилар. Шаҳардан ўнг тарафда бор кўрки-бисоти қишин-ёзин аримайдиган қорлардан иборат баланд шийдам чўққилар бўй чўзган. Балоғатга етган сарвқомат, оқбадан қизнинг сийнасини эслатадиган, оппоқ қорга чулғанган энг баланд гўзал чўққи алоҳида ажралиб туради. Гоҳида уни «Қиз сийнаси» деб ҳам қўядилар.

Чапдаги тоғларда эса, умуман қор йўқ, қоялари доим чўғдай қизиб ётади, Хазар денгизининг яқинлиги сезилмайди, ҳавоси иссиқ. Тўрт томони шамолларга ланг очиқ бу шаҳар ҳали ҳам музофотнинг гавжум савдо марказларидан ҳисобланади. Барча йўллар Султонияда кесишади.

Чорраҳага борганларида, кўз олдиларида тўртта катта кўча пайдо бўлди.

– Зўр кўчалар экан, отангни арвойи! Худди шаҳар тўртта қўлини тўрт томонга чўзиб ёйилиб ётгандек... – чиройли ўхшатиш қилганидан ўзича мамнун деди Ианалтекин. – Қаерларга боради, баҳодир жаноблари?

– Шаҳардаям қўл бўладиму, дастингдан кетай? У сенга, нима, одамму?.. Яна тўртта эмиш! Хо-хо-хо!..

– Ол-а! Вей, ҳамиша олдинда оғизни очса қопасан-а, отангни арвойи!

– Мана бу чапдагиси Шохроҳи жануби, Ҳамадон орқали Бағдод, ундан Маккаи муқаррамага олиб

боради. – тушунтирди гапни кесиб Ахий Жаббор баҳодир. – Ўнгдагиси Шохроҳи шимоли, Зинжондан кейин Ардабил, ундан Қофқоз мамлакатларига уланади, рўбарўдагиси Шохроҳи ғарби – Зинжону Табриз ва Рум элига боғланади, турган кўчамиз Шохроҳи шарқи, Қазвиндан ўтиб Хуросонга элтади. Ҳов наридан яна бир йўл билан Исфаҳон, Шероз орқали Хурмузга чиқиб олиш мумкин.

– Маккаи мукаррамагача қанча йўл экан, баҳодир жаноблари? – сўради Учқора.

– Бу ердан қанча йўл эканини билмайман, – жавоб қилди Ахий Жаббор баҳодир. – Аммо бир куни Амир Шохмалик жанобларидан сўраганимда шундай деганди: «Самарқанддан Маккаи мукаррамага саккиз юз олтмиш тош йўлдир. Бир тош – ўн икки минг газдан иборат, бир газ – йигирма тўрт бармоққа, бир бармоқ – олти арпа донасига, бир арпа донаси – от қуйруғи қилининг еттитасига тенгдур...»

– Ол-а! – деб юборди Йаналтекин ҳайратда. – От қилининг еттитасига тенг-а!

– Оҳ, Шохроҳи жанубидан тош-тош йўл босиб кетаверсанг, кетаверсанг-да, Маккаи мукаррамадан чиқсанг!.. – деди Учқора кўзлари ёшланиб.

– Худо хоҳдаса, ҳажга ҳам боргаймиз! – йигитлар кўнглини кўтарди Ахий Жаббор баҳодир.

Одам кўплигидан кўчалар тирсиллайди. Дам ўтмай Ҳиндистондан, Суриядан, Табриз, Шамоҳа, Дамашқ, Шероз, Хўрмуз, Самарқанд ва Бухородан моллар ортилган туя карвонлари маржондай тизилиб шаҳарга кириб келади. Султония бозори машҳур шаҳар, фуқаронинг ўндан тўққизи савдо билан шуғулланади, кўча бўйларидаги кичик-кичик дўконлар, айвончалар атрофларида одамлар уймалашгани уймалашган.

Узоқдан шуқуҳли саройнинг қораси кўринди. Рангоранг кошинлар билан безатилган миноралари

кўкка бош кўйган, тош деворлари нақшинланган бу кошона чиндан ҳам Султониянинг кўрки хисобланарди, ҳар бир минорага биттадан кичик манжаниқ ўрнатиб кўйилган. Йироқлардан боққан кишининг энг аввал ана шу минораларга кўзи тушади.

Чап томонда дарахтзор ичидаги бостирмадай паст томли майхонада дунё ташвишларидан холи бир кўп одамлар чақ-чақлашиб, бақириб-чақиришиб ўтиришарди. Ахий Жаббор баҳодирнинг уларга ҳаваси келди, олисда қолган Самарқанд ёдига тушди, дўстлар, давралар, дилкаш гурунглар, ҳамиша мана шундай шовқин-суронга тўла Устанинг такяхонаси хаёлидан ўтди, кўнгли орзиқди.

Унинг такяхонага кирмаганига ҳам етти-саккиз йилдан ошди. Балки, ҳали ҳам такяхонани ўша паҳлавон сифат, қайғу-ғамдан кейинроқ туғилган, хушчақчақ Уста Шунқор бошқараётгандир... Эсон бувалар тинч юриптими, бир гапи юз одамнинг ичагини узадиган Ориқ билан Паканалар соғ-саломатмикин?.. Энди Самарқандга йўли тушса, дўстларини йиғиб албатта такяхонага боради.

– Қани энди, бир кириб шакарғуфторлик айласанг! – деди оғзидан сўлаги оқиб Учқора.

– Бўзадан тортсанг!.. – тамшанди Йаналтекин.

Баҳодир йигитларнинг сўзларини эшитмади ҳам, хаёли Самарқандда эди. Оҳ, Қаландархона кўчасидаги хонзода Абулмаолий Термизий пирлик қиладиган ахийлар ва жавонмардлар хонадонни... ундаги гурунглар ақлингнинг ганжинасига айланиб, руҳингнинг қат-қатларига сингиб кетади. Узоқ вақт ширин тушдай ўзига жалб этади кишини.

Улар катта майдонга чиқиб бордилар. Майдонда одамлар кўп, кекса-ю ёш, хотин-халаж тўпланган, «Нима қипти?», «Вой, нима қипти?..», «Вой, бечора!..», «Шўрликлар!..» деган овозлар эшитиларди.

«Кимгадир жазо беришмакда!» – хаёлидан кечирди баҳодир.

Одатда, гуноҳкорларни жазолаш, одамларни кўрқитиш учун гавжум жойлар, майдонлар танланар, байрам, маърака кунлари белгиланарди. Ахий Жаббор баҳодир шериклари билан одамлар халқасини ёриб ўта бошлади.

Ўртада эни йигирма қадамча доира ажратилган, унда эса... кўкракларигача ерга кўмилган, соқол-мўйлаби қириб ташланган қирқлардаги эркак билан йигирма беш ёшлардаги, бир тутам қора сочи тўзиб пешонасига тушиб қолганидан хижолат чиройли жувон кўзларини жавдиратишганча атрофга, ҳеч нарсани тушунишни истамай телбалардай хайқира ётган оломонга нажот истаб боқишарди. Ахий Жаббор баҳодир нима гаплигини энди бировдан сўрайман, деб турганди, беихтиёр ёнидаги икки одамнинг суҳбати қулоғига чалинди:

– ...Ана бу эркак мана бу хотинни ватий қилган...¹

– Нима-нима?.. Нима дединг? Нима у? Тушунтириброқ гапирсанг-чи! Роса айлантириб гапирасан-а!

– Э-э... Гаранглигинг қолмади қолмади-да! Хўроз товукни босгандай босган, деяпман, кар қулоқ!

– А-а-а... Ҳим-м... Босса, нима бўпти?.. – сўради иккинчи одам ҳалиям гап нимадалигини тушунмай. – Топилмас мато эканми?..

– Зино бу, билдингми?

Учқора Йаналтекинга шивирлади:

– Ҳали зино нималигини билмайдиганлар бор, қара!

– Йўғ-е! Ол-а!..

Биринчи одам астойдил тушунтира бошлади:

– Қулоқ сол! Агар эркак бегона, номахрам хотин билан қовушса зино дегани шу... Бу катта гуноҳ...

¹ Ватий – жимов қилмоқ, яъни қўшилмоқ.

– А-а, билдим... Гуноҳ, гуноҳ... – ўйланди иккинчи одам. – Энди бу ёғи нима бўлади?

– Ҳамма гап анови қозида. Қози: «Фалончи зино қилди», деб гувоҳлик берган одамлардан, у нима, қандай, қаерда, қачон, ким билан қилди, деб сўрайди. Агар гувоҳлар: «Зино қилғонини сурмадонга сурма чўпи кирғонини кўрғондек кўрдик», десалар, уларнинг гапларига ишонсалар, қозининг ҳукмига кўра, ҳар иккиси тошбўрон қилиб ўлдирилади...

– Ўлдирилади?.. Йўғ-е! Булар ҳам шунақаларданми? – сўради яна иккинчи одам.

– Шунақа экан... Бу уйланган одам, униси эри бор хотин... Иккиси ҳам бир-бири билан дон олишиб юрган, айблари бўйнида...

– У ёғи нима бўлади, деяпман, гапира қолсангчи! Бир чўздинг е! – сабрсизланиб сўради яна иккинчи одам...

– Дард бўлади, мана нима бўлади! Айтдим-ку, ҳаммаси шарият пешвоси ана бу қози кўлида, деб! – нигоҳи билан имо қилди биринчи одам. – Ўша қози билади. Бас, энди, сўрайверма, у ёққа қара!

Учқора билан Йаналтекинлар анграйиб қолишди. Ахий Жаббор баҳодирнинг эти жунжикди. Шу лаҳза атроф музофотларда тарқалиб кетган Алинжак қалъаси доруғаси Алтунбий деган шижоатли, мард киши ва унинг фосиқ укаси воқеасини эслади.

Алтунбий Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалойирнинг суянган одамларидан эди. Амир Темурнинг уч йиллик юриши вақтида унга дуч келишдан ҳайикқан Ироқ ҳукмдори, эҳтиёт чорасини кўриб бор хазинаси-ю ҳарамини ўн етти яшар ўғли Султон Тоҳир етовида Алинжак қалъасига яширди.

Ахий Жаббор баҳодир қалъа таърифини эшитиб нақ ёқасини ушлаганди. Баланд қалъани ой худди қандилдек тепадан ёритиб турар экан, де-

вор кунгуралари офтобда душманлар кўзига олтин қалқондай ялтираб кўринаркан, кўкка санчилган тош минораларнинг учлари бамисли найзадек ғанимларга таҳдид қиларкан.

Шу қалъада туғилган Алтунбий, тун-кечаларда баланд чўққидан пастга тушиб, эпкиндай душманлар ичига борар, қирғин солар, талончилик қилиб қайтар, ҳеч ким уни тута олмасди. Кутилмаганда биргина зино Алинжак қалъаси пурвиқорлиги тимсоли, ёвларга енгилмас пахлавон сифатида даҳшатлар солгувчи баҳодирнинг ҳаёт шаъмини сўндирди.

Алтунбийнинг фосиқ ва бузуқи бир укаси бўлиб, у ножинс, Султон Аҳмад жалоийрнинг хотини, яъни пошшозода Султон Тоҳирнинг онаси билан дон олишиб қолди... Хабар топган Султон Тоҳир ишни қозига ҳам топширмади, тошбўрон ҳам қилдирмади, шармандаликка чидолмай онаси билан Алтунбийнинг укасини тутдирди ва дарҳол қатл этдирди. Барибир фисқу фужур, майда-чуйда гаплар ёйилиб кетди. Бутун қалъа аҳли ғазаб отига минди.

Иттифоқо, бу пайт, одатича, қалъадан пастга тушган Алтунбий бойлигу ўлжалар билан мамнун қайтганида ғаройиб воқеа юз берди: доруғага дарвозани очмадилар!

Қалъадан:

– Фосиқ укангни олиб кет!..– дея қичқирди кимдир. – Зинокорларга бизда ўрин йўқ!

– Қорангни ўчир! Йўқол!

– Уканг бузуқчилик қилди! Бор, уканг билан кўшмозор бўл!

Алтунбий ҳайратдан ёқа ушлаб турганда, қандайдир нарсани девордан ошириб шалпилла-тиб пастга ташладилар. Ғира-ширада у аввал яхши илғамади, кейин не кўз билан кўрсинки, оёғининг тагида укасининг жасади ётарди!

– Ортиқ сени ҳеч қачон қалъага қўймаймиз!

– Агар қалъага кираман десанг, жонингдан умидингни узавер!

– Йўқол, ланъати! – каби таҳдидлар эшитилди...

Алтунбий чора тополмай кигиздан либос кийиб, паноҳ истаб Амир Темур салтанати ҳимоясидаги Маранд ҳокими ҳузурига борди. Ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган кўрқоқ ҳоким ашаддий душманини аскарларсиз ёлғиз кўргач, хусумати тинч қўймай, дарҳол унинг калласини кесишни буюрди ва Қорабоғда турган Амир Темурга юборди.

Ҳумоюн ўрдудан инъому мукофотлар кутиб ўлтирган Маранд ҳокими, аксинча, худонинг ғазабига учради. Амир Темур дўстлиги ёки душманлигидан қатъи назар, мард ва шижоатли инсонларни тан олар, эъзозлар, душманни дўстга айлантиришга, дўстларни эса садоқат ва ҳиммат иплари билан яна ҳам маҳкамроқ боғлаб ташлашга тиришарди. Алтунбий ҳақида Соҳибқирон эшитган, марду кўркмаслигини билиб, кўнглида ғойибдан унга нисбатан илиқ туйғулар уйғонганди. Шундай кишиларни дўстга айлантириш керак!

Каллани кўрсатиб: «Бу Алтунбийнинг боши!», деганларида, Амир Темур ўрнида бир кўзғолиб қўйди! «Ким буни ўлдирсин, деди?.. – изтиробда сўради у. – Шундай мард одам увол бўлди-я! Мардлик ҳам – Оллоҳнинг инояти! Мард одам ҳар қадамда учрайвермайдир!»

Амир Темурнинг қўли иягига чўзилди, шу заҳоти Маранд ҳокимини қатлга буюриб, молулкини мусодара этишга фармон берди.

Ҳеч нарсада айби йўқ, аммо зинокор укасининг бузуқчилиги туфайли киндик қони тўкилган жойидан айрилган Алтунбийни эсларкан, Ахий Жаббор баҳодирнинг тили: «Астағфурилло! Астағфурилло!»дан нарига ўтмади. Ахийлик, жавонмардликнинг ҳам рукнларидан бири – фахшу зиндан тамом юз ўгиришдир.

Ахий Жаббор баҳодир майдонда издиҳомни бошқариб, унга-бунга иш буюриб юрган қотма, мўйлаби йўқ, аммо куюқ соқол қўйган баланд бўйли одамга қаради. Султония қозиси кўришидан қўй огзидан чўп ҳам олмайдиган, ювош, мўъмин-қобил, бировга асло ёмонлик тиламайдиган беозор кишига ўхшарди. Унга қараб, бир оздан кейин бу «беозор одам»нинг қўлига қайдандир тошлар олишини ва гуноҳкорларга отиши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин эди. У халойиққа қараб босиқ деди:

– Шариат йўлларида, Қуръони каримда, Ҳадиси муборақда муайян азоб ва жазога лойиқ гуноҳкор бандага Оллоҳ таолонинг ҳақи собит ва вожиб этиб қўйилмишдур... Бас, бари бандаси учун амри вожибдур...

Қози зинонинг машғум жинойт эканлиги, шариатда бокир-бокираларга юз дарра уриш, уйланганларга эса тошбўрон қилишгача жазо борлиги ҳақида гапирди ва жумла мўъмин-мусулмонларни ҳаром-ҳаришдан қўл тортишга даъват этди.

– Оллоҳу акбар! – қичқирди қози ва қўлидаги тошлардан бирини эркакка қараб отди, иккинчисини хотинга йўллади...

Тўлқинланган оломон жунбушга келди. Бакирик-чакириқлар остида қозининг ишораси билан энди ҳамма тош олди... Сурон ичида шўрликларнинг инграган овозлари эшитилмай кетди.

Ахий Жаббор баҳодир ҳанг-манг, қонга бўялиб, кип-қизил гўштга айланган, аллақачон омонатини эгасига топширган бечораларга куйинди, тошлар ул бахти қароларга эмас, худди ўзига томон отилгандай туюлиб кетди, аммо бирон кўмак беришдан мутлақо ожизлигини ҳис қилди. Қани энди ўртага тушиб, гуноҳкорлар жонига оро кирса!.. Аммо... кира оладими? Унинг устига халқ билгани – Ҳақ билгани, деган гап бор. Халқ бирон нимани бил-

маса, бундай бешафқатликка бормайди. Гуноҳкор шариатда белгиланган жазоларни олиши керак...

Шу палла Самарқандда кечган воқеа ёдига тушди. Хос йигитлари Учқора, Йаналтекинлар билан бирга Устанинг такяхонасига бораётганларида, бозор йўлида қўйлаги белигача тушириб қўйилган ўн икки ёшлардаги бир боланинг яланғоч елкасига хипчин билан роса савалаганларини кузатган, дили оғриган, аммо кўра-била туриб бирон ёрдам беролмай чорасиз қолганди. Оҳ, бандаси қанчалар ожиз!.. Наҳотки, шу «томошабин»лар ичида ҳеч кимнинг шўрликларга ичи ачимайди, деган саволга у жавоб топа олмасди...

Мироншоҳ Мирзо сарой ичидаги жаннатнамо боғда салқин ҳовуз бўйидаги нақшиннигор сўрида Соҳибқирон каби ёстикқа ястаниб, ёнбошлаб ётарди. Шунда ҳамиша бўғинлари зирқираб оғрийдиган қўл-оёғи бироз ором оларди. У пинҳона ҳар қадамида падари бузрукворига ўхшашга тиришишини Ахий Жаббор баҳодир биларди.

Хушсурат, тиниқ юзли, қошлари қуюқ, бежирим мўйлаби ўзига ярашган, бўйдор амирзода шафқатсиз, тобора ўйин-кулгига, маишату майхўрликка ружу қўйиб борар, буни яширай ҳам демасди. Ҳар куни саройда базм, маишат, дарё-дарё майи ноблар оқади. Шаъми шабистон бўлгувчи ҳурилиқолар беадад...

Бошига ёқутли тож қўндирган Мироншоҳ Мирзо тўлишиб бораётганидан яктаги торлик қилиб, ўтирганда шоҳи белбоғи тагидан қорнига чуқур ботган киндиги кўриниб турганини сезмасди.

– Баҳодир жаноблари! – деди Мироншоҳ Мирзо кескин. – Ана энди келдук мақсудга!.. Хийла фурсат кечдиким, шикорни фаромуш айладук. Шикорга чиқмак – ҳукмдорлар одати. Ёдимизда турсун... Ўзларида шикорбегилик вазифаси ҳам бордур. Шикорбоп мавзе қидирсунлар!

Амирзода ов деса томдан ташлайдиганлар хилдан эди, Соҳибқирон шикорларининг барчасида бехато қатнашарди. Чунки шикор кишига бутун салтанат аҳли олдида ўзини кўрсатиш имконини берар, шу важдан амирзодалару амирлар, лашкарбошилар, навкарлар аёну ақобирлар бу издиҳомга интилишгани интилишганди. Мироншоҳ Мирзо Қаросмонда иккита бўрини отиб, терисини шилиб елкасига солганча, амирлару ақобирлар кўз ўнгида ғолибона юриб Амир Темур ҳузурига олиб келганини яхши эслайди. Ушанда ўн беш ёшли амирзода шижоати олқишларга сазовор бўлди.

Шоҳқўча майдонидаги фожеали воқеадан ҳали ўзига келолмай турган Ахий Жаббор баҳодирга амирзода сўзлари эриш туюлди, ҳаво иссиқ, шикорбоп мавзени қайдан топиш мумкин? Лекин амр – вожиб, адо этмак керак.

Бирдан Самарқанддан келишда Қазвин шаҳрига етмасдан бир шикорбоп жой учрагани эсига тушди. Сўл тарафи ёмғир суви тўпланавериб қўллаган ва хийла катта тўқайзорга айланиб кетган, бошқа ёғи кенглик, ов учун қулай... Аммо илвасин¹ бормикин?

– Амирзодам... Фармонлари кўзимиз устига, қиличимиз қаратилган ғаним қасдига... Аммо... – тўхтади Ахий Жаббор баҳодир.

– Сўзлангиз!

– Ҳозир шикор вақтимикин, борди-ю...

– Англадим... Ҳукимни ўзгартрмаймен! – қатъий сўзни кесди Мироншоҳ Мирзо. У бировнинг гапини охиригача эшитиш насибасидан бебаҳра эди. – Султон Маҳмуд Ғазнавийни билармусиз? Доим Амир Соҳибқирон айтадурлар... Султон Ғазна шаҳри майдонига катта тошни келтириб қўйишни буюрибдур. От-уловлар ўта олмай хуркар экан. Тошни йўл бўйидан олиб ташланиши-

¹ Илвасин – овланадиган ёввойи паррандаларнинг умумий номи.

ни истаб одамлар султонга ялиниб-ёлворибдилар. Султон: «Айтғонимдан қайтмасмен! Хукмимга қарши биронта иш ҳам қилмасмен!», деб туриб олғон экан... Камина Султон Маҳмуд Ғазнавий эрмасмен, аммо Амир Темур Кўрагоннинг фарзанди аржумандидурмен! Айтғонимдан қайтмасмен!..

– Бош устига, амирзода жаноблари! – таъзим бажо келтирди Ахий Жаббор баҳодир. – Бағоят тўғри сўйладилар, салтанатни ўйладилар. Айтғонида турмоқлик, вафога юз бурмоқлик одил султонлар қисматидур, сифатидур, иззатидур!

– Амиру умарога, ўнбоши, юзбоши, мингбошиларга, тўққиз минг лашкарга айтилсун, ки бир ҳафтадан сўнг чоршанбаи муродбахшда шикорга чиққоймиз! У ерларда кийик ва ёввойи қора қўчқорларни кўп деб эшитғонмен... – ёнбошлаган жойидан тикланиб ўлтираркан, амирзода ҳар бир сўзни чертиб-чертиб давом этди: – Амир Соҳибқироннинг Улутовдаги шикори жуда зўр бўлғон эрди... Зўр бўлғон эрди! Ана буни шикор деса бўлади! Шикор ўз йўлига, лашкарга машқдур, аммо биз шикор баҳона Хулоқухон мулки соҳибига айланган амирзода Мироншоҳ Мирзо Кўрагон қўшинларининг шахту шижоати, маҳобатини дўсту душманларга намоён этиб қўймоғимиз лозимдур! Душман попутини пасайтиришнинг бундан ортиқ қулай йўли йўқдур! Узоқ-яқиндаги бузғунчи қароқчиларга, Қора Юсуф томонларга овоза айлангизким, токим улар қудратимизни билиб қўйсунлар!..

Мироншоҳ Мирзонинг сўнги сўзларни Амир Темурниқига ўхшатиб залворли айтишга тиришгани сезилди. Унинг гапларида кучли мантиқ бор эди. Ахий Жаббор баҳодир тушуниб етди. Ҳа, шикор шунчаки кўнгил очар ўйин, эрмак эмас. Умуман, пошшоликда эрмак йўқ, оддий эрмақда ҳам катта маъно яшириниб ётади...

Ахий Жаббор баҳодир ҳукмдор ҳузуридан чиқар экан, шошилинич кирган мулозимнинг:

– Ҳашматмаоб¹ Хонзода хоним жаноби олиялари Чаманбоғдан ташриф буюрмақдала-а-ар! – деган сўзларини эшитди.

ИККИНЧИ БОБ

I

...Чағониён тарафдан йўлга чиққан уч отлик ниҳоят иккинчи довондан ҳам ошиб ўтди, энди адир қуйи томон эниб борарди. Отлар худди аробага қўшилгану ўша ароба залвори пастга қаттиқроқ йўрттириб кетаётгандай чопарди.

Шаҳзода Муҳаммад Султоннинг тахминича, пастга тушганларидан кейин, олдиларидан зилол сувли Тиниқбулоқ чиқиши керак. Шу палла: «Бу отлиқлар саҳарлаб қаерга шошилишяпти экан, қарай-чи...» дегандай, тоғ ортидан қуёш аста мўралади. Атроф, суворийлар босиб ўтишган адирнинг бошидан то қуйида ястаниб ётган қишлоқлару чўлларгача ёришиб кетди. Муҳаммад Султон тикилиб, олис чўлдаги қуёш нурида сарғиш ғиштлари товланиб кўзга чалинган ёлғиз баланд минорани илғади.

Кўп ўтмай, айқириб ётган булоқ кўринди. Шаҳзода жиловни тортди, адирликда қийналиброқ чопган, текис ерда шиддатига шиддат қўшган жийрон баъзур тўхтади. Амир Аллоҳдод билан Айбож ўғлонлар ҳам етиб келишди. Терга ботган отлардан осмонга ҳовур кўтариларди.

– Мўлжалдан адашмадикму, шаҳзодам?.. – сўради Амир Аллоҳдод отдан тушар экан. У йўлни баҳона қилиб, бобосининг бетоблигидан изтироб

¹ Ҳашматмаоб – олий ҳурматга сазовор, маъносида.

чекаётган туйғун ва тийрак Муҳаммад Султонни бироз чалғитмоқ ниятида эди.

Айбож ўғлон ҳам шаҳзодага қисик кўзларини тикди, унинг чап қошидаги чандикқа тўлган бир томчи тер ерга тушай-тушай деб илҳақ бўлиб турарди.

– Мана шу булоқни айтғондим... – жилмайди шаҳзода булоқ сувига юзларини чаяркан. – Ўша Тиникбулоқ шулдур. Энди сой кўпригига борғаймиз. Яқин қолди. Кўприкка етдик, мақсудга етдик деганидур, жаноблар!

– Тулпорингиз машҳур Хонўғлон авлодидан шекилли, шаҳзодам, сира еткизмади... Ўзлариям бирам елиб-чопдиларки!..

– Отим ёмон эмас, Моҳон отларидан... – деб кўйди шаҳзода. Амир Аллоҳдод от ҳақидаги сўзлар Муҳаммад Султонга хуш ёққанини сизди ва деди:

– Амир Соҳибқирон ҳамиша: «От – йигитнинг дўстидур», дейдилар... Дўстингиз экан!

Муҳаммад Султон эндигина ўн олтини қоралаган, лаблари устини ўсмирлик мўйлаби сабзадай безаган, кўзлари катта-катта, оқ-сарик юзли, нозик табиатли, ҳиссиётли, билимга интиқ, ҳозирданок довюраклиги тилга тушган чақмоқдай йигит эди. Соҳибқирон уни валиаҳд, яъни тахт вориси, деб атаган.

Бошқа амирзодалардан унинг ўки ўзган жойи бор, буни Соҳибқироннинг ўзи ҳам тан олган ва шу сабадан ортиқроқ кўрарди. Валиаҳд Муҳаммад Султон туғма истеъдодга эга, келажақда китобат санъатининг устаси бўлгулик, ҳуснихатда нодир замон янглиғ вояга етмоқдайди, ана шуниси Соҳибқиронни бағоят қувонтирарди.

Асли саройда барча амирзодалар кичикликдан давлат бошқариш, ҳарбу жанг йўллари, риёзиёту мусиқа, шоирлигу хаттотлик, чапдастлигу куштигирлик ва ҳоказо турфа санъатлар сирларини ўрганишарди.

Шахзоданинг устози Мавлоно Убайд оҳиста патак соқолини силаркан, сурурдан ёшланган, ҳамиша кулиб турадиган кўзларини қисганча ҳар сўзида: «Шогирдим аллақачон каминани ҳам ортда қолдирдилар! Шахзода Муҳаммад Султон бешак султон ул-хаттотин¹ бўлғайлар! Валлоҳи аълам, бисавоб...» деб кўярди.

– Хаттотликни ҳам худо кўнгилга соладур, Амир Соҳибқирон! – ёйилиб кетди Мавлоно Убайд бир куни. – Ўрганиш бирлан бу даражага эришиш мушкулдур... Асли зувалада бор-да, зувалада...

– Ҳа, ҳа, Оллоҳнинг илтифоти!.. – деди Амир Темури ҳам мамнун.

Муҳаммад Султон Кўксарой кутубхонасига тез-тез қадам ранжида қилар, у ердаги кўҳна китобларни варақлашни ёқтирарди. «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», Ал-Хоразмийнинг «Сурат ал-арз», Ал-Берунийнинг «Осор ул-боқия», Ибн Синонинг «Китоб аш-шифо», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билик» китоблари, аллома Саъдуддин Тафтазоний ўқиб берган «Авесто»нинг тахтачалар орасига олиниб, тизимчалар билан боғланган варақ тахламалари, суғдий тилда битилган «Вессантарака жатака» асарининг сақланиб қолган, гўзал безатилган бир неча саҳифаларини кўздан кечирар, ёзувларнинг шакл-шамойилига диққатни қаратар, сирларини ўрганарди.

Амир Темури қай юртга борса, нодир китобларни излатиб топдирар, бошқа аъёнларга ҳам шундай қилишни тайинларди. Кўксарой кутубхонаси ана шундай бойиб борарди.

Соҳибқирон набирасининг китобат санъатига меҳр кўйганидан мамнунлик туйғусини туйди, чунки илмга, санъатга ошно қалб ҳамиша ёруғ ниятларга йўлдош бўлғусидур! Уни хаттотликдай санъ-

¹ Султон ул-хаттотин (араб) – хаттотлар султони.

атни нозик эгаллаган кўлнинг қилич тутишга ҳам моҳир экани ҳайратга соларди.

Мавлоно Убайд яқинда Муҳаммад Султон кўчирган Абулайс ас-Самарқандийнинг «Бўстон ул-орифин» рисоласини намойиш қилди. Унинг шогирдидан беҳад ғурурланаётгани сезилиб турарди. Хаттот, мусаввир, зарҳал қилувчи музаҳҳиб, саҳҳоф, қоғозрез сингари ҳунармандлар меҳнатидан яраган санъат эди бу, лекин хаттот заҳмати алоҳида эҳтиромга сазовор. Ҳа, заҳматнинг тожи кўз нурини ҳар бир ҳарфу зеру забарга берган хаттот насибасидир!

Қувониб кетган Амир Темур рисола олиб varaқлар экан, набирасига табассум ила боқди:

– Кутубхонадаги «Сурат ал-арз» китобидан бизлар учун бир нусха кўчурсунлар, кўпдан ернинг суратини¹ кўришга орзуманддурбиз...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – ҳаяжон чулғанган шогирди ўрнига жавоб беришга шошилди Мавлоно Убайд, оппоқ оқарган патак соқолини силаганча. – Валлоҳу аълам биссабоб...

– Муродим шулки, – давом этди Амир Темур. – Худо хоҳласа, камол топиб, «Қуръони карим»ни ҳам мукаммал ҳуснихатда битиб, китобат айлаб бергайсиз, шаҳзодам!...

Соҳибқирон набирасининг манглайдан суюб ўпди.

– Қуллуқ! Қуллуқ! Тилаклари камина учун фармон ўрнидадур! – одоб билан таъзим айлади Муҳаммад Султон.

У Соҳибқирон сўзларини юрагининг туб-тубига жойлади. Мавлоно Убайддан бир куни, Аловуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ўғли Рукниддин Ғурсжантийнинг хатни ниҳоятда чиройли ёзишини, ёшлигидаёқ падари бузруквори учун Қуръони каримни кўчириб чиққанини эшитган ва жуда ҳаваси

¹ Харита, маъносида.

келганди. Кўнглидан: «Худо хоҳласа, айтғонингизни бажо қилажакмен, бобожон!» – деган сўзлар кечди.

Гарчи мусаннифликка¹ сира даъвоси йўқ, шаҳзода бир яширин дафтар тутиб, кўрган-билганларини тушириб боришни одат қилди. Бу мақбул нарса экан, вақти-вақти билан варақлаб олдинги кунларни хотирлайсан киши, келажак кунларни ўйлайсан. Унинг устига, бу машқ ўрнини босарди, устозининг сабоғига кўра, шаҳзода хат ҳавосини олиши, қўлни қаламга ўргатиб бориши лозим. У араб ёзувининг насх, қуфий, муҳаққақ, тавқеъ, сулс, таълиқ, девоний, руқъа ва ҳоказо услубларида ёзишга тиришар, устозидан уларнинг сирларини сўраб оларди.

– Насх ёзувида кўпроқ Оллоҳнинг каломи Қуръони карим кўчирилур, тавқеъда фармонлар, руқъада мактублар, арзи ихлос хатлари битилур... – тушунтирди Мавлоно Убайд. – Хатга кўркамлик бермак учун сулсда «алиф», «лом» ҳарфлари гажакли ёзилур, «вов», «дол» ҳарфлари нафис буралма, яъни шамра билан яқунланур...

– Агар «ҳо» сўз охирида келса-чи?

– Чўзиқ кўриниш олур.

– Қуфий хати-чи?..

– Қуфий энди ўзгача, мураккаброқ, бунда ҳарфлар тўғри ва доира чизиклар асосида битилур. Унли товушлар турли ранглардаги белгилар билан ифода қилинур. Табаррук Усмон Қуръони шу услубда терига битилгон эрди. Аммо ул мўътабар китобни ўпиб кўзга суртмак, кўнгилга завқу шавқ солмак ҳали каминага насиб этмади, шаҳзодам...

– Иншооллоҳ, насиб этгай, устоз... – деди шаҳзода.

– Қуллуғ, қуллуғ... Тағин айтсам... Улкан иморатларнинг девор ва пештоқларида ҳам қуфийдан фойдаланурлар.

¹ Мусаннифлик – яъни китоб ёзиш.

Шаҳзода ширин хўрсинди. Унга, айникса, харф шакллари райхон баргларига ўхшаб кетадиган райхоний услубида қалам тебратиш кўпроқ ёқарди. Хар гал хотира дафтаригаги ёзувини тугатар экан, охирида туғро¹ усулида имзо чекиб қўярди.

Мана, ҳижрий 793 ражаб ойида² ёзгани:

«...Уч ойдирки, бийдай чўлда кетиб борадур-биз. Олам чўлдан иборат эркан. Чўл, чўл... Жазира-ма иссиқдан, тиллар осиладур. Ичмакка сув анқога шафе... Хали бадбахт Тўхтамишхон лашкари қорасини кўрсатгани йўқ... Ақли қосирим дерки, кўрсатмас ҳам. Дуч келмакка ҳайиққани аниқдур. Боз Турон қўшинини ҳолдан тойдирмоқчи эканлиги аёндур. Бизларни содда фаҳмлайдур. Бошқа амирлар ҳам, қулогимга тушди, шундог дейдирлар. Аммо Амир Соҳибқироннинг йўлдан чекинмасликлари ҳам муҳаққақдур. Ул зот бир юмуш бошини тутсалар, охирига етмасдан қўймаслар. Ана шунга қойилмен. Ушбу одатларини бағоят хуш кўрамен. Ўзим ҳам шундай бўлмакни кўнглимга тугуб юрамен.

Оллоҳга шукрки, тақдир менга Амир Соҳибқирон, Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон набираси мартабасини насиб этибдур. Кўриб турибмен, тарихда улуг ва безавол сулола пойдеворини қўйган улуглардан улуг Зот силсиласида авлодларни авлодларга улаш йўлида ўзни бир ҳалқачадек ҳис айламак, боз устига, расман валиаҳд мақомида (чунки, амирзодалар барчаси ўз кўнгилларида валиаҳддурлар!), маълум этилмак менинг бебаҳо толеимдур... Ақли қосирим дерки, Амир Соҳибқирон Ер юзида монанди йўқ бир сиймодурларким, ул Зотни англаб етмак ва таърифларини қилмак биз эрмас, ишоолоҳ, келажак авлодлар зиммасига тушадур.

Ўтган оқшом ўрдугоҳда улуг бобомлар, бутун аркони давлат ҳузурида, босиқлик бирлан: «Тутунгон

¹ Туғро – маҳсус безакли белги, сўз, расм.

² Милодий 1391 йил май ойи.

ўғлимиз биров ҳаддидан ошиб, чегарадан ташқари қадам қўйди. У билан юзма-юз туриб, гапни бир жойга қўйиб олмоғимиз лозим. Дунёнинг нариги четига бўлса ҳам борадурбиз! Мақсад отини тутгон ортга қайтмагай!», дедилар.

Дашти Қипчоқнинг Улутов деган жойига етдик. Кеча улкан битигтошни ўрнатдилар ва тоштарошлар Амир Соҳибқирон сўзларини ўйиб ёздилар. Тошда ўзларини «Турон султони», деб ёздирибдурлар. Ҳа, ул зот Турон мамлакати султонибдурлар. (Сиз эса валиаҳдсиз...Турон салтанати валиаҳди... бас, бас, бу ҳақда ортиқ ёзишдан қўрқамен!) Бобомлар битигтошга узоқ тикилдилар. Лашкар олға силжир экан, худди бир нарсаси қолиб кетаётгандай, битигтошга қайрилиб-қайрилиб қарагонларини кўрдим...»

Амир Аллоҳдод назарида, шаҳзоданинг бўйибаси, туриши, сурату сийрати раҳматли отаси Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи. Аммо унинг бир нарсага ақли етмайди: нима сабабдан, Турон султони олдида шаддод ўғиллари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Шохрух Мирзолар борлигига қарамай, набирасини валиаҳд деб атадилар? Бу нарса шаҳзодаларга ҳам ёқмас эмиш...

Ҳарқалай, ҳар хил миш-мишлар юради, кавлаштиришни яхши кўрадиганларга бир дунё гап топилади. Амир Аллоҳдоднинг эсида бор, бир куни Самарқандда катта бозор яқинида такяхонадаги гурунгда шу ҳақда гап кетди. Амирлардан бири сўз олди:

– Амир Соҳибқирон тўнғич ўғиллари валиаҳд Жаҳонгир Мирзони бағоят севардилар ва унга катта умидлар боғлардилар. Ногаҳонда олам шаҳзодаси дардга чалиниб, дунёдан кўз юмганларида, ҳазрат бемаҳал кетган ўғлининг руҳини шод этмоқ учун унинг фарзандини валиаҳдликка тайинлаб юборганлар...

– Йўқ, шаҳзодамнинг Олтин Ўрда хони Султон Муҳаммад Ўзбекхон набирасидан туғилганлигини эслайлик, – сўзга қўшилди кимдир. – Машҳур чингизийзода эвараси эканлиги бунга сабабдур.

Учинчи бир амир бунга эътироз билдирди:

– Жаҳонгир Мирзо шаръий никоҳдаги завжалари¹ муҳтарама Турмиш оқадан таваллуд топгонлар. Шаҳзода Муҳаммад Султон – набира... Ўзга ўғиллари Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ...

– Сизларнинг хабарларингиз йўқ шекилли... – деб хотиржам гап бошлади ўзининг билимдонлигини кўрсатмоқчи бўлгандай тўртинчи амир. – Гап асли бундай...

Амирнинг сўзи оғзида қолди, даврада ўлтирган нуфузли Амир Шоҳмалик шартга гапни кесиб ташлади:

– Бас қилингиз! Нималар деб алжирайсиз? Сўзни чувалтирасиз? Жавонмардликда ғийбат, ёлгон ва бўҳтонлардан тилни тийиш олий фазилат саналадур. Маҳмадоначилиқдан не наф? Бошқа гап йўқму?.. Оллоҳга шукр этиб, олдингиздагини еб, гаштагингизни суриб ўлтирабермайсизму?.. Ёки ажалингиздан беш кун бурун жувонмарг бўлмоқчимусиз? Салтанатмаоб² подшоҳнинг сирларини ўзларига қўйингиз! Бу ҳақда ҳеч ким оғиз очмасун! Ўзим бошингизни оламен! Уқдингизму?..

Шундан кейин, чақ-чақлашиб ўлтирилган гаштақдан ҳам файз кўтарилиб, барча тездагина тарқаб кетганди.

Ўша-ўша, Амир Аллоҳдод, нафақат у, балки бошқа амирлар ҳам бу ҳақда ўйлашга ботинмайдилар. Вақт келиб, эҳтимол, оғаси Амир Сайфиддин некуздан сўраб билиб олар...

Улар Жўйи Зар кўпригига келганларида нохуш манзаранинг устидан чиқдилар. Эни эллик

¹ *Завжа (араб)* - хотин, маъносида.

² *Салтанатмаоб (араб)* – салтанат эғаси, маъносида.

қадамларча бор сой кечаси тошиб, кўприкни ювиб кетибди.

Асов сойнинг авваллардан шунақа «бебош» лиги бор экан. Соининг нариги томонидаги сайхонликда беш-олти эшак арава кўринар, яқин-ўртада кўприк битишидан умид узган, бундай аҳволларга ўрганиб кетган кекса аравакаш эса аллақачон арава шотисини осмонга тираб, эшагини ўтлашга қўйиб юборганди.

Пешонасига қизил дурра танғиган уста бошчилигида бир неча киши, кўприкни тузатиш умидида, нишаб оқаётган сой ичида пойи патак юрарди. Атрофда уймалашган аравакашлар эса биров сўрамаса ҳам ҳай-ҳайлаб, сувдагиларга:

– Ҳой! У ёққа тортинглар!

– Йўк, унақамас! Чапроққа суринглар! Ҳа-а, ана!..

– Тагидан кўтаринглар! Тагидан!.. – дейишиб маслаҳатлар берардилар.

Уста гапларга қулоқ солмас, бошқалар кўмагида кўприк қозиқларини тиклашга уринар, тўсинни энди қўяман, деганда ўзи мувозанатни йўқотиб, қозиқ устига минг азоб билан чиқарилган харини тушириб юборар, қирғоқда турганлар «Аҳ, аттанг!», «Айтдим-а!..», «Сув нишаб-да!..» деб қўйишар, иш яна янгидан бошланарди.

Амирлар кўнгли хира тортган Муҳаммад Султонни, ҳозир чорасини топгаймиз, шаҳзодам, деб юпатдилар-да, дарҳол ишга киришдилар. Айниқса, Айбож ўғлонга жон кирди. У Тўхтамишхон қўшинида юганда, жуда кўп кўприклар қуришда бошқош бўлган, бундай ҳолатларнинг анча-мунчасини бошдан кечирган. Барини отасидан ўрганган...

Айбож ўғлон дарҳол йўғон арқонлар топиб келишни буюрди, тўсинга ярайдиган хариларни боғлаб сойнинг икки томонидаги одамларга тутқазиб, маҳкам тортиб туришни тайинлади. Икки-

та мустаҳкам қозик қоқилди. «Ушлангиз!», «Ҳа, ҳа!...», «Қани, тортде-е-ек!...» қабилда сўзлар янграрди атрофда. Сойнинг бериги томонида арқонни тутганлардан бири Амир Аллоҳдод эди.

Икки ош пишарлик вақт ўтганда, ниҳоят кўприк тепасига вассажуфт ёғочларини қоқа бошладилар.

Шаҳзода ўзини игнанинг учиде тургандай сазар, сойга от солишни эп кўрмас, ортида кўприкни бузуқ ҳолида қолдириб кетишдан ҳам орланарди. Бу ердан валиаҳд шаҳзода ўтганлар, дейишади кейин. Ҳатто оғзига кучи етмаганлар, кўприкни атай бузибди, деган гап ҳам тарқатишлари мумкин. Кўприкни тиклаб қўйганлари маъкул.

Кўприк битай деганда, қизиқ ҳодиса рўй берди.

Кундуз тарафдан хос лашкар кузатувида бешолти туя ва отлардан иборат кичик уғруқ келиб қолди. Хаёлларга чулганган шаҳзода беихтиёр ўша ёққа ўтирилди. Кумуш югани ялтираган биринчи туянинг пешонасида Соҳибқирон набираси Пир Муҳаммад Жаҳонгир хос амирларидан Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг туғроси осиб қўйилганди.

Шу палла аллақачон сойнинг у томонига ўтиб олган Айбож ўғлоннинг кучли овози эшитилди:

– Шаҳзодам! Кўприк қадамингизга мунтазирдур! Ўтсунлар! Ўтсунлар!..

Ҳали бу сўзлар айтилмасдан бир неча лаҳза аввал туғрога алаҳсиган Муҳаммад Султон, иттифоқо, бир балойи офат гўзал чехранинг қирмизиранг тахтиравондан ним табассум ила қиё боқиб турганини кўрди! Шаҳзоданинг ақли шошди... Бутун вужуди аллақандай ёқимли туйғудан титраб кетди! Балойи офат деганимиз, балоғатга етишишга илҳақ, сура-ти сифати-ю сийрати қаби бетимсол, туйғун, соҳиб фитрат бир пари пайкар эди, харқалай, энтиккан шаҳзодага шундай туюлди.

Бу соҳибжамол ким экан? Уғруқ-ку, Жаҳоншоҳ ибн Жоқу жанобларига тегишли, аммо шаҳло

кўзлари ўтдай ёнган қиз... ким бўлди? Номдор амирнинг дилбандими, қариндошими ёки... канизагами?

Шаҳзода шундай хаёлларга чўмиб турганда Айбож ўғлоннинг юқоридаги сўзларини эшитди, балки эшитмади...

Тахтиравонга яқинлашган Амир Аллоҳдод у қизни таниди шекилли:

– Лаълчечак бика?.. Онангиз Оппоғойим билан биргамусизлар? Сихҳатлари тузукми? – деб сўради куюқ қошлари чимирилганча.

Қизнинг ўрнига Оппоғойимнинг канизаги хуш-рўйгина Сарвиноз жавоб қилди:

– Ҳа, мухтарам амирим, ойимча биргалар, фақат озгина носоғлар... Маҳди улё Сароймулкхоним тайинлаб юборибдурлар, Оппоғойим ҳам келсунлар деб... Йўл тағи ҳоритиб қўйди.

– Қаёққа келсунлар, дебдилар, Сарвиноз? Самарқандгаму? Ё адашиб қолдингизму, бу ерларда юрибсизлар?

– Вой, Аллоҳдод амаки! – фавқулодда учрашувдан қувониб кетди қизнинг ўзи. – Сизмусиз, устод?.. Ҳов анови отларда ака-укаларим келишмақда. Амир Соҳибқирон бироз хасталанибдурлар, Оллоҳ асрасун! Кўнглимиз чўкди эшитиб. Падари бузрукворимиз чақиртирибдурлар... Жўйи Зарга бораётибмиз. Кўприк кидириб юрибмиз. Ўзларингиз-чи?

– Кўп яхши, кўп яхши, Лаълчечак бика... Бизлар ҳам ўша ёққа отланганмиз.... – Амир Аллоҳдод мамнун эди. – Машқингиз тўхтамадиму?..

– Асло, устод! Айтгон машқларингизни тўхтатмадим. Ёдимда сақладум...

– Тўхтатганлари йўқ... – қўшимча қилди Сарвиноз жилмайиб. – Ҳатто мени ҳам тинч қўймай, йиғитча кийинтиришга уринмоқдалар.

Шаҳзоданинг ҳаяжондан юраги тарс ёрилиб кетай деди. Демак, у Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг ожизаси экан!.. Лаълчечак бика!.. Шу сўзларни эшитди-ю аммо Амир Аллоҳдоднинг нима учун қиздан қандай машқлар ҳақида сўраганига эътибор бермади.

Қизнинг ширали овози хиёл отасиникига менгзар, қизларникига нисбатан бирозгина йўғон эсада, майин ёқимли эди. Шаҳзода овозда қатъият, шиддат ҳис этди. Бу қизда қандайдир беркиниб ётган куч, шижоат, шаддодлик хислатлари мужассам, унинг бир бало эканлиги шундоққина билиниб турибди, ёки шаҳзодага шундай туюлдими...

Қани энди, Амир Аллоҳдодга худо инсоф берса-ю, яна нималарнидир сўраса, сўрайверса, қиз сўзга оғиз очаверса, шаҳзода у овозни қайта-қайта эшитаверса!

Табиатан камгап Амир Аллоҳдод жавобдан кифояланди шекилли, бошқа индамади. Эҳтимол, шаҳзода олдида гапни чўзиб ўлтиришни истамагандир.

– Амир жаноблари! – иложининг борича сўзига расмий тус беришга, уғруқдагиларга бефарқ эканини кўрсатишга тиришди шаҳзода. – Бу уғруқ кимники экан? Қаерга боришмакда? Уларга ёрдам керакму?..

– Дўстимиз Жаҳоншоҳ ибн Жоқу уғруқидур, шаҳзодам! – Амир Аллоҳдод Муҳаммад Султоннинг Лаълчечак бикага қараб қолганини пайқади. Ҳа, шогирди гўзал, балки Оллоҳ танҳо қилиб яратган... Ҳам гўзал, ҳам ақлли, ҳам ботир қиз! Ниҳолдай нозик вужудда шунча куч, ғайрат!.. У ҳеч нарсани сезмагандай давом этди: – Дўстимиз уғруқни Жўйи Зарга чорлабдурлар. Ўзи бир ой олдин Қундузда эрди.

– Ўтиб олишларига кўмак берингиз, амир жаноблари!

Муҳаммад Султон шундай дер экан, тахтиравон томонга қарамаса ҳам, уни ўша маҳлиқо зимдан қузатиб турганини туяр, бундан юзлари ёнар, безовта юраги гупиллаб урар, гоҳ-гоҳ ўғринча нигоҳ ташлашдан ўзини тия олмасди...

II

Лаълчечак бика – эндигина ўн бешга кирайми, кирмайми деб турган, ҳали болаларча қизиқувчанлиги сусаймаган бир ёшда эса-да, кўрганнинг кўнглига қутқу соладиган сеҳру жозига эга, ҳаракатлари ўзига ярашган, диркиллаган, шаддод, қув, қурч баданли жасур қиз... Қувлигини яширишга уринмасди ҳам. Гоҳ даврани қиздириш учун, қизиқчиликка йигитлардай кийиниб олиб, чарх уриб ўйнаб барчани кулдирад, қизлар суйишиб беихтиёр уни қучоқлаб олганларини билмай қолардилар.

Отасидан кўра онасига кўпроқ ўхшаган қизнинг («Худди онасини қолаб қўйгандай!» деган гап машҳур) хиёл чўзинчоқ оқ юзлари тип-тиниқ, қошлари қора, маъноли қарашларида нозу карашмаси яширин... Пешонасининг чап томонида лом янглиғ чиройли гажаги кўриниб турар, кулганида бир текис оппоқ тишлари кўзга ташланарди. Хиёл жилмайиб қўйса, икки юзидаги кулгичлари чиройли ўймоқчалар ҳосил қилар, бу унинг кўркига яна кўрк қўшарди. Соҳибжамол қиз офтобни ўзига номаҳрам билар, шамолни бегона ҳисоблар, гулзорга кирса, қўллари гул япроғидан озор топар эди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг қизига меҳри ўғилларига қараганда ҳам ортиқроқ. Қиз фарзанд туғилишини кутиб жуда соғинганларидан, уни «Соғинч бика бу, Соғинч бика! Бизни соғинтириб туғилган қиз!» дерди. «Лаълчечак бика» сўзининг

талаффузи қийинроқлигиданми, исми бора-бора ўз-ўзидан «Соғинч бика»га айланиб кетди, ҳамма шундай атарди. Ёлғиз онасигина гоҳ-гоҳда «Лаъл-чечак бика», «Лаъл!..», «Лаъл тинчимагур!...» деб чақирарди. Соғинч бика ота-онасини қувонтириб, соғинса соғинадиган бир қиз бўлиб ўсмоқдайди.

Соғинч бика ўзини ожизаларнинг эркаклардан кам эмасликларини, довжорак ва мардликларини амалда исбот қилишга бел боғлаган қизлардан, деб ҳисобларди, онаси Оппоғойим маъқуллаганидан кейин, падари бузрукворига ҳарб майдони сирларини ўрганмоқчи эканини айтди. Ота бу ишни ўзининг дўсти моҳир жангчи Амир Аллоҳдодга топширди. Иттифоқо, Амир Аллоҳдоднинг ҳам қизи йўқ эди, шу важдан Соғинч бикага ўз жигарбандидай қаради.

Шаддод қиз қўймаганидан кейин, Кўксаройнинг биринчи ошёнасида қурол-аслаҳа, совутлар ясаларди, лекин у ерга боришга тортинди-ю шогирди учун қуролсозлар қишлоғи Камонгароннинг ўзида, яхши устага махсус совуту дубулға, камон, букилмас пўлатдан қалқон буюртириб келди. Кейин бошқа қизлар ҳам ундан гула кўтариб, Камонгаронга одам юбора бошладилар.

Аслида, заифа-ю ожизаларнинг ҳам қилич тутишни, от минишни ўрганишлари жуда кераклигини Жаҳоншоҳ ибн Жоку ичида қўллаб-қувватларди, чунки жанг-жадалларда турли ҳолатлар рўй беради, уғруқдаги аёллар лозим топилса, ўзларини ўзлари ҳимоя қила олишлари зарур, гоҳида эса жангга ҳам кирадилар. Амир Соҳибқирон лашкарга уч хил – оқ, қора ва қизил – рангларда кийимлар тиктирадилар. Бунинг сабаби, танг аҳволларда уғруқдаги аёллар ҳам бу кийимларга чулганадилар ва лашкар чўғини оширадилар, душман кўнглига эса кўрқув тушади.

– Соғинч бикада аллақандай шиддат бор, Жаҳоншоҳ жаноблари... – Амир Аллоҳдод жилмайди.. – Уни баҳодир қиз дейиш керак. Қайтмас, кўрқмас... бутун юриш-туришида отасининг шижоати намоён!

– Соғиниб топганмиз-да, дўстим, бир балойи азим десангиз-чи... – ўйланиб деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. – Ҳай... Умрини берсун, илоҳи...

Қизи олти-етти яшар вақтида шаклар маликаси Тўмарис момо қиссаси ва бошқа эртагу чўпчақларни чиройли кўзларини катта-катта очиб, ютоқиб тинглаганлари Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг эсида.

Бир куни муҳтарама Улжой Туркон оқанинг Те-мурбек ортидан кун демай, тун демай жангларда от йўрттириб юрганларини эслаб қолди.

– Ўша Улжой Туркон оқа момо ҳақида гапириб берингиз, отажон! – қистаб қўймади қиз.

– Бағоят эҳтиромга сазовор жасур аёлдур! Жанг-жадалларда, сафару саёҳатларда ҳамиша Соҳибқирон ёнида юрган, аччиқ-чучутига доим шерик, жуда мард ва шаддод аёл эди! Амир Жоку барлос бобонг шоҳид бўлган эканлар, танг аҳволда Хоразмдан қайтаётганларида, дегин, орқаларидан душман қувиб келаётганмиш, олдинда эса Жайхун... Амир Соҳибқирон Улжой Туркон оқага қараб: «Изимдан от сол!» деб қичқирибди ва дарё устига от қўйибди!..

– Улжой момо-чи?.. – сабри чидамай сўради Соғинч бика. – Дарёдан кўрқмабдиму?..

– Қаёқда! Улжой ойим эркаклардай Жайхунга от солиб ўтиб кетибди! Кейин-чи, душман қўлига тушмай деб, қудуққа яшриниб жон сақлабди!

– Қандай танишган эканлар?

– Улжой ойим қизлик вақтида бошига бўрк кийиб, ҳалқа-ҳалқа сочларини элдан яшириб, йигитчасига кийиниб ғазот узра юрар эркан...

– Йигитчасига кийиниб-а?.. – сўради қиз.

– Ҳа, бировга билдирмаслик учун, йигитча кийинаркан. Шундай жанглардан бирида, Соҳибқирон қарасалар, душманлардан бир баҳодир ҳеч кимга омонлик бермайдур. Йигирма уч ёшли Темурбек рўбарў бўладур. Улжой ойим:

«Қадим паҳлавонлардек масоф¹ қилурбиз. Ўқ отиш йўқ, тақи ўзгаларга тегмасун, гуноҳга ботиб юрмайлук. Найзангни ол!» – буюрадур беписандлик билан.

«Маъқул!» – дейдир Темурбек.

Йигит қизнинг найзасини бир ҳамлада синдурадур. Бундан кўнгли олинган қизнинг аччиқда солғон қиличи совутдан ўтиб, амир елкасини сал яралайдур. Энди Соҳибқирон қиличини ярақлатадур, бошидан бир-икки айлантирадур-да, аммо урмасдан туширадур... Улжой ойим сўрайдир:

«Нечун урмадинг?»

Соҳибқирон шивирлаб айтадур:

«Сен авратдаги қизсен. Қилич тегса, сочинг ёйилиб кетишидан орландим. Билгилки: ҳақиқий эркакларнинг яроғи заифалар қони бирлан бўлмағай!..»²

Кейин қиличларни ташлаб курашадурлар. Охири, Улжой ойим ёш шаддод амирнинг ўткир зехну идрокига, фаҳму фасоҳати, куч-қувватига тан бериб, қўлини ўпиб, дейдир:

«Ўзимни сен мардга бағишладум!»

Темурбек жавоб этибдур:

«Уйингга борғил, сени тўй-томоша бирлан олурмен!...»

Бизлар бола эдик, Улжой ойимнинг мардлигига қойил қолиб юрганмиз. Тўйларини кўрганман. Эҳ-

¹ Бу ерда: жанг қилурмиз, маъносида.

² Соҳибқироннинг сўзларини мана бундай ҳам талқин қиладилар: «...Асил эркакнинг яроғи фақат висол айёмидагина заифа қонини гукадур...»

хе... Шаддод Султон Бахт бегимни биласан-а, ана ўша, онасига тортган...

Жаҳоншоҳ ибн Жоку тин олди ва хаёлидан: «Қизинг бўлса шундай бўлса! Балки Соғинч бика ҳам ўша оқага ҳавасдан дунёга келгандир...» – деган ўй кечди. Албатта, бу ёлғиз Оллоҳга аён.

Рост, Соҳибқирон лашкарида аёллар ҳам баъзан саваш курадилар. Лекин Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифаларнинг расмана жангчи бўлишларига қарши. Жанг – эрлар иши. Нафсиламрини айтганда, Амир Темури саройида жами маликалар ҳарб сирларини, от минишни, қилич тутишни астойдил ўрганадилар, машқини оладилар. Ожизаларга чавгон ўйини жуда ярашади. Бунда ҳам отни бошқариш, ҳам чавгонни маҳкам тутиш ҳавоси олинади, бахш этган завқнинг эса баҳоси йўқ, диллар яйрайди... Шу сабабдан, маликалар орасида чавгоннинг қадри баланд.

Ўша-ўша Соғинч бика хаёлидан йигитчасига кийиниб олган Улжой ойим сиймоси кетмайди. Унинг қўрқмай Соҳибқирон билан найзабозликка киришгани, қиличбозлик қилгани, кураш тушгани қизни ҳайратга солади. Машқнинг оғир паллаларида, танг шароитларда кўзлари чақнаб Соҳибқиронга кўмакка шошилаётган маликани ўйлар, руҳланар, унинг ўрнига ўзини қўйиб кўрарди... Жангларнинг бирида Амир Ҳусайннинг отига ўқ тегибди. Шунда унинг завжаси Дилшод оқа ўзи пиёда қолиб, от жилвини амирга тутқазибди...

Соғинч бика барини жасорат намуналари ҳисоблар, ёш дили қанотланар, гоҳ-гоҳда онаси билан канизак Сарвинозларга ҳам завқи ошиб-тошиб сўзлаб берарди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизининг тутумидан ажабланмасди, фақат Соғинч биканинг ҳарбий юришларга, савашиларга қизиқиши, қилич тутиш, жанг русумини ўрганишга интилиши кучли эка-

нини ўйлаб, ичида нимадандир кўрқарди. Қизи қиличбозликда, ажабо, ўғилларидан ҳам моҳирроқ чиқди. Икки яшар эканида ким биландир жанжаллашиб, муштчасини кўрсатганини ҳали ҳануз кулиб эслашади. Ўн икки ёшлигида от миниб эртадан кечгача отасининг яйловдаги уч юзта қўйига ёлғиз ўзи қараган эди.

Соғинч бика подшолик осмонининг ёруғ юлдузи шахзода Муҳаммад Султон билан учрашувдан кейин кўнглида тушуниксиз туйғулар уйғонганини сеза бошлади...

Суюкли ва шукуҳли шахзода, аслида, аллақачон аркони давлат арбоблари, салтанат амирлари қизларининг мажлисларида бош қаҳрамонга айланиб улгурган эди. Бундай суҳбатларда ўлтирганингда ўзинг истамасанг ҳам айтилаётган гаплар кулоғингга киради. Қизлар тўйлар ҳақида сўзлашишар, ҳали ундан, ҳали бундан ўзларига куёв танлашар, кимнидир кимга узатишар, ҳамманингни тўйини қилиб чиқишарди.

Бир куни Шайх Нуриддин баҳодирнинг икки сўзнинг бирида «вой» деб гапирадиган бўлагина қизи Зубайдабону – дугоналари ҳазиллашишиб унга «Войвойхон» деб от қўйиб олишганди, – Соғинч бикага тегажоғликданми ёки чинданми, бирдан:

– Вой, сени ўзим акамга олиб бераман! Вой, биласанму, акам сени жуда ёқтирадилар, жуда!.. Мехрлари тушиб қопти-да, дегин. Яқинда совчи боради!.. Вой, кеча падари бузрукворим айтдилар!.. – деб юборди.

Унинг ёлғон гапирадиган одати йўқ. Соғинч бика индамади, дарров кўз олдига дугонасининг шалпангқулоқ акаси келди, кўнглидан: «Соғинч бика кўчада тушиб қоптими!..» деган фикр ўтди.

Ҳамиша Зубайдабону билан ўчакишиб юрадиган Амир Шоҳмаликнинг жигаргўшаси Робия бегим жим турмади:

– Ҳо-о-о... Битта сенда бор эканму ака?.. Мунча войвойлайсан? Сен эмас, мен келин қиламан! Сени битта шалпангкулоқ аканг бўлса, мени биттамас, иккита паҳлавон акам бор! Ёққанини танлаб олади! Ҳа-а!... Билдингму? – дея гапни кесиб ташлади.

– Вой! Ҳақорат қилма! Ановини қаранглар! Сен эмас, мен!

– Сен эмас, мен!..

– Мен!

Узоқ тортишдилар.

– Вой! Мени акам олади! Мени акам олади! – дерди нуқул Зубайдабону.

Қизлар уларни тинчителишга уринишарди.

Соғинч бика ҳам гапни чалғитиш маъносида, ҳам Зубайдабонуни чандиб олиш ниятида кулиб сўз бошлади:

– Кешда бир одамнинг қизи бор экан, доим Зубайда ўлгурга ўхшаб «вой» деяверар экан. Саломалиқда ҳам: «Вой, ассалому алайкум!» деркан. Тўйда қизлар ўйинга тортса: «Вой, ўйинга тушайми...», дадаси: «Аянғизни чақиринг!» деса, «Вой, аямларни чақирайми...» дермиш-да. Дадаси бир куни аясининг олдида қизини огоҳлантирибди: «Қизим, ҳар гапда «вой» дейсан, ўрганиб қолибсан, ахир бу сўзни ишлатишнинг ҳам ўз ўрни, жойи бор. Ортиқ бундай қилма! Агар яна бир марта «вой» десанг, эрга бервораман!» Буни эшитган қиз: «Вой-вой-вой!..» деб юборибди!

Гурр этиб кулги кўтарилди. Кулги садолари орасида дўриллоқ овозли Зубайдабонунинг астойдил ўпқаланиб айтган: «Вой-вой-вой!» сўзлари аниқ кулоқларга чалинарди.

Ниҳоят Робия бегим деди:

– Аввали худо билади, балки Соғинч мени акамга насиб этмас, аммо аниқ биламанки, ҳечқачон сени акангга тегмайди! Сени акангга ким ҳам тегарди? Менга авлиё Робия отини қўйганлар-а, да-

дамларнинг тўртинчи суюкли қизиман, гапларим-да ҳикмат бор, буни унутма! Айтганимни ёдингда сақла!

Робия бегим Соғинч бикага суқ билан қаради-да:

– Ростдан ҳам гўзалсан, Соғинч! Қадди қома-тингни қара! Дадангни эркасисан, эркатойлигинг-дан сени «Авбош бика – бевош бика» деб ҳам ата-шади, а? Зуптагина қайлиқсан-да ўзиям, авбош бика! Агар эркак бўлиб туғлганимдами... авбош деб ўтирмай ўзимоқ сенга уйланардим!.. – дея қаҳ-қаҳ урди ва аллақандай завқ билан Соғинч бикани кучоқлади. Нафис кўйлақлар ичидаги икки хуркак диркиллоқ сийналар бир-бирига майин уриңдилар.

– Вой, манови беҳаёга қарангиз! – кулди Соғинч бика ўзини тортишга тиришиб.

Баҳорнинг охирлари, қизлар Кониғилда чавгон ўйнадилар, ҳар галгидек Соғинч бика рақиблар дарвозасига энг кўп тўп урди, улар ғолиб чиқдилар. Ўйиндан сўнг майдон четидаги ғир-ғир шабада эсиб турган рангоранг айвонда ўлтирдилар, одатда-гидек ҳазил-хузуллар бошланди.

Кимнинг оти кимники билан тўқнашиб кетгани, йиқилишига оз қолгани, Зубайдабону чавгонининг дастаси чўрт узилиб тушгани, Робия бегим отган тўп дарвозага бормай, анча нарида ўтлаб юрган Билқис бегим отининг пешонасига теккани, отнинг сапчиб жойида бир айланиб олгани, бундан қизлар ўйинни ҳам тўхтатиб роса хохолаб кулишгани, Соғинч биканинг жарима тўпини қойилмақом киритгани ва яна бошқа алланималар ҳақида чак-чақлашиб ўтиришди.

Шунда аталадан суяк чиқиб, раҳматли Давлатшоҳ бахши уйғурнинг шартаки қизи Билқис бегим ҳеч кимга гап бермай қўйди. Юзлари япалоқдан келган, паст бўйликкина тикмачоқдай бу қизнинг бор кўрку ҳусни орқасини тўлдириб турган бўлик икки ўрим узун сочидан иборат эди. Чавгон ҳақида

гапни шаҳзода Муҳаммад Султон ва унинг кимга уйланишига буриб юборди-да, бирдан уялмай-нетмай деди:

– Ҳали қараб турунглар, ҳаммангизни кўзингизни куйдириб, валламаг шаҳзодага ўзим тегиб оламан!..

Қизлар қий-чув кўтаришди. Гўё Билқис бегим уларнинг насибасини тортиб олиб кўяётгандай:

– Ие-е!

– Вой-вой!..

– Уни қаранглар!.. – дея норизолик билдира бошлашди.

– Унга қўчқордай ўғил ҳам туғиб бераман! – тарсиллатди яна Билқис бегим. – Кўзингиз куюди! У ёқ-бу ёққа йўқолиб қолмангизлар тагин! Яқинда тўйимизга айтаман! Мени тушириб борасизлар-а!..

Соғинч бика тап тортмай айтилган бу сўзларни эшитиб хижолат чекди, бундай гапларни айтиш эмас, ҳатто ўйлашга уялади. Қўчқордай ўғил туғиб берармиш! Соғинч биканинг юзлари қизариб кетди...

Билқис бегимнинг ҳазил билан бошланган гаплари жанжалга олиб келди. Ҳалигина ашаддий рақиблардай тортишишган Зубайдабону билан Робия бегимлар энди бир-бирини қўллаб-қувватлашиб, жаврашарди:

– Бекорларни айтибдурсан!

– Ўлақол, қақажон бўмай!

– Сени олмайдурлар!

– Нима қиладур сендай лаппосни!

– Бошларига урадурму?..

– Ёстик қили-и-и-иб ётадурлар! Ёстикқа ярайсан! Хо-хо-хо!

– Вой, борақол! Борақол!.. Жудаям кўзлари учиб турибди-да!..

Шовқинда биров бировга қулоқ солмасди. Нарироқда боғланган отлар қулоқларини чимириб, қизлар томонга қараб-қараб қўйишарди.

Қизлар чувиллашиб: «Қўйингизлар! Тегиб кўрсин! Тегиб кўрсин!», «Яна нималарни истайдилар?...», «Вой, қиз бўмай ўл, уятсиз!..» деб кесатишарди.

Билқис бегим ҳам вайсашдан тўхтамас, аммо унинг овози бошқалар ичида кўмилиб кетарди.

– Соғинч! Соғинч! Анови бети қаттиққа бир нима де!.. Гапингни олади!.. – куйинишарди қизлар барини ҳайрон кузатиб ўлтирган Соғинч бикага. Овозлар ичида Зубайдабонунинг овози ажралиб турарди.

Қизларнинг айтишича, шаҳзода Муҳаммад Султон Юсуф алайҳиссаломдай гўзал сумбатли, тенги йўқ, чакмоқдай йигит эмиш. Гулзорга қадам қўйса, гуллар ўша томонга қараб анграйишармиш. Ариқ ёнидан ўтса, оқиб бораётган сув ҳам тўхтаб орқасига қайрилиб, «Ким экан? Бир қарай-чи!» дея, унга мафтун боқармиш. Еллар изини ўпиб парвона эмиш. Офтоб суюкли шаҳзода умидидагина ҳар куни фалак саҳнига йўл олар эмиш. Ой кечалари унга бир назар ташлаш орзусида булутлар аро саргашта кезар экан...

Шаҳзодага Соғинч биканинг узокроқ тикилгани сабаби ҳам шу: доврўғи дoston, қизлар мажлисларининг доимий қаҳрамонини яхшироқ боқиб, дийдорига тўйиб олмоқчи эди. «Узокроқ тикилди» десак, ёлғон бўлар, очиғи, қиз офтобдай балқиган йигитдан кўзини узолмай қолди...

Муҳаммад Султон дарҳол нарида ўтлаб юрган жийронни келтиришларини буюрди, кўприқдан ўтиб, Жўйи Зар тарафга от қўйди. Ортига, Лаълчечак бика томонга қарашни жуда-жуда истади-ю, бироқ Амир Аллоҳдоддан уялиб ўзини тийди. Чунки нуфузли амирнинг уни зимдан кузатаётганини сизди.

Изма-из икки амир ҳам тулпорларига қамчи босдилар.

УЧИНЧИ БОБ

I

Бухоро шаҳрига етганда Амир Темур бутун аъзои баданида қандайдир ҳорғинлик сезди. Ўнг оёғи яна зирқирай бошлади. Гўё оёқнинг ичида қилдеккина сим бор-у кимдир уни дам-бадам тортиб-тортиб ўйнар, шундан ёқимсиз оғриқ беҳузур қиларди. Паҳлавон жуссали, бақувват, танаши пишиқ Соҳибқирон эътибор бериб ўтирмади. Волидаи муҳтарамаси Тегина Хотун туғилган Бухоро шаҳрини бағоят эъзозлар, она маконим дер, ҳар сафар ташриф буюрганда ҳурмату эҳтиром, фавқулодда ҳаяжон, аллақандай жондошлик туйғулари қалбига руҳ бағишларди.

Одатга кўра, шаҳарнинг азиз-авлиёлар қадам-жоларини зиёрат қилди, Сомонийлар мақбарасига борди, ҳижрий 522¹ йилда қорахоний Арслонхон қурдирган, бир юз олтмиш йилдан бери кўкка бўй чўзиб турган минорага нечанчи бордир, эсида йўқ, ғурур-ла боқди, завқланди.

Усмирлик пайтларида минора ичидаги айланма зиналардан тепадаги ўн олти равоқли қафаса-кўшкка чиқишни ва чор атрофга завқ билан боқишни ёқтирарди. Бир кунда икки мартадан ҳам чиқиб тушган. Лекин қизиқ жойи, зиналарни диққат билан кўп марта санаб чиққан эса-да, нечталигини ҳозиргача ҳам аниқ билмайди. Улар гоҳ бир юзу тўртта, гоҳ эса бир юзу учта чиқади...

Минорада туриб узоқ-узоқларга боқар, Турон юртининг кенлиги ва улуғворлигини юракдан туяр, бутун олам пойида ястаниб ётарди. Аммо ўнг оёғи ногирон бўлиб қолгандан сўнг, чиққани йўқ... Ҳозир минорага тикиларкан, баландлиги-

¹ Милодий 1127 йил «Минораи Калон» ҳам дейишади.

га тан берди: «Кешда курилаётган улуғ Оқсарой довуғи, худо хоҳласа, бариникидан ўтади... Бўйи ундан ҳам баланд бўлади, нақ юз газдан¹ ошади!» – деб қўйди ичида. Арслонхоннинг Чағониёнда тиклаган, гиштдан эмас, худди ипақдан тўқилгандек нақшинкор, гўзал кўринадиган бошқа бир минораси ҳам унга жуда ёқади.

Соҳибқирон, чиндан-да, Бухорони азиз-авлиёлар макони деб эъзозлайди. Аввалроқ, шайх Сайфиддин Бохарзий даҳмаси атрофида мақбара ва хонақоҳ тиклаш, гулзор қилиш ҳақида фармон берганди. Ҳазрати Нажмиддин Кубронинг шогирди, машҳури офоқ бу зот овозаси бошқа мамлакатларга ҳам ёйилган.

Тарих хижрий 658 йилда Чингизхон набираси Жўжи улуси хони Беркахон Бухорога келиб шайх фатвоси билан мусулмонликка кирди ва мурид мақомига эришди. Энди уни Беркахон эмас, Баракахон деб атай бошладилар. Ушбу воқеадан кейин, Сайфиддин Бохарзий «шайх ул-олам» даражасига ноил бўлди, шаҳарга эса «Бухорои шариф» унвони раво қўрилди.

Соҳибқирон обод ва ораста мақбара-ю хонақоҳ зиёратидан кўнгли таскин топди, ёнма-ён катта зиёратхона қуришларини буюрди. Шаҳар доруғасига яқинда оламдан ўтган қудратли шайх Баҳоваддин Нақшбанд мазорини обод этишни топширди, фақиру мискинларга хайру эҳсонлар улашди.

Кулларнинг жуда иссиқлигидан саҳар салқинида Бухородан йўлга чиқишга қарор қилинди.

– Амир Соҳибқирон мизожларида дард аломатлари пайдо бўлибдур. Йўлга чиқиш хатарли...

– Батамом соғайиб кетсунлар, кейин жўнайлик!

Ўрамдаги амирлар шундай дея, ўз андишаларини ҳазратга етказишни Амир Сайфиддин некўз билан Муҳаммад Чуроға додхоҳдан ўтиндилар.

¹ Газ – 0,71 метрга тенг узунлик улчови.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку уларга кўшилди. Аммо жони оғриб турганига қарамай, Амир Темур ўз сўзида қатъий эди:

– Киши катта сафар измини тутғонда, йўлнинг бошидаёқ касалланиб ётиб олмоғи худоға ҳам, бандасига ҳам номақбул ишдур. Сафарга чиқғондан сўнг фақат олға юрмак керак!

Амирлар Соҳибқироннинг битта-иккита оқ оралаган куюқ қошлари чимирилганини кўришиб, орага бошқа гап сиғмаслигини англадилар.

Гиждувондан ўтиб, Жўйи Зар мавзеига етганларида, Амир Темур ҳолсизликдан отда ўлтира олмай қолди. Жилла қурса, бир лаҳза ёстиққа бош кўйиб, оёғини узатиб ётмоқ Соҳибқироннинг ягона орзусига айланди. Ҳамма тараддудга тушди. Сойнинг ёқасидаги хушманзара бир боғда тўхтадилар. Соҳибқиронни катта тол тагида тикилган шоҳчодир ичига ётқиздилар. Атрофда катта-катта қишлоқлар кўзга ташланарди.

Аҳволи тобора оғирлашаётганини сезган Соҳибқирон Муҳаммад Чуроға додхоҳга қаради:

– Мамаг... – Амир Темур ҳарсиллаб нафас олди. – Дарднинг келиши хунукроқ. Оёқнинг оғриғи кучайғон. Аъзои баданим эзилғон. Таом тиламасмен. Томоғимда қуруқ йўтал бор, йўталсам нафас қисадур. Кунларим тугаб боряптиму... билмаймен...

Кейин Жаҳоншоҳ ибн Жокуга кўзи тушди-ю, негадир беҳол деди:

– Падари бузрукворинг ҳам худди менга ўхшаб дардга чалинғонди, амирзода...

Соҳибқирон юзини тескари ўгирди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳеч қачон Соҳибқиронни бундай умидсиз алпозда кўрмаганди, кўзларидан чирт этиб ёш чиқиб кетди:

– Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон! Нималар деяпсиз, ҳазрат? Кўрқитманғиз!.. Ҳар

хил сўзни ҳам гапирмоқ жоиз эрмас! Зинҳор сизга ярашмас! Худо сақласун! Худо пошшо эгам, деганлар...

– Худо шифо берсун... Шифо бергай, илоҳи... – сўз қўшди Амир Сайфиддин некўз.

– Шифо берсун! Ўзи асрасун! – тилак билдирди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Шу палла чодирга кирган малика Чўлпон Мулк оқанинг бу гапларни эшитиб юраги қон бўлди, индамай Соҳибқирон оёқларини уқалар экан, қопқора қийиқ кўзларидан қуйилган ёшлар нақшин олмадай гўзал чехрасини бетиним юварди...

Соҳибқирон бир неча йил аввал Олтин Ўрда хоқони Тўхтамишхон билан савашга борганда, малика Чўлпон Мулк оқа унга ҳамроҳ бўлди. Кутилмаганда Амир Темур Тошқандда қасалликка чалиниб, қирқ кун ётиб қолди. Самарқанддан маҳди улё Сароймулкхоним пешволигида барча маликалар етиб келдилар.

Малика Туман оқа негадир ёнма-ён кундошликлариданми, Чўлпон Мулк оқани доим ғаш олиб юради, уни Соҳибқиронга рашк қилади. Агар Соҳибқирон Боғи Баландга ўтсалар ҳам, бунга ўша ерда яшайдиган Чўлпон Мулк оқа айбдор, сафарларга боргани учун ҳам, ишқилиб, ҳамма-ҳаммасига гуноҳкор шу кичик малика... Бировдан ишоратсиз Чўлпон Мулк оқа нафас ҳам олмайди-ку, наҳотки муҳтарама малика шуни тушунмасалар?

Туман оқа ҳақида ҳам шундай гап юради, Чўлпон Мулк оқа буни эшитган. Туман оқа ҳарамга қадам қўйган паллалар уни малика Дилшод оқа ҳеч тинчитмас экан. Дилшод оқа, умидли дунё деганларидай, Туман оқадан олдинроқ фарзанди туғилишини истаркан. Ҳеч ким йўғида ёш келинчакка заҳарини сочиб-социб оларкан. Кўп марта шундоқ такрорланибди. Охири гап Сароймулкхонимга етибди ва барҳам топибди.

Кейин Оллоҳнинг карами билан, чиндан ҳам, барча маликаларнинг кўзини куйдириб, Дилшод оқанинг бўйида бўлипти, бироқ чақалоқ жуда қийинчилик билан туғилибди-ю, малика оламдан ўтибди. Чақалоққа Султон Иброҳим деб ном қўйибдилар, умри билан бермаган экан, чақалоқ ҳам уч ойгина яшабди холос...

Энди Туман оқанинг ўзи Дилшод оқага айланиб қолди. У ҳам Чўлпон Мулк оқадан аввал фарзанд кўрсам, дейди шекилли...

Тошкандда Туман оқа ўз иддаосини очиқдан-очиқ Чўлпон Мулк оқанинг бетига солди:

– Ирим-сириминг билан валинеъматни ўзингга иситиб олдинг-а, беҳаё! Касринг тегди! Ҳазратимни сен касал қилдинг! Ҳа!

Бу гапни эшитган Чўлпон Мулк оқанинг оқ юзи бадтар оқариб кетди! Тили боғланганидан ҳеч нарса деяолмай бир лаҳза каловланиб турди. Мулойим ва назокатли Туман оқадан чиққан ғалати гаплардан қаттиқ таажжубга тушди, кейин ўзини ўнглашга тиришди:

– Ие... Вой... Бу нима деганингиз, аяжон... маликам? Мен... Мен...

– Ҳа. сен! Сен!.. Тағин «Мен!», «Мен!» дейди... Сен бўлмай ким? Йўқ, деб кўр-чи! Илгари Амир Соҳибқирон ҳеч оғримасдилар... – Туман оқа «Боғи Биҳиштда яшаганларида...» демоқчийди, аммо ўзини тийди. – Сен келдингу ул зот дам-бадам оғрийдургон одат чиқардилар... Не қилмақдасен ўзи? Мақсадинг не? Ҳе, касринг тегмай ўл! Илоҳи, ўзингга урсун!

– Касалга чалинсалар, Оллоҳнинг буюрғони... – жиғи-бийрони чиқди Чўлпон Мулк оқанинг. – Ўзи шифосини берсун! Беради, худо хоҳласа! Ҳеч қанақа мақсадим йўқ! Ҳеч қачон хасталанишларини истамасмен! Нега истар эканмен? Суянган тоғимни-я? Нима мен телба эканманму? Худо сақласун! Ин-

соф билан гапирсунлар... Илоҳи, хизматларини қилайлук, дуоларини олиб юрайлук! Қўлим доимо дуои жонларида, доимо сиҳҳатларини тилаймен... Ҳазратим учун жонимни беришга ҳам тайёрмен, билсангиз, аяжон!..

– Ҳе, жонингни бермай ўл! Берадурғонингни бериб бўлдинг, жонинг бошингдан қолгур!.. – жеркиб ташлади яна Туман оқа...

Чўлпон Мулк оқанинг ўпкаси тўлиб кетди. Кейинги сўзлари йиғи аралаш чиқди. У барини тушуниб турарди. Охириги пайтларда Соҳибқирон сафарга чиққанларида, фақат ёш дўндиқ малика Чўлпон Мулк оқага назарлари тушади. Лекин сафарлар олдидан маликалар ўртасида қуръа ташлаганларида ҳам, негадир бориш, кўпинча, Чўлпон Мулк оқа чеки бўлиб чиқади. Хос канизақлардан Дурсултон оқа билан Нигор оқаларнинг ҳам омадлари чопади. Туман оқага эътибор сусайгандек...

Ўшанда Амир Соҳибқирон соғайгач, яна кичик маликадан бошқа барчани, жумладан, Туман оқани ҳам, Самарқандга қайтариб юбордилар. Ҳазрат агар уни кўпроқ тиласалар, маликанинг не чораси бор? Чўлпон Мулк оқа Соҳибқирон кўзларига тик қарашга уялади-ю, сафарга мени олмангиз, малика Туман оқа ўксимоқдалар, уни олиб кетингиз, деб қандай айта олади?

Энди унинг ҳадиксираб турган жойи бор. Беш йиллик сафарга бораётиб, ҳазратнинг Чўлпон Мулк оқа олдида тағин товлари қочиб қолди... Тағин малика Туман оқага гап топилди, яна сен касал қилдинг, касринг тегди, дейишлари аниқ... Шўрлик маликани намунча маломатларга қўймасанг, эй парвардигор!

Маликанинг хаёли бўлинди.

– Майли, Мамат... Оллоҳга зоримиз бор, зўримиз йўқ...– Амир Темурнинг беҳоллиги билиниб турарди.. – Биров билмасун... Ҳожи Сайфиддинни чорла. Жаҳоншоҳни ҳам.

– Бизлар шу ердамиз, Соҳибқирон ҳазратлари! – сас берди шоҳчодир эшигида, ичкарига киролмай турган Амир Сайфиддин некўз.

Соҳибқиронга кўп гапириш ҳам малол келарди. Дору дармонлар жобажо этилди. Бироқ доруларнинг унчалар таъсири сезилмаётгандек туюларди. У шитобан шаҳзода Муҳаммад Султонни чақиришни, Самарқандга чопарлар юборишни, Биби ва бошқа маликаларни, ўғлон-ушоқларни олиб келишларини буюрди. Лекин хабарни етказганларида, қаттиқ кўрқитиб юбормасунлар, деб тайинлади.

Амир Сайфиддин некўз Соҳибқиронга қараркан, ўйланиб, ўзи сезмаган ҳолда, ўрганган «Хў-ўш...» сўзини такрорлар, ҳозикун табибларга иш буюрар, ора-орада енгилгина томоқ қириб кўярди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку буйруқларни адо этиш ҳаракатида ташқарига чиқдилар. Ниҳоят, Амир Темур сал ором олгандай тунни билан юмилмаган кўзларига уйку инди...

Қадри баланд дўстига тикилиб ўлтираркан, Амир Сайфиддин некўзнинг хаёли узоқларга кетди. У Темурбекни қадимдан билади, фикри ожизича, унча-мунчага қадди букилмайдиган зот. Соҳибқирон болалигидаёқ фавқуллодда ақли теран, шижоатли ва довюрак эди, ниятни катта қиларди, катталарникига ўхшаган, вазмин, жўяли фикрлашлари барчани ҳайрон қолдирарди. «Ёпирай! Бу гап шу боладан чиқдимми?», дейишарди ҳайратда. Ҳамиша тенгқурлари ичида сардорликка интилган ўн икки ёшли Темурбек бир куни «пошшо-вазир» ўйинини бошлаб юборди.

– Мен пошшомен, сен вазир! – амр этди Темурбек Сайфиддинга. Ёши каттароқ Жокунни – лашкарбошиликка қўйди, Довудни – шаҳар ҳокимлигига, Маҳмудшоҳ Бухорийни – амирликка, Муайядни яна бир мансабга...

Ўйин давом этарди.

– Вақтлар келади, жўралар, мен пошшолик тахтини оламен! – деб юборди бирдан Темурбек қағдаларга хос салобат билан. Унинг узоқларга тикилган кўзлари ажабтовур чақнаб ёнарди.

Болалар, ҳазиллашаяптими, дегандай Темурбекка ялт этиб қарадилар. У жиддий боқарди.

– Агар пошшо бўлсам, қандай мансабларни тилайсизлар? Истағонингизни тилангиз! Айтингиз! Мўлжаллаб қўяман... – сўради Темурбек.

Маҳмудшоҳ масхаралагандай кулиб қўйди. У Темурбекнинг ўзини шундай тутишини, ҳаммани оғзига қаратиб гердайиб юришини ҳеч ёқтирмас, гаши келарди.

– Пошшо? Осон эканми?.. Пошшо эмиш-а!.. Хо-хо-хо! Пошшолик хонлар авлодиники!

– Амир ул-умароликдан бошқасини олмайман! – чўрт кесди Жоку. – Лашкарларни жангларга олиб киришни яхши кўраман!

– Менга Самарқанд ҳокимлиги! – деди Довуд.

– Вазир бўлсам қанийди... – тилак билдирди Сайфиддин.

– Сен-чи? Сен нима истайсен? – қарашди Маҳмудшоҳга.

– Менми?.. Хо-хо-хо... – Маҳмудшоҳнинг қисик кўзларида истехзо учқунлари чақнади. – Менга... менга ҳаммомни гўлаҳилигини берсун!..

Унинг ичиқоралиги, иложи борица Темурбекнинг «пошшо»лигини камситишга урингани аниқ билинди. Подшодан гўлаҳиликни сўраш Маҳмудшоҳнинг ўзига жуда ҳам нодир топилдик каби туюлди ва ичида ўзини эмас, балки пошшонини нихоят даражада ерга урганидан мамнунлик хиссини туйди.

– Гарданингга бир туширайми сен писмиқди!.. – мушт ўқталди Жоку Маҳмудшоҳга. – Урардиму, қилтириқдексан, ўлдириб қўяман, деб кўрқаман! Ҳамиша тирноқ тагидан кир қидириб юрасан, галварс!

Темурбек ўзини сезмагандай тутди, ҳеч нарса демади. Яна ўйинга киришиб кетдилар.

Йиллар ўтиб, юрт бошига келганда, Темурбекнинг ваъдаси эсида турган экан, – Амир Сайфиддин некўз бунга ҳайрон қолди, – чиндан ҳам, ўша айтганини қилди: Жоку – амир ул-умаро, Довуд – Самарқанд ҳокими, Сайфиддин – мамлакат ва райият вазири мансабларига тайинландилар. Аммо Маҳмудшоҳга Бухоро ҳокимлиги раво кўрилди. Ҳеч ким унга, Маҳмудшоҳ гўлаҳиликни сўраган эдику, гўлаҳилик ўрнига ҳокимликми, демади. Амир Сайфиддин некўз бунга таажжубланиб ўлтирмади, чунки Темурбекнинг болалиқдаги дўстларини унутмайдиган одати борлигини, барчасининг ҳам кўнглини чўқтирмаслигини, кечиримлигини яхши биларди.

Кек, хусумат Маҳмудшоҳни тинч қўймади, мухолифатчилар сафига қўшилиб, хоразмшоҳ, Тўхтамишхонлар билан фитнаангиз ишларга қўл урди. Бир оёғи Гурганжда, бир оёғи Сарой-Беркада. Ҳозир Бухорода экан... ростдан ҳам ҳаммомда гўлаҳи эмиш! Ё раббий! Амир Сайфиддин некўз болалиқдаги орзуларнинг қанчалар соф ва покиза туйғуларга йўғрилишини, фаришталар омин дейишини, ниятни катта қилиш кераклигини терандан-теран англаб етди...

Амир Сайфиддин некўз ўз ўйларига андармон бўлиб сезмабди, алақачон уйғонган Соҳибқирон қовоқлари оғирлик қилаётганига қарамай, катта-катта кўзларини очганча, чодир шифтига қараб ётарди. Қўл-оёқлари худди боғлаб ташлангандек зил-замбил, ўнг оёғи сирқираб азоб бермоқда. Амир Сайфиддин некўзнинг ёнида эканини билсада, гаплашгиси келмайди.

Беихтиёр машғум хаёллар Соҳибқиронни қамраб олди. Балки Бухорода амирларнинг илтижоларига қулоқ солганда, дарди бунчалар кучаймас-

миди... Йўқ, касаллиги туфайли йўлга чиқмаганда, ўзининг ожизлигини аниқ билдириб кўярди. Бунинг катта сафарга отланган лашкар руҳиятига нохуш таъсир этиши бор нарса. Энди эса... Пайғамбар ёшига етаман, омон-эсон ўтиб ҳам кетаман, деб худодан умидвор юрувди...

«Наҳотки ёрут дунё билан хайрлашиш онлари яқин қолди? Ҳали юмушларим кўп эди-ку? – хаёлидан кечирди Амир Темур. – Чин мамлакатига бориш ана шулардан бири... Неча асрлардирки, турк хоқонлари Чин мамлакатига ўлпон тўлаб келадилар. Чин подшоси ўзи ёш туриб, турк хоқонларига элчи йўллаб мактуб ёзганда, андишасизларча ҳамиша «ўғлим» сўзига урғу беради. Албатта, бу камситилишдур. Ҳалигача Турон подшоларидан ҳеч ким бу муаммони ора-очиқ этолғони йўқ. Буни дилимга тутиб қўйғонмен... Адо этажакмен, иншооллоҳ!

Ҳамон Тўхтамишхон муаммоси томоққа тиқилган сўнғақдай олдинда турибди. Жўжи улуси бақувват, шаҳарлари гуркирағон... Истағон пайтда салтанатнинг ё у бурчагидан, ё бу бурчагидан тажовуз уюштиришлари мумкин.

Фарзандлар, набиралар камолидан қувонмак умиди... Бибидан фарзанд... қутишди. Дилшод оқа ўғил туғди, лекин она ҳам, ўғил ҳам бирин-кетин оламдан ўтишди... Суйгани Туман оқага уйланганидан сўнг, ўн тўрт йил ўтди, ҳозиргача бирор нишона дараги йўқ.. Айрим малика ва жориялардан кўрган фарзандлари чақалоқлигида нобуд бўлдилар. Энди умид гўзал малика Чўлпон Мулк оқадан...»

Ҳа, пошшолиқ ҳам бандасига яратганнинг бир синови экан! Соҳибқирон ҳар сафар шу ҳақда ўйлаганда, Оллоҳнинг бемисл чеварлигига тан беради... Кошкийди, имкон топилса-ю юртда фақат боғ-роғлар қилиш, қасру иморатлар қуриш, йўллар солиш, тижорату зироат ишларига ривож бериш,

тўйлар ўтказиш, етим-есирлар бошини силаш, хайру садақалар улашиш каби эзгу юмушлар этагидан тутса киши!.. Шундай замонлар келармикин?..

Мана, Кешда маҳобатли Оқсарой қурилиши давом этипти... Қани энди, Амир Темур ўша ерда иш тепасида турса, салтанатнинг энг катта биноси бўй-бастини кўриб қувониб, боши кўкка етса... Сарой ҳам тезроқ битарди. Тошкандда, Андижон ва Марғинонда тикланаётган мадрасалар... Чиноз яқинида Сирдарё устига қурилаётган кўприк... Самарқанд атрофида ҳозирча тўққизта боғ гуркираб турибди, «Боғи Биҳишт», «Боғи Чинор», «Боғи Давлатобод», «Боғи Балан», «Боғи Нақши жаҳон» ва бошқалар...

Ҳали давлат бошига келмасдан бурун қайсидир жангдан кейинги машваратда бўлажак салтанат ҳақида айтган сўзлари худди ҳозиргидек нафақат ўзи, балки бошқаларнинг ҳам ёдида турибди:

«Билсунларким, биз ўз салтанатимизни раийятга, одамларга эътибор бериш ва ҳимояга олиш асосида барпо этажамиз! – деган эди Темурбек. – Шу сабабли ҳамма жойда одамларни юпангириб, хотиржам айлаш йўлидан борғаймиз...»

Шундай деган эди, ҳа. Ҳамма қийқириқлар билан олқишлаб, чапак чалганди ўшанда...

Раийятга эътибор бериш, ҳимояга олиш, хотиржам айлаш... Нечоғлик ажойиб, бебаҳо сўзлар! Аммо, Соҳибқироннинг ўзи гувоҳ, мана, йигирма икки йил ўтаётир, ана ўша хотиржамликка эришиш мушкул кечмақда.

Эндигина нафас ростлаб турганингда, кимнингдир қайдадир муҳолифат изҳор этиб туғ кўтариб чиққанини, қандайдир гуруҳнинг қароқчиликни касб айлаб олиб, Ҳижоз йўлларида бечораларни қақшатаётганини, айрим кўрпасига қараб оёқ узатмаганларнинг ҳатто юртга бостириб кириб, раийят бошига кулфатлар солаётганини, мусулмонларни азобларга гирифтор этаётганини эшитасен...

Турли юртларни бошқараётган фарзандлар ҳам ташвиш ортириб турадилар. Яна машварату кенгашлар чақириш лозим, черик чорлаш керак, ўзингни зинҳор ожизу нотавон кўрсатмаслигинг даркор, агар шуни сезсалар, душманлар ҳар тарафдан ёприладилар ва бўлишиб ейдилар... Рост, ўзингни ҳимоя қилмоқ учун майдонга отилмоғинг, қиличнингни маҳкам тутмоғинг шарт! Рўзи азалдан шундоқ... бу таомил ўзгармайди. Афтидан, Оллоҳ таоло осмондан китоб ва тарози қаторида темирни ҳам бекорга туширмаган, темирга ҳеч қачон эҳтиёж камаймайди шекилли, қиличсиз замонлар, чамаси, олисдаги сароб...

II

Бирдан хаёл шодалари узилди, у чодирга кимнингдир кирганини сезди. Бу шаҳзода Муҳаммад Султон эди. Амир Темур ҳеч нарса демай, суюкли набирасини жон мисоли бағрига тортди-да, узоқ тутиб турди. Гўёки шаҳзодадан унинг дармонсиз вужудига куч-қувват оқиб кирмоқдайди. Амир Сайфиддин некўз дард илашгандан бери, Соҳибқироннинг заъфарон юзига илк марта ҳолсиз табассум югурганини кўрди ва хотиржам оҳиста ташқарига йўналди.

– Келдиларму, шаҳзодам?.. – сўради оҳиста Соҳибқирон.

– Келдим, валинеъмат Соҳибқирон, келдим! Не бўлди, бобожон? Тоблари қочдимۇ? Ғафлатда қолибмен... Мана, ёнларидадурмен!.. – йиғлашдан ўзини баъзур тийди шаҳзода.

– Оллоҳга шукр... Халлоқи безаволга салламно!

Шу палла хонимлар ва оқаларнинг хабари етди.

Кўп ўтмай, Сароймулкхоним, малика Туман оқа, Султон Бахт бегимлар, уларнинг изидан бирин-кетин Шохрух Мирзо ва бошқа амирзодалар

кириб келишди. Маҳди улё кўзларида ёш лимиллаб, оҳиста Соҳибқироннинг бошини силай бошлади, Амир Темур таниш ва меҳрибон қўл тафтини дил-дилидан сизди...

Туман оқа билан Султон Бахт бегимлар ўксишганча, беморнинг оёқларини уқалашга тушдилар. Туман оқа маликалар ташрифидан ўзини четга тортиб, бегонасираб турган, қийиқ кўзлари йиғидан қизариб кетган Чўлпон Мулк оқага бир қараб кўйди, аммо ҳеч нарса демади.

Меҳрибону оромижонларининг ташрифидан Соҳибқироннинг чехраси ёриша бошлади. Хуфтонга борганда, бостириб келган сеҳрли уйқу уни элитди. Муолажалар таъсириданми, ҳарқалай, эрталаб туриб, беморликка чалингандан буён биринчи марта сал тўйиброқ ухлаганини билди.

– Фақиру мискинларга хайру садақа қилингизлар... – деди Амир Темур Сароймулкхонимга. – Пайғамбар саллалоҳи алайҳи ва салламнинг ҳадисларида айтилмиш, ки, бетобларингизни садақа бериб даволангизлар... Зеро, Оллоҳу латифун биибодиҳи¹. Ростдан-да, Оллоҳ бандаларига лутф этгувчидир...

Сароймулкхоним қўллари кўксиди, оҳиста бош эгди. У жуда яхши билади, Амир Соҳибқироннинг қоим эътиқоди ҳазрати Ҳаққа боғлангандир. Азизавлиёларни кўз устида тутадилар. Хайру эҳсонга қўллари очиқ. Маҳду улё барча маликалару амирзодаларни хайру садақа юмушларига бош кўшишга чорлади. Туман оқа бир қишлоққа, Султон Бахт бегим иккинчисига, Чўлпон Мулк оқа учинчисига йўл олдилар. Фақиру музтарларга, оч-юпунларга, ожизу нотавонларга садақа улашишлар бошланди.

Бу қувончли, серзавқ юмуш нафақат маликаларни, балки бошқа амирлару лашкарбошилар хо-

¹ Қуръони карим. 42–Шўро сураси, 19-оят.

тинлари ва фарзандларини ҳам оҳанрабодай ўзига тортди. Олмоқдан кўра бермоқ яхшироқдир, деган қадимий ҳикмат яна иззату икромда эди. Барча ҳоли қудрат эҳсон айлашга, шу билан Оллоҳдан Соҳибқиронга сиҳҳат тилашга тиришарди.

Сароймулкхоним мулозимлари билан каттагина қишлоққа кириб келди, соғинганидан шаҳзода Муҳаммад Султонни ёнидан қўйиб юбормади.

– Агар ўзлари хайр-эҳсон қилсалар, Амир Соҳибқиронга савоби кўпроқ тегади, шаҳзодам! – деди катта малика.

– Бош устига! – жавоб берди шаҳзода...

Бирма-бир кўп хонадонларга кириб йармоқлар¹ сочдилар. Садақа олган кекса-ю ёш сидқидилдан дуога қўл очар, болакайлар эса хўроққандларини кўз-кўзлаб, у ёқдан-бу ёққа чопардилар. Катта малика суюб уларнинг бошини силаб-силаб қўярди.

Бир ҳовлидан чиққанларида, иттифоқо, мулозимлари кўмагида садақа улашиб юрган Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг қизи Соғинч бика билан Сарвинозларни учратиб қолдилар. Онаси Оппоғойим ҳали ҳам носоғланиб ётганмиш. Қиз ва канизак чиройли эгилганларича, маҳди улё қўйлагининг пешини ўпиб тавоф этдилар.

– Кам бўлмангиз, қизим, кам бўлмангиз! Ўсиб камолга етингиз!.. – деди ҳавас билан Сароймулкхоним, Соғинч бикани бағрига олиб манглайдан ўпар экан. Қиздан ажойиб ёқимли муаттар бўй маҳди улёнинг димоғига урилди. – Волидангиз яхшимилар?... Шифо берсун. Аммо, Оппоғойим шундай барно ва зебо қизи борлигини айтмагон эрдилар...

Юз, қулоқларигача қизариб кетган қиз изо тортди ерга қаради. У суюкли шаҳзодани, – тагин катта малика олдида! – кўраман деб асло ўйламаганди.

¹ Йармоқ – танга, пул, ақча.

Жўйи Зардаги воқеадан сўнг, Муҳаммад Султоннинг кўз ўнгида бир нотаниш сирли олам юз очди. Ёш кўнгил саҳнида ғаройиб ва ёрқин малак сиймоси намоён бўлди. Бошқачароқ айтганда, но-зик ниҳол Соғинч бика андишага бормай, сўроқсиз унинг қалбига бостириб кириб, баҳодир йигитнинг буткул эс-хушини олди-қўйди.

Фавқулодда дийдорлашувдан шаҳзода Муҳаммад Султон алланечук ҳолга тушди. Худди сирасрорларидан Сароймулкхонимнинг хабари бордай, ўнғайсизлана бошлади. Бирон нарса баҳонасида нарироқ кетиши зарурлигини англади, аммо оёқлари боғлангандек жойидан жилмас, кўзлари унга бўйсунитишни хоҳламасди.

Соғинч бика ҳам қандай ҳаракат қилишни билмай Сарвинозга жавдираб қаради. Шартта ортига қайтсинму? Ё... шаҳзода билан саломлашиш лозимму? Қиз бош эгиб саломлашса, одобсизликка кирмайдирму? Балки шаҳзоданинг ўзлари сўз очарлар?..

Бироқ Сарвиноз ҳам лол эди, шаҳзодадан эса садо чиқмади. Қиз катта маликани тавоф айлагандан сўнг, кўприкнинг олдидагидек, шаҳзодага ним табассум ила бир боқиб, худди тўйнинг эртаси куни эрталаб куёвига салом берган янги келинчақдай, беихтиёр ўнг қўлини кўксига қўйиб, таъзим бажо этди ва аста ортига чекина бошлади. Икки юзидаги кулгичлари шаҳзодага хуш ёқадиган чиройли ўймоқчалар ҳосил қилди... Қизнинг ҳаракати шу қадар табиий эдики, бу нафақат йигитни ўртаб юборди, балки катта маликанинг борлигини ҳам энгил титратиб ўтди...

Сароймулкхоним доимо амирлару аркони давлат хонадонларидаги мажлисларда, тўйларда амирзодаларга қайлиқ излаб, пинҳона қизларга бир-бир назар ташлар, бунисини бу амирзодага, унисини унисига чўтлаб, кўнгли сув ичган ҳусндорларини

кўз остига олиб қўярди. Орқаваратдан эшитиб, Соғинч бикани ҳам мўлжаллаб қўйган... Аммо кизнинг бу қадар сулувлигини яқиндан илк бор кўриши.

Ҳозир шаҳзода билан қизни ёнма-ён турганини кузатаркан, хаёлига бир фикр келди: «Бир-бирларига жудаям мос эканми!..» Соғинч бика ниҳоятда сулув, Муҳаммад Султон бағоят кўркам, башанг йигит эди! Бундай фикрдан ўзи ҳам қувониб кетди. Чунки яқинда Султониядан келганида Боғи Чинорда малика Хонзода хоним билан шу ҳақда суҳбатлашишган, ўзларича, шаҳзодага келин излашаётганларини бир-бирларига билдиришганди. Маҳди улё назарида, Соғинч бика Хонзода хонимга ҳам ёқиши керак...

– Шу ожизани шаҳзодамга... унаштириб қўйсам-микин?.. – сўзланди бирдан катта малика ўз-ўзига дегандек, Муҳаммад Султонга атай эшиттириб. Бу пайт киз улардан йироқлашиб ўз мулозимлари ёнига етай деб қолганди, аммо орқароқда бораётган Сарвиноз бу сўзларни қулоқларига жойлаб олди. – Жуда келишган, соҳибжамол киз эканми!..

Шаҳзоданинг кўнгли кўкламдай яйраб-яшнади, аммо билдирмасликка уринди. Нимадир қилиши кераклигини фаҳмлади. Шу пайт кўчадан бир мискин одам оҳиста ўтиб борарди. Қувонганидан уни шартта ўзининг отига миндириб юборди! Мулозимга қишлоқ мозорига сидқу ихлос билан икки қўй ҳадя қилишларини буюрди. Қий-чув кўтариб кўчани тўлдириб юрган болаларни ёнига чорлаб, ҳамёнидан тангалар олиб: «Мана сенга!», «Мана!..», «Ол!..» дея улаша бошлади...

Сароймулкхоним, бирдан шаҳзоданинг ҳаракатлари чаққонлашиб кетганидан ниманидир англагандай, мийиғида кулиб қўйди. Ҳамиша номзод топиш мушкул, хайрият, топилди шекилли... Ҳа, шаҳзода Соғинч бикани ёқтиради, ожиза ҳам

бефарқ эмас... Шундай беқусуру бетимсол йигитни севмай бўларканми!

Бошқа маликалар, амирзодалар қайтиб келишганда, бир неча қишлоқда бева-бечоралар, азиз-авлиёлар мозорларига кўп хайру садақалар берилгани ошкор этилди. Жумла мўмин-мусулмонлар дуога қўл кўтариб, Амир Темур Кўрагон ҳақларига Оллоҳдан шифо тиладилар.

Садақа ва эҳсонлар ўз хосиятини кўргизмай қолмади. Амир Сайфиддин некўз Соҳибқироннинг кун сайин соғайиб, мизожи тетиклашиб бораётганини сезди. «Амман южибу-л-музтарра изо даъоҳу?..¹ – деди ичида у Қуръон каломларини тақрорлаб. – Оллоҳга шукр!..»

Қутлуғ шаъбон ойининг ўн беши² – Оллоҳ «энг пастки осмонга тушиб», гуноҳкорлар илтижосини қабул этадиган барот кечаси бир олам қувонч олиб келди: Тангри таолонинг каромати билан хайру эҳсонлару дору дармонлар дардга мувофиқ тушиб, Амир Темур соғайиб оёққа турди!

Энди Соҳибқироннинг ўзи мискину бечораларга эҳсонлар қилишга киришди.

ТҮРТИНЧИ БОБ

I

Бир салтанат кўшини иккинчи мамлакатга қурол кўтариб борар экан, авом, халойиқ ҳамиша бунинг тагида қандай сабаблар ётганини билишга қизиқади. Ҳар кимнинг калласида турлича фикрлар тугилади, ҳатто бошқа биров билан гаплашганда, ўз фикрини мутлақ ҳақиқат санаб, оғиз

¹ Қуръони карим. 27-Намл сураси. 62-оят. «Музтар-ночорлар дуо-илтижо айлаганларида ижобат қилувчи ким?».

² Милодий 1392 йил 7 июл.

кўпиртиришдан чарчамайди. Ғаройиб жойини кўрингки, шундай одам дунёда ўзининг доно фикридан бошқа мулоҳазалар ҳам бўлиши мумкинлигини билиб, астойдил ҳайратга тушади. Яна ҳам қизиғи, бу фикрни йўқ жойдан ўзи қидириб топади ва унга чин ҳақиқатдай ишониб қолади. Баҳсга киришса, унинг аслида ҳеч кимга кераксиз фикри дунёнинг тақдири учун бағоят муҳимдай, жон-жаҳди билан куюниб гаплашади.

Бирови дейди: «Нариги подшо бу подшо ҳақида нохуш гап айтган экан, бунисининг жаҳли чиқибди. Шундан уруш бошланай деб турганмиш...» Иккинчиси бошқа фикр билдиради: «У мамлакатда олтин кўп. Бу подшо мол-дунё, зар учун бораётир». Учинчиси: «Бунинг бари жаҳонгирлик ҳавасидан. Жаҳон подшоларининг энг эзгу орзуси жаҳонгирлик рутбасини олмоқдир..» дейди. Тўртинчиси: «Буюк Ипак йўлини қўлга киритиш асосий мақсаддир...» Бешинчиси...

Хуллас, бундай қарашлар ҳар қадамда учрайди, баҳсу муноқашалар тўхтамайди, кишилар бир-бирлари билан беҳуда тортишадилар, ўзларининг ишларини унутиб, калаванинг учини баттар чувалтирадилар, ҳатто «сен-мен»га ҳам борадилар. Аммо, оқибатда, ҳар ким фикрларнинг энг тўғриси, қаймоғи ва теран мазмунлиси барибир ўзиники эканига имон келтириб қолаверади.

Дунёнинг иши эса барчасига парвосиз, ўз ўзанида оқади, ҳеч нарса унга таъсир кўргиза олмайди. Тақдири азалдан қандай белгиланганса, амал шундай давом этади, юз берадиган нарса юз беради, унадигани – унади, синадигани – синади... Сўнг тарихчилар бу воқеа бундай кечган, у воқеа ундай, деб шарҳлайдилар, турлича, ҳатто бир-бирига зид таҳлиллардан ўтказадилар. Қандай ёзганларидан қатъи назар, тарих ўз улуғворлигини йўқотмайди.

Урушлар эса ҳали-ҳануз давом этмоқда...¹ Урушлар гўё жамият тараққиётини белгилайдиган бир ҳаракатдек, дунёнинг ривожини учун шарт ҳодисадек туюлади. Ҳиндлар фалсафасида маъбуд Шива номи билан боғлиқ яратмоқ учун аввал бузмоқ керак, деган ҳикмат машҳур. Ростдан-да, оқилу донолар фикрича, қуриш учун бўлса, бузиш оқланади, фақат бузиб ташлаш эса қораланади...

Тарихга баҳо беришда, биздан жуда қадим замонларда кечган воқеалар ҳақида фикр юритишимизга тўғри келади. Баҳойимиз қандайлигидан қатъи назар тарих сира ўзгармаслигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Бунда, албатта, тарихий мантиқ йўлидан бормоқ шарт. Тарихий мантиқ – жуда муҳим тушунча. У – тарих қонуниятларидан бири. Тарихни ўз «хизматкор»ига айлантириб олишни истаган айрим тарихчилар, тарихий мантиқни унутиб, замон ва маконни ҳисобга олмай фикр юритадилар. Лекин бу фикрлари билан тарих қадамларига бирон таъсир ўтказмадиларми йўқми, буниси неча асрлардирки, номаълум қолиб келмоқда...

Милодий 1391 йилда Қуңдузча мавзеида Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон енгилиб, ҳарб майдонидан қочганидан сўнг, Амир Темур Турон юртига қайтар экан, Утторга келганларида Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Сайфиддин неқўзга буюрди:

¹ Билимдонларнинг аниқлашларича, кейинги уч асрда беш юз унга уруш руй берган, аввалги икки асрда қурбонлар сони 12,7 миллион киши бўлса, 20-асрнинг ўзига 100 миллион (биргина собиқ СССР дан 27 млн.одам) дан ошиб кетган. Сўнгги беш ярим минг йил давомида жаъми 14,5 мингта яқин урушлар(ичида иккита жаҳон уруши) бўлиб ўтган, қурбонлар 3,5 миллиард кишини ташкил этади. Искандар Зулқарнайн қанча одамни қиргани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Лекин Кирополь шаҳрини эгаллаганда 8 000 одамнинг ёстигини қуритган, Сирдарё бўйида Спитамен билан бўлган жангдан қайтаётиб, 120 000 кишини қириб ташлаган.(*Мухаррир*).

– Бир ҳафтадан кейин Жадий¹ оғи бошланади. Тошкандда қишлоқ қилғайбиз. Тадориги кўрилсун!

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – таъзим қилишди амирлар ва хос кишиларни Тошкандга юбориш ташвишини чекдилар. Иттифоқо, амирлар ҳам ўзаро суҳбатда худди шу ҳақда сўзлашгандилар.

«Биласиз, некўз жаноблари, Ҳазрат Тошкандни таянч қалъам менинг, дейдилар. Тўхтамай ўтмасалар керак...» – фикр билдирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

«Хў-ў-ш... Рост дедилар, додхоҳ жаноблари. Зиёратгоҳ жойлар бор. Унинг устига, Соҳибқирон, қиш фаслида Тошканднинг жанубидаги Илоқ водийсида шикор солишни ёқтирадилар...»

...Қиш фаслини Тошкандда ўтказган Соҳибқирон офтоб Ҳамал буржига келгандагина, яъни наврўз кунни пойтахтга қайтди.

Амир Темур Кўрагон, гарчи барча шодмон, ғалаба нашъасини сурса ҳам, сафардан мамнун эмасди. У жангнинг оқибати ғалаба билан безалган эса-да, бу ҳали мутлақ музаффарият эмаслигини яхши биларди. Жанг ҳамиша мутлақ зафар билан тугасун! Ният охиригача амалга ошсун, муродмақсад сўнгги нуқтасигача етсун! Йўқ эса, Хоразмга беш марта юришдай ёки амир Қамариддинга, мўғулларга қарши қайта-қайта от суришдек ҳолга тушилиши аниқ.

Йигирма йилдирки, дўғлат амири Қамариддин муаммоси Соҳибқирон бошини қотиради. Хоразмга сўнгги юришдан кейин икки йил ўтиб, Соҳибқирон Гурганжни қайтадан барпо этишга буюрди. Бугун шаҳар гуркираб турибди. Наҳотки, мутлақ зафар учун Гурганждагидай ёлғиз Аркни бузиб, кейин бутун Хоразм вайрон бўлди, деб ҳавосат қилиниши

¹ Жадий – Шамсия йил ҳисобида 22 декабр – 21 январ, қишнинг илк оғи.

керак? Бу кишининг орига тегадиган нарса. Ростдан ҳам, эплай олмаганликдан бир ишга икки-уч марта уриниш зарурати туғилади, вақт кетади. Оллоҳнинг сийлаган умри эса саноқли...

Тарих милодий 1382 йилда Тўхтамишхон Московияни ёндирган паллаларда Миср султонлигини эгаллаган черкас мамлуклари кейинчалик «Малик аз-Зоҳир» номини олган серғайрат Барқуқни ҳокимлик мартабасига кўтардилар. Сурия, Ироқ ва Ҳижоз ерлари қўшиб олинганидан, Миср куч-қудратда беқиёс, қудратли давлатга айланди. Шу важдан ҳам, кўп ҳукмдорлар Малик аз-Зоҳир Барқуқ билан яқинлашишга интилишар, қатор мамлакатлар ундан ҳимоя, кўмак сўрашарди.

Қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуф ҳатто уч йил аввал Табризни босиб олганда, хутбани атайлаб Миср султони номига ўқитди, атай зарб қилинган дирҳамларни Қоҳирага жўнатди. Бу нарса нуфузи ортиб бораётган Миср султони кибрига кибр қўшгани аён. Тўхтамишхоннинг ҳам Малик аз-Зоҳир Барқуқ билан яна тил топишгани бежиз эмас...

Амир Темур аниқ билади: тутинган бетавфик «ўғил» Тўхтамишхон букилган найзасини излаб юрибди, қиличини синдириб улоқтириб ташлаганини ҳали биров кўргани йўқ, у қилич қуёшда яна ярақлаб майдонларни ёритмакка орзуманд. Тулпорини қантариб қўйгани маълум эмас, гижинглаб, елиб учмоққа тайёрлиги рост. Куч йиғмак пайида, тагин пайт пойлаб салтанатга хуруж этса, ажабланмаслик керак.

Тўхтамишхон Буюк Литва князи, Полша қироли Ягайло билан жуда ош-қатиқ эмиш. Борди-ю, Соҳибқирон билан саваш қуриб енгилса, йиқилмаслик учун унга суянч лозим... Князь Ягайло жанубий қўшни музофотларга чопқунлар ясаб, ўз мамлакати ҳудудини хийла кенгайтириб ол-

ган, Европадаги қудратли ҳукмдорлардан бири ҳисобланади. Бу гапларнинг барини раийят вазирлиги хабаргирлар¹ шўъбаси сардори Мубашшир баҳодир тингчилари айтиб келади.

Хийла йиллар муқаддам, қишнинг охирлари эди, Самарқандда Боғи Баланд меҳмонхонасида бўлган машваратлардан бирида, Амир Темур мамлакат низом-интизоми ҳақида юз-хотирга бориб ўтирмай, аркони давлат вакиллари шаънига аччиқ-аччиқ сўзлар айтди, кейин хос мунший Мавлоно Убайдга шундай буюрди:

– «Тузуклар»га киритиб қўйсунлар! Ҳар ерда, вилояту шаҳар ва ўрдуда кундалик воқеаларни ёзғувчи хабарнависларни тайин этсунларки, ҳокимлар, раийят, сипоҳ, ўз лашкари ва ёт лашкарнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор айласунлар. Атрофдан кирган-чиққан мол-мулк, четдан киргану четга чиққан ёт кишилар, карвонлар, салтанатлар ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ҳамда узоқ ўлкалардан даргоҳимга юзланган уламо, фузало ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсунлар...

Мавлоно Убайд айтилганларни шошилганча дафтарга туширарди.

– Салтанат ҳудуди кенгайиб бораётгани, турли музофотлар, қўшни ҳукмдорлар ният-мақсадларидан огоҳ бўлиш мақсадида, Мубашшир баҳодирга Хуросону Ироқ, Миср, Жўжи улуси мамлакатларига мингта йўртоқ туя билан мингта учкур отга моҳир кишиларни миндириб, яна минг одамни шайлаб пиёда жўнатиш тобшурилсин. Бундай чопарлар биров шубҳаланмайдиган сўфийлар, чоллар, момолар, аёллар, дарвеш, сайёҳ ва ҳоказо кишилардан танлансун...

¹ *Хабаргир* (форсча) – хабар етказувчилар, тингчилар.

Амир Темур тўхтади-да, Мубашшир баҳодирга қаради:

– Уқдингму? Тўғрилиқ билан ёзсунлар!

– Уқдим! Уқдим, Амир Соҳибқирон! – жавоб берди хабаргирлар шўъбаси сардори.

– Амир Соҳибқирон! Борди-ю, бунга хилоф иш тутсалар-чи?.. – сўради мулозимлардан бири.

– Агар бунга хилоф иш тутсалар, воқеаларни аниқ ёзмасалар, ёзғувчининг бармоқлари кесилсун. Агар хабар ёзғувчи бирор амлоқдор ёки сипоҳийнинг хизматини яширса ёхуд хабарга бошқа либос кийинтириб ёлғон ёзса, у ҳолда унинг кўлини кессунлар. Шундай хабар ёзишга ундағон, ришвахўр амлақдорнинг бармоқлари узиб олинсун. Агар ёлғон хабарни тухмат ёки ғараз билан етказса, уни қатл этсунлар ва яна амр қилдимки, ушбу хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказсунлар!

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – деди ўшанда Мубашшир баҳодир...

Юртда Наврўз байрами ҳукм сурарди. Соҳибқироннинг Дашти Қипчоқ сафаридан қутлуғ айёмга Самарқанди фирдавсмонандга етиб келганлари байрамнинг шуқуҳига яна шуқуҳ қўшди. Фуқаро-ю мискин Кониғилга оқди.

Наврўзнинг иккинчи куни чоштғоҳда, Дашти Қипчоқдан қайтаётиб, Тошқандда тўхтамай Андхойга йўл олган пири муршид Соҳибқиронни байрам айёми билан қутламоққа Боғи Чинорга ташриф буюрди. Меҳмонхонада Амир Темур ва Мир Саййид Барака ўртасида дилкаш суҳбат кечди. Уч ойдан ортиқ вақт кўришишмаган муршиду мурид кўнғилларида хийла гаплар йиғилиб қолган экан.

Бир пайт мулозим кириб, тинғчилар дарагини етказди. Бу тоифа кишиларнинг хизмат юзасидан кутиб туришга фурсатлари бўлмас, уларга ҳамиша Хумоюн ўрдута йўл очиқ қилиб қўйилганди.

– Навбат билан киришсун! – ижозат берди Соҳибқирон.

Остонада Мубашшир баҳодир етагида бошидаги кулоҳининг учи қийшайган, эгнига эскириб кетган дарвишлик ҳирқасини ташлаган, ҳасса тутган ўрта ёшлардаги қаландар кўринди.

Амир Темур кечагина чақмоқдай йигит бўлган, кулоқлари катга-катта, миқти, чайир Мубашшир баҳодирнинг йиллар ўтиб, сал елкалари чиқиб қолганлигига, бежирим қирқилган соқол-мўйлабига оқ оралаганига эътибор берди-ю, дили орзиқди. Ҳа, умр елдай учиб ўтаётган экан!..

– Парвардигор салтанатингизни, илоҳи, пойдор қилсун! – одатдагидек таъзимдан кейин дуодан бошлади сўзини қаландар. – Миср мамлакатидан келдим, Амир Соҳибқирон... Рум султони Йилдирим Боязид, Миср султони Барқуқ, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ва Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалойирлар, донги дунёга таралиб бораётган даҳшатли рақиб Амир Темур Кўрагонга қарши иттифоқ тузмоқчи эмишлар. Мақсад Турон салтанатини ер юзидан супуриб ташламоқдан иборат экан...

Иккинчи тингчи – Ироқдан қайтган ўттиз бешлардаги сайёҳ йигит ҳам айни шу гапни такрорлади, кейин қўшиб қўйди:

– Кунчиқишда қандайдир номаълум амирнинг ўғли Турон тахтини эгаллаб олиб, ўз ҳудудларини кенгайтириб, бир тахт соҳиби бўлишдан ортиқроқ мартабаларга интилаётганини очикдан-очик намойиш этмоқда, дейдилар улар. Уларнинг фикрича, иттифоқ аъзолари Амир Темурнинг бундан тўрт йил олдинги Эрону Хуросон, Озарбайжонга юришларига эътибор бермадилар, бари ҳеч қачон давлат маснадида ўлтирмаган ва бирданига нуфузи ошиб, босар-тусарини билмай қолган шошқалоқ амирнинг оқибатини ўйламай ташлаган қадамлари, деб баҳоладилар, холос...

Ҳар икки тинғчи бир-биридан беҳабар, икки мамлакатдан бир хил маълумот олиб келишганди.

«Хом сут эмган банданинг кўнгли нималарни тусамайди... – хаёлидан кечирди Амир Темур. – Тўхтамишхон ҳам ана шундай бандалардан бири, бу ишларнинг бари ўшанинг ношукрчилиги, ифвосидан, сувни лойқалатган, ҳамманининг кўнглига қутқу солган, аслида, ўша... Бу иттифоқни ҳали илдиз ёзиб улгурмай туриб, ўз маконида парчалаб юбориш зарур, душманни ўз уясида янчиб ташлаш керак. Йўқ эса, кучайишиб Турон юртига бостириб киришлари мумкин. Бари Тўхтамишхон кирдикорларининг оқибати...»

Соҳибқироннинг кўли беихтиёр иягига чўзилди. Мир Саййид Барака ҳам диққатни худди шунга қаратди.

– Ҳали ҳануз савдоғарларнинг карвонлари қароқчилар, йўлтўсарлар томонидан андишасизларча таланмақда эмиш, Амир Соҳибқирон! – деди пири муршид. – Ҳатто ҳажга бораётгон мўъмин-мусулмонлар ҳам азоб тортишмақда. Қутқу солаётгонлар Тўхтамишхон одамлари эрмиш. Амир Соҳибқирон, айтишга журъатим етмағонди, асли Кўксаройда, ҳузурингизда унга илк бор назар ташлағонимдаёқ негадир кўнглимга нохуш гумон шарпаси оралағон эрди... Ҳа, оралағон эрди...

– Нечун дарҳол билдурмадилар, пирим? – сўради Амир Темур.

– Оре, рост... Демакка чоғландум. Бироқ, ўзлари шавкатли шаҳзода мусибатида бағирлари увалғон паллалар эрди, ороға бир сўз сигадурму? Подшоҳзодадан бироз кўнгуллари ёришди... Узимизни тийдук. Раҳматли Суюрғатмишхон жаноблари ҳам каминага кейин: «Қордай оқ банот тўн кийғон Амир Соҳибқирон бирлан мумдай қопқора чакмон кийғон Тўхтамиш ўғлоннинг ёнмаён туришини кўрингиз! Бамисли, Амир Темур

қўйинларига қора илон кириб олгондай...» деб афсуслангон эрди.

– Шундоқ бўлгон эрди... Бўлгон эрди... – маъюс бош тебратди Амир Темур.

– Қароқчилар бор ерда тижорат ишлари тўхтағувсидур. Ипак йўлининг донғилу дориломонлиги хамиша шубҳа остида қолғувсидур. Дунёнинг русуми шундоқдур...

– Рост сўзладилар, пирим! – Амир Темур меҳмонхона ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади – Қундузча муҳорабасидан қайтаётгондаёқ, йўлда шу ҳақда хаёллар борлигимни чулғаб олганди. Қандайдир ички шуур дерки, яна ўша томонларга бормоқ зарурати туғилгай. Йўқ эса, тижоратга пуртур етгай. Дунё даставвал тижорат билан ободдур, салтанат хазинаси ҳам ўшандан бойигай... Ипак йўлини ўз қўлида сақлаш Турон салтанатининг улуғ мақсадларидан биридур, пирим...

Форсу Ироқда даврон сураётган музаффарийлар сулоласи вакиллари уч йиллик юриш даврида Соҳибқирон ниятларини тўғри англаб, мулозимат камарини белларига маҳкам боғлаб, Ҳумоюн ўрдуда гилам ўпиш шарафига етишдилар. Ҳатто музаффарийлар ҳукмдори Шоҳ Шужоъ ва Соҳибқирон хонадони қудачилик ришталари ила боғланди.

Ўшанда Амир Темур ҳар бири ўз бошига ҳоким музаффарийлар тарихи билан қизиқиб, улар орасидаги тахт учун курашлар, андишасизлик, аканинг укага, ўғилнинг отага, амакининг жиянга қўл кўтаришидай инсон шаънига ярашмайдиган хатти-ҳаракатларни билиб, бағоят ранжиган ва нафратланган, ҳайратдан: «Ё раббий!..» дея олганди, холос.

Тингчиларнинг хабарлари ҳали хануз Хуросону Форс мамлакатлари дориломонликдан йироқ эканини кўрсатар, муҳолифат гоҳ унда, гоҳ бунда бош кўтариб, нотинчликлар юз бериб турарди.

Чиндан ҳам, Форсда ҳукм сурган Оли Музаффар ёки музаффарийлар деб аталадиган сулола тарихи кўп аянчли эди. Амир Темур сўраб-суриштириб, кўп нарсаларни билгач, хайрат бармоғини тишлади...

II

Ўн тўртинчи аср бошларида ҳулоқуийлар салтанатида Музаффар ибн Мансур ибн Ҳожи ал-Хавофий деган амир Майбул шаҳрида, унинг ўғли Муборизиддин Муҳаммад Йаздда ҳокимлик қилишарди. Милодий 1314 йилда отаси вафотидан сўнг унинг мулкини ҳам ўзига қўшиб олган серғайрат ўғил, ҳулоқуийлар давлати парчаланиб кетгач, бутун Форс вилоятига кўз тикди. Кейин Кирмонга қадам қўйди, муаззам Шерозни мамлакат пойтахтига айлантирди, Ироқи Ажамни¹ ўз тасарруфига киритиб, Озарбайжонга иддао айлаб, жалойирийларга таҳдид сола бошлади. Мамлакатни бирлаштириш йўлида кўп саъй-ҳаракатлар қилган ана шу амир туфайли қудратли сулолага айланган музаффарийлар узоқ йиллар Форсу Ироқдагина эмас, балки дунёда ҳам довруқ таратдилар.

Бағоят заковатли, ҳушёр, замонни чамалай оладиган фаросати ўткир Амир Муборизиддин Муҳаммад салтанатни ёлғиз ўзи бошқарди. Унинг ақлли хотини, ҳулоқуийлар сўнгиси Султон Абу-саид Баҳодирхон вазирининг қизи Зайнаб Хотун энг ишончли маслаҳатчиси эди, гарчи бу аёли бефарзанд эса-да, фаросатли ва закий эканидан амир жуда ардоқларди.

Шероздан то Исфаҳону Рейгача, бу томони Абарқуҳ, Йазду Кирмонгача унга бас кела оладиган бирон куч топилмасди. Тўғри, Султон Увайс

¹ Ажам – араб бўлмаган улкалар, кишиларнинг умумий номи.

ибн шайх Ҳасан сингари ва бошқа ҳокиму волийлар билан ўзаро жанглар узлуксиз давом этарди. Оқибатда Ироқи Ажам, Шероз, Кирмон, Йазд, Исфаҳон, Шуштар, Рафсанжон, Тус, Рей каби шаҳарлар аста-аста музаффарийлар қўлига ўтиб борди, бу шаҳарларнинг ҳар бирида сулоланинг бир вакили ҳокимлик тахтида қарор топди.

Ташқи душманларни сиёсат майдонидан супуриб ташлаган Амир Муборизиддин асосий ёв ўз ичидан чиқишини сира кутмасди. Музаффарийлар сулоласини тарих майдонига олиб чиққан амир, «Ташқи душманимни ўзим даф қиламан, ичкисидан худо ўзинг асра!» деган ҳикмат унинг қисматига мос келишини зинҳор билмасди.

Амирнинг оналари бошқа уч ўғлидан тўнғичи ақли ва оқибатли Шоҳ Шарафиддин, – Амир Муборизиддин уни жуда яхши кўрарди – умри қисқа экан, отаси ҳаётлик вақтидаёқ оламдан ўтди, ўрнида Шоҳ Мансур деган ўғли қолди. Иккинчиси, тарих милодий 1333 йилда туғилган Шоҳ Шужоъ, учинчиси ундан уч ёш кичик Шоҳ Маҳмуд эдилар. Чапдаст ўғиллар савашлар пайтида оталари ёнида юришар, майдонларда от суришар, олқишлар олишар, Исфаҳондами, Бумда ёки бошқа шаҳарда ҳокимлар ва уларнинг авлодларини дорга осишда, қатлу қатронларда, нақбу ғоратларда иштирок этишарди.

Иигирма ёшли Шоҳ Маҳмуд Шибанкарни босиб олди, бу пайт Шоҳ Шужоъ Исфаҳонни қамалда тутиб турарди. Ўзини икки қаноти ўсиб чиққандай бақувват сезган Амир Муборизиддин ўғилларининг шижоатидан ичида ғурур туярди.

– Хайрият, – мамнунлигини яширмади қартайиб қолган султон бир кун ўғиллари йиғилганларида. – Мендан кейин салтанатни забардаст ўғилларим бошқарадур, иншооллоҳ! Мамлакатни бирлаштириш йўлида озмунча тер тўқдимму! Отангизга муносиб ўсиб вояга етмоқдасизлар, ўғилларим!...

Юрт тузай деб, чеккан азоб-уқубатларимни эсдан чиқармагайсиз, деган умидим бор... Илоҳи, музаффарийлар доврўғини олис замонларга ҳам етказурсиз, жаҳонга таратурсиз! Зеро, музаффарийлар ўз исмларига яраша музаффариятларга ҳамиша ошно бўлсунлар! Сизлардан розиман!

– Яхши фарзандлар фақат падари бузруквор умрига эмас, мамлақату салтанат умрига ҳам побондурлар, пошшойим... – сўз кўшди бешафқат йиллар чиройли чехрасига ажинлар сола бошлаган Зайнаб Хотун.

– Куллуқ, эй падари бузруквор! – таъзим бажо келтирди Шоҳ Шужоъ, калласи катта, пешонаси кенг, исми жисмига мос шижоатли, паҳлавон йигит.

– Худо ўзи ёрлақасун, эй отажоним! – қўлини кўксига кўйди Шоҳ Маҳмуд...

Зайнаб Хотун: «Айланайин, умрларингизни берсун!» деганча, ҳар иккисининг манглайдан ўпиб кўйди.

Музаффарийлар подшоси нурсиз кўзларини астойдил садоқат кўргизиб, қошида таъзимда турган бургутдай икки ўғлига тикаркан, ўзини агар дунёда энг бахтиёр оталар иккита бўлса – ўшаларнинг бири, борди-ю битта бўлса, ўзидай мамнуну мағрур ҳис этди...

Тахт ҳой-у ҳаваси, ҳокимлик нияти Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмудни оҳанрабодай ўзига тортиб, ўй-хаёлларини чунонам қамраб олдики, ҳар бири кечаларни пинҳона бедор ўтказадиган бўлиб қолди. Бирдан, Шоҳ Шужоъга оталаридан қутулишнинг... осонгина йўли топилгандай туюлди. Укасига хотиржам сўз очди:

– Падари бузрукворни... халал бермасликлари учун, орадан кўтариб ташлаш... керак...

Шоҳ Маҳмуднинг кўзлари катта-катта очилиб кетди:

– Нима-нима?! Орадан... кўтариб ташлаш керак? Отамизни-я?! Қандай?.. Йўғ-е! Тушунмадим, оға...

– Агар рози эрсанг... аммо бу гапни сир тутасан. Ҳм-м.... Кўриб турибмиз, отамиз кексардилар... Тахтда қоқилиб ўлтиришдек ортиқча ташвишдан халос этайлик кўяйлик. Энди фароғатда яшасунлар... – Шоҳ Шужоъ пинак бузмай давом қиларкан, укасига қарамас, худди арзимас бир нарса ҳақида гапираётгандек, эснаб-эснаб кўярди. – Отамизни нариги дунёга жўнатиш зарур...

Шоҳ Маҳмуд даҳшатдан ортига тисарилди:

– Йўқ!!! Йўқ, оға!!.. Нималар деяпсиз? Худо берган умрини яшасунлар! Падаркушлик энг ёмон гуноҳлардан саналади! Йў-ў-ўқ! Йў-ў-ўқ...

Шоҳ Маҳмуд олимтабиат огасининг бунчалар бағритош ва ибосиз эканлигини илк марта кўргандай донг қотди. Отасига кўл кўтаришга шай турган Шоҳ Шужоъ укасига қараб бир жилмайиб кўйди-ю деди:

– Ҳазиллашдим... ҳазил. Ҳазилни ҳам тушунмайсан-а! Шунга ишониб ўлтирибсанму?.. Шоҳ Шужоъ бошқа ҳеч нарса демади.

Бир оз ўтиб, барибир султонни тахтдан мосуво қилиш чораси топилди: тарих милодий 1358 йил ақраб ойида, боғлар заъфарон гиламларини ерларга тўшаган кезлар, икки ўғил ниқоб кийишиб, билдирмай гунда қари оталари ухлаб ётган саройга бостириб кирдилар.

Қартайган султоннинг ҳайратдан тили калимага келмади, кейин апил-тапил: «Соқчилар! Ясовул! Қайдасан?!» деб қичқирди, шамнинг ғира-шира ёруғида дарҳол доим ёнига кўядиган қиличини топишга уринди, лекин топа олмади.

– Кимсизлар?! Ким бўласиз?!.. – жон ҳолатда қичқириб юборди Зайнаб Хотун ниқоб кийган номаълум одамларга қараб. – Тўхтангиз! Султон худо паноҳида! Ортингизга қайтингиз!!! Соқчилар қаерда? Ҳой, ким бор? Ким бор?.. Қоровул!!!

Маликанинг ўткир овози саройдан ўтиб ташқариларга ҳам эшитилди, аммо ҳеч ким келмади. Ниқобдорлардан бири шартта Зайнаб Хотуннинг оғзига рўмол тикди.

– Қўрқманг! Қўрқманг! – тинчлантирди Шоҳ Маҳмуд...

Зайнаб Хотун қандайдир хиёнатни англагандай, ниқобдорларни овозларидан танигандай бўлди, гапирай дерди-ю иложини тополмасди.

Овозини ўзгартирган Шоҳ Шужоънинг сўзлари буйруқ оҳангида чиқди:

– Ташвиш чекмангиз, маликам! Бизлар Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмуднинг ишонган ясовулларимиз. Сарбадорлар пошшоси баттол Паҳлавон Ҳайдар Қассоб юртимизга катта қўшин тортибди! Шаҳар остонасида эмиш! Султонзодалар мудофаа савдосида юрибдилар!.. Яхшики, улар бор, эманса ҳаммамиз аллақачон душман қўлига тушардик! Ҳазратларини яширин бир жойга элтиш ҳақида фармон олинди!.. Хатарсиз томонга боргаймиз!..

Зайнаб Хотун минг азобда оғзини рўмолдан бўшатишга эришди ва бақриб юборди:

– Рози бўлмангиз, султоним!!.. Рози...

У сўзини тугата олмади, «Ҳиқ!», «Ҳиқ!» деди-ю, шилқ этиб, Шоҳ Маҳмуд қўлида осилиб қолди.

– Фитна оралабди, фитна! Тўхта!!! Тўхта!!! – ўрнидан турар экан, Амир Муборизиддин хотинига томон талпинди. – Зайнаб!.. Зайнаб!!? Нега жимсан?.. Гапирсанг-чи!..

Зайнаб Хотун бемаҳалда келган балодан қаттиқ кўрқиб кетди, юраги кўтаролмай, жон таслим қилди.

Шу палла Шоҳ Шужоъ, «Ҳай-ҳай!..» деганига қарамай, шартта отасининг кўзларини боғлади-ю олам-жаҳонни зимистонга айлантирди. Амир Муборизиддин бир умрга ёруғ дунёни кўришдан маҳрум бўлганини кейин билди. Султонни сарой-

нинг тагида жойлашган, бир пайтлар ўзи салтанат ганимларини қамайдиган зиндонга ташладилар, бу ҳам етмагандай, андишасизларча кўзларига мил тортдилар...

– Ҳали ўғилларим олдида жавоб берасанлар, эй малъунлар! Туз кўр қилгурлар! Бағритошлар!.. Нобакорлар! Паҳлавон ўғилларим Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмудлар буни эшитсунлар, ўшанда баринг таъзирингни ейсан! Тавбангга таянасан! Қандай зўр ўғилларим бор-а! Оҳ, суюкли ўғилларим! Қайдасизлар? Отангизни шундай душманлар қўлига топшириб қўйдингизму? Қаердасизлар?.. Қаердасизлар?... – деб мунгсирарди бечора ота.

Уғиллар аллақачон чиқиб кетган эдилар.

Форсу Ироқ аҳли ноқобил фарзандлар кирдикорларига нафрат билан қарарди.

Оға-инилар орасидаги пинҳоналик пардаси йиртилди... Ҳали ҳам тахтга ким чиқади, деган кўҳна ва содда жумбоқ ака-укалар ўртасида кўндаланг турарди. Гарчи ука акадан илдамроқ чиқиб, тарафдорлари ёрдамида тахтни эгаллаган, Шоҳ Шужоъ Шероз ва Иазд орасидаги кичик Абаркуҳ вилояти билангина кифояланган эса-да, барча мамлакатда икки ҳоким борлигини, юрт ҳали осойишталикдан йироқ эканлигини сезарди.

Чоралар излар экан, бир куни Шоҳ Шужоъ отасининг содиқ мулозими ва жомадорларидан бири ҳисобланадиган, кейинчалик «Рўзномаи газовоти Ҳиндистон» асарини иншо этган муаррих Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислумни ҳузурига чорлатди.

– Ёш эрсангиз ҳам Форсу Ироқда сўзи барчага ўтадиган аллома, нуфузли кадхудо мақомидадурсиз, фикҳда тенгингиз кам... – деди Шоҳ Шужоъ. – Падари бузрукворингиз шайх Жамол ал-Ислум отамизнинг пирларидан эрдилар. Қайсар укамиз Шоҳ Маҳмудни иттифоққа чорлаб элчиликка боргайсиз,

бор фасоҳатингизни ишга солиб сулҳга чорлагайсиз, инъом тариқасида хусравона сарпо кийдургайсиз. Токи бирлашиш таклифи ўртага қўйилсун!

Йигирма бешларга борган юмшоқкўнғил, юзлари япалоқдан келган, ўсиқ қошлари қоп-қора, барваста Ғиёсиддин Али, қартайган оталари бошига кулфатлар солган бетавфиқ акага ҳам, бемехр укага ҳам ҳеч рағбати йўқ, ичида улардан нафрат қилса ҳам, фуқаролик мақомига бўйсуннишдан ўзга чора топа олмади. Уни ҳайратга солган нарса Шох Шужоъдай таъби назми бор, жоруллоҳ Маҳмуд аз-Замахшарийнинг машҳур «Ал-Кашшоф»ини тўла таҳлил айлашга қодир фозил кишининг бу қадар бешафқат ва беандиша бўла олиши эди. Кошқийди, иложи топилса, кўнғлидагининг барини юзига айтиб, тўкиб солса!..

– Бош устига, пошшойим! – дея олди фақат таъзим бажо келтириб.

Қайсар ва айёр душманини пинҳона қўлга тушириш умидида сулҳга розилик билдирган Шох Маҳмуд оғасининг қаттиқ уринишларини кўриб: «Сиз тутаман деб қувиб юрган товукнинг думини аллақачон юлиб қўйганман!.. Бехудага уринибсиз!..» – дегандай масхараомуз мийиғида кулиб қўйди. Шу заҳотиёқ, Шох Шужоъдан Шерозни қайтариб олиш ниятида, музаффарийларнинг ашаддий душмани ҳисобланган жалоийирийлар вакили Султон Увайсдан ёрдам сўраб, Табризга чопар йўллади.

Жанг бошланди, аммо ҳеч ким енгиб чиқмади, тарози паллалари тенг келди. Кутплмаганда, Қирмонда Шох Шужоъга қарши исён кўтарилгани ҳақида хабар етгачгина, тинка-мадорлари қуриган оға-инилар сулҳ тузишга аҳдлашдилар. Сулҳга кўра, Шох Шужоъ Шерозни тарк этиб, ўзининг суюрғол шаҳри Абаркуҳга чекинади, Шох Маҳмуд Шероз қамалини тўхтатади...

Кўп вақт ўтмай, қирқ тўрт йил Форсу Ироқда даври даврон сурган, Шоҳ Шужоъ билан Шоҳ Маҳмуд хабар олмаганларидан ҳайрон, охир оқибат – ҳамма бало ўзи ардоқлаб вояга етказган суюкли ўғилларидан келгани етти ухлаб тушига ҳам кирмаган, дунёдан беҳабар Амир Муборизиддин зиндонда, азобу укубатлар чангалида бандаликни бажо келтирди...

Шоҳ Шужоънинг нуфузи тобора ортиб, музофотда кучли ҳукмдорга айланиб борарди. Шоҳ Маҳмуднинг қўлидан бирон нарса келмасди, аммо ожизлигини тан олиб, жим қараб ҳам ўлтиролмасди. Худди шу палла Йазд ҳокими, жияни Шоҳ Яҳё ибн Шоҳ Шарафиддин нуфузли кишиларидан бирини юбориб, жума кунларида амакиси Шоҳ Шужоънинг қутлуғ номини хутбага қўштириб айттираётганини, тангаларга зарб қилдираётганини, бу қадамлар инсофу адолат юзасидан қўйилаётганини фаҳмлайдурлар, дея умид билдирди. Шуштарда ҳокимлик мансабида турган куёви Шоҳ Мансур ҳам шундай чопар юборди...

Орадан бир неча йил ўтиб, Шоҳ Маҳмуд оламдан кўз юмгандан кейингина, Шоҳ Шужоъ ўзини ягона ҳоким сезди... Унинг назарида олам кенгайиб кетгандай туюлди. Бирдан салкам уч юз йил муқаддам подшоҳлик маснадида давр сурган салжуқий султон Масъуд ибн Маликшоҳ эсига тушди. У тахт учун тарафгузарликда рақиби, ўз оғаси Маҳмуд ибн Маликшоҳ ўлганда мамнунликдан ашъор тўкиб юборган экан. Шоҳ Шужоъ ҳам инисининг вафотини эшитибок, шундай рубоий иншоэтди ва кейинлари роҳатланиб айтиб юрди:

*Укам Маҳмудшоҳ мисли қафасга тушган арслон,
Қилди бисёр фитналар тахту узукни дебон.
Улди-ю тинчиди эл, шоҳ бўлди Ер остига,
Мен эсам Ер устида бўлдим подшоии жаҳон!*

Бир ой ичида Шоҳ Шужоъ эски душманларидан Табриз ҳокими Султон Увайс билан қариндошлик ришталарини боғлади: кагта ўғли Султон Зайналобиддинга унинг, кўпларнинг эс-хушини олган кўрку хуснда танҳо, бутун Форсу Ироққа, Озарбайжонга доврўғи кетган қизи ҳурилиқо Дилшод Хотунни унаштирди. Ҳокимнинг нуфузли ўғли Султон Аҳмад жалойир, тиш-тирноғи билан қаршилик қилса-да, бу никоҳни йўққа чиқара олмади. Қизга ғойибона ошиқ Шоҳ Мансурнинг эса дарди ичида қолди. Ўз вақтида Шоҳ Маҳмуд ҳам бу дурри яктога оғиз очиб совчилар юборган, аммо Султон Увайс қизини раво кўрмаганди.

Муаррих Ғиёсиддин Али саройга қадам қўйганда, Шоҳ Шужоъ эндигина пешин намозини ўқиб турган экан. Муаррихнинг сўзга оғиз очишдан олдин қопқора ўсиқ қошларини бир кўтариб қўйиш одати бор эди:

– Подшойим! Табриздан нохуш хабар етди. Соҳиби эҳтиром қудангиз Султон Увайс жаноблари ўлим тўшагида ётган эмишлар. Иёдатга¹ бормаклик, ҳол сўрмаклик мусулмоннинг одати...

– Рост дегайлар, мусулмоннинг одати... – ўйлаиб деди Шоҳ Шужоъ. – Ҳол сўрмакка боргаймиз!

Аммо сафар иёдатга асло ўхшамади. Шоҳ Шужоъ кўпдан кўнглини банд этган Табризни ўз салтанатига қўшиб олиш нияти амалга ошадиган пайт етганини англади. Табризга очикдан-очик улкан қўшинни бошлаб борди.

Султон Аҳмад жалойир отасини доим мана шундан огоҳлантириб келарди.

– Юзингизга солиб ўлтирмайман, эй падари бузруквор! Бўлар иш бўлди! Бундан наф йўқ! – Султон Аҳмад жалойир ғазабини зўрға тийди. – Шоҳ Шужоънинг шундай разилу номард эканини билардим!.. Билардим! Падаркуш-ку у! Мана,

¹ Иёдат (араб) – беморни кўришга бориш.

қудачиликнинг оқибати!.. Шунчалар ғофилман-а мен галварс!!.. Хонавайрон бўлдук! Хонавайрон бўлдук!

– Астағфурилло... Беномус!.. Юзсиз!.. Оқибатсиз!.. Мурдор!.. – инграб юборди аламдан Табриз ҳокими, шу лаҳзадаёқ «Пу-уф!..» деди-ю жон омонатини ўз эгасига топширди...

Шоҳ Шужоъ тантанавор юришини тўхтатмади, Табризга бориб қудасининг маъракасида қатнашди, кейин Қазвинни олди ва Исфаҳонга қараб от сурди. У отаси Амир Муборизиддинга ўхшаб, бутун Форсу Ироқи Ажамни идора этмоқни кўнглига тукканди. Улимидан икки йил олдин, душманлар билан тил бириктирдинг, дея шубҳага бориб, йигирма тўрт ёшли шижоатли ўғли Мужоҳиддин Шиблининг кўзларига мил торттиргани ҳақидаги гаплар мамлакатга ёйилиб кетди. Шоҳ Шужоънинг мана шу қилмиши, айниқса, Соҳибқироннинг кўнглига қаттиқ ботди.

Юрт ичида қишлоғу шаҳарларда пинҳона, гоҳ эса ошқора шундай сўзлар юрарди:

«Беш кунлик ўтар дунё, тахту салтанат учун гуноҳидан қўрқмай, падари бузруквори кўзига мил тортишдан қўрқмади-я!»

«Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ўз жигарбандини кўр қилишдан тортинмади-я!»

«Кўлини отасига кўтарди-я, кўлинг сингур!»

«Қудасининг ўлимига бостириб борган ноинсоф!..»

«Шундай бераҳм, ёвуз одамга ҳам худонинг жазоси бормикин?...»

Султон Увайс вафотидан беш йил ўтар-ўтмас, Шоҳ Шужоъ ғаройиб бир касалга йўлиқди. Саройдагилар буни эрталаб нонушта вақтида билиб қолдилар. Подшо дастурхондаги ноз-неъматларга очофатдай ёпишди. Иссиқ овқатни ҳам, қуюқ таомни ҳам бирпасда еб битирди.

– Ҳеч ейдиган нарса қўясанларми ўзи? Қуруқ дастурхонни еб бўладиму?..– бақирди у ҳайратда қараб турган чошнигир¹ билан баковулга. Чиройли юзли подшонинг кўзлари чақчайди. – Очдан ўлдирасанлар шекилли!.. Бирон овқат-повқат тай-ёрламадингларму? Каллангни оламан! Тез овқат олиб кел!

Ҳамма бир-бирларига ҳайратда қаради. Мулозимлар емак олиб келишга шошилдилар...

Мамлакатнинг ҳозиқ табиблари подшо «жавъ ал-бақар» деган касалга чалинибдилар, дейишди. Бундай одамлар тўйганини билишмайди, очофатдай ташланиб овқат ейишса ҳам доим қоринлари оч юради, рўза тутишдан бенасиб яшашади...

Бедаво дард подшонинг гирибонидан тутганди. Номдор табиблар шифойи малҳам қидириб, ҳар томонга елиб-югурдилар. Шоҳ Шужоъ милодий 1384 йилда худонинг бу балосига чора тополмай азоб-уқубатда оламдан ўтди. Падари бузрукворининг дили оғриган, ўғлининг гуноҳи тутган-да, дерди авомуннос, эл, улус...

Вафотидан ўн беш кун аввал Шоҳ Шужоъ хешу ақраболарини ёнига чорлатди. Бир пайтлар уларга қарши тинимсиз савашлар қурган, подшо қариндошларидан тортиб олган шаҳарлару вилоятларни қайтадан ўзларига улашиб чиқди. Гиёсиддин Али барини ўз кўзи билан кўрди.

– Васиятимни шоҳлик дафтарига битилсун ва олий мажлисда барчага ўқиб берилсун! – буюрди Шоҳ Шужоъ ҳолсиз. – Инъомларимни қабул айлангиз! Уғлим Султон Зайналобиддинга... Шерозни ишониб топшираман. Шероз – салтанатимнинг пойтахти, салобати, кўрки, ҳамманинг икки суядиган шаҳар...

¹ Чошнигир (форсча) – маъноси: татиб курувчи. Подшо саройи ошхонасининг бошлиғи.

Подшонинг сўзни тутатишга қурби етмади, чарчаб қолди. Васиятга кўра, бир укасига Қирмон вилояти иқтоъ этилди. Акасининг ўғли Шоҳ Яҳёга Йазд шаҳри тегди. Шоҳ Мансур эса Исфаҳон шаҳрини бошқаради.

– Вилоятларни қабрга ортмоқлаб кетишнинг иложи йўқ-да! – деди заҳархандалик билан Шоҳ Мансур акаси Шоҳ Яҳёга шивирлаб. – Иложи топилганда-ю, қайинотам бизларга бир қарич ҳам ер бермай, ҳаммасини қабрида қучоқлаб ётарди...

Бошқалар ҳам инъомлар ҳақида ҳар хил фикрлар билдиришар, кимнингдир рози, кимнингдир норозилиги пичирлашиб гапирганларидан билиниб туради.

Эртаси куни дунёдан кўнглини узмаган Шоҳ Шужоъ узоқ ўйлаб Гиёсиддин Алини ёнига чорлатди:

– Амир Темур Кўрагон аллома-ю муаррихларни, аҳли илмни бағоят ҳурматлар эмишлар. Аларни сўзларига қулоқ солар эмишлар. Сухбатлашганимда ўзим ҳам кўргандим. Ҳолни баён айлаб, илтижоларга тўла мактуб ёзилсун... – фармон қилди Шоҳ Шужоъ. – Сиз мамлакатда машхур фақиҳдурсиз, Йаздга бориб Амир Темур олдида обрўмизга обрў қўшиб бергайсиз, деган умиддаман...

Гиёсиддин Алидан бунга розими, рози эмасми, деб биров сўрамади...

Мактубда даромаддан сўнг шундай сўзлар битилган эди:

«...Олии ҳазрат, мамлакатпаноҳ, бузурги комкор, салотини гардуни даввор, иқтидори ақобири замину замон, қутбул Ҳаққ вад-дунё вад-дин, Абулмансур Абулмузаффар Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон, халладоллоҳу мулкуҳу ва султонҳу¹, ҳаққи дуола-

¹ Оллоҳ унинг мулкани ва подшоҳлигини абадий қилсун.

ри кўнглимизнинг туб-тубиндадур... Ва Сиз Ҳазрат даргоҳига юз қўйдук. Сиз Ҳазратнинг адлу инсофини ва лутфу карамини эшитиб, жон бирла белимизни маҳкам боғлаб, эътиқод айлаб, давлатхоҳлигимизни билдурдук. Рўзи азалда битилмушки, ҳар нимаким дунё ичинда мавжуд турур, анга фонийлик вожиб турур... Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло эҳсонидин мурассар бўлдиким, биз – ожиз қуллари Шоҳ Шужоъ ибн Амир Муборизиддин Музаффар бу эллик уч йилдаким туфроқ ичинда манзил тутуб эрдук, ҳар муродким тиладук, шукрилиллаҳ, ато этди... Бу муждага жон бермак армондур, чунки у осойиши жон ўрнидадур... Яратганга шукрки, Сиз Соҳибқирон даргоҳига юз қўйдук. Ва ҳар наким бизга ҳазрат Ҳаққдин тегса, агарчи заҳматдур, ани марҳамат билурбиз...

Ҳазрат Соҳибқироннинг умрига, илоҳи, бақо бўлсун. Фарзанди ожизамизни қутлугманглай набиралари амирзода Пир Муҳаммад Жаҳонгирга тилагонлари бошимизни кўкларга еткурди... Улуғ хонадон бирлан уланмак саодати бизга насиб этди. Эмди ул ҳазрат била сидқу муҳаббат бор жиҳатидин вожиб кўруб, фарзанди дилбандимиз Зайналобиддинни – Оллоҳу умруҳу фи зилли иноятиқум¹, – Ҳазрати олийларига тобшурдум... Ул ҳазратнинг лутфидин нечук лойиқ турур (умидимиз ҳам улдурким), шафқат ва марҳамат кўланкаларини булар устига солгайлар ...Токи улугкичик рўзгор ичинда бу маънини билгайлар, ҳасадгуйлар мажол топмагайларким, элик чиқаролгайлар... Ва бу дўсти махсуским, дўстлуқ ва аҳд тавфиқин топгойлар, фотиҳа ва дуо бирла ёд қилгойлар...»

Гиёсиддин Али мактубни олиб Йаздга жўнаган кунни пешиндан кейин, подшонинг аҳволи оғирлашди. Қулоғи том битиб, ёстикдан бош кўтаролмай ётар экан, хешу ақраболарга қилган

¹ Сизнинг иноятингиз соясида Оллоҳ ўнинг умрини узун қилсун.

сахийликларим, савоб ишларим дардимни енгилатади деб умидвор эди, бироқ аксинча мудҳиш ўйлар исканжаси уни тобора чор атрофдан қаттиқ қисиб келарди.

Кейинги кунларда отаси Амир Муборизиддиннинг ҳорғин чеҳраси хаёлидан кетмай қолди. Ҳозир ҳам ўйилган кўзлари билан унга қараб турибди... Ўтган куни тушига ҳам кирган экан.

Укаси Шоҳ Маҳмуд билан иккиси оталарига қанчалар жабру жафоларни раво кўрдилар-а! Мана энди, ота ҳам дунёдан ўтди, бемахалда дайди ўққа учраган ука ҳам...

Ҳа, Шоҳ Шужоъ оламга йиқилмас-йитмас устунман, деб ўйлаганди, барча нарсанинг ўткинчи эканига ақли етмаган экан ўшанда... Ўғлининг эмас, ўзининг кўзи кўр экан! Пайғамбар саллалоҳи алайҳи ва салламнинг «Ман ла йарҳам, ла йурҳам»¹ деган ҳадисларини унутиб қўйган экан-да. Ҳай, афсус! Афсус!..

Сарой аҳли орасида: «Худо шифосидан дариг тутмасун!», «Шифосини ўзи берсун!» деб йиғлаганлар ҳам, ичида: «Гумдон бўлсанг, бўл-а!» деганлар ҳам учрарди. Шоҳ Шужоънинг вужудига қалтироқ кирди. Бу ўлим қалтироғи эканлигини сезаркан, ҳаммага бир-бир қараб чиқди-да, хаста овозда бундай деди:

– Барчангиз бебаҳра қолмадингиз, ўз вилоятингиз, шаҳрингиз бор энди... Мендан кейин бир-бирингиздан айрилмангиз, иноқ яшангиз. Зинҳор низо-ю фитналарга йўл очилмасун. Темурбек, Малик аз-Зоҳир Барқук, Ибн Усмон деган қудратли подшолар бор, Султон Аҳмад жалоийр билан гапга кирмас Амир Қора Юсуфга ўхшаганлар бор, ёлғиз ҳеч бирига бас келолмайсиз... Энди Форсу Ироқи Ажам сизиникидур. Музаффарийлар сулоласи узоқ йиллар давру даврон сурсин, илоҳи!..

¹ Ҳадис: «Раҳм қилмаган, раҳм кўрмайди».

Ҳамма ўзи умри давомида ҳозирги айтган сўзларининг бутунлай тескарисини қилиб келган, энди тўшакка миҳланиб қолган ожизу нотавон подшога ҳам ачиниш, ҳам нафрат билан қарарди.

...Амир Муборизиддиннинг авлодлари, тахту мулк талашишни бемор ётган Шоҳ Шужоъ тўхтатиб тургандек, унинг вафотидан сўнг баттар авжига чиқардилар, ҳеч ким ҳеч кимга қулоқ солмай қўйди. Форсу Ироқи Ажамда қирғину қатағон авж олиб кетди.

Амир Темур, одати бўйича, даставвал қадам қўйган мамлакатининг азиз авлиёлари, фозилу фузалоси билан қизиқар, сўраб суриштирар, шу йўсинда кимнинг ким эканлигини билиб оларди. Гиёсиддин Али ҳақида ҳам эшитганди, номи чиққан алломани очиқ чеҳра билан қаршилади.

– Раҳматли Шоҳ Шужоънинг зору таваллосига дил қулоғини тутмоғимиз лозим, бу мусулмончилик бурчидур... – деди Амир Темур алломага. – Шерознинг янги ҳокими Султон Зайналобиддинга киши юборғоймиз, жаноблари ҳамроҳ бўлғойлар. Мактубга жавоб элтғойлар...

Гиёсиддин Али қошларини бир кўтариб қўяркан, Соҳибқирон кўнглининг, даргоҳининг кенглигига тан берди.

Жавоб мактубида шундай сўзлар ёзилганди:

«...Шерознинг янги ҳокими Султон Зайналобиддинга...

Барча олам йироқ ва яқиндан эшитгай ва билгайларким, дўстликни нечук қилмоқ керак ва сенга яқин келиб, тушиб турубтурбиз. Оллоҳ раҳматига олгур падари бузрукворинг нома битиб, сендай фарзанду дилбандни ихтиёримизга тобишургон эрди. Отангни руҳи шод бўлсун, таваққуфга¹ бормай бот келгил, то иноят

¹ Таваққуф (араб) – тўхтамоқ, маъносида.

ва шафқатларимизни кўруб қайтгайсенким, дўстлар шод кулгайлар, душманлар малул ўлгайлар...»

Аммо Султон Зайналобиддин фитначилар иғвосиданми, Соҳибқироннинг зафарқарин лашкари ҳайбатидан кўрқибми, сўзга қулоқ солмади.

Амир Темур Шероз билан Йазд ҳокимлигини Шоҳ Яҳёга топширишдан бошқа чора тополмади. Шерозни ташлаб Шуштарга ошиққан Султон Зайналобиддин, уни бу ерда Шоҳ Мансур кутаёғанидан беҳабар эди, келди-ю қизиган қумдан қочиб, ўтдан паноҳ тилагандай, ўзини зиндонда кўрди... Кейинроқ минг уқубатда Исфаҳонга қочиб жон сақлади.

БЕШИНЧИ БОБ

I

Форсу Ироқи Ажамдан Амир Темур хузурига юборилган элчилар сардори милодий 1392 йилнинг баҳори ўрталарида Самарқандга етиб келди. Унинг қўлида мамлакатнинг нуфузли кишилари – содот ва қуззот¹ вакиллари номидан битилган мактуб бор эди. Сардор ўзини Муҳаммад Чуроға додхоҳга Гиёсиддин Али отлиғ муаррихман, деб таништирди. Кўксаройда Амир Темур уни қабул этаркан:

– Ие! Бу ўзимизнинг муаррих-ку! – деди ва кўнглига қандайдир илиқлик югурди.

Саккиз йил аввал Шерозда Шоҳ Шужоънинг сўнгги илтижоларини Соҳибқиронга шу одам етказганди.

Мактуб жуда нохуш бўлиб, унда мамлакатдаги бесаранжомликлар, бошбошдоқликлар, музаффарийларнинг нохуш кирдикорлари тафсилотларидан кейин, бундоқ дейилганди:

¹ Содот ва қуззот – яъни, саййидлар ва қозилар.

«...Парвардигорнинг ўзи олий ҳакамдур. Арзи-додимизни тинглагайсиз, бешик-шубҳа ноумид қўймагайсиз. Кишваримизга, ишиооллоҳ, муборак қадамлари такрор етгусидур. Қанчалар тез етса, шунчалар кўнгиллар йўлига мувофиқ бўлур. Холо, баъд: музаффарийлардин бошимизга бало-офатлар ёгилди... Мусулмончиликка тўғри келмайдургон ишлардан авомуннос эл, фақир у мискин дили озурда, ҳоли харобдур. Умидимиз улки, музаффарийларни ортиқ вилоятларда қолдирмагайсиз... Кишваримизга қадам ранжида этсалар, номаи аъмолимизни холисанилло ўзларига сўйламоқ бахтини Тангри бизларга насиб айласа, деган умиддадурмиз...»

– Мактубни ким битди?.. – синчков назар ташлади Амир Темур.

– Камина қоғозга тушурмиш эрди... – ҳали оқ ораламаган қоп-қора ўсиқ қошларини бир кўтариб қўйиб жавоб берди Фиёсиддин Али. – Ҳоли қудрат юмшатиброқ ёзилди, Амир Соҳибқирон...

Соҳибқирон ўзига-ўзи дегандай сўзланди:

– Ҳа, энди Шоҳ Шужоъ йўқ... Шербаччалар эса дунёда ягонамен, деб бир-бирларини еб қўйгудай алпозда тахт талашадурлар, тишлашадурлар...

Амир Темур валиаҳд Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг дунё ишларидан кўнгли қолиб, ҳажга йўл олган мамлакат ва райият вазири Амир Сайфиддин некўзнинг Шероздан юборган мактубини эслади. Зукко таъб амир ўз мактубида, ҳукмдорлар орасида иноқлик йўқлиги, раоё ва бароёга¹ зулмлари чегара билмаслиги, ҳажга боргувчиларга чопқун яшашларини таъкидлаб, улар илдизини қирқмак лозимлигига диққатни қаратганди. Ўшандан кейин ҳам ўн беш йил ўтди. Орада Эронга бир сафар қилинди...

¹ Раоё ва бароё – халқ, эл, фуқаролар.

Аркони давлат билан кенгашиб олиш зарурлигидан Кўксаройда машварат чақирилди. Шаҳзода-ю амирзодалар, беклару баҳодирлар, вазирлар, саркардалар, пири муршид, шайхулислом, қозиюлқуззот, туманбегилар, лашкарбошилар, тавочилар¹, ясовулбошилар, муҳрдор, кўрчи-ю доруғалар, вилоятлар ҳокимлари жам бўдилар. Бир четда қиссахон Мавлоно Убайднинг қироати бағоят ёқимли, билимдонлиги билан танилган қирқларга борган ўғли Мавлоно Ҳайбатуллоҳ кўк дафтари очиб ёзишга тутинди...

Мункайиб қолган қиссахон муқимроқ жойда ўлтирсам, яъни Кўксарой кутубхонасида хизмат кўргизсам, эски рисоаларни китобат қилиш, безаклаш, сақлаш ишларини амалга оширсам, хаттоту наққош, музаҳҳибу саҳҳофлар заҳматини биргалашиб тортишсам, деган истак билдирди ва ўз ўрнига ўғлини тавсия этди. Соҳибқирон рози бўлди, чунки машҳур Бағдодникидан ҳам нуфузлироқ Кўксарой кутубхонасига Мавлоно Убайд сингари соҳиби илмлар жуда зарур. Машҳур алломалар Саъдуддин ат-Тафтазоний билан Муҳаммад Журжонийлар шу ерда хизматда эдилар. Кутубхонага ҳали дунёнинг турли музофотларидан китоблар келтирилиши керак... Хуросон юришидан кейин уч мингга яқин китоб кутубхона қабатларини бевади.

Машваратни бошқарган хон Султон Маҳмудхон содот ва қуззот вакиллари мактубидан бағоят таъсирланганини айтиб ўтгач, бундай деди:

– Амир Соҳибқирон, қутлуг ишга қадам қўйиш олдидан ҳамиша машварат чақириб, кенгаш аҳлдан маслаҳат олмак удумимиздур... Кенгашли тўй тарқамас... Фурсат етди, энди фурсатни қўлдан бермаслик керак, дарҳол йўлга отланмак лозим, деган фикрдаман, Амир Соҳибқирон!

¹ Тавочи (мўгул) – олий ҳарбий мансабдорлардан бири.

– Пайғамбар расулulloҳ ҳам доим саҳобалардан кенгаш сўрар эканлар... Алҳамду лиллаҳир раббил оламин! – Оқ ридо кийиб олган, дастор салласининг печи чап елкасига тушиб турган пири муршид Мир Саййид Бараканинг овози залворли жанглади. – Номадин кўринурки, музаффарийлар мартабаси тебраниб қолибдур...

– Хў-ў-ўш... – деб қўйди райият вазири Амир Сайфиддин некўз одатича томоқ қириб... Ичида ҳали шимол ёқлар нотинч эканини, Тўхтамишхон муаммоси ҳал бўлмаганини, у баттолнинг Соҳибқирон йўқлигидан фойдаланиб, тағин босқин уюштириши эҳтимоли борлигини, юртни шу алпозда қолдириб кетиш хатарлилигини ўйлар, Арабу Ажам томонларга чиқишга ҳали фурсат бор, деб ҳисобларди. «Шимолий сарҳадлардан табакай хотиржам бўлинмас экан, ўзга ҳаракатлар салтанатга фақат ортиқча ташвиш келтирадур!..» – деб ўйлади ичида ва индамай тинглашда давом этди.

– Амир Соҳибқирон! Хуросону Форсга юриш салтанат учун бениҳоя муҳимдир! – Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўғон овози баланд шифтга бориб теккандай туюлди. – Юрт тинчлиги, айниқса, хазинани бойитишда жуда қўл келгай, лашкарни қурч, мулкни устивор қилгай, бу уч нарсанинг салтанат пойдевори эканини ўзлари «Тузуклар»га киритишни ҳам уқдирганлар.

– Жаҳонгирлик бобида қўйилажак катта қадамдир бу, бунга асло шубҳа йўқ!..– деди қўлида чиройли гулдор тасбиҳини оҳиста ўғирар экан, шайхулислом Хожа Абдулмалик. – Форс йўли, иншооллоҳ, очилиб турибдир. Жаҳонгирлик юришлари ҳам хожаи коинотнинг амри билан бўладир.

Мироншоҳ Мирзо қизиққонларча сўз олди:

– Валинеъмат Соҳибқирон! Маъзур тутадилар...

Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойирнинг бадбахтлиги барчанинг хотирида турғондир? Ҳали

хануз буни ўйлаб кечалари кўзимга уйку келмай-дур. Ҳазратлари юборгон қутлуғ қадам элчиларни қандай қабул этди? Элчиларнинг ўзини ҳам, муборак мактубни ҳам оёқ ости қилди-ку ул нобакор! Элчига ўлим йўқ... Аммо Султон Аҳмад жалоийр валинеъмат Соҳибқирон элчилари сардорларини, бу кимнинг элчиси, деб ўлтирмай, эл кўзида бошларини кестирди, кейин ўлганларининг бошларини тирикларининг бўйнига осиб, хор қилиб бир гуруҳини Миср султони Барқуққа, иккинчисини Рум султони Боязид Йилдиримга жўнатди... Ёнида ўшанда Амир Қора Юсуф бор экан, унинг ҳам кенгашини олгон экан. Ниятлари недур? Барқуқдай, Боязид Йилдиримдай сўянчиқларимиз бор, кўриб қўй, демокчимулар? Бунга ҳеч чидаб бўладирму? Нафақат Эронга, балки Ироққа ҳам, Шому Мисрга ҳам юриш лозимдур!

Ҳаяжонга тушган, кўзларидан ўт чакнаган Мироншоҳ Мирзо «Қойиллатдимму?...» дегандай атрофдагиларга бир-бир қараб қўйди. Муҳаммад Султон, Умаршайх Мирзо, Шоҳрух Мирзо, Жаҳоншоҳ ибн Жокулар гапларга жим қулоқ солиб ўлтирардилар. Бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа вафотидан кейин сирқовланадиган одат чиқарган Амир Довуд дуғлат салтанат ишларидан илик тортди.

Энди машваратларда унинг ўғли, Соҳибқирон жияни ва куёви, нуфузи ортган Амир Сулаймоншоҳ қатнашарди. У дамба-дам жойида қимирлаб қўяр, нимадир дейишни истарди-ю, аммо журъат этмас, энди бошлай деганда, бошқа ёқдан кимнингдир овози янграрди. Кузатаркан, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳали замон даврада Султон Бахт бегим шавҳарининг дўриллоқ овози ана янграб қолади, мана янграб қолади, деб кутарди.

Янги тайинланган вазири аъзам Муҳаммад Жалд, ўзининг борлигини билдирмоқчи бўлгандай,

дарҳол сўз олди. У гапирганда у ёқ-бу ёққа қараб кўяр эди:

– Ижозат берсалар, Амир Соҳибқирон... Ақли қосирим дерки, Эрону Ироқ ҳукмдорларига зинҳор инонмаслик лозим, жаҳон амирзодаси сўзлари бағоят ўринлидир. Айнан дилимиздаги гапни айтдилар, деб ўйлайман. – Мироншоҳ Мирзони қўллаб-қувватлаб деди вазири аъзам Муҳаммад Жалд. – Улар ишончингизни оқламадилар, йўқ эса уч йиллик юриш пайтида барчасини тигдан ўтказиш лозим эрди ва бу бошқаларга, шубҳасиз, сабоқ вазифасини ўтагай эрди. Амир Соҳибқирон такрор олий ҳимматликларини намоён айладилар, барчасига омонлик бағишладилар, мансабларини тортиб олмадилар... Бироқ улар парвардигори эгамга шукр қилмадилар. Ушмундоқ демакка журъат этурманки, улар ўрнига амирзодаларимиз тайинланғонларида ҳозир бу ташвиш Амир Соҳибқироннинг азиз бошларини тағин оғритиб ўлтирмасди. Адолатнинг қарор топмоғи учун қарор адолатли бўлмоғи шарт, шу вайдан ҳазратнинг муборак қадамлари Эрону Ироқ заминига тушмоғи лозим ва лобиддур...

Амир Темур индамай тинглар, эшитган сари ғазаби ортгандан ортиб борарди.

Асли жалоийр, Шайх Нуриддин баҳодирнинг узоқ хешларидан ҳисобланадиган Муҳаммад Жалд эллик бешлардаги пакана бўйли, ўткир ақли, ўзини самимий кўрсатишга уринадиган, ясама ҳаракатларини ниқоблашга қодир, кўзлари қисик, бурни катта, пилдираб юрувчи чаққон одам бўлиб, сўлқиллоқ қўлларини кўз-кўз қилишни истагандай доим енглари калта кийим кийиб юрар, гаплашганда ҳам қўлларини бўш қўймас, бир-бирига ишқаб, силаб-силаб кўярди. Кўпинча аскияларда уни бурундан олардилар.

Бир куни давра қизиб кетди-ю, одатдагидек, аския бошланиб қолди. Шайх Нуриддин баҳодир сўз олди:

– Муҳаммад Жалдга ўхшаган бурни катта бир одам уйланмоқ ниятида чиройли хотин олдида мақтана бошлабди:

«Мен оғир юкларни ҳам чимчилоғи билан чир-пиратиб юборадиган Рустами дostonдек паҳлавонман! Ундан ҳам ортиқроқдурман!

– Кўриниб турибди, – дебди хотин. – Агар паҳлавон бўлмаганингда, қирқ йилдан буён бундай бурунни кўтариб юра олмас эдинг!..»

Ҳамма қотиб-қотиб кулган, Муҳаммад Жалднинг эса катта бурни қизариб кетганди ўшанда.

Яқин дўстларидан ҳисобланган Муҳаммад Чуроға додхоҳ унинг эпчил, қандай вазифа топширилмасин, чорасини топиб адо этгувчи уддабурронлигини назарда тутиб: «Отларини ҳам билиб қўйишган экан-да!..», деди бир куни, «жалд» сўзининг арабчада чаққон, абжиру эпчил, чапдаст деган маъноларига ишора қилиб. «Исм тортар экан-да, додхоҳ жаноблари!..» – ҳазилга ҳазил билан жавоб берди Самарқанд мадрасаларидан бирининг мутаваллиси, у ёқ-бу ёққа қараб қўяр экан. Додхоҳ ногаҳон «Бирор киши гапирган пайтда, у ёқ-бу ёққа қараб қўйса, демак шу омонатдир...» – деган ҳадис сўзларини эслади-ю, аммо унчалар эътибор бермади.

Мутавалли Муҳаммад Чуроға додхоҳга ялиниб-ёлвориб вазирлик мартабасига эришганди.

Соҳибқирон вазири аъзамнинг чечанлик билан айтган гаплари кўнглига хуш ёққанини сезди, хаёли вазирларга кетди. «Вазирлардан тўрт сифатни талаб этилиши лозим. – ўйлади у. – Асиллик, тоза наслик, ақл фаросатлилик, сипоҳ лашкар аҳволдан бохабарлик, сабр-чидамлилик, райиятпарварлик – бари чинакам вазирнинг хос фазилатлари. Шундай

вазирга имтиёзлар раво кўрилсун, ишонч билдирилсун, ихтиёр топширилсун. Шубҳасиз, у инсоф эгасидир, мулкий ва молиявий ишларда олгулик жойидан олиб бергулик жойга берадур, бировдан ёмонлик ахтармайдур, айтсалар эшитмайдур, хоҳ сипоҳдан, хоҳ раийятдан – ҳар кимнинг номи ни яхши сўзлар билан тилга оладур... Чиндан ҳам, салтанат уч нарса: мулк, хазина ва лашкар билан тирик, доно вазир эса ҳар учовини саранжом тутмоғи жоиз...»

Амир Темур вазирлар ҳақидаги тузукка ушбу фикрларни Мавлоно Ҳайбатуллоҳга айтиб, кўк дафтарга тушириб қўйиш лозимлигини ўйлаб қўйди.

Ҳа, вазири аъзам жуда билиб айтди: адолатнинг қарор топмоғи учун қарор адолатли бўлмоғи керак!

Синчковлик билан кузатиб турган Муҳаммад Жалд Соҳибқирон чеҳрасида ранжиш аломатларини илғамаганидан мамнун, қўлларини бир-бирига ишқаганча жилмайиб қўйди.

– Комил киши ўз жисмида икки хатарли дардни сезса, аввал энг хатарлисига даво топмоғи мақбулдур... – сўз қотди пири муршид ҳам. – Бу ерда эса бир томирда икки дард жўш урмақда... Оре, рост. Борди-ю Эрон мамлакати Тўхтамишхон тасарруфига ўтса, Ироқу Миср бирлан бирлашса, у ҳолда Турон салтанатига катта хавф туғилмағи аёндур. Тулпорлар қадами эмин-эркин Жайхундан нарига ўта олмай қоладур, Ипак йўли жилови ҳам қўлдан чиқадур...

Амир Темур, одатича, машваратларда хоннинг ўнг томонидан жой оларди. У ўрнидан туриб, оҳиста хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ногирон оёғи ҳам бироз яйрагандай бўлди. Амир Сайфиддин некўз ўзи эшитарли даражада оҳистагина: «Хў-ў-ўш...» деб қўйди. Барча Соҳибқироннинг сўз айтишини кутарди.

Ўртага чўккан жимликни шаҳарнинг кунботар томонидан эшитилган қандайдир тўйга чалинган карнайнинг мардона овози бузди.

– Гарчи ўзимизнинг ташвишларимиз етарлик-дур, Кешда Оқсарой қуриладур. Салтанатнинг улкан биноси. Кошкийди, ўзим ўша ерда юрсам... кўмаклашсам, барини кузатсам... – салмоқли деди Соҳибқирон юришда давом этиб. – Олти йил муқаддам Тўхтамишхон Эроннинг шимолий-ғарбий музофотларига боскин уюштирди, бу шунчаки юриш эмас, балки унда чуқурроқ маъно яширинган, жаноблар. Кўрнамакнинг иддаоСИ каттадур... Чингизхон авлоди тасарруфидаги Эронни бутунича ўз салтанатига қўшиб олмакчи! Табризни талон-торож қилғонларида бу яққол кўринди. Душман ҳеч қачон ухламайдур. Биз бефарқ туришимиз зинҳор мумкин эмас! Яна бир гап бор, Мамат...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – ўрнидан туриб қўл қовуштирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Тўхтамишхон муҳорабаси бирлан банд эрконимизда, Исфаҳонда бадфеъл кимсалар доруғамизни қатл этибдурлар, Шероз аҳли эса ношукрчиликка бориб, исёнга ружу қўйибдур. Бу бошқа вилоятларга ўрнак эрмас... Бунинг барчаси бизларга дашномдур. Сониян, музаффарийларнинг кирдикорлари, юрт тузишга лаёқатсизликлари оқибатларини ўйламоқ жоиздур. Мусофирлар, хусусан, уммулмадойин¹ Маккаи мукаррамага бораётгон тақводор ҳожилар тортган азобу уқубатларни ўйлаб, кишининг ғазоби кўзгайдур. Буни қандоғ тушунмак керак? Раийят Оллоҳ таборака ва таолонинг бизга тобшурғон омонатидур. Оллоҳнинг ердаги халифасига равомидурки, мамлакат ўртасида ушмундоқ бузғунчи ғаламис жамоалар эмин-эркин юрса-ю, уларни илдиз-илдизидан қўпоришга қодир эсада, бепарво қараб турса... Тонгла қиёматда ундан

¹ Умм ул-мадойин (араб) – шаҳарлар онаСИ, маъносида.

сўралса не деб жавоб бергай?.. Хон ҳазрати олийлари ҳақ сўзни айтдилар, фурсат етибдур, бас, бузуқиларнинг жазосини бермак, мамлакату музофотни бадкирдорлардан қатрон айламак бизларга амри вожиб саналур!

– Рост айтдилар, Амир Соҳибқирон!

– Бизларга амри вожибдур!

– Вожиб! Вожиб!

– Бузуқиларни даф этиш кони савобдур!

– Савобдур! Савобдур! – деган бошқа овозлар ҳам янгради.

Машварат аҳли Хуросону Форсу Ироқи Ажам, Озарбайжонга бориш мураккаб вазиятнинг кечиктириб бўлмайдиган заруратига айланганини англади. Бундай вазиятда Амир Темур жаҳонгирлик химматидан ўзини хотиржам, тинч сеза олмасди.

Турон хони Султон Маҳмудхоннинг олий фармони Эрон томонларга юриш бошланганидан хабар берди.

Улкан қўшин яна қўзғолди.

II

Бешафқатлиги билан ном чиқарган, мард ва кўркмас Шоҳ Мансур қўшин тўплаб Шерозга, акасига қарши отланди. Шаҳарнинг Шоҳ Яҳёдан норизо нуфузли саййидларидан бир жамоа пинҳона мактуб йўллаб, уни Шерозга таклиф қилиш асносида қўллаб-қувватлашларини, тобеъ ва тарафдор эканларини билдирдилар. Чиндан ҳам, Шуштар ҳокимига шаҳарнинг катта Салим дарвозаси ланг очиб қўйилди. Мамнунлигини яширмаган Шоҳ Мансур қайинотаси Шоҳ Шужоънинг тахтига ўлтиришдан орланмади...

Жума куни катта жомеъ масжидида Амир Темур тайинлаган Шоҳ Яҳё ўрнига Шероз ҳокими сифатида Шоҳ Мансурнинг номи хутбага қўшиб

ўқилди. Шоҳ Яҳё укасидан кўрқиб, шу лаҳзалардаёқ шаҳарнинг бошқа – Саодат дарвозасидан чиқиб, Йаздга қараб қочди.

Исфаҳонда черик йиғиб юрган Султон Зайналобиддин воқеалардан хабар топиб: «Шерозни отамиз бизга тобшурғонлар, унда ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!» деди ва Шоҳ Мансур устига бостириб келди. Отам Шоҳ Шужоъ тарбиятини олган шерозлик амирлар туз ҳақи ҳурмати албатта менга ён босадилар, дея унинг кўнгли тўқ эди. Аммо ҳеч ким унга кўмак кўлини чўзмади. Ҳатто Султон Зайналобиддиннинг мурувватини кўрган, унинг кўлидан Абаркуҳ ҳокимлигини олган Паҳлавон Муҳаззабдай амир ҳам чеккада қараб турди.

– Танг пайтларингда бошингни силағондим... – ўпка қилди Султон Зайналобиддин Паҳлавон Муҳаззабга тикилиб. – Яхшиликка ёмонлик эканда. Валинеъматинга нонкўрлик-ку бу! Майли, худога солдум...

Паҳлавон Муҳаззаб индамади. У сўнгги вақтларда Шоҳ Мансурнинг нуфузи ошиб бораётганидан ҳайиқар, ёлғизланиб қолишдан кўрқиб юрарди, шу сабабдан, ошиғич Шоҳ Яҳё билан дўстлашишни кўнглига тутди. Иттифоқо, Шоҳ Яҳё укаси Шоҳ Мансурдан қочиб Йаздга кетаётганда, Абаркуҳда тўхтади. Паҳлавон Муҳаззаб яқинларининг огоҳлантиришларига қулоқ солмай, кўришгани қалъадан чиқди... Аҳду паймонлар қилинди.

Бироқ, Шоҳ Яҳё фосиқ ва фитначи одамларнинг гапига кириб, шубҳага бориб, дунёдан беҳабар Паҳлавон Муҳаззабни шартта ҳибсга олдирди ва зиндонга ташлатди. Султон Зайналобиддиннинг дуоибадига учрадими, кўп ўтмай ўша ерда қатл этдилар...

Кўнгли тинчиган Шоҳ Яҳё Йаздга қараб йўналди, аммо укаси Шоҳ Мансурнинг ҳам ўша ёққа кўшин тортганидан мутлақо беҳабар эди.

Шоҳ Мансур икки катта черик билан Йазд остонасига етганда ясовуллардан бири от чоптириб пешвоз чиқди-да, хабар берди:

– Подшойи олам! Шоҳ Яҳё лашкари билан шаҳар ичкарасидаги мустаҳкам қалъага беркиниб олибди! Шаҳар дарвозаси қаттиқ ёпилган!

Шоҳ Мансур қалъа томонга қаҳрли кўзларини қадади:

– Турли пучмоқлардан ёриб кирилсун! – буюрди лашкарбошиларига. – Дарвозани ўзим итобга олурман! Манжаниқлар рўпарага қўйилсун!.. Оғам Шоҳ Яҳё тирик ушлансун!

Қамал бошланишига санокли дақиқалар қолди. Ана, ўз манжаниғини яхшилаб ўрнатган навкар ичига тош («ўқ») солди, буюришлари билан шартта тортиш учун арқонни ростлаб қўйди. Ёнида тош тўлдирилган қоп, қўл етадиган жойда, бир навкар яна ичига тут ёғочидан майда-майда кесилиб «тош» қилиб тайёрланган сувда ивигилган ғўлакларга тўла қопни орқалаб келмоқда. Йигирма чоғли сипоҳ шотиларни қалъа деворига тираб, ошиб ўтишга шайланар, айримлари эса чарх уриб югуришаркан, ўзларига қулай жой излашарди. Йироқдан бир гуруҳ жангчи устига раъд камонлари¹ ортилган беш-ўнта аравани шитоб юргизганча, қалъага яқинлашарди. Ясовулбошилар фармонни кутиб, Шоҳ Мансурдан кўз узмасдилар.

Шоҳ Мансур навкарларга: «Отилсун!» демоқчийди, бирдан Шоҳ Яҳё ўғиллари кузатувида оппоқ либосга бурканган қандайдир аёлнинг шаҳар дарвозасидан аста-аста юриб чиқаётганига кўзи тушди! Ва... таниди – у онаизори эди! Ҳечқачон ҳаворанг тахтиравондан тушмайдиган етмишларга борган волида яёв юриб келарди!

¹ Раъд камони – гуп, ўгли ўқларни отишга мослашган ҳарбий қурол.

Бақувват, қурч танли Шоҳ Мансурнинг занг босган темирдай қорамтир юзлари баттар қорайиб кетди. Зўриққанидан ўнг қулоғи орқасидаги каттагина холи ҳам йириклашгандай туюлди.

У шафқатсизлиги, айни пайтда мардлиги билан ҳамма ака-укаларидан ажралиб турар, болалигида темиратки касали билан оғриганиданми, бошининг тепасида бир дона ҳам сочи йўқ эди. Ёқтирмаганлар «Кал Шоҳ Мансур!» деб масхара қилишарди. «Калларнинг ниҳоятда ақлли эканликларини оддий улус, фуқаро қайдан билсун, ҳатто халифалардан Усмон, Умар, Али ва Марвон каби мухтарам зотлар ҳам каллик мартабасига ноилликларини эшитмаганлар, шекилли. Халифа Умар ибн Абдулазиз эса ғирт ярғоқ кал экан...» – деб овуларди ўзини Форс ҳукмдори. У каллигини ошкор этмас, билдирмаслик учун ёзин-қишин доим қундузи телпакни бостириб кийиб юрарди.

Шоҳ Мансур онасига ич-ичидан ачинди, табиатан ланж Шоҳ Яҳё шундай танг ҳолларда доим ёш боладай йўл тутар – муштипар онаизорни ишга соларди. Ўн йиллар олдин отасини қаттиқ ранжитиб қўйганида ҳам онаси ўртага тушиб, уни жазодан сақлаб қолганди. Оғасининг тутумидан қаттиқ жаҳли чиқди. Мункиллаган аёлни овора қилиш на ҳожат?

Шоҳ Мансур отдан тушди-да, онасининг истикболига қараб юрди.

– Ўғлим!.. Сизларни не умидларда ўстирганмиз... Сени эса энагаларга ҳам ишонмай, ўз кўкрагимдан сут бериб вояга еткиздим, ўғлим... Оталарингиз худо раҳмати Шоҳ Шарафиддин ҳазратлари ҳар бирингизни бўйингизга қарарди, айниқса, сенга боқиб ғурурланарди...

Она ўғилларининг ичида Шоҳ Мансурнинг феъли чарсроқ бўлиб ўсганини яхши биларди, жаҳли чиққан пайтда важоҳати хунуклашиб, ҳеч ким-

ни танаймай қоларди. Лекин катта ўғлининг но-чор аҳволига қараб, она жим ўтиролмади. Қовоғи солиқ Шоҳ Мансур онасининг хиралашган шахло кўзларига ёш тўлганини кўрди.

– Шоҳ Яҳё – оғанг, ёши сендан улуғ... Бир ёш катта ахир. Иккингишни ҳам оғир касалдан соғайганимдан сўнг худо берган. Шундан сизларни бошқа болаларимдан ортиқ кўраман... – деди волидаи зор. – Оғанг икки ўглини ёнига олиб шу вилоят бирлан чекланган. Форс ила Ироқи Ажам сенга мусалламдур¹. Йаздга ҳам оғиз очсанг, уят эмасму, ўғлим?.. Ёки сизларни оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим, деб дуоибад этайинму? Айб бўлмайдиму? Ақллисан, инсоф этагини тутгин, бемурувватлилик сенга ярашмайдир! Ҳақ эгам яхшилигингни унутмайдир, болам...

«Болам» сўзи айтилган чоғда она кўзларидан бир томчи ёш ерга думалади.

Шоҳ Мансур акаси Шоҳ Яҳёнинг жуда беюз ва оқибатсиз эканини, гоҳ ўз укасининг оёғини лойда қолдириб душмани Султон Зайналобиддин тарафига ўтиб кетишини, гоҳ эса пинҳона фитналар уюштиришини, шамолдай бу одамга суяниб ҳам, ишониб ҳам бўлмаслигини шартта-шартта гапириб ташлагиси, бир хумордан чиққиси келди...

Бироқ, шу ондаёқ негадир онаизорига тик қараб, ҳеч нарса дея олмаслигини англади, айтганда ҳам, бундан бирон наф чиқармиди! Бекорга ўзининг дили оғрийди, онасининг юрагини лахта қон қилади. Фарзандларининг низолашиб, бир-бирига қўл кўтарганларини кўриш ҳеч қандай онага насиб қилмасин...

– Розиман, онажон... – бош эгди Шоҳ Мансур оғринганини билдирмай ерга қараганча. Кейин Шоҳ Яҳёнинг новча, дўнг пешонали ўғлига тайинлади: – Онаизоримни эҳтиёт этасанлар, хўпми?..

¹ Яъни, сенга топширилган, маъносида.

Она ўглининг қорамтир юзларини силар экан: «Ишонардим! Ишонардим, сенга! Униб-ўсгин, болам!..», дея дуога қўл очди.

Шоҳ Мансур онаси учун тезда тахтиравон буюрди, кейин Йазд қамалини тўхтатиб, лашкарни Шероз томонга бурди...

Мамлакат ана шундай бесаранжомлик, нотинчлик пардасига чулғанган, музаффарийлар ўртасида аҳиллик, тотувлик мутлоқ йўқолганди. Эл-халқ, авомуннос очиқдан-очиқ «Бир мамлакатда ўн подшо», деб масхара қилишдан тап тортмай қўйди.

Ироқда эса ўн йилдан бери Султон Увайснинг чапдаст ва зийрак ўғли Султон Аҳмад жалойир ҳокимлик қиларди, кўнглида музаффарийлар туғул, Миср султониға ҳам, Рум қайсари Йилдирим Боязидға ҳам, Тўхтамишхонға ҳам бўйсуннишни истамас, эмин-эркин сиёсат юритишға мойил, аммо бунини пинҳон тутарди. Амир Темур Озарбайжонға юриш пайтида, кўплар қатори уни ҳам ҳузурига чорлади. Музаффарийлар йиғилдилар, аммо ўжар Султон Аҳмад жалойир қорасини кўрсатмади. Бунинг устига, Багдодға чекинар экан, Амир Темурға охирини ўйламай, бундай байт юборишға ҳам журъат этди:

*Майдонда қўлим шол бўлса ҳам, бироқ
Қочганда оёғим эмасдир чўлоқ...*

Амирлар ва беклар бу беадабона айтилган байт Соҳибқиронға қандай таъсир қилди экан, билолмай қолдилар. Шу орада, нуфузли қорақўюнлилар қабиласи сардори Амир Қора Юсуфнинг Табриз шаҳрини ташлаб қочгани ҳақида хабарлар тарқалди.

ОЛТИНЧИ БОБ

I

Тарих милодий 1379 йил, Хоразмга тўртинчи юриш охирида қолгани, Ҳумоюн ўрдудан Гурганжнинг донишманду ҳунармандларини кўчириб Кешга элтиш ҳақида олий фармон берилди. Бу вазифа Амир Сайфидин некўз, Умаршайх Мирзо ва Жаҳоншоҳ ибн Жокулар зиммасига юклатилди.

Ўшанда Амир Сайфидин некўз илк бор Уста Матпано билан танишди.

У афсус билан эслайди. Барига хоразмшоҳ Юсуф Сўфи сабабчи... Аввал душманлар қутқусига учиб Соҳибқиронни яккама-якка жангга чақирди, кейин кўрқиб чиқмай, дўсту душман олдида уялиб қолди. Соҳибқирон кейинлари ҳам буни эслаб, қудаси учун ичида хижолат чекиб юрди. Афсуски, Амир Темур олтин тобоқда юборган қовунни ариққа улоқтириб, тобоқни писандсизлик билан қоровулларга ташлатди, қулай имкон бой берилди.

Амир Сайфидин некўз чунон уриндики, куда-қариндошлар ўртасида можаро чиқмасин, кўшин шаҳарга кирмасун, деб. Эшитган қулоққа уят-да. Ҳали Самарқандда эканларидаёқ буни Соҳибқиронга айтгани. Машваратда ҳам бу таклифини такрорлади. Аммо Амир Темур газаб отига мингани.

– Барча узр-хоҳликлар, раҳму шафқат, саховату ҳиммат чегараларидан ўтиб кетилди, амир жаноблари... Ахир бизнинг Хоразмдан ўзга ҳам юмушларимиз бор, – деди босиқ Соҳибқирон. – Биз давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга, муросага қўйиб, бир улушини қиличга ажратғон эрдик. На иложки, хоразмшоҳ қудамиз тескарисини қилибдур, бир улушини кенгашга, тўққизини қиличга бағишлабдур. Бари худодан...

Хоразмшоҳ саройига юрувчи қалъа деб аталадиган даббаба, манжаниқлардан тошлар отилиши бир дам тўхтамади. Қамал уч ойга чўзилди. Кейин ғазаб либосига чулғанган кўшин ўз эркига қўйиб юборилган подадай шаҳарга ёприлиб кирди... Қиёмат қойим бўлди. Кимдир боласининг қўлидан етаклаганча чопиб боради, биров қоп орқалаб қайгадир қочиш пайида, эгасиз қолган итлар вовуллаган, бўшалиб кетган отлар ҳеч кимга тутқич бермайди, қайга борарини билмай, кўчани чангитиб у ёқдан бу ёққа чопади. Йиғи-сиғилар эшитилади. Қутлуғ Темур минораси эса фалокатни кўрмайин ҳам, куймайин ҳам дегандек бошини будутлар ичига олган...

Амир Темур алоҳида тайинлаган, Кешга кўчирилиши лозим одамларнинг биринчиси қўли гул, машҳури замон меъмор Уста Матпано эди. Даставвал Жаҳоншоҳ ибн Жоку йўллаган кишилар меъморни топиша олмай қайтишди. Бир кундан кейин Кешга кўчадиган одамлар рўйхатини Соҳибқиронга тақдим этишлари керак...

Сабрлари чидамаган Амир Сайфиддин некўз билан Умаршайх Мирзо ўзлари шаҳар айланишга чиқишди. Кўп ўтмай, бозор олдида бир неча одам билан гаплашиб турган Жаҳоншоҳ ибн Жокуни учратдилар.

– Топилмадиму?.. – Амир Сайфиддин некўз саволи ким ҳақидалиги англашилари эди.

– Йўқ, некўз жаноблари... Айримлар, уста Сарой-Беркага қочган, дейишди... – Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг жавоби шу бўлди.

Султон Такаш мақбарасидан беридаги каттагина Қайсария майдонида, карвонсарой атрофларида, бозорда, Гурганждан чиқаверишда Шайх Нажмиддин Кубро хонақоҳи ёқларда, Тўрабика хоним мақбараси тарафларда худога ёлворишу ёзгиришдан бошқа чора тополмаган одамлар ини

бузилган аридай уймалашиб юришар, ит эгасига боқмасди...

Уста Матпано ҳеч қаерда йўқ эди. Умидсизликка туша бошлаган амирлар от бошини буриб, эртага Хумоюн ўрдуга бериладиган рўйхатни яна синчиклаб назардан ўтказиш учун, некўз чодирига қайтиш тараддудига тушдилар.

– Хў-ўш... Оллоҳ буюриб турган эса, албатта топамиз, – деб қўйди ўзига ўзи дегандек Амир Сайфиддин некўз. – Ноумид шайтон, дейдилар.

Иттифоқо, нақшинкор пештоғи қулаб тушган хоразмшоҳ саройи олдида, ҳассага таяниб букилиб қолган бир одам Амир Сайфиддин некўзнинг диққатини ўзига тортди. Атрофда ҳамма жон сақлаб, ўзини ҳар ёққа урар, унинг эса ҳечким билан иши йўқ, гоҳ маҳобатли пештоққа, гоҳ тошлар текканидан ўйиқлар ҳосил қилган, Моний чизган расмдай гўзал гулчин дарвозага жим қараб тураркан, қисик кўзларидан ёш оқарди.

– Фарзандингиз шундоққина олдингизда нобуд бўлса, қандай чидамоқ мумкин? – деб кўярди у ўзига ўзи гапиргандай. – Ҳалиям бандаси чидайди...

Амир Сайфиддин некўз яқинлашаркан, у одамдан сўради:

– Фарзандим, дейсиз... Қани фарзандингиз?

– Ана! – дея ёнаётган, харобага айланган қасрни кўрсатди ҳалиги одам. – Бу сарой азиз фарзандим эди...

Амир Сайфиддин некўз хижолатда қолди. Шуури, сен қидирган одам – шу, деб турарди.

– Сиз... Мабодо, Уста Матпано эмасмисиз? – сўради ҳайратда. – Хў-ў-ўш... Уйингизга қидириб бориб, тополмадик. Хайрият, шу ерда экансиз, ёшулли...

Амирзода билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку меъморни кўлтигидан олиш учун талпиндилар.

Гурганж қамалидан олдин Уста Матпано хотини, икки кичик ўғлини оилалари билан Сарой-

Беркага катта ўғлининг олдига жўнатди. Ўғли – сарой меъмори, Олтин Ўрда пойтахтидаги муҳташам бинолар унинг тархи билан қурилган. Ўзини доим ўша ёққа чақирсалар ҳам, Гурганждаги бунёд этган, юрагининг, умрининг бир парчаси бўлган биноларини, айниқса, муҳташам хоразмшоҳлар саройини ташлаб кетолмади.

– Ҳовва... Қидириб юрган бўлсангиз... Майли, кўлимни боғлангизлар, жазонгизни берингизлар... – мени тутишга келишди, деб ўйлади Уста Матпано, унинг сўзлари самимий чиқди. – Шу ердаман, қочганим йўқ.

– Бизлар жазолагувчи эмасмиз, ёшулли... – жилмайишга тиришди Амир Сайфиддин некўз.

– Асло, сизга жазо йўқ, Уста бобо! – тинчлантирди Умаршайх Мирзо, Соҳибқироннинг бу одам ҳақида иззату икром билан гапирганини эсларкан.

– Жазо... Бундан ортиқ жазо бормукин? – сал қаддини кўтариб нотаниш одамларга қаради Уста Матпано. – Не-не машаққатлар билан тиклаган саройим қаён кетди? Нечоғлик заҳматлар чекдим... Агар жонимни олиб, саройни бузмаганларида минг бор рози эрдим!..

– Уруш экан-да, тарозиси барчага бирдай... Худо умрингизни узоқ қилсун, ёшулли! – деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Уста хоразмшоҳ Юсуф Сўфи ҳузурида худди мана шу саройдаги мажлисда мамлакат остонасидаги душман билан сулҳ тузилишини ёқлаб гапирмоқчийди, аммо бошқалар: «Ўзингиз яккама-якка курашга чиқингиз!», «Енгасиз душманни, енгасиз!», «Ногирон одам, сизни кўрибоқ кўркиб қочади!...» дея хоразмшоҳ хаёлини ўғирладилар. Саройни сурон қоплади. Ёв қочса, мард кўпаяди, деганларидай, ҳар ким шовқин солиб, ўзининг фавқулодда шижоатини намоён эта бошлади. Бировнинг гапини биров эшитадиган палла эмасди ўшанда.

Кимда қандоқ, аммо Уста Матпанонинг битта душмани бор, бу – уруш, саваш, босқин... Оти ўчсин урушнинг! У қуради, уруш эса вайрон қилади... Унинг даҳшатли қонунияти шундоқ. Балозаодай ёприлганда, ҳўлу-қуруқ баравар ёнади. Ловуллаб турганда ичига ўзни урмай илож йўқ... Четлаб ўтиш мушкул.

Яшаш маъноси эса қурмоқ, бунёд этмоқдир. Бандаси худонинг ерини обод қилиш, гуллатиш учун дунёга келади. Бу – ҳар куни отаётган тонг мисоли ҳақиқат. У ҳатто Амир Темурнинг Гурганж ёнида катта қаср қураётганини эшитиб, беихтиёр ичида қандайдир мамнунлик ҳиссини туйди. Бузмоқдан қурмоқ ҳамиша яхшидур... Амир Темур қурганини кўчириб ўзи билан олиб кетмайди-ку, сарой Хоразмда қолади.

У Соҳибқироннинг меъморларга, ҳунармандларга жуда ҳавасманд эканини, шундай қўли гул кишиларни Хуросону Озарбайжон томонлардан Туронга кўчирганлигидан, Самарқандда маҳобатли бинолар барпо этдираётганидан хабардор эди. Уста Матпано туғилибдики, ҳарнечук, қураман деган одамнинг ёмон бўлганини эшитган эмас.

– Қўлимни боғламайсизларму? – сўради Уста Матпано.

– Йўқ, қўлингизни боғламаймиз. Ёшулли, сиз улуғ одамсиз... Эҳтиромларга муносибдурсиз... – Амир Сайфиддин некўз устани юпатадиган сўзлар излади. – Бандаси пешонада борини кўрар экан, начора... Оллоҳ ҳамиша ҳақ! Ташвиш чекмангиз, вақти соати билан сарой яна тиклангай!

Уста қаддини кўтариб амирга термидди. Ҳассага таяниб букилиб қолган Уста Матпано, фалокатлардан дили озурда, ўйлайвериб ҳориб-толганидан шу кўйга тушибди. Аслида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган иродали, дилкаш одам экан. Агар кўнглини топсанг, очилиб-сочилиб гаплашади, йўқ эса «ҳов-

ва»дан нарига ўтмайди. Буни Амир Сайфиддин некўз кейин билди. Улар тездагина яқин сирдошга айландилар.

– Қўй йилида қўйдек ҳайдалдик, ватандан мосуводурмиз энди... – деб қўйди Уста Матпано Самарқандга йўл олганларида.

– Ундоғ демасунлар... Хў-ў-ўш...– эътироз билдирди Амир Сайфиддин некўз. – Бандасига бино курган жойи ватандир... Иншооллоҳ, зўр бинолар курғайсиз Кешда ҳали.

Ўшанда Уста Матпано то Кешгача очилиб-сочилиб гаплашмади...

Соҳибқирон ўзининг она шаҳрида маҳобатли, дунёда ягона саналадиган бир иморат барпо этишни кўпдан ўйлаб юрарди. Гарчи табризлик, шерозлик, ҳиротлик, марғинонлик қўли гул усталар, номи чиққан меъморлар бор эса-да, Оқсарой қурилишини кимга топширишда аниқ бир қарори йўқ эди. Шундай паллада, аждодлари мохир меъморлар бўлган Уста Матпано доврўгини эшитди.

Меъмор билан Соҳибқироннинг илк учрашуви баҳор охирларида, Кешнинг шимолидаги Оқсарой бунёд этилиши мўлжалланган эни юз эллик, узунлиги уч юз қадамлар чиқадиган каттагина майдонда рўй берди. Икки ой аввал Ҳумоюн ўрдудан Уста Матпанога, ўз шогирдлари билан Термиз, Ғазни, Марви Шоҳижаҳон ва Табризларга саёҳат қилиш, ҳашаматли иморатлар ҳавосини олиш вазифаси топширилганди.

Амир Темур ўшанда майдон четида отдан тушди, Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва мулозимлар қузатувида гилам ташланган йўлқадан ўртага қараб юрди. Амир Сайфиддин некўз ёнида турган Уста Матпано Соҳибқироннинг оҳиста қадам ташлаётганидан оқсоқлиги қарийб сезилмаслигини пайқади.

Офтобнинг беҳол нурлари кишига хуш ёқарди.

– Машҳур маъмор Уста Матпано бўладилар! – таништираркан, деди Амир Сайфиддин некўз.

Соҳибқирон рўбарўсида элликлардан ошиб-ошмаган, юмалоқ юзли, бургутникага ўхшаган бурни ўзига ярашган, адл қадли, ўрта бўйли, қурч жусали, юлиб ташлангандай соқоллари сийрак одам турарди. Устанинг қисик кўзларида чақноқ шижоат учқунлари ёнарди.

– Эшитгонмен, эшитгонмен! – Амир Темур кўришаркан, жилмайди. – Бу кишининг номини Уста Матпано эрмас, аллақачон Уста Хоразмий деб атаб қўйгонмен! Уста Хоразмий! Меъморлар ҳам яратганнинг суюкли бандаларидурлар. Ишбилармон, мард ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбирқору хушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир, деган ҳикмат ҳукмдору саркардаларгагина эмас, меъморларга ҳам хосдир. Улар ҳам Оллоҳ томонидан халифа қилиб яратилгонлар. «Инна жаалнока халифатан фил-арз», яъни, сизларни ер юзида халифа қилдук, ояти уларга ҳам тегишлидур, улар ҳам теп-текис жойда, йўқ ерда мухташам иморат, саройлар, шаҳарлар қурадурлар, бу мўъжиза худди мамлакат тиклагондек бир гапдур...

– Рост айтдилар, Амир Соҳибқирон, рост! – деди Амир Сайфиддин некўз бу чиройли ўхшатиш ёққанини билдириб. – Подшоҳона тафаккур ме-васи бу!

– Чиндан ҳам мўъжиза, Амир Соҳибқирон! – мақтов сўзини аямади Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Уста оҳиста «Ховва!» деб қўйди. Даставвал подшонинг меъморларга берган баҳосига қойил қолди, ўзи меъмор бўлатуриб, касби ҳақида шундай ўйламаган экан. Сониян, Амир Темур мамлакатларга даҳшат солган, бадқовоқ, жаҳддор, қаҳри кўзларидан ёғиладиган бир саркарда эмас, балки очик чехрали, баланд бўйли, узини йигитлардай тутган, қошлари қуюқ, кенг пешонасига ҳали ажин из солмаган, соддаваш бир киши эканлиги-

ни кўриб хайратланди. Соҳибқироннинг қараш и одамни суҳбатлашишга чорлар, ўзига мойил қила олиш кучига эга эди. Унинг «Уста Хоразмий» деб ардоқлаб лақаб бериши меъморни ичида мамнун этди, аммо шундай номга ўзини ҳали номуносиб ҳисоблаганидан ичида хижолат чеқди.

– Кеш менинг она шахрим... – давом этди Амир Темур. – Оналик ҳаққини узишнинг ҳеч иложи йўқ, аммо бандаси бунга ҳоли қудрат интилноғи лозимдур. Муҳтарама онаизорим Тегина Хотун азиз умрларининг ўттиз етти йилини мана шу шаҳарда ўткардилар... Қуддиса сирруҳу бобом Садр аш-Шариъа Убайдуллоҳ ибн Тож ал-Бухорий етти ёшдалик пайтимда, жуда шўх эканмен, худди шу ерларда кўлимдан ушлаб, айланиб юрдилар. Манглайимдан ўпиб, болажоним, шўхлигинда ҳикмат бор, шўх бўл, шўхдан чиқади, албатта она шахрингни гулга кўмажаксен, дедилар... Ҳамон ёдимда турибдур. Кошкийди, онамга хизмат этолсам! Минг пушаймонларким, кўлингдан бир нарсани келиб, хизмат даражасига етгонингда, ўшал азиз инсонларни ёнингдан тополмас экансен! Ўн еттимда онам кетди, йигирма тўртимда – отам... На онаизорининг оғирини енгиллатиб фарзандлик бурчини ўринлатдим, на падари бузрукворининг кўлига сув қуйиб, дуосини олдим... Дунёни забт айлаймен, юрт тузамен, худонинг бандаларини бахтиёр қиламен, деб тиним нима билмабмен, дилимга яқин зотлар бахтини эса ўйламабмен... Ҳа, Оллоҳнинг паноҳида орқа-олдига қарамай юравергон ғирт бир етим банди эканмен, етим!..

Соҳибқироннинг кўнгли бирдан тўлқинланиб кетди.

– Амир Соҳибқирон! Амир Соҳибқирон... – юпатмоқчи бўлди шошилиб қолган Амир Сайфиддин некўз, сўнг енгил томоқ қирди-да, кўшиб қўйди: – Хў-ў-ўш... Оталари ва оналарига мақбара тикладилар мана...

– Падари бузрукворлари ва пирлари учун ҳар кун бир жонлиқ сўйдириб, қозон қайнатиб барчани бахраманд айлайдилар... Элнинг дуоси барига тегади...– деди Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

– Ҳовва... Ҳаммамиз ҳам ғирт етиммиз, ҳазрати олийлари... – сўзга қўшилди таъсирланиб Уста Матпано.

Улар секин майдонни айлана бошладилар.

– Бандасининг қисмати шундоқ эркан... Қурби етгон ишлар билан машғул бўлса тузук, ундан ортиғи ақлсизлик нишонасидур. Оллоҳ буюрса, онаизоримнинг муборак хотираларига атаб худди шу майдонда Оқсарой кошонаси бунёд этдурмак мақсудимдур. Иншооллоҳ, ўзингиз бунга бош меъморлик қилғайсиз, Уста Хоразмий жаноблари!

Соҳибқироннинг донишмандларча содда ва ҳаётий, теран мазмунли сўзлари Уста Хоразмийни тобора ром этиб бормоқдайди.

– Қуллуқ, Амир Соҳибқирон! Бироқ «Хоразмий» деб бизга баланд баҳо бериб юбордилар... – кўлини кўксига қўйди меъмор.

Амир Темур бу сўзларга эътибор бермади. Оҳиста қадам ташлар экан, хаёлидаги Оқсаройдан ҳикоя қилар, қайси бино қаерда бўлиши кераклиги, ҳовуз, йўлак, боғлар ўрни, девору пештоқлар, дарвозалар, ғиштлар, кошинлар, безаклар, муқарнаслар, ислимий гириҳли нақшлар ва ҳоказолар ҳақида худди бориб турган меъмордай завқ-шавқ билан гапирарди. Уста берилиб тинглар, тинглагани сари, ҳали қурилажак маҳобатли сарой кўз олдида жонланиб борарди.

...Икки ёнида икки баланд минора қад кўтарган, бўйи юз газдан баланд, дангиллама сарой дарвозасидан эни уч юз қадам чиқадиган, сахни, қарасангиз, аксингиз кўринадиган оппоқ мрамр тахтачалар ётқизилган ҳайхотдай ҳовлига киради.

Атрофи нафис безатилган тимлардан иборат, ўртада туби феруза лаппакчалар билан қопланган зилол, зангори сувли каттагина ҳовуз... Кун чиқиш томонида боғ кўзга ташланади. Ҳовлидан ўтилса, саройнинг энг улкан маҳобатли дарвозали биносига қадам ранжида қилинади. Тепасига офтоб юзида шер сурати чизилган дарвозадан деворлари тилларанг ложувард нақш билан безатилган, шифти бошдан-оёқ олтин суви юритилган мурабба шаклидаги кўринишхонага кириб борилади...

– Термиз ҳокимлари саройида бўлдиларму? – сўради бирдан Амир Темур сўз орасида. – Марви Шохижаҳондаги Шаҳриёр қасри, Ғазнидаги Султон Маҳмуд Ғазнавий ямин уд-давла ва сайф уд-давланинг Лашкаргоҳ саройи, Табриздаги «Давлатхона»... Лекин Оқсарой баридан улкан, маҳобатли, доврўкли қурилмоғи лозимдур!

Хаёли бўлинган меъмор беихтиёр «Ҳовва!» деб юборди.

– Бўлдим, подшойим! Айтганларингизнинг барини бориб кўрдим!.. – дадил деди Уста Хоразмий. – Иншооллоҳ, Оқсарой баридан улуғвор бўлғувсидур! Аммо... бир шарт бор...

– Қандай шарт экан?.. – синчков тикилди Амир Темур ва Амир Сайфиддин некўзга ўгирилди, Соҳибқирон қарашида «Меъмор нима демоқчи?» қабилида маъно яширин эди.

– Агар бир қошиқ қонимдан кечсалар... Бир одадим бор эди...

– Сўзласунлар!

– Аввал салтанат хазинасига борсак, шартимни ўша ерда айтсам, деб эрдим...

Уста Хоразмийнинг қисик кўзлари жиддий боқарди.

Амир Темур дарҳол хазинага қараб йўналди. Амир Сайфиддин некўз билан Жаҳоншоҳ ибн Жоку Уста Хоразмий тутумидан ҳайрон, хазинада

нима қилар экан, дея ўйлаб ўйларига етишолмасди. Хазинада кўрганлари эса, уларни бадтар тааж-жублантирди.

Киришлари биланок, Уста Хоразмий гўё атрофда ҳеч ким йўқдай, эллик ёшлардаги газначига тиллаларга тўла саноқсиз туясандиқлардан бирини очишни сўради. Ҳовуч-ҳовуч тилла олди-да, ёмбиларини ажратиб чиқиб, лойга обдан қориштира бошлади, кейин шошилмай чиройли ғиштлар ясади ва қатор қилиб териб қўйди, лой орасидаги тиллалар ялтираб жилоланарди. Амир Темур лом-мим демас, меъморнинг нафис ҳаракатларини бамайлихотир кузатар, унда қандайдир норизолик аломатлари сезилмасди.

– Амир Соҳибқирон! – деди ниҳоят Уста Хоразмий кўксига қўлини қўйиб. – Маъзур тутғойлар, ижозатлари билан бу ғиштларни Оқсаройнинг пойдевориغا ишлатурман... Сиз айтган иморат улуғдир, шаъни ўзидан ҳам кўра баланддур, хийла кўп тилла кетадур...

Амир Темур:

– Халлоқи безаволга салламно! Оқсарой чиндан улуғвор бўладур! Хайриятки, шундоқ меъмор топилди!.. Шундоғини тилагон эрдим!.. – деб юборди.

Атрофдагилар меъморнинг ҳам, Соҳибқироннинг ҳам тутумларидан ҳайратланиб туришарди. Меъморнинг кейинги ҳаракати яна ҳам ғаройиб чиқди. Соҳибқироннинг тиллаларни исроф этилишига хотиржам қараб турганини кўрган Уста Хоразмий энди ҳалигина ўзи кунт билан ясаган ғиштларни олиб бирма-бир синдира бошлади ва тиллаларни ажратиб, битта ҳам қолдирмай газначига қайтарди.

– Нима сабабдан бундай қилдилар? – сўради Амир Темур, унда ҳеч қандай ўзгариш билинмади. – Тилламиз кўп. Ишлата берсунлар эди...

– Амир Соҳибқирон! – жилмайди Уста Хоразмий. – Муҳтарама волидаларига атаб улкан ва кўркам сарой бунёд этдирмоқ истаги кўнгилларида нечоғлик кучли ва қойим эканини билмоқ муродим эрди. Бундай шукуҳли сарой учун жуда катта харажатлар зарурлигини англаймоқ ва ўзларининг раъй-розиликларини билмоқчийдим... Ёмби тилларни лойга қораётганимда зимдан кузатдимки, бир мўйингиз ҳам қимирламади, Амир Соҳибқирон! Шижоатларига офарин! Мақсадингиз Оллоҳдан эканига батамом иймон келтирдим, шунга муносиб шижоатни ҳам Оллоҳ ато этибдур!

Бу зукко ва донишманд одамнинг сўзлари эканига ҳамма ишонч ҳосил қилди.

II

Амир Темур Оқсарой қурилишидан тез-тез хабар олиб турар, узоқлардан эса, киши юборарди. Уч йил деганда, Оқсарой бўй кўргиза бошлади.

Соҳибқирон осмонўпар қасрга боқиб жуда қувониб кетди, фақат том устидаги ҳовуз ва ундан ҳовлига тушадиган сув йўллари устида иш борарди. Ичкариларни айланди, ичкихона, кўринишхоналар, бўлмаларни кўздан кечирди ва Уста Хоразмийга деди:

– Халлоқи безаволга салламно! Салтанатимиз қудратининг тимсоли бўлажак муҳташам иморатдир бу! Турону Эронда, рубъи маскунда унга ўхшаши топилмас! Уста Хоразмий жаноблари! Шитоб деворлари сиркор парчинлар, кошинлар билан қоплансун, безак юмушлари бошлансун! Унинг асил бўй-бастини тезроқ кўрайлик!

– Ҳовва... – деб қўйди Уста Хоразмий негадир шаҳти паст. У умуман бино қурилаётганда шошилишни ёқтирмасди. Аммо бу ишда ошиқишлик ҳаммиша ҳукмдорлар одатидур...

– Назорати сизнинг зиммангиздадур, некўз жаноблари! – қатъий топширди Амир Темур.

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – кўл кўкракда таъзим этди Амир Сайфиддин некўз.

Амир Темур уч йиллик юриш вақтида ҳам хаёлининг бир четида Оқсарой бўлди. Мозандаронда экан, Кешдан келган чопардан энг аввало Оқсаройни сўради:

– Деворлари сувалиб, нопармону ферузаранг кошинлардан, сиркор парчинлардан ярқираб турибдиму, а?.. Шаҳарнинг эмас, балки давлатнинг кўркига кўрк қўшади-да ўзи!

Аммо чопарнинг етти ухлаб тушга кирмаган жавобидан жаҳли чиқиб кетди:

– Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Амир Соҳибқирон... – юкунганча деди чопар.

– Хўш?...

– Оқсаройда иш тўхтаб ётибдур. Сувалмаган, ферузаранг кошинлар билан ҳам қопланмаган...

– Нималар деяпсен? Нега қопланмагон? Нега иш тўхтайдур? Ким тўхтатди?..

– Бош меъмор Уста Хоразмий қаёққадир кетиб қолибдур, ҳеч қаерда йўқ эмиш. Биров дейди, Хоразмга кетган, бошқа дейди, Сарой-Беркага қочган. Меъмор халқи ҳам аҳли ижоддурлар, андак дарвешфеъллиқлари бор эди, дейишмакда ...

– Биров унинг кўнглини оғритдиму?

– Йўқ, Амир Соҳибқирон...

– Некўз жаноблари нима дейдир?

– Некўз жаноблари сўзларини айтдим, Амир Соҳибқирон! Ўзимдан бир сўз ҳам қўшмадим, маъзур тутсунлар...

Ҳалигача бундай ҳодисани учратмаган Соҳибқирон меъморнинг ғалати тутумидан бағоят ғазабланди, ўзининг ғофил қолганидан эса ранжиди. Жаҳл отига минганда бир неча лаҳза йироқларга жим тикиларди-да, шайтонга ҳай берарди.

– Астағфурилло! – деб қўйди ниҳоят...

Чунон уринсалар ҳамки, Уста Хоразмийни кидириб ҳеч ердан тополмадилар. Унинг тақдири сирли пардага ўралганди. Дунёдан кўз юмдимиз, дардга чалиндими – замини фалақда йўқ эди.

Бир ишни бошласа, охирига етказмай қўймайдиган Амир Темурнинг сабри чидамади, шитобан юртлардан Оқсаройдай маҳобатли қурилишни удалай оладиган меъмор излашларини буюрди.

...Бари Амир Сайфиддин некўз кўз ўнгида рўй берди ўшанда. Уста Хоразмий Соҳибқирон фармонини эшитиб, «Ховва»дан бошқа сўз демади. Соҳибқиронни кузатганларидан кейин, у энг катта гумбазли хонага йўналди. Қисик кўзлари багтар қисилиб, гўёки ҳар бир ғиштин парчанинг бир-бирига қанчалик киришишганини, мустаҳкам-мустаҳкам эмаслигини аниқламоқчидай, юқорига узоқ тикилди. «Ферузаранг ишловлардан сўнг, нақ фалак тоқининг ўзидек жамол кўргизадур ҳали...» – ўйлади ичида. Кўнгида мамнунлик ҳиссини туйган Уста Хоразмий улкан гумбазнинг шифтига ерга тўрт қаричча тегмайдиган қилиб, бир занжир осиб қўйди.

– Ирими шунақа... – деб қўйди оҳиста меъмор, Амир Сайфиддин некўз сўрамаса ҳам.

Кейин саройдан чиқдилар. Амир Сайфиддин некўз бозор ёққа жўнади, Уста Хоразмий эса ҳовлидаги кичик ҳужрасига бурилди. Охириги кўришганлари – шу...

Ўша-ўша, Уста Хоразмийнинг қаердалигини ҳеч ким билолмади, уринишлар бенаф кетди. Соҳибқирон дилгир бўлди. Лекин меъморнинг: «Оқсаройсиз туrolмайман, умримнинг мазмунига айланиб қолди, чунки бундай улкан иморатни ҳали қурмаганман...» – деган сўзлари Соҳибқирон умидининг сўнишига йўл қўймасди.

Орадан икки йил ўтгач, Амир Темур, одатдагидек, падари бузруквори Амир Тарағай билан пири

муршид Шайх Шамсиддин Кулол мақбаралари зиёратига отланди. Қурбон ҳайитига жонлиқлар сўйилиб, худойига қозонлар осилди. Бутун Кеш аҳди ёғилиб келди. Табризлик меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий ҳам беш кундирки, Кешда яшарди. Уни Соҳибқиронга Султония мархасияси¹ Иоанн роҳиб тавсия қилганди. унинг айтишича, Муҳаммад Юсуф Табризий жалойирийлар давлати ҳукмдори Султон Увайснинг Табризда бунёд этдирган машҳур «Давлатхона» саройи тарhini чизган экан...

Барча Жомеъ масжиди ҳовлисида ёзилган дастурхон атрофига чўқди. Ўтганларнинг ҳақиға қуръон ўқилди. Ҳаётбахш ва шифобахш каломлар жаранги масжид оша яқин атроф маҳаллаларга ҳам таралди. Худойи охирлаб қолди. Амир Сайфиддин некўзни нечундир ҳаяжон чулғаган, чамаси нимадандир мамнун, Соҳибқиронга ёндашиб алланенидир айтмоқ нияти бордай...

– Некўз жаноблари! – мурожаат қилди бирдан Амир Темур, худди шуни сезгандай. – Энди Оқсарой қурилиши давом этадур!

– Давом этадур, Амир Соҳибқирон! – деди Амир Сайфиддин некўз, ичида қувониб: «Амир Темур Кўрагон бағоят сезгирдурлар... Ҳеч бир янгиликни Соҳибқиронга айтиб улгурмайсан киши. Сен айтгунингча, ул зот аллақачон хабар топган бўлурлар. Мана, Уста Хоразмийнинг қайтиб келгани ҳам қулоқларига етибди...» – деган сўзлар кечди.

Аммо Соҳибқирон мутлақо бошқа нарсадан гап очди:

– Султониядан машҳур меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий ташриф буюрди! Табриздаги «Давлатхона»ни қурғон меъмор! Энди Оқсаройнинг иши юришгай!

¹ Мархасия – архиепископ (сурёний).

– Муборак бўлсун! Муборак бўлсун! Хў-ўш... – ҳайратини яширмади Амир Сайфиддин некўз. – Филҳақ, Оқсаройнинг иши юришадиган кун экан... Бир қошиқ қонимиздан ўтадилар, Амир Соҳибқирон!

– Бунга қандай зарурат туғилдики, узр сўрай-дурсиз?

– Уста Хоразмий жаноблари... қайтиб келдилар!

– Нима, нима?.. Қани, қаерда? Ишни тўхтатиб, икки йил дом-дараксиз кетган Уста Хоразмий...му?

Рўпарадаги одамлар орасида юмалоқ юзли, бургутбурун, юлиб ташлангандай сийрак соқолли Уста Хоразмий бўй кўрсатди. Кўплар кўнглидан: «Икки йил олдин қочиб кетган меъмор жонидан тўйганму? Сенга нима эди, кетдингму, кетдинг-да! Жонингни сақлаб юравермайсанму? Вой бечора! Амир Темур бундай қилиғингни асло кечирмайди!..» – қабилида фикрлар ўтди. Эл-халқ орасида кезиб юрган, қурилишнинг тўхтаб ётгани ҳақидаги ҳар хил миш-мишлар ҳам киши хаёлини толиқтирарди.

Соҳибқироннинг бугдойранг юзи хиёл қорайди, кўзлари катта-катта очилди. Унинг ғазаблангани ҳам, ғазабланмагани ҳам билинмасди. Амир Сайфиддин некўз сўз айтишга шошилди:

– Амир Соҳибқирон! Ёшулли Уста Хоразмий сиз ҳазратга хурматлари бағоят баландлигидан кўзга кўринмай турай, дебдурлар...

Соҳибқироннинг пешонасида аллақандай тиришлар йиғила бошлаганди, баъзур ғазабини тийди ва Уста Хоразмийга ҳайратомуз боқди:

– Оллоҳнинг улуғ айёми сени балодан асради... Шундай мўтабар кунда кўрингонингга ҳам шукр... Йўқ эса, жазойингни олардинг. Бари худодан. Худонинг суйғон бандаси экансен... – Салтанат шаън-шавкати оламга кўз-кўз этадиган улкан сарой қурилишини ўлда-жўлда қолдириб кетган меъмор-

га нега жазо берилмаётганига раийят имон келтирсин, деган маънода гапирди Амир Темур, ичида жўяли сабаб топганига қувониб қўйди. У Амир Сайфиддин некўзга ўтирилди. – Аммо, хурматлари юзасидан кўзга кўринмай турай, деган сўзлар маънисини англамадим...

Уста Хоразмий сўзга аралашиш вақти етганини сезди ва оҳиста таъзим бажо келтирди:

– Ҳовва, Амир Соҳибқирон! Гуноҳқорман, минг бор гуноҳқорман... Иноят этсалар, саволларига Оқсарой гумбазининг остида жавоб берсам...

Ўйга чўмган Амир Темур меъморнинг ғаройиб одатлари борлигини билганидан, қутилмаган таклифдан таажжубланмади, устига устак, ўзи ҳам табризлик меъморни олиб Оқсаройга бормоқ ниятида эди.

– Маъкул!

Барча Оқсарой томонга йўналди.

Оқсарой худди либоссиз одамни эслатарди, чиройли терилган ғиштларнинг сувоқ остида қолиб кетадиган чоклари, кам-кўстлари шундоққина кўриниб турарди. Улар саройнинг баланд дарвозасидан ўтиб, узун долонга кирдилар. Ўнг ва чап томонда безалса ярқ-ярқ ёнадиган, ҳозирча қоқ суяк, яланғоч ғиштин арклар кўзга ташланарди. Эни уч юз қадамлар чиқадиган тўғри бурчакли ҳовли саҳнида турфа хил қурилиш ашёлари очилиб-сочилиб ётарди. Осмонга бўй чўзган сарой бамисли у ёқ-бу ёғига қарашга улгурмаган, энди уйқудан уйғонай деганда, бетартиб хонага кириб келган нотаниш одамларни кўриб, хижолат тортган гўзалдай ўзини ноқулай сезди...

Уста Хоразмий меҳмонларни энг баланд гумбазли бинога бошлади. Хона каттагина, ҳар тарафи йигирма қадам келадиган мураббаъ шаклида эди. Маҳобатли гумбаз марказига бир занжир осиб қўйилган, икки йилдан бери шундай аҳволда турарди.

Амир Темур Оқсаройга кирганидан кейин Уста Хоразмийнинг ҳаракатлари чаққонлашиб кетганини пайқади. У худди узоқ хижратдан сўнг уйига қайтган одамга ўхшарди. «Ҳа, меъмор Оқсаройни соғинибди...» деган фикр ўтди унинг хаёлидан.

Улар занжирга яқинлашдилар.

– Амир Соҳибқирон! – деди Уста Хоразмий. – Табаррук волидаларига атаб улуғ сарой қурмоқни ният қилибдурлар, бунга беадад аҳсанталар¹ деймиз. Қутлуғ ният бизни ҳам манглайдан ҳалол тер тўкиб, савоб деган улуғ ҳикматнинг бир улушига ҳақдор айласин, илоҳи. Оқсарой салтанатдаги биноларнинг сарваридур, у узоқ йиллар тоғлардек қурчу мустаҳкам турмоғи керак...

– Умидимиз шулдир! – тасдиқлади Амир Темур.

– Иншооллох, лойиҳани ўзлари тасдиқладилар, деворларини тикладук. Ўзлари тез кошинлару парчинлар билан безасунлар, дея буюрдилар. Оқсарой залворли иморатдур, бир палла у чўкиб-тиниши, жойлашиб олиши керак. Йўқ эса, тезда деворлар дарз кетиб, безаклар ўз хуснини йўқотадур, гумбаз заифлашадур... Бир иш икки бўладур. Бу ерда қолганимда ҳазратнинг фармонларини адо этмагим вожиб эрди... Мана буни, – деди занжирни кўрсатиб. – бинонинг чўккан-чўкмаганини текшириш учун осиб қўйгандик...

– Хўш... текширдингизму?

– Ҳовва. Бино кераклича чўкиб олибдур. Энди ўзлари айтгон сувоқ ва безак ишларини бошласак, пайтидур...

– Устод жуда тўғри айтдилар, – сўзга қўшилди Муҳаммад Юсуф Табризий. – Оқсаройнинг тархи жуда ажойиб чизилибдур. Маҳобатда унга тенг келадиган иморат рубъи маскунда йўқ!

¹ *Аҳсанта* (араб) – таҳсин, офарин.

– Мамлакатдан излаб топа олмадик... – сўради Жаҳоншоҳ ибн Жоку мавзуни ўзгартириш маъносида. – Қаерда эдилар?

Уста Хоразмий жилмайишга уринди:

– Амир Соҳибқироннинг оқилона маслаҳатларини кўзимиз устига қўйиб, Ғазнавийларнинг Лашкаргоҳи, салжуқийларнинг Шаҳриёр саройи, жалойирийларнинг Давлатхона қасри, музаффарийларнинг Шероздаги кошонаси – бари-барини айланиб келдик. Термиз ҳокимлари саройини ҳам кўрдик... Термиз ота мақбараси зиёратиға борганда, кўнглимга бир ниятни тутиб қўйгандим: токи икки йилни шу ерда ўтказай, худо йўлида хизмат қилай, ҳовли супуриб, боғчага қараб Термиз ота руҳларини шод этай деб... Қурғон биноларимни шундоқ икки йиллаб ташлаб қўйиш одатимдур. Хоразмшоҳлар саройини тиклаганимда ҳам шундай йўл тутгандим. Нажмиддин Кубро хонақосида истиқомат айлагандим...

– Икки ой олдин Хуросондан қайтаётиб, одатга кўра, Термиз отани зиёрат айладук, нечундир ўзларини учратмадик?.. – сўради Амир Темур ҳовли томон йўналаркан. – Ҳеч кимса шу ердалигингизни ҳам айтмадилар.

– Ҳовва... Гарчаңки, сизни жуда кўргимиз келса ҳам, кўринмайин деб, камина чиллахонага кириб кетдим, мени айтмасликларини ўтиндим, Амир Соҳибқирон. Икки йилни ҳаққиларига дуолар қилиб, илоҳи, битгандан сўнг Оқсаройни бутун кўрку хусни бирлан тамошо этиш насибасидан дариғ тутма, дея Оллоҳга илтижолар айлаб ўткардим...

– Ўтган ишга ўкинмаймен, ютуқлардан шодланмаймен! – деди Амир Темур босиқ, ичида Уста Хоразмий тутумига тан берар экан. – Эртанги кунни ўйлайлик. Меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий бирлан ишни давом қилдирсунлар. Салтанатимда

ҳар бир шаҳру қасабада масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар бунёд этишни, мусофир йўловчиларга йўл устида работлар тиклашни, дарёларга қўп-риқлар солишни буюрдим. Лекин, жаноблар, билиб қўйсунларким, Оқсарой – барининг пошшосидур!

– Барининг пошшосидур! – қўллаб-қувватлади Уста Хоразмий.

«Пошшосидур!», «Пошшосидур!» садолари янгради. Саройнинг икки ёнида ҳали гулдастага айланиб улгурмаган яланғоч миноралар: «Бу гап тўғри!» дегандай мағрур кўкка бош тираб турарди.

– Муҳтарам Уста Хоразмий жанобларига шогирд тушмоқ каминага худонинг илтифотидур, Амир Соҳибқирон!.. – сўз қўшди Муҳаммад Юсуф Табризий. У қирқ бешлардаги ўрта буйли, бурни япасқидан келган, ҳамиша табассуми юзида, очик чехрали одам эди.

– Давлатхонани кўрганман, Амир Соҳибқирон. Аҳсану аҳсан! Бизлар мезбон... Лозим топсалар, бош меъморликни қўли гул меҳмонимизга тобшурсалар... – таъзим қилди Уста Хоразмий.

– Йўқ-йўқ. камина шогирддурбиз... – қўл қовуштирди Муҳаммад Юсуф Табризий. – Йўқ-йўқ...

– Меҳмонимизга тобшурсалар...

– Қуллуқ... камина шогирддурбиз...

– Тобшурсалар...

– Шогирддурбиз...

Икки меъмор аро камтарлик, синиқлик бобидаги самимий тортишув барчани лол этиб қўйди.

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Хумоюн ўрдудан ўзини Форс ҳукмдори мансабига тайинланиши ҳақидаги қутлуғ фармонни қачон олар эканман, деган умидда юрган Умаршайх Мирзо, ҳали фурсат келмаганини ҳис қиларди. Соҳибқироннинг шундай нияти борлигини унга мунис ва мушфиқ маҳди улё Сароймулкхоним шипшитиб қўйди.

Бир куни Боғи Чинорда амирзодалар одатий ҳарбий машқларидан қайтган эдилар, катта малика Умаршайх Мирзони ёнига чорлаб, зилол сувли ҳовуз бўйига бошлади:

– Бир яхши мужда бор, амирзодам... – сўзга лаб очди паст овозда. – Амир Соҳибқирон кўнгилларида бир улуғ ният япроқ ёзмоқ ҳаракатида... Умаршайх Мирзо, кўзимнинг нури, Андижон ҳокими, ўғилларим ичида энг кўзи пишгани шу. Энди Форс вилоятини унга тақдим этурмен, дедилар-да...

– Оллоҳ-таоло валинеъмат Соҳибқироннинг умрларини узоқ, салтанатларини пойидор айласун! – таъзим этди амирзода. Унинг чеҳрасида аслида маъқул, лекин буни ошқора қилишни истаманган одам ифодаси пайдо бўлди. – Бирор юртни бошқаргандан кўра, азиз падари бузрукворимиз ёнларида юрмоқ каминага бахту саодатдур, хонимойим ҳазрати олиялари!

– Ҳамиша ҳазрат ёнидасизлар, сиздек фарзандларига суйангонларидан Амир Соҳибқирон забардаст йигитлардай от жilовини тутгонлар-да! – Сароймулкхоним шундай дер экан, унинг айтган «яхши гап»и амирзодага ёқиб тушганини сизди.

– Менга туққан онамдан ҳам ортиқ меҳрибондурлар, хонимойим ҳазрати олиялари! Бу ҳам қисмат... Худога шукр...

«Бу фикр катта маликанинг ўзларидан чиққанлиги аниқдур... – деб ўйлади амирзода. – Шундай эканига асло шубҳам йўқ..».

Ҳамиша фарзандлар камолини, салтанат иқболини ўйлаган Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин бутун меҳр нурини амирзода Муҳаммад Султонга ва катта ўғилга айланиб қолган Умаршайх Мирзога қаратди. Шохрух Мирзо-ку ёнгинасида...

Мироншоҳ Мирзо ҳам кўнглининг бир четиди... Бироқ тақдир тақозоси-ю Ҳумоюн ўрду фармони билан амирзодага Самарқанддан йироқларда яшашга тўғри келади. Унинг ҳовли-ҳаётидан, афсуски, ҳар доим ҳам бохабар бўлиб туриш мушкул. Мироншоҳ Мирзо саройи, турмуши ҳақида фақат салтанат чопарлари хабарларидан, шунингдек, Хонзода хоним юбораётган мактублардан билиб олади.

Хоразм маликасининг мактублари Сароймулкхоним учун ҳамиша тансиқ. Икки нуфузли малика бир боғдамас, жилла курса, бир шаҳарда яшасалар кошкийди. Катта маликанинг суюкли келини билан ўзи хоҳлаган вақтда дийдорлашишга имкони йўқ. Илгарилари Боғи Чинордан Боғи Нақши жаҳонгача бориб келишга ҳеч қанча вақт кетмасди. Энди эса у олисларда...

Яқинда мулозим Сафарберган кўкарчиннинг¹ Султониядан мактуб келтирганини айтганда, Хоразм маликасини жуда соғинган эканми, худди қоронғуликдан ёруғликка чиққан кишидай қувониб кетди, кўзлари қамашиб, мактубни ўқишга киришди.

Хонзода хоним Самарқанддан чиққанларидан кейин, Машҳадда қароқчилар билан қаттиқ жанг кечганини ҳисобламаса, йўлларда қийналмай-сийналмай манзилга етиб олганлари, Султониядаги

¹ Кўкарчин – хат ташувчи қапгарнинг эски ўзбекча номи.

ягона ҳашаматли саройга жойлашганлари, шаҳар манзаралари ҳақида, сўнг подшоҳлик бўстониининг гули Мироншоҳ Мирзо соғлиги тўғрисида бир оз хабар бериб, давом этганди:

«...Маҳди улё жаноби олияларини жуда кўргим келадур. Худди арода уч ой эрмас, уч йил кечгондек...Оллоҳ азиз қилгон чехрага назар солмак кони савобдур, дерлар ахир. Кунлар ўтиб турибдур. Пешонамнинг шундог эканлиги, албатта, ёлғиз худодандур ва балки ўзим ҳам сабабчидурмен...Худо раҳмат қилгур волидам Шакар бика жаноби олиялари муҳтарам бобомлар Султон Муҳаммад Ўзбекхон ҳазратларидан сўйлаб, яхши юмушларим худонинг илтифотидур, ёмон ишларимга ўзим сабабчидурман, деганларини кўп айтар эрдилар. Оллоҳ таоло мени бир томондан сийлаб(яъни ҳасаб¹ йўли билан – шарафлаб, кўрку ҳусн ато этиб), иккинчи ёқдан қисди(яъни ёш туриб, суюкли ёримни Жаҳонгир Мирзони бағримдан тортиб олди). Мени ёлғиз ўзингиз англагойсиз.

Хонимойим ҳазрати олиялари, Султония бозорига чиқдум. Оққиз ва бошқа канизаклар ёнимда. Дикқатимни фақат дурлар ўзига тортиди... Вой-бў, оламни дур босибдур, дедим. Бамисли дур-инжулар имтиҳони кечар эрди. Турли юртлардан дуру марваридлар ташир эрканлар, Адандан, Хурмуздан... Бебаҳо дурларки, ундогларини кам учратгонмен. Гурганж бозорига боргонимда, бир бор шундай манзарани кургон эрдим. Ўзларига атаб ажойиб бир шода йирик шоҳона дур сотиб олдим. Сарандиб соҳилларида терилгон эркан, мазор босиб келгон, маҳди улё худди шундогига ҳамиша орзуманд эрдилар, дедим. Иншоаллоҳ, етказадурмен...

Ҳайратланадургон ери бошқа ёқдадир. Дур сотадургон киши дедики: «Маликам! Агар истасалар, сизга ноёб бир дур курсатурман... Кечагина қўлимга келиб

¹ Ҳасаб (араб) – шахсан қозонилган донг-доврук, фазилат.

тушиди. Балки сотиб олгойлар. Жуда қиммат, фақат ўзлари сотиб олишлари мумкин.» Буюрдим. Қарасам, бир чиганоқ(кўрғонларимиз фақат дурнинг ўзи, лекин чиганоқдан ажралмагон дурни энди учратишим!)... ичида эса жуда катта чиройли дур ёпишгон... Чиганоқнинг ўзи ҳам нафис, дурга айланиб кетибди, садаф тароқ каби багоят шуъладор товланадир. Дур чиганоқнинг бир бурчагида жони оғриб қисилганча турадир. Чархи фалакнинг қаттиқ тоши унинг бағрига ботгон...

Кўлга олсангиз, ҳоли харобимни кўряпсенму, дегандек маънос боқадур. У худди ёруглиққа чиқмоқчи бўладир, аммо қўймайдурлар. Чиганоқни ёриб чиқиб кетмоқни орзу қиладур, аммо қачон? Фикри ожизимча, ҳеч қачон! И-е, нималар деяпмен? Нималарни ёзяпмен ўзи? Узримни қабул айлангиз...

Аммо кўнглим эзилиб кетди. Уша чиганоқ гардуни дундир, дур эса – маликангиз... Дилимни ёрай дегсам, меҳрибону мушфиқ бонуйи кубро Кутлуг Туркон оқа жаноби олиялари энди йўқлар, оламдан ўтгонлар, ўзлари эса йироқдадурлар.

Нетайким, ўшал дурдурмен... Кўксимда гам гириҳлари тугун-тугун, юрагимни сиқадур. Билиб туриб чиганоқда яшаишга розилик бердим. Узимни ўзим тутуб бердим. Султонияда вужуди оғочга айлангон Хонзода хоним юрибдир, холос... Ҳа-ҳа, амирзодам учун одам шаклидаги бир шамиоддурмен! Жаҳонгир Мирзо ўтсалар ҳам, мен улар заифасимен!.. Бошқа эмасдурмен!

Расулоллоҳ ҳадисларида: «Агар бирор кишини бирор кишига сажда қилмакка буюришим мумкин эрса, аёлларни эрларига сажда қилмакка буюргай эрдим», дейилгондур. Ҳа, мен суюклигимга сажда қилгонмен холос! Хаёлимда фақат суюклигим, ўғлим Муҳаммад Султоннинг падари бузруквори улуг шаҳзодам Жаҳонгир Мирзодурлар... Ҳали-ҳануз шаҳзодам ҳозир эшикдан кириб келадулар, деган умидда яшаймен. Ҳали-ҳануз одатдулки, қабрларини тавоф айлаймен,

кўрамен, шу ерда ётибдурлар, аммо Оқсаройга қайтиб яна шаҳзодам қадамларига илҳақ бўлаётгонимни сезамен, бори вужудим қақшайдур...»

Сароймулкхоним шу ерда ўзини тутиб туролмади, мактуб қўлига оғирлик қилгандай, аста олдидаги гулдор курсичага қўйди, хўрсиниб нафас олганча, боққа тикилди. Куз охирлаб борарди. Аллақандай мажҳул туйғулардан унинг кўнгли тинчани йўқотди, беихтиёр нозик ияги титради, чап юзидаги кичкина чиройли холи хомушланди...

Хонзода хоним руҳияtimi, ё буткул заъфарон тусга чулганган Боғи Чинор манзараси таъсир этдими, билолмади. Турли хаёллар бостириб келди... Мироншоҳ Мирзо билан муносабатлар ҳақида ломим дейилмаган эса-да, Сароймулкхоним мактуб оҳанги-ю сўзлар ортидаги пинҳон маънолардан вазият таранглигини илғади. Хонзода хонимнинг беса-ранжомлиги бутун салтанатга сезиладур, дер эди Соҳибқирон, катта малика ана шундан чўчирди.

Катта малика мактубни яна қўлига олди:

«...Парвардигор иноят айлаб бир ўгил бергон эрди, ўзингиз биласиз, хонимойим ҳазрати олиялари, Муҳаммад Қосим отлиг. Жуда ҳам қувонган эрдим, оғаларига шерик тугилди деб. Бирам ширинтой, бирам ширинтой эдики! Жаҳонгир Мирзо шаҳзодам мисолида худои таоло кўрсатиб қўйгонди-ку ўзи, тагин билмай қаттиқ қувониб юборибмен шекилли, икки ойлигида оламдан ўтди... Мени зўрга юпатдингиз ўшанда. Не дердим? Оллоҳга шукр, Амир Соҳибқирон бордурлар, ўзлари бордурлар, ўгилларим бор, қизим бор, Бика Султон, муҳтарамма-ю мукаррама малика Туман оқа тарбиясидадур, – деб давом этганди Хонзода хоним. – Шул сабабдан яшагим келадур, яшашга маҳкуммен.... Муҳаммад Султон билан Халил Султонлар ўзларининг кўз қароғларида эмин-эркин вояга етишмакда. Амир Соҳибқирон Муҳаммад Султонни валиаҳд деб

атабдурлар. Шукрлар қиламен... ва қўрқамен. Кўз тег-масин, деб қўрқамен...

Хонимойим ҳазрати олиялари, шаҳзодам ўн олтини тўлдирдилар. Кўнглимни унинг тўйида қувониш умиди забт айлагондир. Яқинда туш кўрдим, ўғилжонимнинг тўйида эмишимиз... У ёғини эслолмадим. Илтимосу илтижоим шулки, Амир Соҳибқирондан ҳам мададу ҳам маслаҳат олсалар, тўй тадоригига киришсалар...

Бир андишани айтмакка журъат этадурмен, маъзур тутгайлар. Яқинда подшоҳлик сандигининг дури Мироншоҳ Мирзо Марви Шоҳижаҳонга меҳмонга бордилар ва ҳиммат айладилар, биз ҳам ҳамроҳ бўлдук... Рағъим бўлмаса ҳам, журъат этдим. Марв ҳокими Амир Алибек Жониқурбонийнинг чаман богида истироҳат қилдук. Аммо мени боғнинг кўрку таровати ёки меҳмондорчилик шукуҳи эмас, балки... боғдаги бир гул – амирнинг қизи Хон Султон оқа мафтун қилди! Эшитсон эрдимки, амирзодамнинг волидалари ҳам Жониқурбонийлардан эрканлар, балки шунинг учун ниҳоний қариндошлик ришталари боғлаб олиб келдими Марвга... Тагин билгувчи яратганнинг ўзидур. Агар шул гўзал қизни келинликка чоғласак, не дер эдилар?..

Вой, нималар деяпмен? Ахир келинимиз-ку ўзи! Ёдингиздаму, шаҳзодам тўрт ёшда эрканларида валинеъмат Соҳибқирон Амир Алибек Жониқурбонийнинг қизини Муҳаммад Султонга қалинлиқ қилгон эрдилар? Неча кун тўйлар тортиб, амирга отлар миндуруб, хилъатлар кийдурдилар! Энди бу ёғи Амир Соҳибқирон бирлан ўзларининг теран ақлу тиниқ идрокларига ҳаволадур... Бор шахту шижоатимизни жам айлаб туррубдурбиз, пойтахти фирдавсмонанддан эсгувчи сабога мунтазирдурбиз...

Кўллари дуода-ю, тили санода маликангиз

Хонзода хоним.

Султония. Етти юз тўқсон тўрт ҳижрий, шавволнинг ўн еттиси».

Сароймулкхоним дарҳол жавоб ёзишга киришди:

«Ассалому алайкум ва баракотух. Суюкли ва ардоқли маликаи даврон Севин бика жаноби олиялари-га, нурли узорларига тикилиб-тикилиб ўлтириш бахтидан умидвор хонимойимдан деб билгайлар. Худонинг бемисл марҳаматидай туюлгон муборак мактубингиз қўлимизга етди, бошимиз эса нақ – осмонга... Хатингизнинг қорасидан дилларимиз ёришди...

Парвардигорнинг паноҳида омон-эсон юргонингизни билиб, синиқ кўнгуллар таскин топди. Шукрлар қиламен, деб тўғри ёзибдурсиз. Фаромуш бўлинмасунким, парвардигор даставвал тупроқдан Одам Ато алайҳис-саломни ўзининг Ердаги халифаси сифатида яратмишдур ва ўз руҳидан жон ато этмишдур... Момоҳаво онамиз эса Одам Ато қобиргасидан яратилгондур. Расулуллоҳ ҳадисларида: «Аёл киши эркакнинг чап қовургасидан яратилгондур. Агар сен эгри қовургани тўғрилайман десанг, синдириб қўясен. Бас, у билан муроса қил, авайла, шунда бирга яшай оласен!» қабилида ривоят бордур. Бу биз заифаларга тегишлидур.

Қуроғни каримда: «Эркаклар хотинлари устидан раҳбардурлар» – дейилгони ёдингиздаму? Нечоглик ҳиддат айласак ҳам, барибир биз заифалар, бировнинг хасми эканимизни унутмоққа уринмогимиз бенафдур, жоним маликам!

Аммо, баъд: чиганоқдаги дур буткул эс-ҳушимни олиб қўйди... Айтгандай, бир шода Сарандиб дуридан бизга илингонингиз учун миннатдорчилигимни қабул айлангиз. Илгимдаги дурлар ичида энг аълоси-ю зебоси бўлғувсидур!

Бир нарсага дилим огрийдур, маликам. Икки подшо бир-бири билан саваш қурадур, бириси голиб чиқадур. Голиб подшо мағлўбнинг ҳарамини ўз измига оладур. Подшо малика ва канизакларни ўзи учун танлайдур,

лашкарбошиларига тарқатадур. Бечора заифаларда забон йўқ, лом-мим деёлмайдурлар. Жангларда навкарларнинг таламон пайти қўлга киритгон асирлари эркаги қул, аёли чўрига айланурлар. Ана ўша чўрилар тақдири-чи? «Уруш-жангларда эга бўлган чўриларингиз ҳалолдур», деган оятни ўқигонмен «Нисо» сурасида... Магар сиздек нодираи салтанат, олий мартаба малика ўзларини чиганоқда яшайтгондек туйсалар, у ҳолда ана бу бечора чўрилар не чора қилгойлар эркан, деб ўйларга ботамен... Шукр этмак лозим, маликам.

Аммо, сўз келиб қолди, айтамен, Амир Соҳибқиронимиз ўзга подшоҳларга сира менгзамайдурлар. Ҳарбий сафарлар вақтида, даставвал уруш олдини олиб, қариндошчиликни йўлга қўйишни ўйлайдурлар ва ўша мамлакат подшосига элчи юбориб, ё сен қизингни ўғлимга бер ёки набирамни сенга келин қилиб узатай, кел, жангни оти ўчсун, деб совчи юборадурлар. Бунинг сабабчиларидан бири, албатта, хонимойингиздур... Аммо... аммо... Санаб чиқдум, ўн бешдан ортиқ юртни мусаххар айлабдурлар. Лекин, голиб эрсалар-да, биронта подшо қизига кўз ташламабдурлар, ҳарамидан бирон маликани ўзлари учун танламабдурлар!

Наҳотки ўшал ҳарамларда гўзал, ақлни ўғирлашга қодир ҳуриликлар бўлмаса?.. Бандасининг нафси ўз хоҳишини ўйлаб, уни татиб кўрсам, бунини ҳидласам, деган ҳой-ҳавасга ҳамиша тайёр турадур. Ҳазрат Соҳибқироннинг улугликлари беҳаддурки, ҳар жойга, ҳар нимарсага қўл узотсалар етмоги муқаррар ҳолда, ҳамиша инсоф этагини тутурлар, меёрга қаттиқ риоя этурлар, нафсларини жиловлашга қодирдурлар, ҳатто ўз вақтларини айшу ишрат билан ўтказишга қизгонадурлар!..

Эрон сафарига бораётиб, Амир Соҳибқирон Жўйи Зарда барчамизни кўрқитиб юбордилар, Оллоҳга шукр, шифосини берди. Барча амирзодалару маликаларни чорлатдилар, сизлар йироқдалигингиз, ҳам яқингинада

у ёқларга кетгонингизни ўйлаб, аядилар шекилли...
Ортиқ заҳмат чекмасунлар, дедиларми... Маишхур
ҳозик-табиблар шифо излаб туну кун уйқу нималигини
билмадилар. Ўзим гувоҳмен, шаҳзодам Муҳаммад
Султонни кўргонларидан сўнггина, қувват олдиларми
дейман, оёққа турдилар.

Ростдан ҳам, ҳазрат шаҳзодамни жуда яхши суя-
дилар, жаъми фарзандлари бошқа-ю, жаҳон шаҳзодаси
бошқа... Беҳад меҳр қўйиши ҳам бехосият нарса, нафси-
ламрини айтсам, ўзим ҳам қўрқамен. Ҳамма нарсада
меъёрни қаттиқ тутгон ҳазрат, Муҳаммад Султонга
қолгонда ожиздурлар, меҳрларини тия олмайдулар...

Дунё аҳлининг шаҳзодаси Муҳаммад Султон
балогат ёшига етмишлар. Кошки эди, унинг тўйини
биргаликда шодумон ўтказсак! Ўша кунларга етказ-
сун. Сизга айтсам, мен ҳам бир келин топиб қўйдум!
Бошқа юртлардан эрмас, ўзимиздан, бир гаройиб дурри
якто, моҳи талъат қиз! Муҳтарам раҳматли Амир
Жоку барлос ўгли Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизлари эркан.

Амир Соҳибқиронга шарт қўйгонменки, шаҳзодам
қайлиги ўзимиздан танлансун, тегли-тахтли хона-
дондан олинсун деб... Ҳазратнинг ўзлари ҳам, бу бо-
рада қаттиқ турадулар, валиаҳдлар оналари хориж-
ликми, бас, ўша ёққа тортадур, келажакда салтанат-
га хавф келтирадур, юртни пароканда қиладур, деб...
Бироқ ҳали ул зотга муносиб қиз топгоним ҳақида сўз
деёлгоним йўқ. Бу фақат дийдорлашгонда айтиладургон
гапдур.

Хон Султон оқа ростдан ҳам шаҳзодамга қалинлик
қилингон, келинимиздур, эслатиб қўйгонингиз кўнг-
лимиздагидек иш бўлибдур. Ул ожиза сизга ёққан эса, у
ҳақда баҳслашиб ўлтириши маънисизликдур, деган фик-
рдамен, зеро бизга ҳам мақбул бўлиши ҳар қандай гу-
монлардан холидур.

Амир Соҳибқирон Наврўз айёмига сарою ҳарам
аҳлини Мозандаронда жамулжам этмоқчи эрканлар,

чопар шундай хушxabар олиб келди. Иншооллоҳ, яқин кунларда кўришгоймиз.

Боқий дуои салом ила

Сароймулкхоним

Самарқанд. Ҳижрий етти юз тўқсон тўрт, шаввол охири.¹»

Маҳди улё Сафарберганни чақиртириб, мактубни зудлик билан Султонияга етказдиришни буюрди-ю, хаёли Муҳаммад Султонга кетди.

Шаҳзода эндигина ўн тўрт ёшга тўлган паллар... Сароймулкхоним бу гал салтанат юмушлари ҳақида эмас, фарзандлар парвариши ва уларга иззат, эътибор ҳақида, хусусан амирзодалар тўғрисида Соҳибқирон билан яна кенгашиб олиш заруратини сезди. «Доим амирзодалар кўнглини авайлаш даркор, – дерди ўзича катта малика, – уларга бепарво қарамаслик лозим. Улар салтанат давомчиларидурлар. Иложи йўқ эрса-да, барчасига бирдай қарашга тиришмоқ керак, токи ҳеч бирининг кўнгли чўкиб қолмасин. Эсидан чиқаролмай юради.»

Ёзнинг бошлари, Соҳибқирон Боғи Чинорга ташриф буюрадиган сўлим пайшанба оқшомларининг бири. Самарқанднинг ғир-ғир шабадаси боғни оралаб эсар, меҳр истаб гулларнинг пинжигача киришга уринар, суйкалар, эркаланиб чинор шохларига тирмашар, барглари шовуллагиб, юксакаларга ўрларди.

Маҳди улё Амир Темурнинг руҳи тетик, кайфияти аъло эканини кўрди. Хобхонанинг рўбарўдаги деворига ўн беш йиллар муқаддам чизилган, ҳали ранглари тиниқ каттагина суратдан ҳам Соҳибқирон буни тасдиқлагандай жилмайиб қарайди.

¹ Милодий 1392 йил декабрь бошларига тўғри келади.

Сароймулкхоним доим интиқ кутади, Соҳибқирон унинг хонасига кириши биланоқ, атроф аллақандай жаннатий бир муаттар бўйга тўлади. Бу мушки Хутан эмас, ўзгача ифор, дилтортар ҳид, Соҳибқироннинг бўйи... Маҳди улё Соҳибқироннинг эҳтиросли вужудидан, қайноқ ва ўтли баданидан тараладиган, табиат ато этган бу ҳиддан ҳамиша сархуш бўлади... Кешда юз берган илк никоҳ кечаси ҳануз эсида. Парвардигор бандасини висол бахтига ҳақдор яратган, Сароймулкхонимни ҳам ана ўша толедан баҳраманд қилди, сурурдан ўзини йўқотар даражага етди. Ўшанда ҳам уни масту сархуш айлаган Соҳибқироннинг бўйи ва эҳтироси эди.

Ростдан, ишрату лаззат мажлиси завқиб кечди, дийдорлашув – муштоқона... Ҳатто деворлар ҳам ҳазрат билан катта маликанинг бир-бирларини беҳад соғинганларини ҳис этгандай, кўз узолмас, лол, лом-мим демасдилар...

Кейин, одатдагидек, уйқу қочди, султон билан маликада кўнгилдан ҳасратлашмоқ истаги туғилгани билинди. Сидирға ҳарир кўк ипак кўйлак кийиб олган, юзлари ажабтовур қирмизи ранга кирган Сароймулкхоним яна ҳам гўзал, некужамол ва латофатли кўринарди. Улар меҳмонхонага ўтдилар, малика зарурат йўқ эса-да, ёзиқлик саккиз қават ипак тўшакларни меҳр билан бир-бир олиб қайтадан солиб чиқди, четларини тўғрилади. Ўлтирдилар.

Деразадаги пуштиранг шоҳи дарпарда назокат билан қадалган зумрад ва бошқа ақиқ тошлардан мафтункор тарзда жилоланиб кўринар, пардани ўйнаган эпкин нафаси гоҳ-гоҳ бурчакдаги шамларга ҳам тегиб оҳиста лопиллатар, чинор барглари-нинг шитир-шитири мангулик қўшиғидай қулоққа ёқимли эшитиларди.

– Ҳазратим...

Сароймулкхоним шикаста овозда шундай деди-ю ўйчан кўзларини заррин тўшакнинг фавқулодда лов-лов ёниб турган қип-қизил жиягига тикилганча, тўхтаб қолди. Унинг гаплари кўп, лекин қайси биридан бошлаш лозимлиги маликани қийнади. Қувончлилари ҳам бор, ташвишлилари ҳам...

Мироншоҳ Мирзо Хуросон волийлигига тайинлангандан сўнг, амирзодага узатилган Хонзода хоним, вазиятга қараб, гоҳ Марвда, гоҳ Сабзаворда, гоҳ эса Қазвинда истиқомат қиларди. Гапнинг сираси, ҳар гал Хонзода хонимни, ўзини ўйласа, Сароймулкхонимнинг ўпкаси тўлиб кетади. Бу қандай адолатсизликки, салтанатда энг ардоқли маликалар эканликлари сабаблими, шунисини билмайди, парвардигор турли мусибату машаққатларни уларнинг шўрлик бошларига ёғдиради? Биттасини бир томондан қисади, иккинчисини бошқа томондан...

Хонзода хоним ўн етти ёшида тул қолди. Дунёдан танҳо ўтамен, ёр ҳам, ошиқ ҳам керак эмасдур, деб турганда, Соҳибқирон билан худо раҳмати эгачи Қутлуғ Туркон оқанинг раўйларига қараб, бор дардини ичига ютди, ўзи ёқтирмаган, ўзидан етти ёш кичик амирзода Мироншоҳ Мирзо ҳарамига қадам қўйишга розилик берди...

Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам ёш маликанинг заминида шафқатсиз ҳақиқат ётган сўзларини тан олса-да, Мироншоҳ Мирзога эрга чиқишга ундади ўшанда. Бошқа йўл кўринмади.

Маҳди улё, аёл зотининг, айниқса, Хонзода хонимдай ўз кадр-қимматини ерга урмайдиган дурри якто-ю зебойи офатижон, нозиктаъб гўзал ойимчанинг суймаган одам билан бир ёстикқа бош қўйиши қанчалар адолатсизлик эканини жуда чуқур англайди. Ёлғиз ўтиш эса ундан-да оғир...

Қатта маликанинг ўзи-чи? Сал кам йигирма йилдирки, у Амир Темур Кўрагон ҳарами...

Соҳибқирон меҳридан тобора қулфи-дили очилиб, кўрку хусн афлокининг офтоби-ю, зеҳну идрок самосининг юлдузига айланди. Уни зукко аёл сифатида ардоқлаб «Бибихоним» деб атайдилар. Аммо бир фарзанд илинжида не-не ойлар, не-не йиллар бенаф кечди. Тангрига ёлбориб чиққан тунларининг саноғи йўқ. Ҳали хануз кўнгиллар интизор, кўзлар эса нигорон... Аёл зоти фарзанд кўриши мумкин бўлган қизиқ паллалар ҳам, афсуски, ўтиб кетаётир...

Буни кейин Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ўзи катта маликага айтиб берди. «Бири кам дунё деб шуни айтсалар керак, Мамат... – деган эмишлар Соҳибқирон. – Афсус, ҳай афсус!.. Бибидай дурри якто маликадан бир ўғил туғилса, салтанатим валиаҳдлиги ўшаники эди-ку! Унинг томирида Соҳибқирони аъзам Чингизхон билан Амир Темур Кўрагон қони бирга оқарди!..»

Эшитибоқ яраси янгиланган Сароймулкхоним ўзини тута олмай қолди, туни билан хобхонада ёлғиз йиғидан ўчини олди, кўз ёшларини ўзи-ю ёстиқдан бошқа ҳеч ким кўрмади... Юрагининг тубтубидан армонлар нолага йўғрилиб отилиб чиқди:

«Эй, худойим! Бандаларингнинг раъйига доим ҳам қарайвермас экансен-да! – деб юборди инграганча Сароймулкхоним. – Амир Соҳибқироннинг ҳам, мен муштипарнинг ҳам нима гуноҳимиз бор? Зору таваллоларимизга боқмай, бизлардан бир тирноқни аядинг... Анчайин чор-ночор бандаларингга ҳам қатор-қатор ўғиллар бериб турибсен-ку! Фақат валинеъмат жаҳонгир Амир Темур Кўрагон билан маҳди улё Сароймулкхонимлар бундан мустаснолар!..

Оҳ, эл, улус мени улуғлаб маҳди улё – «олий бешик» эгаси дейдилар, қани ўша бешик?.. Қани?.. Бозорларда холос бешик... Қайси гуноҳим учун мени аёл зотининг ёруғ орзуси – бешиқдан, бе-

шик қучоқлашдан бенасиб этдинг? Ё раббий!
Ўзим ўғил туғмаганим учун эмас, балки азизу му-
каррам валийнёматимнинг, Соҳибқиронимнинг
фарзандга интиқликлари-ю шунга эриша ол-
маганларини, аёёну акобир, раийяту авомун-
нос олдида пинҳона кўнгиллари чўкканларини
ўйласам, алам жон-жонимдан ўтиб кетадур, юрак-
юрагимни сирқиратадур. Эвоҳ! Эркак киши асло
ўксуб, боши эгилиб қолмасун, илоҳи! Хайрият-
ки, Соҳибқироннинг мендан бошқа завжалари
бор, фарзандларининг бўйларига боқиб қувониб
юрамен, шунисига ҳам шукр қиламен...Шукр...
Шукр...»

Сароймулхоним ўзини яна ёстиққа отди ва яна
хўнграб йиғлаб юборди...

Маҳди улёнинг фаҳмича, худои таоло нечун-
дир Соҳибқиронни фарзандлардан камситгандек
туюлади. Тўрт ўғилнинг биттаси шаръий никоҳдан
туғилган, у ҳам оламдан кўз юмган, учтаси хос ка-
низагу жориялардан дунёга келган. Лекин барчаси
ўзининг фарзанди, бирдай тенг кўради. Худойим
Соҳибқиронга яна тўрт ўғил ато этди-ю уларга умр
бермади. Жаҳоншоҳ Мирзо деган ўғил беш ёшда,
Султон Иброҳим чақалоқлигида, яна бири эса етти
ёшда қазо қилдилар.

Катта ўғил Умаршайх Мирзо мард, бироз
тезлиги-ю кўрслиги, шартаки, жирракилиги ҳам
бор, покдил, хушсурат йигитнинг меҳру мурувват-
га ташналиги шундоққина кўзларида намоён. Са-
роймулхоним амирзоданинг кейинги пайтларда
маъюсланиб юрганини ўзича, онаси Тўлин оқанинг
Соҳибқирон жорияларидан эканлигига йўяди.

Қандайдир қадимлардан қолган таомилга кўра, -
буни ким ўйлаб чиқарганини биров билмайди, -
канизакнинг, жориянинг боласи амирзода, хонзода
саналади, аммо тахтга ворис ҳисобланмайди... Йўқ
эса, Жаҳонгир Мирзодан кейин катта ўғил сифа-

тида уни валиаҳд деб аташлари керак эди, бироқ бу ҳақда ҳеч қандай сўз кечмади. Ўғиллар туриб, набира Муҳаммад Султон валиаҳдликка лойиқ кўрилди... Бу Умаршайх Мирзога қаттиқ ботгани аён. Кейинроқ канизак Менгли бика оқа фарзанди Мироншоҳ Мирзога ҳам ёқмаганини эшитди, кўнглига жуда оғир олган эмиш. Мироншоҳ Мирзода қизиққонлик, яшираман дейди-ю урдасидан чиқа олмайдиган қувлик бор, маккорликдан ҳам тап тортмайди, жасур, Сароймулкхоним буни биледи, бироқ унинг шафқатсизроқ эканидан бирон кераксиз юмушга қўл уриб қўймасин-да, деб хавотирда юради.

Сароймулкхоним хаёлларни нари қувди:

– Ҳазратим...

Амир Темур суюкли хотинига тикилди, унда қандайдир саросималик аломатларини пайқаб ташвишланганча сўради:

– Биби... нима бўлди?

Маҳди улё муҳим гапни айтишдан олдин ўрганган одатига кўра ўнг чеккасидаги чиройли гажагини силаб қўйди. Кўнглининг тубида кўпчиб ётган Хоразм маликаси ва ўзининг дардларини бир четга сурди-ю ерга тикилганча оҳиста сўзланди:

– Азиз фарзандларимизни ўйлаймен...

Маликанинг сўзларида сира сунъийлик сезилмади. Бошқаларнинг болаларини ўзиники деб туймоқ учун катта сабр-қаноат, инсоф кераклигини Соҳибқирон теран тушунди, ичида Сароймулкхонимга яна бир карра тан берди ва эҳтироми ортди. Жуда чиройли сўзлар айтди, малика! Барно сўз ҳам инсоннинг кўркига кўрк қўшади...

– Фарзандларимизни ўйласак, ўзимизни ўйлағонимиз шулдир, Биби! Адолатли йўл тутубдурсиз...

Сидирға ҳарир кўк ипак қўйлақда ўтирган офтобжамол Сароймулкхоним жон мисли дилга яқин туюлиб кетди! Амир Темур беихтиёр ўзини

тортиброқ турган маликанинг елкасидан кучди-да, чап юзидаги кичкина чиройли қора холидан ўпиб кўйди. Малика ёш қизлардай уялиб кетди.

Орага жимлик чўкди.

– Англайдурмен, ҳазратим... – деди ниҳоят катта малика. – Нима учун учта расидабўй ўғиллар туриб, набиралари шаҳзода Муҳаммад Султонни валиаҳд атағонингизга фаҳмим етадур...

Сароймулкхоним Соҳибқиронни хафа қилиб қўймаслик учун сўзларни териб-териб гапирарди. Чунки у фарзандлар ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси ҳам Амир Темурга унчалар ёқавермаслигини биларди. Жаҳонгир Мирзо вафот этгандан кейин бир кун фарзандлар ҳақида суҳбатлашганларида, Соҳибқироннинг айтган мана бу сўзлари маликанинг ҳозиргидек эсида:

– Муҳаммад Алоуддин Хоразмшоҳ шавкатли ўғли Султон Жалолиддиннинг қадрига етмади, Чингизхон юртга бостириб кирғондан кейингина, унга подшоликни тобшурди. Султон Жалолиддин Чингизхонга бош эгмади. У ана шундоқ баҳодир ва жасур эди. Синд дарёси бўйида душманни доғда қолдириб, дарёга от солдириб ўтиб кетди. Чингизхон қараб: «Эҳ, тўрт ўғлимнинг ўрнига битта шундай ўғлим бўлганда бас эди, дунёни олардим!..» – деган экан!

– Худо хоҳласа, Муҳаммад Султон набираимиз Чингизхоннинг ҳавасини келтурғон Султон Жалолиддин сингари жасурлик мартабасига мингай, дунёларга сурон солгай!.. Отини ҳам ўша баҳодирга ҳавас қилиб атағондилар шекилли, ўзлари... – деганди ўшанда катта малика.

Сароймулкхоним оҳиста Соҳибқироннинг ногирон ўнг оёғини уқалай бошлади.

– Барига ақлингиз етадур, Биби, бунга асло шубҳам йўқ... – жилмайганча маъюс тикилди Амир Темур.

– Амир Соҳибқирон! Шак йўқ, айтмакчи сўзларим ҳақида аллақачон ўзлари ўйлаб қўйғонлар. Ичим қуйғонидан, ёдингизга солурмен, холос. Амирзодалар бекор қолмасунлар, бекордан худо безор деганлар ахир, улар юртга эгалик қилсунлар, токи салтанат бошқаришни ўргансунлар... – Катта малика бироз тин олгач, давом этди. – Умаршайх Мирзонинг Андижонда хийла вақт юрт бошқарғонлари кўп фойдали юмуш бўлди. Унга Форс вилоятини лойиқ кўрсалар, дейман... Мироншоҳ Мирзоға Хуросон волийлиги иноят қилинғон эрди. Энди, чамамда, Ҳулокухон мулкига номзодлар рўйхатининг бошида турибдур... Шохрух Мирзога Хуросонни берсунлар. Жуда кўнгли нозик... Токи фарзандларимиз ўз ишлари билан машғул бўлсунлар, фитна-ю фиску фасод йўллари беркилсун, илоҳи... Фарзандларимизни йўлдан ургувчи, ҳар хил ножўя фикрларни уларнинг баррадай покиза, нозик кўнгилларига жойлашни истагувчилар йўқ дейсизму? Худонинг ўзи сақласун... Султон Ҳусайн Мирзо, Пир Муҳаммад Мирзолар, Умар Мирзо, Абу Бакр Мирзо, Халил Султон... Оллоҳга шукр, улар кўп, барини кўздан қочирмаслик лозим.

Сароймулкхоним Орзумулк оқа қўлида тарбияланаётган Султон Ҳусайн Мирзо ҳақида ўзининг хавотирларини айтмоқчи эди, аммо ҳозир пайти эмаслигини билиб индамади. Оқа бегимнинг ўнга кирган ўғли жуда писмиқ, тунд, «ичимдагини топ» хилидан чиқиб қолди. Балиқникига ўхшаган ирғиб чиққан кўзларида ҳамиша норозилик аломатлари сезилади. Шу пайтгача катта малика амирзоданинг кулиб қараганини кўрмаган. Ҳамиша нимадандир хафа, хўмрайиб юради.

– Мен юрт бермаймен, Биби... Мен кимдурмен? Фарзандларимизга юртни Оллоҳ берадур, бари эгамнинг мулкидур. Ишқилиб, уларни юртни,

улусни ияртишга кифоя ақл-идроқдан, фаросатдан қисмасун. Инсофдан қисмасун. Йўқ эса, фитналар чикмоғи аёндур...

– Худодан умидимиз бор ахир. Ноумид шайтон, деганлар... Фарзандларимиз фаросатли, ҳеч нарсага даъвогарлик айламайдурлар...

Амир Темур кўзларини юмганча, узоқ хаёлга чўмди, кейин сўзга оғиз очди:

– Ҳа, фарзандлар вояга етишмакда, Биби... Ўтғон куни кўк дафтарга салтанатда интизом сақлаш борасида бир тузук ёздириб қўйдум. Зарурат туғилди. Дедимки, агар ўғилларимдан бирови салтанат мартабасига даъвогарлик ниятида бош кўтарса, уни ўлдиришга ёки мучасидан бирон жойини камайтиришга журъат қилмасунлар, деб... Тобакай ўз даъвосидан кечмас экан, асирликда сақласунлар, чўби ясоққа етказсунлар. Башарти, набиралар ёки қавму қариндошлардан бири салтанатга қарши чикса, бор мол-мулки тортиб олинсун. Мурод улким, худонинг мулкида уруш чикмасун...

– Иншооллоҳ, фарзандларимиз асло ундоғ одобсизликларга юз бурмагайлар, барчаси ақли, ўткир зеҳли, андишали... Валинеъматлари ким ахир? Худонинг ўзи инсоф берсун, – қувониб кетди малика. – Тузук ёздириб қўйиб, бағоят адолатли иш қилибдурлар, Амир Соҳибқирон! Рост сўзладилар, салтанат худонинг мулкидур, лекин унинг ердаги сояси ўзлари эканларини ҳам ёдда тутсунлар...

Амир Темур хиёл бош тебратди.

– Биби, фарзандлардан, набиралардан умидим катта...

– Иншооллоҳ, умидларингиз рўёбга чикқай, ҳазратим...

Султон ва малика хаёллар оғушига чўмганча, жим қолдилар. Сароймулкхоним нозик кўллари билан оёқ уқалашда давом этди.

Деразадан чинор баргларининг сирли шитир-

шитирлари оҳиста меҳмонхонага эшитилиб турар, Самарқанд кечасининг бағоят сўлим ва ёқимли эканини янада бўрттириб кўрсатарди.

Бир оз вақт ўтиб, Ҳумоюн ўрдудан Умаршайх Мирзога Форс вилояти ҳокимлиги берилгани ҳақида фармон қулоқларга етди. Айниқса, фармондаги: «...Форсда муқим бўлмак, теварак атроф мамлакатлар орасида жавоҳир тасбеҳдаги боғловчи бир дурдона мисол муҳташам диёр идораси ва ихтиёри жаҳон амирзодасининг олисларни чамалай олгувчи ўткир зеҳни-идрокига, машаққатларни енгиб ўтувчи раъй-рағбатига ҳавола этилсун», деган сўзлар Умаршайх Мирзога жуда ҳам хуш келди...

II

Соғинч бика эс-хушини фавқулодда ишқ туйғуларига олдириб, ғаройиб ҳолатда Самарқандга қайтди...

Бир қараганда, қандай воқеа юз берганини ўзи ҳам билмай қолди, шекилли. Қизнинг назарида, бирдан олам кенгайиб кетди, ҳамма нарса кўзига гўзал туюла бошлади. Кунчиқишда саф тортган Ургут тоғлари яна ҳам салобатлироқдек...

Ҳовлиларидан шундоққина кўриниб турадиган муҳташам Оҳанин дарвозаси ҳам ажабо, бугун кечадан бошқачароқдек... Кўп марта бу ердан ўтгану яхши қарамабди, жуда баланд экан, ўн икки газча бор, эни саккиз газга яқин. Шунчалар нақшиннигорки, боқиб тўймайсан киши. Икки табақадаги тилла суви юритилган, чақалоқнинг боши сигар даражада иккита катта ҳалқаси узоқлардан ярақлаб кўзга ташланади.

Уч йил олдин Соҳибқирон Тошканд томонлардан қайтганларида, бутун Самарқанд аҳли кўчани тўлдириб, шу дарвозадан истиқболга чиқиб борганди. Соғинч бика ҳам дугоналари билан Кониғилга йўл олсалар шу ердан ўтадилар.

Қизнинг бу дарвозани эслаганига бир туш ҳам сабабчи. У тонсаҳар чоғи тушида шаҳзодани кўрибди. Ёпирай! Ўша олам шаҳзодаси... Тошканд тарафлардан келаётган эмишлар. Қиз уйдан чиқиб дарвоза томон йўналибди. Чорсу майдонига олиб борадиган равон ва донғил Боғкўча бўмбўш, кимсасиз, ҳеч ким йўқ эмиш. Дарвозанинг у ёғида, юз қадамлар нарида шаҳзоданинг шиддат билан отда яқинлашаётгани сезилармиш. Шу палла шаҳарда фақат икки одам – шаҳзода билан қалби ўртанган қизгина бордек гўё...

Ниҳоят, дарвоза ўз-ўзидан очилибди, қизнинг кўз олдида шаҳзоданинг суюкли, хушбичим ва кўркем бўй-басти намоён бўлибди. Ўша шаҳзода, чакмоқдай келишган йигит... Қиз ўзи сезмаган ҳолда ўша ёққа талпинаётганини билмай қолибди. Бироқ, қараса... шаҳзода ортида... тикмачоқдай Билқис бегим жилмайганча икки ўрим сочи-ни ўйнаб ўтирганмиш! Қўлида гўдаги ҳам бор эмиш! Ё, тавба!.. Алам қиладиган жойи, шаҳзода шундоққина рўпарада салом берай деб, қимтиниб бораётган Соғинч бикага назар ҳам солмай ўтиб кетибди! Билқис бегим Соғинч бикага қараб хандон отармиш...

Кўнгли хуфтон қиз кўрганлари туш эканини билса-да, шаҳзодани кўришнинг иложи бордай, дарҳол Боғкўчага отилди! Аммо Оҳанин дарвозаси тақа-тақ берк эди... Бир-иккита ўйнаб юрган болалардан бошқа зоғ ҳам учмайди. Дарвозанинг бўйи ҳам пастроқдек туюлди.

Тушга нималар кирмайди, деб ҳарқанча ўзини овутса ҳам, қизнинг ҳаяжони кўпчиб, қандайдир ўкинч ҳисси товсилмасди. Ўша куни дугоналаридан бирининг тўйи эди, қизлар мажлисида қандай ўтирганини ҳам билмади. Унинг устига, Зубайдабону ўлгур яна эски иддаосини эсга солиб: «Вой, акамга олиб бераман»ини қўймади. Билқис бегим

ҳам унга негадир бошқачароқ кўз билан қаради, назарида.

Ҳали ўттиз бешларга бормаган зийрак онаси Оппоғойим қизининг кўнглида қандайдир безовталик борлигини Жўйи Зардалигидаёқ сездди. Ўзгариб қолди қизи. Ўшанда дарди кўзиб тахтиравондан тушолмади, тўшақдан бош кўтара олмай ётди. Эрининг ёнида бориб, Амир Соҳибқирондан кўнгли сўрашни, маҳди улё Сароймулкхоним билан дийдорлашишни ўйлаганди...

Ўн олти йил аввал Жаҳоншоҳ ибн Жокуга тушган Андижон бегининг ожизаси, ҳалимтабиат, соҳибжамол Оппоғойим ўтган баҳорда бир дардга чалинди. «Юрагимни пасти оғрийди», дерди у дард кучайганда.

Соғинч бикага энг сирдош одамлар – меҳрибон онаси, кейин отаси. Сўнги вақтларда Оппоғойим ўзининг соғлигини ўйлабми: «Кўзимнинг тиригида қизимизни узатсак...» деган гапни кўп қайтарарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку бу заифасини ниҳоятда аъло кўрарди. «Албатта, онаси, албатта!.. Қизингни тўйини қилурмиз!» – дерди юпатиб.

Анқо Тўра қўшини Андижонга бостириб келганда қаттиқ жанг кечди, майдонда ҳар икки томондан ҳам каллалар сапчадай узилди, кўп талофатларга учраган ғаним қочиб кутилди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифалар ва жорияларни танлашда таъбининг ўта нозиклиги билан машҳур, ҳамма аёл ҳам унга ёқавермайди, ҳарамини гўзал ҳурилиқолар тўлдирган... Андижон бегининг уйдаги меҳмондорчиликдан чиқаётиб, фавқулдда бир париваш қизга кўзи тушди... ва ўша ондаёқ юрагини ишқ-муҳаббат ўқи тиғи паррон бўлиб тешиб ўтди! Ҳурилиқонинг исми Оппоғойим эди.

– Жуда хаёлчансан-а, қизим, – сўради бир куни Оппоғойим. – Сенда сир бор...

Қаттиқ сўрайвергандан кейин, қизи онасига уяла-уяла бор гапни айтиб берди.

– Ожизалар қисмати ҳамиша шундоқ, севмоқ, аммо уни ҳеч кимга билдирмай, гавҳардай дил тубида сақламоқ, ўз ёғинга ўзинг қоврилиб куйиб, жизғанагинг чиқиб яшамоқдир, қизалоғим. Бу нарса бахтли инсонларга насиб этадир, – юпатди она қизининг бошини силаб. – Билсанг, гарчи пешонамга отанг билан яшаш битилғон эркан, шукр, сен туғилдинг... ўзим ҳам, тавба деб гапирай, бировнинг хасмиман, Андижонда бир валлакат йигитни севар эрдим, аммо буни худодан бошқа ҳеч ким билган эмас. Ҳатто Сарвинозга ҳам айтмаганман...

Якка-ю ёлғиз жигарпорасининг изтиробларидан онаизорнинг қалби титрарди. Бу дард ўзникидан ҳам кўра мушкулроқ туюлди. Қандай чора топишни ўйлардилар, аммо шундай йўл топилмасди.

– Ўксинма, Лаълчечагим!.. Ўзим отажонингга йўлини топиб айтгайман. Шаҳрисабздан келсунлар... – сўз очди охири онаизор бир куни. – Яширмайман. Отажонинг яхши тушунадилар... Маслаҳат берадилар.

Она сўзларининг орасида инграниб-инграниб кўяр, чиройли кўзлари изтиробдан ортиқ гўзаллашар эди. Мамнун Соғинч бика онасининг бағрига ўзини отди.

Хумоюн ўрдудан райият вазири Амир Сайфиддин некўзга Оқсарой қурилишидан бохабар бўлиб турмоқ вазифаси юклатилганди, йигирма кун аввал Жаҳоншоҳ ибн Жокуни ҳам бирга олиб Шаҳрисабзга кетган, бугун-эрта қайтишлари кутилларди.

Саройнинг қурилиши ўн уч йил аввал бошланган, битишига ҳам, жила қурса, шунча йиллар керак эмиш. Дарвоза олдидаги минора бир юз эллик зинали қилиб қурилармиш. Жуда ҳам баланд... Соҳибқирон иморатлари ичида энг олиймақоми

бўлармиш. Амир Сайфиддин неқўз Оқсарой ташвишларини Жаҳоншоҳ ибн Жокуга топширармишлар.

Аллақандай умиддан онанинг ҳам, қизнинг ҳам чехраларига нур эниб ранг-рўйи тиниқлаша бошлади.

Бироқ...

Шамолларда эгилиб-букилган гул энди қаддини кўтариб оламга боқаман, деганда, бошига даҳшатли бало-офат ёприлди: иттифоқо, Шаҳрисабздан ошиқиб қайтаётган Жаҳоншоҳ ибн Жоку шаҳарнинг у четида Феруза дарвозасидан эндигина қадам қўйган паллада... шаҳарнинг бу четида Оппоғойим оламдан кўз юмди! Замин тўнкарилиб, нақ осмон қулаб тушди! Шўрлик Соғинч биканинг фиғони фалакка чиқди, ўзини ўтга урди, ерга отди, қани уни юпатадиган бир киши топилса!.. Онасининг канизаги Сарвиноздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ўғай акалари бошида парвона, аммо юпатадиган кишиси Шоҳизинда мозорида ётарди.

Сароймулкхоним бошлиқ ҳарам маликалари ҳам дафн маросимига келдилар. Катта малика қорага чулганган, кўзлари қизарган, фавқулодда чиройи ортиб кетган мунису мушфиқ Соғинч биканинг пешонасидан ўпиб, бағрига босди:

– Кўнглингни чўқтирмангиз, қизим... Онасизмен, деб ўксинмангиз!

Шаҳзода Муҳаммад Султоннинг хонимойими Соғинч бикага қандайдир яқин одам эди, шунданми, кўнгли бўшашиб, худди онасининг бағрига бош қўйгандай хўрсиниб-хўрсиниб йиғлади.

Чўпдай озиб кетган қиз беҳудликдан уч кун ўзига келмади. Сарвиноз унинг бошида парвона... Шўрлик ота эс-ҳушини йўқотай деди. Жудолик алами пасайсин, овунсин деб Шоҳизинда мозорига олиб борди, ўзи Қусам ибн Аббос, Амир Жоку барлос, Қутлуғ Туркон оқа турбатлари зиёрати-

га йўналди, мунгсираган қиз билан канизак Оппо-гойимнинг қабри бошида узоқ қолиб кетишди.

– Жасур қизсан-ку! Йигитлардан кам эмасан! – Соғинч бика кўнглини кўтариб деди Амир Аллоҳдод. – Жасур қизлар ҳеч қачон эгилиб қолмайдулар...

Қиз маъюс ерга тикилди.

САККИЗИНЧИ БОБ

I

– Кепқолинг, ас-с-с-ал!..

– Сомбўса! Сомбўса!.. Ёғ ейсиз, ёғ!..

– Ақчангиз ўзингизда!..

– Адашманг! Адашманг! Қўй гўштидан асил шишқабоб бизда!..

Бамисли дуодай оҳанрабо кучга эга бу сўзлар одамларни ўзига тортади, эл шу томонга қараб оқади. Қоврилиб жизза бўлиб пишаётган зирали гўшт ҳиди эса узоқданоқ димоғларга урилиб иштаҳаларни баттар қитиқлаб, чорловлар жозибасига жозоба қўшади.

Табризда ҳар куни аҳвол шу.

Озарбайжон музофотида жойлашган Табриз рубъи маскуннинг сўлим шаҳарларидан бири саналади. Чап ва ўнг томонда савлат тўккан тақир тошли тоғлар текисликдаги шаҳарни худди авайлаб, шамолу бўронлардан, ғанимлар босқинидан сақлаб тургандай туюлади. Ўнг томондаги чўққиларида қор аримайдиган тоғдан бир дарё пастга оқиб тушар-тушмас, ирмоқларга бўлиниб, шаҳар атрофидаги қишлоқлару боғ-роғларга таралади.

Ҳашаматли бинолар, мадраса-ю масжидлар ва қарвонсаройлар ўзларининг маҳобати билан кўнгилларни ҳайратга солади. Бироқ, иморатларнинг энг аълоси, шубҳасиз, нақшин панжаралар

билан ўралган, тўрт томонида баланд миноралари осмонга тиралган заррин дарвозали олиймақом саройдир. Мингдан ортиқ бўлмалар, рангбаранг кўшқларга бой чаман-боғли бу қасрни қудратли Султон Увайснинг ўзи қурдирган, дейишади.

Подшонинг мағриб мамлакатларидан келтирган қуллари бу ерда ўн йилдан ортиқ меҳнат қилишган, ганчкорлик ишларини моҳир юнон усталари дўндиришган экан. «Давлатхона» деб аталган бу кошона жалойирлар салтанатини тан олган Бобил султонининг бир йиллик хирожи эвазига бунёд этилибди. Минораларни тиклаш жуда қийин кечибди. Кунботиш томондаги миноралардан бири энди тикланганда, беш-олти ховли устига қулаб тушиб, кўпларнинг ёстиғини қуритган экан. Одамлар ҳозир ҳам ўша ердан, янги тикланган минора ёнидан ҳайиқиб ўтишади.

Маҳобатли майдондан турли томонларга равон кўчалар таралган. Турфа дўконлар тонгсаҳардан мўъжаз эшикларини очиб, харидорларни кутади. Майдоннинг жануб томонида ястанган улкан тимга кирсангиз, тирикчилик кўйида ғимирлашиб юрган одамларга кўзингиз тушади, бу ерда ҳар хил газмоллар, кийим-кечаклар, ипаклар, дуру марваридлар, исирға узугу тақинчоқлар, қоқи-ю майизлар, қанду новвот, парварда-ю пашмаклар сотилади. Айниқса, Самарқанд томонлардан келтириладиган сифатли Қатвон туршақларининг қадри жуда баланд.

Майдон эртадир, кечдир, ҳамиша гавжум. Куннинг иссиғида кабобларга қўшилиб ўзлари ҳам қуйиб-пишаётган моҳир кабобпазлар, пешонасини танғиб, ловуллаган таңдир ичига кириб чиқишаётган сомсапазлар, баковулу ошпазлар мазали қайлалар ва зираворлар билан тайёрланган гўштли таомлар, кабобу сомсалар сотишади, ҳар бири огзидан бол томиб, юқоридагидек, қичқириб хўрандаларни ёнларига чорлашади.

Тимнинг охиrhoғида атторларнинг турли мамлакатлардан келтирган атир-упа, мушку анбар дегандек, муаттар нарсалари ва хушбўй малҳаму бўёқлари хотин-халажнинг жони-дили эди. Бошдан-оёқ оққа ўралган, юзларини чиммат билан тўсиб олган, сирлиликка чулганганларидан ажабтовур гўзал туюладиган аёллар дўконга яқинлашиб, нодир бўёқлару атирлардан танлашади ва четта чиқишиб, чиммат ичидаёқ ороланишга киришиб кетишади. Ўзларини у-бу нарса излаётган қилиб кўрсатадиган эркаклар, атторлар билан астойдил савдолашишиб талашишади, аслида кўплари гўзал аёллар, хурилиқо қизлар томошаси учунгина ўралашиб юришади.

Майдон четидаги чинорлардан бирининг тагида кўк рўмолини бошига кажава сифат ўраган бир момо олдига иккита сомса қўйиб еб ўлтирар, дунё билан иши йўқ, чап қўлидаги гулдор тасбиҳни силкитиб, ўзича гоҳ-гоҳда нималарнидир пичирлар, гоҳ эса овозини чиқариб азиз-авлиёларга илтижо этар, ҳар оғзини очганда иягининг икки четидаги узоқдан қараганда холга ўхшаб кетадиган бир чимдим-бир чимдим оқ туклар ҳам барабар чиқиб-тушарди:

– Эй Ҳазрати Момо Ҳаво, эй Ҳазрати Мушкулкушо, эй Биби Хадича-ю Кубаро, эй Биби Фоти-ма, эй Биби Робия, эй Кўҳи Қофи пари сиймо, эй Шалпар момо, Пок момо, Қора момо, Сувчи момо, эй шаҳиди Дашти Карбало, илоҳи, мадад беринг! Ўзинг қўлла, илоҳи, Имом Аъзам, Ғавсул Аъзам, Хожа Аҳмад пирларим...

Шу палла кўчада беш отлиқ кўринди. Улар та-насидан ҳовур кўтарилиб турган отларини дарахт-зор ичига боғладилар. Сўнг худди ўз уйига келган одамлардай ҳеч кимга қарамай бамайлихотир дастурхон ёздилар. Момо кийимларига қараб уларни мусофирлар деб ўйлади.

– Ҳой, бўғирсоқ! Олтитадан сомса ол, кабоб айт! Уқдингма? Олтитадан! Яна бужориб кўй! Тухум баракни опке, қовурдоқдан кейин... Шаробдан бир кўза бўсун, индаллосига... Яна бир нималар олдир! – бақирди тинимсиз елпинаётган миқти, тажанг, биткўз одам, уларнинг ичида каттаси шекилли, паст бўйли юмалоқдан келган семиз йигитга. – Табризда бизни биров танийма, а, гушна? Таниса, бизларни дабдаба билан кутиб олмайма? Хулокухон мулкидамиз-ку, етти ёт бегоналармиз. Хо-хо-хо! Соҳибқирони муаззам Чингизхон зурёди улуғ Тўхтамишхон элчилари эсақ-да, ўзинг учун ўл етимдай ўтирибмиз, ўз ғамимизни ўзимиз еб... Шу яхшима? Бу жойлар яна Олтин Ўрда мулкига айланмоғи керакмасма?..

– Керак, амир Тармочуқ жаноблари, худо хоҳласа!.. Шу қутлуғ ишнинг бошида ўзингиз турибсиз, амирим! Ўзингиз!..– гапга пишанг берди «гушна» деганлари – нозик қоматли дароз йигит.

– А, Кўка? Сенга маъқулма, Кўка? – сўради бит кўзларини қисиб Тармочуқ, хаёл сурганча бурнининг учидаги қалин тук билан қопланган нўхатдай жигарранг холини силаб ўтирган Кўкамандан.

Кўкамандан Идику манғит хизматидан чиққанидан кейин, уни Тармочуқ ҳар хил ваъдалар билан йўлдан оздирган ва ўзининг сафига қўшиб олганди.

– Салтанатга садоқат бундан ортиқ бўлмас!

Хоразмга ҳам ўзингиз бош кўшдингиз-ку!– деди Кўкамандан.

– А, гушна?.. Сенга-чи?

– Адолатни сўйладингиз, амирим! Бу ерлар ҳам Олтин Ўрда мулки-да, асли!

Яқинда Тўхтамишхон ҳимматидан амирлик мартабасига кўтарилган, гунгурсдай семириб кетган Тармочуқнинг авжи баланд эди:

– Эҳ, Табриз Сарой-Берканинг иниси даражасига кўтарилиб дунёга донг таратмайма?.. Таратмай-

ма?.. Хоқонимиз чангал солган жойларини ўпириб оладилар! Эти билан чиқади! Улуғ хоқон ярим йилга қомай бу ерларга келадилар. Озарбайжону Гуржистону Табриз бирданига олий назарга тушди. Жуда тез фурсатда... Ироқ ҳам... – Амир бирдан салтанат сирларини айтиб юбораётганини сезиб қолди-да, ўзини ўнглашга тиришди: – Ҳи-ҳи-ҳи... Қорин очибди. Чўл ошиб Табризга етиб келгунча, нақ ўлай дедик. Қорин очганда кўзинга ҳеч нарса кўринмайди. Қорин-да бу... Оч қориндан шунақа гаплар чиқади... Хо-хо-хо! Қани, бўғирсоқ, тез қимилла! Бас, ҳозир яхши тўйиб омасак, бўлама? Сал ўтмай қорин тагин очиб қомайма?..

– Очади, Амир Тармочуқ жаноблари! Олдинда хатарларга тўла Қарбало дашти турибди! Шомгача узоқ... Йўлга ҳам ғамлаб олиш керак! – жиддий жавоб қилди гушна.

– Гушна, тўғри айтасан! Калланг бор! – Тасдиқлади меҳмонлардан учинчиси. – Тўрт ой олдин Қарбало даштидан ўтдим. Вой-баёв! Уч-кети йўқ чўл, мен сенга айтсам... Бизди Қипчоқ дашти уни олдида ип эшолмайди. Ўшанда офтоб ёндирворди, дегин. Қовурворди! Сув йўқ, бир қултум сув минг динор, мен сенга айтсам...

– Бу ерларни яхши билмайман, биринчи келишим.... – деб қўйди Кўкаман, биров сўрамаса ҳам.

– Мунча чўзасила!.. Қорин пиёз пўсти бўб кетди-ку! – сабри чидамай гапни кесди бошқаси.

– Ўзларингиз биласизлар... – сўз қўшди бепарво яна бири.

– Ёрдам керакма, бўғирсоқ?. – сўради амир. – Ё ўзим борайма?... Зўрларини танлаб бераман-да, ўзим! Танлашни биласанма?

– Бидам, билам! – бидирлади бўғирсоқ. – Ҳозир опкедам! Ҳозир!..

«Бўғирсоқ» чаққон бозорга югурди, у афтидан баковул вазифасини адо этарди.

Шу пайт Тармочуқ саннаб ўтирган момонинг ғингшиб: «Темурлангни аспаласопинга юбор!..», «Аспаласопинга юбор! Юзини тескари қил!..» дейётганини эшитди. «Ёлғиз момонинг болалари, чамаси, Темурланг қўшинлари босқинида ўлиб кетишган шекилли...» – ўйлади амир.

– Темурланг, нима, арпангни хом ўрдимики, ёзғирасан, мома?..

Момо сомса ейишдан тўхтаб, Тармочуққа қаради:

– Ў-ў-в, болам-а... Қайсибирини айтайин... Беш йил олдин бизнинг қишлоғимизни таг-томири билан кўчириб Туронга жўнатди. Балочуқ қалъаси харобага айланди... Кўп қариндош-уруғларим ё ўлди, ё сарсон-саргардон, билмайман, қаерларда юрибди. Ҳаммасини ўша қилди... Сизлар кимсизлар, болаларим? Тағин Темурлангни одамларимасмисилар?..

Момо тасбиҳни қўйди-да, дастрўмолини олиб ёшланган кўзларини артди.

Амир Тармочуқ Балочуқ деган қалъани эшитмаган эди, (аслида Алочуқ, момо атайлаб чалкаштириб айтганди) сўрашга ийманди.

Кўп ўтмай қўйни-қўнжини тўлдириб «Бўғирсоқ» кўринди. Ҳамма дастурхонга ташланди. Тармочуқ шерикларидан бирига момога емақдан беришни буюрди. Унинг негадир момога қайишгиси келди. Кейин деди:

– Эсинг жойидама, мома? Дунёдан умидинг йўқма? Билиб қўй, бизлар Темурлангни одамларимасмиз, бахтингга, ашаддий ғанимларимиз... Билиб қўй! Хоқонимиз Тўхтамишхонни дунёда битта душмани бор, уям Темурланг! Хо-хо-хо!..

– Шунақами?.. Тутинган ўғли деб эшитгандимку? Душмани отаси экан-да? Худодан қўрқмай-дими? Вой, болаларим-ей! Жудаям шум экансизлар... – таажжублангандай тикилди момо. – Шоҳнинг душмани шоҳ, гадонинг душмани гадо-да, рост...

– Ҳа, душмани – отаси! Хо-хо-хо!.. Худодан ҳам кўрқмайди! Шунақа баҳодир Тўхтамишхон! Хо-хо-хо!

Сухбат қизий бошлади. Тездагина дастурхондаги таомларнинг қути ўчишга турди. Қорин қўйган сопол кўза, машваратда ўлтирган подшодай мутлақ ҳокимликни қўлга олди, майкоса худди чопардай давра айланишда чапсонлик кўргиза бошлади. Исиган димоғлар бошларга ҳам ҳарорат улашди. Момо зимдан боқиб, гоҳ-гоҳда Амир Темур ва унинг кирдикорлари ҳақида Тармочуқнинг қулфи-дилини очувчи илмоқли саволлар ташлаб қўярди.

Тиллар ечилиб, орадан сир пардаси кўтарилиб, Амир Тармочуқ мақтанишга тушди. Ҳар косадан сўнг унинг тили ечилгандан ечилиб борарди. Амир Темурга қарши иттифоқ тузилмоқчи экан, бунга Полша мамлакати ҳукмдори Ягайло, Рум қайсари Боязид Йилдирим, Миср султони Барқуқ, Ироқ подшоси Султон Аҳмад жалойир ва Олтин Ўрда хоқони Тўхтамишхоннинг бошлари қовушишлари лозим, кенгашмоқ даркор, Тармочуқларнинг шу ниятда учинчи бор сафарга чиқишлари... Хоқони муаззам Тўхтамишхон барча подшоларга мактублар йўллаганлар...

– Ў-ў-в-в... ўлганакан... Темурлангни Тўхтамишхонни ўзи гум қиб қўяқомайдимиз? Овора бўб юрмай... Ҳамма тинчирди... – жавради момо.

– Қовурдоқни опкемайсанма, бўғирсоқ? Бир имилладинг-е! Тез опке!.. – буюрди Тармочуқ баковулга, кейин момога ўгирилди: – Момам-а, содда момам-а!.. Темурлангга бир одам бас келиши қийин-да... Унинг лашкари лашкармас, тўфон! Тўфон...

– Тўфон дегин? Ҳм-м... Ҳозир қаерга борасизлар? Агар Султон Аҳмад жалойир керак эса...

– Билдик, билдик... Билмай бўлама! Бизлар-а! Бизни содда памлама-а, мома-а... – Амир Тармочуқ

ширакайф эди, унинг сўзлари тобора шувалиб борарди. – Султон Аҳмадни Табризда демоқчисиз. Биламиз... Биламиз... Лекин дуч кемаймиз. Султон Аҳмад билан Бағдодда кўришурмиз, қайтаётиб... Ҳозир йўл Шомга... Шомда бизни Миср султони Барқуқ аъёнлари кутиб олади! Кейин базм... зиёфат...

Йигитлар алжираши авж олди. Биров бировга қулоқ солмас, кимдир бошқалар билан иши йўқ, ўзича ғингишиб аллақандай қўшиқни хиргойи қиларди.

Амир Тармочуқ хуррак отганча пинакка кетди, гушна пайтдан фойдаланиб аста ёнбошлади, «Бўғирсоқ» ҳам вазифасини бажарганидан мамнун, бир озгина чўзилиш истагида эканини яширмас, ўтирган жойида гоҳ тирсагига таянар, гоҳ ўнганарди.

Кун қайтиб қолди.

Кўп ўтмай бошига кўк рўмолини кажава қилиб ўраб олган момо: «Хожа Аҳмад пирим, ўзинг мадад бер!.. Ғавсул Аъзам пирим, ўзинг мадад бер!..» дея яна азиз-авлиёларга илтижо қилганча, жойидан кўзғолди. Эмин-эркин яйраб ўлтиришган Тўхтамишхон элчилари ўзлари билан ўзлари овораликларидан момонинг кетганини ҳам сезишмади.

II

Ҳумоюн ўрдудан келган чопар, Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари бошига тушган мусибатдан қайғуга чўмган Амир Соҳибқирон ҳазратларининг дил сўраб юборганини билдириб, таъзия изҳор қилди. Аини пайтда, унинг қўлида қутлуғ фармон бор эди. Соҳибқирони комкор Амир Темур Кўрагоннинг узоқ муддат сафарда эканлари, шимолий сарҳадлар ишончли-имонли киши қўлига

топширилиши лозимлиги ҳамда мамлакат дориломонлиги назарда тутилиб, Жаҳоншоҳ ибн Жоку Тошкандга ҳоким этиб тайинланибди. Уч ҳалқа тасвирланган, «рости-ю русти» сўзлари ўйилган тамға босилган фармонда Жаҳоншоҳ ибн Жокуга шимолӣ сарҳадлар муҳофазаси топширилиши ёзилганди.

Соғинч бикалар Тошкандга кўчдилар. Ҳаммадан ҳам кўра бу, кизга ёқиб тушди. Зубайдабону ўлгур, уч кун аввал отаси Шайх Нуриддиннинг Жаҳоншоҳ ибн Жоку билан қуда бўлиш ҳақида гаплашганларини ва розилик олганларини (балки, бу ёлғондир!), яқин ўртада совчи боришини ҳамманинг ичида мақтангандай шартга айтиб юборди! Ростми, ёлғонми, Соғинч бика у ёғини билмайди. Ҳарқалай, Зубайдабонудан узоқлашгани, Самарқанддан йироқлашгани сабаб, тўй масаласи ҳам унутилгандай ўзини хотиржам сезди.

Аммо айрилиқ ҳасрати, кўнглида ниш урган ўтли муҳаббат, соғинч ҳисси бари кўшилиб қизни қаттиқ исканжага олди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку сўррайибгина қолган қизини чалғисин, шу билан жудолик онларини тезроқ унутсин, деган мақсадда ҳар куни ўзининг севган ҳарбий машқларини такрорлаб туришни тайинлади. У биларди, бу таклиф қизига, албатта, хуш келади, ташвишлардан ҳам чалғитади.

– Машқларингни тўхтатмагин, қизим! – деди бир куни Соғинч бикага, у ҳечқачон овозини кўтариб гапирмасди. – Бағоят тўғри, ҳар бир ожиза жанг русумини ўрганмаги, қилич тутмакни билмаги керак. Умр ҳам, хоҳ эркакдир, хоҳ аёлдир, кишига бир марта берилгай. Қадрига етмак керак. Жанги жадалларда, худо кўрсатмасин, нималар бошга тушмайди дейсан. Ожизаман, деб қараб ўлтириш ярашмас. Тўмарис маликани қара... Ёвни ўлдириб, бошини кесиб қон тўла чуқурга ботириб: «Яхшилаб

тўйиб ол, эй қонхўр!» – деган экан. Пайғамбаримиз ғазотга чиққанларида Биби Ойша разияллоху анху ҳамроҳ бўларканлар. Саҳобалар билан бирга дину шариат масалалари баҳсида қатнашарканлар. Ғанимларига қарши олиб борилган жангда Биби Ойша онамиз ўзлари саркардалик мақомида эдилар. Ҳа, саркардалик мақомида! Улги ол, қизим! Сен шаддод қизимсан...

Қиз отасининг юмшоқ феъллилигини, ҳамиша одамни авайлаб, тушунишга тайёр туришини, айниқса, сабр-тоқатли эканини яхши биларди.

– Қуллуқ, отажон... Қуллуқ...

Онасининг мусибатидан анча уриниб кетган Соғинч бика аста-секин ўзига кела бошлади. Уйда ёлғизлигида, ўзини имтиҳондан ўтказди: багалтоқ¹ устидан чопон кийди, йигитдай бўлди, совутга ўралиб у ёқдан-бу ёққа шахдам одим отиб юриб кўрди. Сал оғирликни демаса, бошқа ноқулайликни сезмади. Эртасига дадил салтанат кўшини сафида яқингинада бунёд этилган Шоҳрухия шаҳри ёнидаги машқларда қатнашди. Синамоққа сочларини яшириб, дубулгани бостириб кийиб, лабининг тепасига хушбичимгина мўйлов ёпиштириб олди... Совутда уни ҳеч ким танимаганига таажжубланди. Қувониб кетди, айнан шуни истар эди-да, ўзи.

Икки йил олдин яساتган совути чопон устидан кийилганда, торлиги билинди. «Янги совут буюртиришим керак!..» – хаёлидан кечди қизнинг. Кўнглида шахзода тимсоли тобора ярақлаб бораркан, илгари шунчаки ҳавас туюлган нарса, энди ҳақликка даъво қилаётганини сизди. Ошиқ-маъшуқлар бир-биридан жисман қанча йироқлашсалар, руҳан шунча яқинлашадилар.

Соғинч бика ўзига ўзи деди: «Сен шахзодани ўйлаганинг ўйлаган... Уни... севиб қолдингму?» Энди аниқ ишонди: ҳа, у ўз бошига бало орттириб,

¹ Багалтоқ – совут остидан кийиладиган енги калта камзулча.

баланд дорга осилибди – шаҳзода Муҳаммад Султонни севиб қолибди!.. Лекин бу ҳақда раҳматли онасидан бошқа ҳеч кимга ёрилгани йўқ, кимга ҳам ёрила оларди! Шаҳзода Эрон томонларда юрганмишлар, гоҳ Шуштарда, гоҳ Исфаҳонда, кўпроқ Йаздда бўлармишлар. Падари бузруквори Жаҳоншоҳ ибн Жокута Ҳумоюн ўрдудан келган хабарлардан билиб оларди барини. Соҳибқирон гарчи тез қайтамен, деган эсалар-да, отасининг фикрича, ҳали бу сафар хийла чўзилармиш....

Соғинч бика машқларга қаттиқ берилиб кетди. Худди кимгадир ўчакишгандай, жаҳд билан ишга ёпишган қиз кун қандай ўтганини билмас, чавандозлик, қиличбозлик, найзабозлик ва бошқа ҳунарларни ўрганиб, қиёмига етказарди. Машқлар қизғинлигидан шаҳзода ҳақидаги ўйлари ҳам товсилгандай туюларди.

Кеча шопмўйлов лашкарбоши Олтин Ўрда, Мўғулистон ёқлардан душман ҳужум қилиши эҳтимоли борлигини айтиб, машқлардан кўнгли тўлмаётганини билдирди, сўнг эртага Шоҳрухияда Сайхундан сузиб ўтиш машқларига киришилсун, деб буюрди.

Тонг отар-отмас, бутун сипоҳлар калапатра бўлишиб соҳил бўйида тўплана бошладилар. Мингбошининг «Сафма-саф!» сўзлари янграши биланоқ, юзбоши ва ўнбошилар у ёқдан-бу ёққа ғизиллаб қолишди.

Баланд бўйли ўнбоши ўз сипоҳларини бир жойга жамлади. Ёш ўсмир аскарлар ичида бошига дубулгани бостириб кийган, ўқ ўтмас совутга чулганган хушбичим сипоҳ қандайдир ажралиб турарди. Битга аскар унинг отини сўрагани, шошилиб нима дейишини билмай, тилига келган «Арғуншоҳ» деган исмни айтиб юборди.

Кўкда қуёш чарақлаб турар, ҳар ёқда шовқин-сурон кучайиб борар, тепадан қараган одам, дарё

бўйида худди ўсмир лабидаги мўйлабга ўшаб, бодраб чикқандай уймалашиб юрган, соҳилни тутган сипоҳийларга кўзи тушарди.

– Дарёга от қўйилсун!! Нариги қирғоққа душман яқинлашмоқда! Ёвни нарги қирғоқда қарши олгаймиз! – ҳайқирди ўнбоши. – Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!!!

– Оллоҳу акбар!!!

Дарёга от солишни жасур ўнбошининг ўзи бошлаб берди. Изма-из Соғинч биканинг оти сакради! Айқириб оқаётган сувга парво қилмай, қирғоқ сари интилар экан, Жайхунга от солган Улжой Туркон оқа қизнинг ёдига тушди. Ўшанда Амир Темур завжасига осон бўлмаган экан: шамол қутқусига учиб хезланган оқ ўрқачли тўлқинлар отнинг ўмганига қаттиқ урилар, суриб юборар, олға силжишга қўймасди.

Сипоҳлар «Арғуншоҳ»нинг чаққону чапдаст эканидан руҳланиб кетдилар. Биринчи сипоҳ Сайхуннинг чақирса овоз етар нариги қирғоғига бир қараб қўйди-да, «Ё Оллоҳ!» дея отига қамчи босди...

Шоҳрухиядан қайтгач, пинҳона совутини ечиб, кийимларини алмаштираётган эди, онаси вафотидан кейин яна ҳам яқин сирдошига айланган гўзал канизак Сарвиноз чидолмай ёрилди:

– Вой, ўлайин-ей! Шунчалар азоб чекиб юриш сизга нега даркор-а, Соғинч? Зилдай сипоҳ кийимини кийиб юрасиз? Мана сувгаям тушибсиз, оғир бўб кетгандир. Ҳурилиқо маликалардай юрсангиз ярашади-ку, маликалардай!..

– Менга шуниси ёқади, опажон! Ўзимни кучли сезамен!

– Жонингиз оғримайдирму? Аммо совуту дубулға сизга хўпам ярашибди! Вой, ўлайин-ей, мўйловчангиз ҳам ўзингизники-я! Ё тавба! Ҳай, менга қаранг, қиз бола эканингизни билишмаяптими? Ўлсин, бари анқов-да. Шунга ҳайронман...

– Билишмайди, отам билан лашкарбоши-ю сиздан бошқа ҳеч ким билмайди... Йигитдай юрибмен-ку! Беш ойдан бери биров мени таниғони йўқ!

– Вой ўлайин-ей! Йигитимдан ўзим айланаин-а! Кечаям уйда овозингизни йигитчасига қилиб гапирётганингизни эшитиб ҳайрон қолувдим... Билишмасин, дер эансиз-да.

Канизак «йигит»ни меҳр билан кучоқлаб олди. Роҳатланиб кулишдилар.

Қиз ичида валиаҳд шаҳзодадан ғойибона ўпкалаб қўяди, чунки кейинги пайтларда, Муҳаммад Султон, ажабо, ўша Оҳанин дарвозаси ёнида кўринганларидан бери, тушига ҳам кирмай қўйдилар. Эслай деса, Жўйи Зар кўприги бўйидаги учрашув, кўчада Сароймулкхоним олдидаги кутилмаган бир неча лаҳзалик дийдорлашув... тамом, бошқа ҳеч нарса йўқ. Уларнинг ҳар бир сонияси ёдида...

«Шаҳзода ҳам... мени севармикин? – Қаттиқ ўйланиб қолди Соғинч бика кунлардан бир кун. – Мен-ку, куйиб-ёниб юрибмен, у-чи? Севармикин?.. Ўйлармикин? Куйиб-ёнармикин? Балки, эсида ҳам йўқдирмен. Агар севса, шу пайтгача изламасмиди?.. Шу нарса қалбгинамни тирнайди. Шаҳзода кўнглида ҳам шундай туйғулар жўш урсайди, дастлари узун, эркак киши, албатта хабар олардилар... Демак, севмайдилар, ўйламайдилар, Соғинч бика билан ишлари ҳам йўқ...»

Ногаҳон хаёлида ярқ этган фикрдан қизнинг кўзлари чақнаб кетди! Қараса, унинг олдида икки йўл турибди экан: биринчиси – тақдирга тан бериб, Зубайдабонунинг акасига узатилиб, парда ортида гўзал келинчақдай сузилиб ўлтириш... Иккинчиси – тезда Самарқандга қайтиш. Яна Самарқандга кўчишар экан, ундан Шаҳрисабзга боришаркан, Хумоюн ўрдудан шундай хабар олинди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку Оқсарой қурилиши би-

лан шуғулланишлари лозим эмиш. Камонгаронга бориб янги совут ясаптириш... Кейин, кейин... ҳеч кимга айтмай... Қўлидан келармикин?

Қиз у ёғини ўйлашга қўрқар, шундай қила олишига ўзи ҳам ишонар, ҳам ишонмасди. Жуда мушкул вазифани ўз зиммасига олаётир, адо этиш осон эмас... Борди-ю сир очилиб қолса-чи... Аммо ўйлаган йўлидан қайтиши ҳам мумкинмас, йўқ эса, анови шалпангқулоққа узатиб юборишади.

«Йигит бўлиб туғилмағон экансен-да, Соғинч! Энди ўзингни йигитдай тутасен! – деди шу палла ички бир овоз. – Бахтингни ўзинг қидиришинг, ўзинг излаб топишинг керак! Бахт сандиқ ичида, калити осмонда... Онаизоринг, ишқ қанчалар кучли эса, шунчалар ожиз, у химояга муҳтождир, дердилар... Юсуф-Зулайҳо қиссасини эслайсенму?.. Отажонингни ҳажга бораётгонларида Ҳиндистонда эшитган бир ривоятларини-чи?.. Жуда машхур экан. Эсингдаму?

Панжобда Засси деган бир балойи азим қиз бор экан, қаттиқ ишқ гирдобида қолибди. Севгилисини излаб машаққатлардан ҳайиқмай, азобуқубатлардан қўрқмай, йўлга чиққани ҳақида гапириб, уни «Ожиза эмас, асил йигит экан!» дегандилар. Ушанда қизнинг маҳбубини излаб саҳролардан ёлғиз ўтиб бориши, тоғлар кезиши, дарахтларга чирмашиб чиқиши, муҳаббат оловида жизғанак вужудини қаерга қўйишини билмай, ишқ йўлида ҳалок бўлғони хаёлингни ўғирламағонмиди? Узоқ ойлар хаёл суриб юрмағонмидинг?.. Мен ҳам шундай қила оламанми, деганинг эсингдами?..

Яна. Сен ҳатто уйқунгда ҳам «Муҳаммад Султон», «шаҳзода» деб гапириб юборадиган одат чиқардинг. Зулайҳо ҳам тинимсиз: «Юсуф! Юсуф!» дер экан. Ўқ тегиб яраланибди, оққан қон ерда: «أيوسف! أيوسف!» сўзларини пайдо қилгон экан!. Агар

сенга ҳам ўқ тегса-ю, қон оқса «محمد, محمد» каломлари ёзилиши аниқдур!..»

– Бекачим менга айтиб кетганлар... – деди бир куни Сарвиноз. – Ичингиздагини биламан...

– Нима-нима?.. – кулимсирашга уринди қиз.

Канизак унинг суҳбатлашишга мойил эканини сезди.

– Вой, ўлайин-ей... Биламан-да...

– Нимани биласиз?.. – жавдираб боқаркан, Соғинч биканинг икки юзидаги кулгичи сезиларсезилмас ўймоқчалар ҳосил этди.

– Оппоғ бекачим дунёдан кўз юмаётиб, менга шундай тайинладилар, бекам, – йиғламсираганча сўз бошлади Сарвиноз. – Менинг бор давлатим – Соғинч, дедилар. Унга худо илоҳий бир неъмат берган – бу ишқ неъмат. У валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султонни қаттиқ севиб қолибди! Кўнгил-да бу. Насихат билан битмайдиган иш... Ҳаммаси худодан. Уни сенга топшираман. Назардан қочирмагин. Водариғо, оталари Шаҳрисабздан қайтмадилар, айтмакчи эрдим ўзим. Дийдор энди маҳшарда... дедилар кўзлари мўлтираб.

Қиз билан канизак иккиси ҳам ўзларини тута олмай йиғлаб юбордилар.

– Соғинчга қарагин, унинг ҳолидан ҳамиша ҳабар олгин, суйганига, илоҳи, етишсун қизим... Худодан тилаганим шу, бирдан-бир ёлғизим, у жуда жасур ва бир сўзли қиз, бахтли, тегли-тахтли бўлишини истайман, дедилар яна... – Сарвиноз кўз ёшларини артаркан, қизни юпатди: – Энди тушундим, нимага овозингизни йигитчасига машқ қилганингизни. Маслаҳатчингизман, бекам. Ёнингиздаман... Ҳа, сизга айтганим йўқ, билдириб қўяй. Маҳди улё Сароймулкхоним ҳам сизни Муҳаммад Султонга лойиқ кўрганлар, ҳатто: «Шу қизни шаҳзодамга олиб берайми?.. Оппоғойим шундай

барно ва зебо қизи борлигини айтмағон эрдилар...» деганлар. Ўз қулоғим билан эшитганман Жўйи Зарда... Эсимда турибди.

– Шундоғ деганмулар? А-а?.. Деганмулар? Наҳотки!.. Демак... демак... шаҳзодам ҳам... йўғ-е... Вой опажоним-ей!

Соғинч бика қувончдан канизакни қучоқлаб олди, Сарвиноз қизнинг ҳаёдан юзлари ловуллаётганини сизди.

Канизак қизни бўлмага бошлаб кирди. Ичкарида кўнгил занжирлари узилиб кетди-ю, хур икки мушфиқ дил маржон доналаридай сочилиб кетган хотираларни бир-бир йиғай деб, дунёни айланиб чиқди. Сирлар бир-бирларига очилдилар.

Зубайдабонунинг гаплари ёлғон эмас экан, эртаиндин кўчамиз деб турганларида, Самарқанддан Шайх Нуриддин баҳодир хонадонидан бир карвонда чиндан ҳам Соғинч бика қўлини сўраб совчилар кириб келишди!

Қиз ўзини йўқотиб қўймади, аксинча, ўчирай деб пуфлаганларида олов бадтар алангалангандек, бу унинг кўнгида қулф урган ниятини яна ҳам тезроқ амалга оширишга ундади. Икки йўл ўртасида Тўмарису Зулайҳо, Засси ва Улжой Туркон оқалар уни ўраб олишиб: «Бахтингни маҳкам тут! Бор! Бор!» – дейишарди. «Ростдан ҳам, менинг қаерим кам?.. Борамену шаҳзодамни бир кўриб, қайтамен...» – такрорлади қиз ичида ва ҳар галгидан ҳам ўзини кучли сизди. Шартта иккинчи қалтис йўлни танлади, у қўрқмай таваккалчилик қиладиган бир ёшда эди. Бу фаслда кишига икки дунё бир қадамдир.

«Соҳибқироннинг қўшинида жангчи аёллар ҳам бор-ку ахир, бу ҳақда отажоним гапириб бергонлар.» – деб ўз ҳаракатларини оқлашга уринарди қиз. Аммо бирон фалокат юз бериб нобуд бўлиши мумкинлигини асло ўйламасди.

Соғинч бика шундай чора топди: у ожизамас, балки йигит монанд жангларга киради, панжоблик Зассига ўшаб қиз эмас, Суҳроб билан саваш қурган шаддод қиз Гурдофариддай¹, Темурбек билан жанг қилган Улжой ойимдай йигитчасига кийиниб олади! Ожизалигини билдирмайди, қаттиқ сир тутади, ўзини эронлик бир амир авлодима, деб таништиради. Фақат сабр керак, бардош керак... Фақат узоқлардан ўгринча қараб-қараб олади, асло яқин бормайди, боролмайди ҳам. Мавқеи баланд валиаҳд, жаҳон шаҳзодаси ёнига яқинлашишга оддий сипоҳга йўл бўлсин! Сездирмай боқиб, жамолдан насибадор бўлолса кифоя... Ишқ нашъаси ўша ёқда, завқ ўша ёқда, бахт ўша ёқда!..

– Бормангиз!.. – деб юборди ўзи ҳам севиб, бахт топмаган, кўнгли армонларга тўла гўзал Сарвиноз. – Вой ўлайин-ей... Аммо... Аммо... Бахтингиз ўша ёқда!.. Аммо сирингиз очилиб қолмасайди, деб кўрқаман, холос!..

– Оллоҳ буюрса, ўзимни танитмаймен, йигитдай юрамен! Қўлимдан келади! Шаҳзодам жамолига бир тўйиб оламен... Борамену кўрамен – мени севадирму йўқми, – билиб оламен, муҳаббати борлигига ишонсам, бас, опажон! Билдирмай қайтиб келамен... Тезда қайтамен! Ҳам совчилардан йироқ бўламен. – Соғинч бика сўзлари қатъий эди. Кейин ўзи ҳам ўзига ишона бошлади. – Мана кўрасиз! Қирқ кунга қолмаймен, қайтиб келамен!

– Қирқ кунда қайтиб келасиз!.. – деди канизак, бироқ чиройли кўзларига шубҳалар соя ташлаганди. – Оҳ, мен ҳам сиздай шаддод бўлганимдами, бўлганимдами... Кўрқоқ эдим, кўрқоқ! Ҳа, энди бари ўтди, ўтди-кетди...

Хаёлида уфқлар балқиб ётган Соғинч бика Сарвинознинг сўзларини эшитмас, кўз олдида Тўмарис

¹ Суҳроб, Гурдофарид – Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достони қаҳрамонлари.

момонинг ғанимларга қарши от қўйганлари, малика Улжой Туркон оқанинг жиловни йигитлардай маҳкам тутиб, майдонларда елиб чопганлари, дарёлардан кечиб ўтганлари, Султон Бахт бегимнинг қилич ўйнатиб сурон солганлари жонланарди. Бошқа ёқда Зулайҳо изтироблари, Зассининг роҳатли уқубатлари солланиб турарди.

Ниятини... отасига қандай билдиради? Билдирмай қандай кетади?.. Йўқ, тезда бориб қайтади-ку...

Соғинч биканинг ҳозир, зарур гапини айтишга улгурмай ошиқиб отига қамчи босиб юборган чавандоздай, фурсати йўқ, тулпор эса аллақачон елиб борарди...

Сарвиноз йиғлай-йиғлай қола берди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Шерозга отланган Турон лашкарининг йўлдан чалғиб, Мозандаронга юришига музофот аҳли орасида мусулмончилик қоидаларига путур етганлиги сабаб бўлди. Вилоятнинг маркази Сори шаҳрида Мозандарон шайхларидан нуфузли Саййид Камолиддин деган одам ҳоким мақомида эди. У ерда, ажабо, суннатга, балки фарзга ҳам амал қилмаслар, саҳарлар азон айтилмас, жума намози масжидда адо этилмас, жамоат йиғилмас... эмиш.

Буни эшитган Соҳибқироннинг ғазаб томирлари кўзғолди. Уламо аҳли ҳисобланадиган шайхларга нисбатан кескин чоралар кўриш тақдир тақозосига айланганини сизди.

Лашкар кунчиқишда Соридан тўрт чақиримлик масофада тўхтади.

– Тавба, ҳазор тавба демак лозимдур. Бундоғ бидъатларни улар қай ердан олмишлар? Уларнинг

устодлари кимдур? – сўради Амир Темур пири муршиддан, қўли беихтиёр иягига чўзилар экан. – Шаккокликнинг ўзи-ку! Мусулмонларга... шу муносибму?

– Эсли-хушли одамларнинг бундоғ тутуми, албатта, ҳайрон қоларлиқдур, Амир Соҳибқирон! – афсусланди Мир Саййид Барака.

Сўзга шайхулислом Хожа Абдулмалик аралашди:

– Шундоғ шаккоклар билан бир заминда яшамок гуноҳдур! Яна, тавба деб гапирайлик! Аммо ақли қосирим дерки, улар жазога мустаҳиқдурлар!

Соҳибқироннинг қўли иягидан тушмасди.

– Фарзу суннатга риоя қилмаслик ширкка баробардур... – деди пири муршид. У Соҳибқирон шундоқ ғазаб отига минган паллаларда, қаҳр алангасига бироз сув сепиш ниятида, одатдагидек, суйган усулини қўллади, – пайғамбар ривоятларидан сўз юритди:

– Муҳаммад алайҳиссаломнинг шарафга чулғонган ҳаётлари, сўз-амаллари, тақрири¹, ул зотнинг муборак вужудларига оид маълумотлар, хилм, яъни ҳалим табиатлари, сабр, шижоат ва саховатлари каби сифатлар бари суннатдур, умматлари учун бемисл ибрату мактабдур, Амир Соҳибқирон... Алҳамду лиллоҳир раббил оламин!

Пири муршид ҳаёлга ботгандай атай озгина сукут сақлади.

– Чиндан ҳам пайғамбаримизнинг донғи достон умрлари умматлари учун бемисл ибрат мактабидур! Хожаи коинотнинг чеварлигига офарин! – қўллаб-қувватлади шайхулислом Хожа Абдулмалик.

– Аммо, баъд.. – давом этди сўнг пири муршид. – Ҳадис деган мўъжизага боқсунларким: ҳадис

¹ Тақрир (араб) – иқрорлик, маъқуллаш.

маъноси Оллоҳдан, лафзи расулуллоҳдан бўлгон вахийдур. Дину диёнат, шариат аҳкомларида пайгамбаримиз ўз фикрларини айтмайдурлар, балки Оллоҳнинг вахийсини ўз таърифлари билан тақдим этадурлар. Фарз эса бандаи мусулмон бажариши лозим амаллардур. Бир хилларини «фарзи айн» дерлар, барча мусулмонлар учун вожибдур, ҳисоби қирқ атрофида... Ҳалол яшамак, таомни зарур миқдорда емак, анинг қувватини эзгу ишларга сарфламак, таом бергувчи Оллоҳга шукр айламак... Амри маъруф, нахий мункар, илм олмак ҳам фарзи айнга кирадур...

Соҳибқирон бирдан Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ал-Ҳидоя» китобида банда учун Ватан ҳимоясини адо этиш «фарзи айн» деб ҳисобланишини эсладию кўнгли ёришди. «Ҳа, ҳа, бу чиндан-да вожиб амалдур!» – деб қўйди ичида.

– Жаноби олийларининг, салтанат ишларида машваратга қўйгон тўққиз улушдан бирини... Мозандарон шайхларига раво кўрсалар адолат қарор топгой эрди...

– Рост сўйладингиз, пирим. Саййидларни инсофга чақирмак лозим ва лобиддур, токи муқаррар урушнинг олди олинсун! – Амир Темурнинг хийла газабидан тушгани сезилди. – Пири муршиднинг ўзлари мазкур шайхлар ҳузурига ташриф буюрсалар, улар қилмишини инсофу адолат тарозисига қўйиб ҳукм этсалар, бандасига ҳам, худога ҳам ёқадургон қадам бўлурди. Шайхлар нозикмизож эмишлар...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон!

Хумоюн ўрдудан билдирилган хоҳиш Мир Саййид Баракага ўринли туюлди. У пешин намозига қолмай, Сори шаҳрига кириб келди. Чорсудаги кичиккина масжидга яқинлашаркан, бир мулозимни Мозандарон ҳокими Саййид Камолиддинга юборди-да, бошқа одамлари билан намоз ўқишга

киришди. Кўп фурсат ўтмай шайхлар ҳам ҳозир бўлдилар ва намозга қўшилдилар.

Таранглик бироз бўшашгандай туюлди.

Жўяли насихатлар, такаллуфларга ўралган, лекин андиша чегарасидан чиқмаган баҳс узоқ чўзилди.

– Боқингиз, Машҳадда сунниймазҳабга мансуб Амир Соҳибқирон шиаларнинг саккизинчи имоми Али ибн Мусо ал-Ризо мақбараси зиёратига бордилар... Бу ул зотнинг бағрикенг эканликлари нишонаси эмасму? – деди Мир Саййид Барака сўзининг охирида Саййид Камолиддинга таънаомиз. – Пайғамбаримиз умматларига ҳамиша кенглик ярашади. Ҳаммамиз мусулмонмиз-ку. Мусулмонлигимизни қилайлик...

– Иншооллоҳ, мусулмонмиз... – розилик билдирди ўзини ўнғайсиз сезган Мозандарон ҳокими. У катта каллали, чўзинчоқ ялпоқ юзли, йирик гавдали одам эди.

Мубоҳаса хийла давом этди. Ниҳоят Саййид Камолиддин баҳсга якун ясагандай деди:

– Филҳақ, ўзимиздан кўра ҳам мўъминлар умри азиз! Ишончим комил бўлди, тақсир. Розиман... Ўғлим тухфа-ю тансуқотлар олиб сиз бирлан Соҳибқирон ҳузурига борсун...

Нуктадон пири муршиднинг муроса-ю мадора йўлини тутиб, гаров сифатида Мозандарон ҳокими ўғли Саййид Ғиёсиддинни бирга олиб қайтгани қутлуғ қадам сифатида баҳоланди.

Кўнгиллар таскин топди.

Бироқ уринишлар зое кетгани кейин билинди. Пири муршидни кузатганларидан сўнг, Саййид Камолиддин фурсатни ўтказмай, алақандай шайтон васвасасида Омул шаҳридан шимолда Қулзум¹ денгизи бўйида жойлашган мустаҳкам қалъага чекинишга буюрди. Ҳали манзилига етиб келиб улгурмаган Мир Саййид Барака буни эшитиб хижо-

¹ Қулзум – Каспий денгизи.

лат чекди, аммо «Инсоннинг табиатига ана шундай беқарорлик хосдир», деб ўйлаган Соҳибқирон, воқеани пирнинг юзига солиб ўлтирмади...

Тўқнашув муқаррар эди.

Мозандарон ўрмонлари чангалзор ва ботқоқ ерлардан иборат эканини Соҳибқирон яхши биларди. У Муҳаммад Султонга ишониб, шу ишни топширар экан:

– Ўрмонларни кавак-қандигигача биладиган одам топсунлар, барини синчиклаб кўриб чиқсунлар, шаҳзодам... Чакалакзорларни кесиб, йўл очсунлар! – деди Амир Темур. – Йўлнинг кенглигига бир ўқ отимча ер қолдирсалар, кифоя қилур! Чунки ундан черик ўтадур.

– Бош устига, валинеъмат Соҳибқирон!

«Яна эгри қиличга суяниш керак...» – деб қўйди ичида Амир Темур.

Улкан қўшин чангалзорларга тўла ўрмонда ёғочларни кесиб, ботқоқларни қуритиб, йўл солиш ишига бало-қазодай ёпишди.

Сурон кўпди...

Ташқи қалъа бой берилиб, мағлубият аниқ бўлиб қолганда гуруҳ-гуруҳ саййидлар ичкаридан бош эгиб чиқа бошладилар. Шохчодир олдидаги супада ўлтирган Соҳибқирон баридан кўз узмасди. Оқилона маслаҳатларга қулоқ солмаган, ўз бошига бало орттирган ўзбошимча мухолифатчилар унинг қаҳрини кўзгаб, ғазабини келтирди. Аммо буни сездирмади, нафратини оёқда туриб гаплашиш билан ифода қилди:

– Барчангиз ёмон мазҳаблар йўлини тутубдурсиз! Худонинг бандаларини қаён бошламоқдасиз? Бегуноҳ тўкилган қонлар кимнинг бўйнига тушадир энди?..

– Мен Ҳазрат Али наслидандурман, Соҳибқирон жаноби олийлари... – Саййид Камолиддин бесўнақай гавдасини тик тутишга уринарди. – Унинг ганимларига дўст бўлмоқ кўлдан келмайдур...

– Ҳазрат Али шери даргоҳ жанобларининг ғанимлари кимлар экан?.. – забтига олди катта-катта кўзлари қисилганча Амир Темур. – Аён бўлсунким, Ҳазрат Али ло фатонинг ғанимларига биз ҳам ғанимдурбиз. Сизлар суннатга, фарзга амал қилмайсиз, – нечун? Жума намози ўқимайсиз, жамоат йиғилмас, – нечун? Мусулмонлар қулоғи саҳарлар азон овозидан бебаҳра... – нечун? Ё, алҳазар!.. Каломуллода айтилгон сўзлар ёдингиздаму? «Агар намозга азон айтгайдурсиз, мушриклар масхара қилгайдурлар, чунким улар Оллоҳга бахшида ибодатга ақли етмайдургон қавмдур». Ана, сизнинг баҳоингиз! Уқдингизму?.. Каломуллога қулоқ тутмак керак. Саййид – пайғамбар авлодидандурсизлар. Дину иймон айвонининг пуркуч устунлари... Авомунносга сизларда ўзга ибрат топилмайдиму? Сизларга муносибму?.. Буни англамак лозим! Шикоятни шукрга айлантирмак фурсати аллақачон етмишдур! Солиҳ йўлга қайтингиз! Суннат ва жамоат йўлига кирингиз!

– Бош устига, подшойи олам! – таъзим айлаган Саййид Камолиддиннинг изо тортгани сезилди. У Соҳибқироннинг рисолатпаноҳ расулуллоҳ авлодларига ҳамиша шафқат қилишини билар, ичида шундан умидвор эди.

– Айб иш қилиб кўйдик....

– Солиҳ йўлга қайтгаймиз! – қўшилишди бошқа саййидлар ҳам.

Жимлик чўқди. Пири муршид Соҳибқироннинг хийла шаштидан тушганини кўриб кўнгли тинчиди.

– Саййидларга омонлик берилсун! Ўз сўзига вафосиз Мозандарон ҳокими Саййид Камолиддин... қаттиқ жазога мустаҳиқ эрса-да, гунохидан ўтилсун, хотинлари-ю ўғлон-ушоқлари билан Хоразмга жўнатилсун! Бузғунчи бадмазҳаб сипоҳийлар битта ҳам қўймай қатл этилсун! – буюрди Амир Темур хотиржам.

II

Мозандарон тасхир этилгандан кейин турли ўлкаларга фатҳномалар юборилди. Соҳибқирон соғинган оқа ва хонимларни, саодатнишон ўғилларини ўз ёнига чорлади. Эрондаги фарзандлару бола-бақраларни йиғиб олиб келиш Умаршайх Мирзога юклатилди. Самарқандга бораётган чопарга, барча Наврўз байрамидан кеч қолмасун, деган фармон берилди. Бу хабардан бағоят қувонганлардан бири, балки биринчиси шаҳзода Муҳаммад Султон бўлди.

Шаҳзода ҳали Машҳадда эканидаёқ, Соғинч бикадан пинҳона хабар олмоқ учун Самарқандга чопар юбормоқни кўнглига тукканди. Соғинч бикага қисқа муштоқона мактуб битишга ўтирди. Мактубни настаълиқда ёзади, ҳошияларида гулу нақшлардан чаман яратади. Токи суюклиси унинг кўнгли пўртаналарини сезсин...

«Эй қалби ўтлуғ, манглайи қутлуғ, соҳиру ҳур, тишилари дур қиз! Эй, қадам босган ерларида қирқ кунгача уфор иси анқийдиган қиз! Қочқоқ кийинини излаб юрган бир бечоранинг ушбу мактубдин муроди, муборақ сихҳатларини Тангридан тиламаги, кўнгиллари осмони безубор эканлигини билмаги ва бундан ўзининг шикаста кўнгли осмонини қоплаган булутларни қувмакдин иборатдур...»

Дадил бошлаган шаҳзода шу ерда тўхтаб қолди. Жуда кўп нарсаларни ёзишни ўйлаганди, чиройли сўзлар, нозик иборалар қуйилиб, «Мана, мени ёз!», «Мени ёз!» деб ҳол-жонига қўймаганди. Ёзишга ўтириши билан бари қаттиқ овоздан ҳуркиб қочган қушлардек қаёқларгадир учди-кетди...

Шаҳзода мактуб битиш ниятидан воз кечди. Ўйласа, ҳали у мактуб ёзиш ҳаққи-ҳуқуқига эга эмас экан. Энди чопарга яхшилаб тайинлайди,

Муҳаммад Султон юборганини ҳеч кимга айтма, дейди, вазиятни билиб кел, деб жўнатади.

Соғинч биканинг онаси қазо қилибди. Чопар Тошкандгача борибди. Аммо Соғинч бикани топиш унга насиб этмабди... Хабарнинг бори шу эди.

Йигит қалбида кўп туғёнлар, ҳаяжонли туйғулар чаппар урарди. Жўйи Зар кўпригида юз берган ногаҳоний учрашув ҳали ҳануз эсида. Эсида эмас, бутун борлигида, вужудида, юрак-юрагининг тубида... Ўйлайверганидан, Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг ожизаси Соғинч бика, нотаниш қиз, унинг энг қадрли, кўпдан таниш, жуда яқин меҳрибону мушфиқ кишиси бўлиб қолди. Ажабо, гарчанд қиз билан бир оғиз ҳам сўзлашмаган эса-да, гўё узоқ йиллардан бери танишу кўп бор мириқиб суҳбатлар қургандек сезади ўзини.

Ул санамнинг сиймоси кўз ўнгида шундай муҳрланган: хиёл чўзинчоқ оқ юзлари тип-тиниқ, қошлари қора, қарашларида нозу қарашмаси яширин, – ана шуниси йигитга жуда ёқади, – кулганида бир текис оппоқ тишлари кўзга ташланади. Ўзига ярашиб турадиган қувлиги ҳам бор, жилмайса, икки юзидаги қулгичи ўймоқчалар ҳосил қилади. Шаддод, кўрқмас... Ўзи уғруқ бошида, акалари эса орқада... Қишлоқда хайру эҳсонлар улашишда ҳам у бош-қош... Бора-бора, қиз йигит хаёлида эртақлардагидек оҳанрабоси кучли, ғаройиб соҳибжамолга айланади.

Ичи сирга тўлиб кетган шаҳзоданинг кимгадир ёрилгиси, кўнглини бўшатгиси келарди. Онаси Хонзода хоним йироқда... У хонимойим Сароймулкхонимдан эшитган эди, отаси Жаҳонгир Мирзо билан онаси Хонзода хоним ўрталаридаги ғойибона муҳаббатни асраб-авайлаб вояга етказган Соҳибқирон эгачиси бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа бўлган эканлар. Жаҳонгир Мирзо Қутлуғ Туркон оқани она ўрнида кўрарканлар. Жаҳон амир-

зодаси билан Хоразм маликаси қиссаси, уларнинг тўйлари, фараҳли айёмлари, қувончу қайғулари ҳақида Муҳаммад Султоннинг тасавури бор. Хонзода хонимни Жаҳонгир Мирзога унаштирганларидан кейин икки йилча вақт Самарқанд билан Хоразм ўртасида борди-келди тортишувларда ўтган экан. У отасига ўхшаб кетмоқда, ажабо, унинг муҳаббати ҳам ғойибона, ярим йилдирки, севганининг дийдоридан бебаҳра...

У сирини Сароймулкхонимга очиши мумкин. Маҳди улёнинг вазиятни тушуна олишларига ишонади. Жўйи Зардаги қишлоқда қутилмаганда кўчада учрашдилар, ҳар икки ёш ҳам ҳаяжонларини яширолмай, бир-бирларига бефарқ эмасликларини билдириб қўйдилар. Ёш кўнгилларнинг бу ҳолатлари нозикфаҳм маҳди улё назаридан қочмади, гумонлари тасдиқлангандай туюлди. Йигитга ҳам шу керак эди, хонимойим шаҳзоданинг Соғинч бикага озгина иши тушиб турганини англаб етган эса, кифоя...

Худо хоҳласа, Наврўз байрамида Муҳаммад Султонга катта малика билан ҳам, онаси Хонзода хоним билан ҳам дийдорлашиш насиб этади.

Қишнинг охирлари эканига қарамай, хонимойим Сароймулкхоним ва Туман оқа етакчилигидаги уғруқ Журжон вилоятининг Шосмон деган мавзегига қийналмай етиб келди. Султониядан Хонзода хоним, Балҳдан Султон Бахт бегимлар аллақачон шу ерда ҳозир у нозир эканлар. Мунис ва мунглиғ аёллар қувончларига чек йўқ эса-да, йиғлаб кўришардилар. Маликалар иморати олий – янги саройга жойлашдилар.

Саройнинг тарих милодий 1392 йилнинг кеч кўзида Қулзум денгизига яқин Шосмонда бунёд этилишига маҳди улё сабабчи бўлганди. Амир Темур қаерга қадами тегса, бир из қолдириш одатини тарк этмасди. Ният, асли, Жўйи Зарда туғилди.

– Амир Соҳибқирон, – мурожаат қилди ўшанда Сароймулкхоним – Хонзода хоним келинимизни ўйлаймен. Мабодо лозим топсалар, денгиз яқинида хушманзара ўрмонда бир қаср қурдирсалар... Ўзлари шундай жой ҳақида сўйлағондилар. «Келиним ўқсиқ, ёдингизда турсун!» дегандилар. Малика шаънига базму зиёфатни янги саройда ўткарсам, деган орзуда эрдим.

– Жуда соз, Биби...

Эндигина соғайган Амир Темур кенг шоҳқодирнинг ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Чодир эшигидан кунботишда, Жўйи Зардан узоқ-узоқларда чети осмонга уланиб кетганлиги сезилар-сезилмас чўл кўринарди.

– Ҳа, дунёда энг фаройиб нарса инсон қисмати экан, – деди Соҳибқирон қуш учса қаноти куядиган бедаво чўлдан кўз узмай. – Пешонаға тортилғон кичиккина чизикни ўзгартириш ёки салгина четга суришдан ҳам ожиз экан бандаси... Қаерда юрмайин, хаёлимнинг бир учи Султонияда. Фарзандим, ўғлим ўрнида ўғлим Хонзода хоним тақдирини ўйлагонимда, кўнглим япроқдай титраб туради. Ҳовли-ҳаёти тотув эрмас. Биламен, биламен... Ҳар доим хабар олингиз, Биби... Қасрни албатта қургоймиз! Мироншоҳ Мирзо сал бетакаллуфрок ўсди, кибру ҳаволи, зулм ўтказмасун, ундан ҳар нарсани кутиш мумкин... Фарзандингдан қаёққа қочиб қутуласен? Эвоҳ!

Маҳди улё Сароймулкхоним кейин ана шу Наврўз арафасида куриб битказилган янги ҳашаматли саройда Хонзода хонимга атаб тўйлар берди. Хоразм маликасининг олиб келган турфа хил қимматбаҳо пешкашларидан бошқалар ҳайратдан ёқа тутиб қолдилар...

Бир-бирларини соғинишиб қолган сарой маликалари – оқа ва хонимлар мушкулкушод ўтказиб, азиз-авлиёлар қадамжоларини зиёрат этдилар,

наврузга сумалак пиширдилар. Қулзум денгизи бўйидаги кичик ярим оролда ўтган Навруз айёми жуда ҳам файзли кечди.

Кўклам мўъжизалари ўз кўркини кўз-кўз қилган орол кўмкўк либосга бурканиб улгурганди. Шимол ёқда вужудида баҳорий кўтарилиш авжларидан тўлқинлана бошлаган безовта мовий денгиз уфққа бош қўйиб ястаниб ётарди. Оқ, қизил, сариқ, ҳаворанг ва ҳоказо ранглардаги катта-кичик олачи-пор чодирлар атрофни тутиб кетди.

Ҳумоюн ўрду чорловига кўра, Соҳибқироннинг хотин ва хос жориялари, фарзанд ва набиралари, жиянлари йиғилдилар. Соҳибқироннинг кўнгли таскин топди – ҳамма қариндош-уруғлар тўпланибди. Чодирлардан мамнуну масрур болакайлар қайнаб чиқарди. Хипчинни от қилиб миниб олган болалар дунёни бошга кўтариб шовқин солиб ўйнашар, бошларига толбаргак кийган, йиллар ўтиб оламни куйдирадиган хуриликчи маликалар бўлиб етишадиган қизалоқлар у ёқдан-бу ёққа чопишар, тўп-тўп очилган лолалардан дасталар теришарди. «Темурийлар!..» – деб ғурурланди Соҳибқирон ичида.

У мамнун давраларни оралаб юрар, барчани муборакбод этар, набира-жиянларнинг пешоналаридан ўпиб кўярди. Малика-ю жориялар, келинлар тайёрлаган ҳар дастурхондан унга таом тутишганида, атай иштаҳа кўргизиб татиб кўрар: «О!.. О!.. Жуда ширин!», «Тотли чиқибди!», «Баракалла!» деб мақташдан толмасди.

Яшил қабо¹ кийиб олган маликалардан бири ёлғиз ўзи ўйнаб, денгизга яқин бориб қолган калтагина сочларига толкучук боғланган қизалоғини йиғлатганча қайтариб келарди.

– Болани йиғлатма! – уқтирди Соҳибқирон.

¹ Қабо (араб) – узун ва кенг устки кийим.

Бирдан чопарнинг баланд овози эшитилди:

– Амир Соҳибқирон! Мужда муборак! Йил бошланди! Деҳқон бобо далага омов олиб чиқди! Бўғирсоқ ёғида ҳўкизларнинг шохини-ю бўйинини мойлаб қўшга қўшдила-а-ар!.. Ерга дон тушди-и-и!.. Энди барака ёғилади-и-и!..

– Ҳўкизларга биринчи марта бўйинтурук солиниши-да, момоқиз! Шунга мойлашади. Иримларимиз шунақа...– деб қўйди Орзумулк оқа дугонаси Сароймулкхонимга. Катта малика жилмайганча бош ирғади. Уларнинг чодирлари ёнма-ён эди.

«Йил бошланди!», «Қўшга қўшдила-а-р!», «Ерга дон тушди-и-и!..», «Барака ёғилади-и-и!..» – дея қичкиришарди бола-бақрадан тортиб катталаргача.

Дастурхонларга хилма-хил таомлар тортилган. Лаганларга терилган етти хил кўк сомса иштаҳаларни кўзғар, сумалак, одатдагидек, алоҳида иззат-икромда... Уйин-кулги авжида... Денгиз томондаги ясама супада кўр тўкишган хушов мутрибу хонадалар соҳир куйлар чалишар, Наврўз қўшиқлари тараларди. Жанубдан гала-гала қайтаётган қушлар тепада бир оз тўхташар, кейин, чамаси, сўзу соз сеҳрига маҳлиёликданми, тиниқ осмонни тўлдириб, айлана-айлана, ғужғон ўйнашарди... Дилтортар «Тўрт зарб» таронасига навбат етди. Машҳури замон бастакор Хожа Абдулқодир ал-Мароғийнинг куйларини чалганларида бошқалар тугул, машшоқларнинг ўзлари ҳам масрурликдан яйраб кетардилар. Бастакор кўпроқ Хожа Мароғий номи билан танилганди.

Шодиёна авжга чиқиб борарди.

Хонзода хонимнинг қувонган жойи – икки ўғли Муҳаммад Султон билан тўққиз яшар Халил Султонни бир пайтда дийдорларига тўйиш насиб этгани эди. Парвардигорнинг бундай илтифотидан ўзини қайга қўйишни билмаган онаизор юраги увалиб турса ҳам, кўз тегмасин деб кўрққанидан,

одамлар олдида уларни суюб эркалашдан ўзини тийди. Ёлғиз қолганларида эса, тили боғланиб ҳеч сўз айта олмади, гоҳ у ўғлига, гоҳ бу ўғлига қараб, меҳр билан:

– Ўғлим... Ўғилжонларим!.. – деёлди холос.

Муҳаммад Султоннинг балоғат ёшига етаётганини ўйлаганида, онанинг кўнгли ҳаприқиб-ҳаприқиб кетарди. Ўзи мард, келишган, заковатли ўғли нафақат китобат санъатида, балки турмушнинг барча жабҳасида ҳам таъби нозик... Уни уйлантирмоқ лозимдур, аммо ҳамма ожиза ҳам ёқавермаслиги аён. Шу сабабдан, тўйга розилик бермай келадур. Бир неча номзодларни рад этавергандан сўнг, Соҳибқирондан кўмагу кенгаш сўрабдилар. Амир Темур: «Валиаҳд шаҳзоданинг хоҳишларига қарамоқ жоиздур... Мен мамлакатларни бирлаштира олурмен, бунга кучим етадур, аммо зўрлик билан икки кўнгилни бир-бирига боғлашдан ожиздурмен...» – деган эмишлар.

Маҳди улё Сароймулкхоним мактубларидан бирида, бошқа амирзодалар қатори Муҳаммад Султонга ажойиб бир келин топиб қўйгани, йигит ҳам, қиз ҳам бир-бирларига жуда муносиб эканлари, айниқса, уларнинг интилишлари ҳам борлигини ўз кўзи билан кўрганини ёзиб юборибдилар. Хонзода хоним худди эрта-индин тўй бошланадигандай, биррам шошилдики ўшанда. Ақлли ва гўзал қиз эмиш Соғинч бика, зукко ва оқил Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг ожизаси... Агар ўғли ёнида бўлганида-ку, мактубни олиши биланоқ, бу ҳақда дарҳол сўз очилиши шубҳасиз эди. Бироқ, ўғли узоқдайди...

Хонзода хоним яхши билади, замоннинг тақозоси, вазиятлар ҳолати, тақдир ҳукмфармолиги оқибатида маликалар, ўз фарзандлари дийдорларига зор яшайдилар. Бундай таомил фақат Турон салтанатида эмас, балки барча подшоликларда, жумладан, хоразмшоҳларда ҳам ҳукмрон. Бобоси

Султон Муҳаммад Ўзбекхон саройида ҳам тартиб шундай экан. Ҳатто баъзан, бир валиаҳддан бошқа барча меросхўр шаҳзодаларни болалигидаёқ ўлдириб юборишарканлар.

Ворис шаҳзодалар тақдири жуда қизиқ. Чақалоқ туғилиши билан, уни энагалар олиб эмизишадди, катта малика Сароймулкхоним назорат қилади. Вояга етган сари, амирзодалар мадрасада таҳсил оладилар, одоб-ахлоқ, инсофу адолат сабоқларини тинглайдилар, давлатдорлик йўлларини ўрганадилар, отабек жанг майдони сирлари, муомала қоидалари, шикор русумлари билан таништиради...

Амирзодаларни асраб-авайлаш салтанат даражасидаги вазифадир, улар тор оила доирасида эмас, балки кенг сарой ҳавосидан нафас олиб вояга етсунлар, токи келажақда юрт бошқариш бахти насиб этганда, қийналиб, ўзларини ожиз сезмасунлар...

Алқисса. Онаизор – кўпинча у бошқа шаҳарда яшайди – ўзи истаган вақтида жигаргўшасини кўра олмайди. Қандайдир қонунга айланган бу одатга ҳеч ким таажжубланмайди, нега шундай, деб сўрамайди ҳам. Онанинг фарзандга муҳаббати, фарзанднинг онага меҳри, садоқат каби ва ҳоказо инсоний туйғулар давлат юки, салтанат аҳдларига хос расмий мулозамату муомалалар соясида бир четга сурилиб қолади...

Бирдан Хонзода хоним хаёли жонланди: «Шаҳзодаларнинг ота-онасидан йироқда яшағони, ота-она меҳрини туймағони бағритошу бешафқат ўсишларига сабабчи эмасмикин? Қадимда сосоний шаҳзода Шеруя ўз падари бузруквори Қуббодни ўлдирғон экан, ўн беш-йигирма йил аввал эса музаффарий шаҳзода Шоҳ Шужоъ отасининг кўзини кўр қилиб, зиндонга солибди. Балки, улар ҳам ўз оналари қўлида тарбия топмағондирлар, шундан ота-оналарига меҳрлари йўқдир... Бу гаплар Эронда жуда машхур эмиш...»

Муҳаммад Султон туғилганда, отаси Жаҳонгир Мирзо оғир бетоб ҳолда ётарди. Бари ҳамон Хонзода хонимнинг кўз олдида турибди – жони узилмай кутиб ётган эканми, чақалоқни кўрсатганларида, кўлига олай деб талпинди, аммо шу ондаёқ боши шилқ этиб ёстикқа тушди. Қувонганидан тўлиқиб кетгани юрагига оғир ботдими...

Бева маликага ўғилчаси яхши овунчоқ эди-ку, парваришида машаққат чекмасин, дедиларми, негадир чақалоқни маҳди улё назоратида энага Холдона бибига бердилар. Мотамзода келинчак маофага тушиб, бутун шаҳарни кесиб, кун ора Боғи Нақши Жаҳондан Боғи Чинорга бориб келарди. Етти йилги умр икки боғ ўртасида кезиш билан ўтди.

Ҳиротда Халил Султон тугилган пайтда, Соҳибқироннинг Мозандаронга черик тортганлари хабари етди. Чақалоқнинг чилласи чиққач, Мироншоҳ Мирзо уғруқи билан Мурғоб дарёси бўйига падари бузруквори истиқболига ошиқди. Ҳамманинг қувончи чексиз. Сароймулкхоним ипак тўшакчага ўралган, ёқимли гўдак ҳиди анқиб турган икки ойлик Халил Султонни кўтариб қўлидан қўймас, ҳайратланганча дерди:

– Қошларига қарангиз, Амир Соҳибқирон! – мақтанарди Амир Темурга катта малика. – Қопқора! Ўзларининг қошлари, ҳазратим!.. Улуғ боболарига тортибдур... Жуда хушсурат йигит бўладур амирзодам ҳали!

Эндигина саккизга кирган Муҳаммад Султон, мен ҳам кўраман, деб хархаша қиларди. Кўзлари ёшланган Амир Темур чақалоқни кўлига олиб манглайдан ўпиб қўйди, хийла вақт бировга бермади, кейин эгилиб, типирчилаётган Муҳаммад Султонга тутди. Сароймулкхоним Хоразм маликасига қараб:

– Сафарларда юрасизлар, хавотир кўп, ҳар қадамда хатар... Худо сақласун! – деди. – Амирзо-

дам иззатли оғаси Муҳаммад Султон каби бизнинг кўз олдимизда жумла мўъминлар қатори басаломат ўсиб камолга етсунлар. Бизларни қувонтириб юрсунлар... Соғиниб қолмайлик...

– Соғиниб қолмайлик... Ҳа-а... Ўғилдан кўра набира ширин, ота-боболар удуми-да... Амирзодалар бирга юрсунлар! Салтанат улар қўлида бўладур. Оқибатни ўргансунлар!..– Катта малика сўзларини тасдиқлади Амир Темур.

Хоразм маликаси шундай ҳолат юз беришини билар ва бунга тайёр ҳам эди. Чунки амирзодалар шунчаки фарзандлар эмас, балки даставвал салтанат кишиларидурлар, буни малика яхши фаҳмлайди.

Бир жиҳати, ўғлининг Соҳибқирон ҳузурида вояга етгани ҳам тузук. Борди-ю, Халил Султонни олиб кетганда ҳам, у ерда Мироншоҳ Мирзонинг эркалтанг қилиқлари, ғайриоддий ҳаракатлари амирзодани эмин-эркин юришга қўймасди. У бошқа ўғиллари Абу Бакр Мирзо билан Умар Мирзоларни кўпроқ суярди, кўпроқ кўз олдида юрганлари учунми, улар билан овора, Халил Султонни эса худди бировнинг боласидай, аҳён-аҳён бир эслаб қўйса қўяр, эсламаса йўқ... Кўздан нари, ўздан нари...

Чамаси, бари ўғиллар туриб, набира Муҳаммад Султоннинг валиаҳд этиб тайинланганига Мироншоҳ Мирзо кек билан қарайди, буни яширмайди ҳам. Саройда олиб қолинган Халил Султон, бир томондан, ўша валиаҳднинг укаси, иккинчи томондан – жилов, Соҳибқиронга Мироншоҳ Мирзони ўз ҳаддида тутиб туришга ярайди. Бу нарса, Хонзода хоним фикрича, Мироншоҳ Мирзога сира ҳам ёқмайди. Лекин онаизорга боласи қаерда юрса-да, тинч, омон-эсон ўсиб вояга етса, бас.

– Шубҳасиз, валийнеъмат Соҳибқирон!.. – таъзим қилди кўзи ёриганидан кейин ҳали ўзига келиб улгурмаган беҳолгина Хоразм маликаси.

Сароймулкхоним меҳр билан Хонзода хонимни елкасидан қучди-да, қулоғига секин шивирлади:

– Сиз туфайли дилбандингиз ҳам бизга азиз-да, маликам...

Хонзода хоним жилмайганча бош эгди.

Йиллар оқими шитобли, мана, ҳаш-паш дегунча тўққиз йил ўтиб кетибди...

Муҳаммад Султон ўн еттига қадам қўйган, хушсурат ўсаётган Халил Султон эса тўққизга кирмоқда. Хонзода хоним дам у ўғлига, дам бу ўғлига кўнгли ийиб қарар, бағрига босар, пешоналаридан ўпар, бошларини силар, аммо ҳеч нарса демас, бутун сўзлари ўша эркалашларда мужассам эди. Муҳаммад Султон укаси Халил Султонни яхши кўриб суяр, кичик амирзода ҳам валиаҳд оғасига талпинар, бу нарса онаизорни беҳад қувонтирарди.

«Ака-укалар бирга униб-ўсишсин, бир-бирларига оқибатдан айирмасин, улар салтанатнинг бўлажак соҳиблари, Амир Соҳибқирон тўғри айтдилар...» – хаёлидан кечирди Хонзода хоним. Иккита сухсурдай ўғли борлигига қарамай, улардан йироқда яшаётганиданми, ёки Жаҳонгир Мирзони эслаб кетдими, ҳарқалай, маликанинг ўпкаси тўлиб йиғлаворай-йиғлаворай, дер, кўз ёшини кўрсатишдан уялибгина ўзини тутиб турарди.

Шаҳзодага аясининг ранги синиққандай туюлди. Шаҳло кўзларида мунг борлиги аёндек... Дийдорлашганларидан хафамидурлар?.. Ҳозир сўраб билиб олади, кўнглини кўтаради. Муҳаммад Султон беихтиёр шимол томонга, охири йўқдай туюладиган Қулузум денгизига қаради: дунёни эгаллаган денгизнинг дилни қувнатадиган мовий ҳаётбахш ранги кўзларини яшнатди.

Борлиқда Наврўз издиҳоми давом этарди.

Шу палла Халил Султон бир неча мулозимлар кузатувида давраларни оралаб юрган Соҳибқиронни кўрди-ю, қичқирганча ўша ёққа юғурди.

Нарироқда ўн бирга кирган Султон Ҳусайн Мирзо Орзумулк оқанинг олдида қовоқ уйганча, Халил Султонга қараб турарди.

– Бор, сен ҳам бор! Халил Султон ўнг қўлларини тутса, сен чап қўлларидан тут! Сенинг ҳам бобонг-дурлар! Ёлғиз уларга бериб қўйилганмас! Борақол, тортинма! – деди Орзумулк оқа атай овозини баландроқ кўтариб, Сароймулкхоним тарафга қарамасликка тиришиб. Катта малика эски дугонаси – «момоқиз»нинг тутумини яхши тушунарди. Лекин кўнглида, ҳамиша ожизанинг боласи эканидан, бошқа набираларга қараганда, Султон Ҳусайн Мирзога эътибор камроқ-да деб, ўпкалаб юрадиган Орзумулк оқа иддаоларини сира қўллаб-қувватламасди.

Султон Ҳусайн Мирзо бироз иккиланиб тургач, чопиб кетди.

Хонзода хоним билан Муҳаммад Султонлар ҳам пешвоз чиқдилар. Назокатли малика оҳиста бориб Соҳибқиронни тавоф айлаб, заррин чопони пешини кўзларига суртди. Амир Темур ҳеч нарса демай, Хонзода хонимнинг манглайдан ўпиб бошини силаб қўйди, кейин Муҳаммад Султонни аллақандай меҳр билан бағрига босди! Унинг фақат жаҳли чиққандагина тириш тушадиган кенг манглайи ажинсиз кўринарди. Хоразм маликаси дуркун шаҳзоданинг бўйи улуғ бобосига деярли етиб қолганини кўриб кўнгли бир титраб қўйди...

Машшоқлар шўх мақом куйини тутатаётган эдилар, атрофдан «Фотиҳий зарб!», «Фотиҳий зарб!», «Фотиҳий зарб!»дан бўлсу-у-н!» деган овозлар янгради.

Амир Темур ўзининг Тўхтамишхон устидан қозонган музаффариятига бағишланган туркий зарб усулида яратилган бу куй бастакорини Хожа Мароғий деб эшитганди. Уни саройга олиб келиши лозимлигини англади Соҳибқирон шу палла...

Куй баланд пардадан бошланди.

Амир Темур бу куйни тинглашни жуда ёқтирарди, эшитганда, ўзини худди завку эҳтиросларга тўлиб-тошган жанг майдонларида чаппар уриб, елиб-чопгандай сезар, айниқса, ёшлик йиллари, ҳали салтанат тахтига минмаган паллалар, Кеш атрофидаги даштларда жавлон уриб юрганлари, улкан савашилар кўз олдидан бир-бир ўтарди. Бастакор худди барини ўзи кўриб тургандай яратганди бу куйни...

Ана, қўлига найза тутган навкар шиддат билан ёв сари елиб бормоқда, от туёқларининг бир хил зарбдаги овози киши кўнглига: «Душман яқин! Отга мин!...», «Душман яқин! Отга мин!...» деяётгандай кутқу солади. Най билан ғижжакнинг нолишларида олга интилаётган, юганни тортганларидан норози тулпорнинг бетоқат кишнашлари эшитилаётгандай... Кўнгли яйраб тингларкан, Соҳибқирон эрка набира Халил Султон ва Султон Ҳусайн Мирзони етаклаганча йўлида давом этди.

Бобосининг ўзидан кўра Халил Султонга ортиқроқ эътибор бераётганидан ғаши келган Султон Ҳусайн Мирзо қовоқлари уюлганча, шавқсиз қадам ташларди.

Нарироқдаги майдонда Умаршайх Мирзо билан Муҳаммад Чуроға додхоҳлар чарх уриб ўйинга тушиб кетдилар. Мироншоҳ Мирзо, Пир Муҳаммад Жаҳонгир, Мирзо Алибек жиян, кўёви Муҳаммадбек ибн Мусолар эса тинимсиз қийқириб қарсак чалардилар. Амир Темур Халил Султонни ўйинга кўшиб юборди, Султон Ҳусайн Мирзога эса ҳеч нарса демади. Кўнгли чўккан амирзода аста сирғалиб, энаси томонга қараб юрди.

– Маъюс кўринадилар, шаҳзодам?.. – синчков назар ташлади Хонзода хоним Муҳаммад Султонга сал холи бўлишгач. – Сихҳатлари тузукму?

– Худога шукр! Ўзингизнинг саломатлигингиз яхшиму, аяжон? Укам ҳам бўй чўзиб қоляпти... Оллоҳга шукр, аяжон...

Хонзода хоним ўғлининг сақлаб юрган қандайдир сири борлигини фаҳмлади.

– Маъюсланмангиз... Маъюслиқдан худо сақласун. Хурсанд юрингиз, ўғилжоним! Парвардигор ато этгон ёдгоримсиз. Худо хоҳласа, тўйлар қилғоймиз. Тўйлар...

– Қанақа... тўйлар? Аяжон... – Шаҳзоданинг изо тортгани билинди. – Мен... мен... уйланмаймен...

Малика Сароймулкхонимга тўй ҳақидаги кенгашлари-ю режаларини айтиб бериб, ўғлининг рўйхушлигини олишни ўйлаб қўйган, Шосмонга ташрифнинг асосий сабабларидан бири ҳам шу. Майли, ҳозирча Хон Султон оқа ҳақида индамай турсин-чи... Сароймулкхоним хоҳишига кўра, Тошкандга совчилар жўнатилган. Демакки, Соҳибқироннинг ҳам ризоликлари бор, деб тушунмак керак.

– Ундоғ демангиз, ундоғ демангиз! Ўғилжоним... Вой... Биласизму...

Хоразм маликаси сўзини тугатолмади, Сароймулкхонимнинг Оққизни эргаштириб шу томонга келаётганига назари тушди. Дардини онасига айтишдан истихола этиб турган шаҳзоданинг юраги бир ҳаприқди! Унинг бор умиди маҳди улё Сароймулкхонимдан ва... аясининг канизаги Оққиз холадан! Оққиз хола шаҳзодани жуда ардоқлайди. Уларга, албатта сирини оча олади...

Муҳаммад Султон дарҳол ўрнидан қўзғолиб салом берди. Сароймулкхоним шаҳзодани кучоғига олиб эркалаб, юзларидан ўпиб қўйгач, чиқиб, чорпоянинг тўрисиغا чўкди.

– Шаҳзодамни кўрмагонимга хийла бўлди... Соғиниб қолдим... – деди кулимсираб Сароймулкхоним. – Аммо шаҳзодамнинг жанг майдонлари-

даги зафарлари доврўғи дунёни тутғонини эшитиб турибмен. Мозандарон ўрмонларидаги шижоатларини айтсангиз, тилларда дoston!.. Бу ёғи Хутталону, уёғи – Хўжаңд дейсизми. Андижон ёқларгаям бориб етибди, Хоразм ёқларгаям...

– Андижон ёқларгаям денг? – сўради Оққиз. – Ёқанғди ушлайсан киши...

– Ҳа-да! Шаҳзодамнинг жасоратлари ҳамманинг оғзида эмиш. Ёлғиз ўзлари ҳаш-паш дегунча, қулочга сиғмас йигирма дарахтни кесиб, арралаб йўл очибдилар-да! Бир йўлбарсни тузоққа тушириб, тумшуғидан ҳалқа ўтказиб етаклаб келибдилар. Ҳа, ҳа, тумшуғидан!.. Ёпирай, қўрқмағонларини! Ростдан валиаҳдга муносиб шижоат! Амир Соҳибқирон бирам қувондиларки!.. Бирам қувондиларки!..

– Ҳам Муҳаммад, ҳам Султондурлар шаҳзодам! – сўзга қўшилди Оққиз. – Ёвқурликлари султонларга муносиб-да!..

Бир пайтлардаги тикмачоқдеккина Оққиз ёшига ёш қўшилиб тўлишган, қулча юзлари ширмой тусини олган, хушрўй, истараси иссиқ аёлга айланганди. У севгани Ахий Жаббор баҳодир билан бир ёстиққа бош қўйган эса-да, ховли-хаёти кемтикроқ... Худо икки фарзанд берди, ҳам ўғил, ҳам қиз. Иккиси ҳам ёшига бормаи нобуд бўлди. Икки марта хомиласи тушиб кетиб қолди. Энди уч йилдан бери у ҳам йўқ... Эри бошқага уйланишни ўзига эп қўрмайди, канизак ҳам тутмайди, ўзингдан яхшисини қайдан топаман, баңдасига бири кифоя, дейди, шу билан шўрлик аёлни юпатаман, деб ўйлайди, шекилли... Оққиз юпанармиди-я! Оққиз-а? Ўзи Оққиз, аммо бахти қора бечоранинг!..

Хонзода хонимнинг оғир-енгил кунларида доим ёнида ҳамроҳу сирдош синашта Оққизни катта малика ҳам ҳурмат қиларди. Оққиз Халил Султон чақалоқлигида икки ой кўкрагидан сут бериб эмизган.

– Кўп мақтама, Оқ... – тўхтатди Хонзода хоним. – Кўрқамен! Кўз тегмасин тагин...

– Шуям мақташ бўптими, маликам? – ўпкалади Оққиз. – Мақташга тушсаму, вақт етмасди-я...

– Мақташга сабаб бор... – Катта малика жилмайганча, Хонзода хонимга ўғринча қараб қўйдида, Муҳаммад Султонга тикилди. – Сабаб бор. Яқинда шаҳзодамни тўйларини бошлайдурмиз. Эл-юртга айтиб ҳам қўйғонмиз... Ҳамма биледи. Кўплар, нега шаҳзодамни уйламаяпсизлар, деб сўраб ҳам қўйишади.

Уч аёл худди шаҳзоданинг шу ердалигини сезмагандай гаплашишарди. Катта малика давом этди:

– Оҳ, маликам! Шаҳзодамга бир ожизани номзод қилдимки, таърифлашга тил ожиз!

Муҳаммад Султон гапларга бепарқдай ерга қараб ўтирар, бироқ юзлари ёнаётганини яширолмасди.

– Тўй аллақачон ўтармиди... – қўшиб қўйди Сароймулкхоним. – Лекин бўлажак келинимиз бошига мусибат тушди. Онаси бандаликни бажо келтирди... Азалик уй бўлиб қолди

Муҳаммад Султон ялт этиб хонимойимга қаради. Бу қарашда: «Онаси дунёдан ўтган... ким? Азалик уй?.. Мабодо... Соғинч бика ҳақида гапирмаётирларму?..» деган савол яширин эди.

– Жойларини жаннатдан қилсун... – Хонзода хоним қўлларини юзига тортди ва билмагандай сўради: – Хонимойим, келин ким экан?

– Ким экан?.. – қизиқиб сўради Оққиз ҳам.

– Тегли-тахтли хонадондан! Ҳа, тегли-тахтли хонадондан... Амир Соҳибқироннинг оқибатли дўстлари мухтарам зот Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизасидурлар... Исмини Соғинч бика, дейдилар...

«Ўҳ-ҳў!..», «Исmlарини ширинлигини кўрингиз!» деган сўзлар эшитилди.

Муҳаммад Султон Сароймулкхонимнинг фаҳму фаросатига тан берди, демак, катта малика унинг кўнглидагини аллақачон сезибдилар-да! Рост, ўша Жўйи Зардаги учрашув бунга сабаб. Шаҳзода эса ҳали буни Оққиз орқали билдиришни чўтлаб ўтирибди. У қувончини баъзўр яшираркан, ичида хонимойимдан миннатдор бўлиб кўйди.

– Совчилар ҳам эрта-индин қайтишади...

– Совчилар юборилган денг?.. – ўсмоқчилаб сўради Оққиз.

– Ҳа... Энди шаҳзодам йўқ демайдулар...

Сароймулкхоним пинҳона кузатиб, шаҳзоданинг оқсариқдан келган юзлари худди Жўйи Зардаги қишлоқдагидек қизариб кетганини, катта-катта кўзлари ҳайратга тўлганини пайқади. «Ие! Ие...» – деб юборди ичида шаҳзода... Не қилсин – уялганидан туриб кетсинму, ўтираверсинму?.. Шундай дерди-ю, ажабо, боғлаб кўйилгандай жойидан қимирлай олмасди.

Катта малика безовталана бошлаган шаҳзодага қараб ичида қувонар, Хонзода хоним эса ўзича, совчилар Тошканддан суюнчли хабар олиб келишлари аниқ, деб ўйлар, ҳозирданоқ тўйни Султонияда маҳобатли саройда қандай ўтказиш ташвишини чекар, режаларини барчага айтишга шошиларди.

Даврада ҳар ким ўз ўйлаган ўйи охирига етиб-етмаган бир пайтда, мулозим икки ойлар чамаси олдин Тошкандга юборилган Сафарберган келганидан хабар берди.

– Шаҳри Тошканддан қайтдик... хонимойим ҳазрати олиялари....– одоб билан сўз бошлади қовоқлари солиқ Сафарберган. Унинг маликаларни жамулжам кўриб, саросимага тушиб қолгани сезилди, катта маликанинг ўзларига айтиладиган махфий гап эди-ку, буни сезарлар, деган илинжда маҳди улёга кўз қирини ташлади.

– Айтабер... – буюрди Сароймулкхоним хотир-
жам. – Тўй қачонга белгиланиши мумкин экан?
Рози бўлдимми? Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари-
га, тўй иссиқ кунларгача бўлишини уқдирдингму?
Ҳазрати олийлари шундай буюрғонлар...

– Йўқ... ҳа... йўқ... Уқтирдим, уқтирдим. Бош-
лари осмонга етди... – каловланди Сафарберган
Муҳаммад Султонга бир қараб қўяр экан. – Бироқ,
бошқа гап... чиқиб қолди...

– Бошқа гап? Қанақа гап?..

Сафарберган ҳали ҳам хонимойим ниманидир
айтишга журъат эта олмаётган мулозим ҳолатини
фаҳмлайди ва алоҳида гаплашади, деган умидда
гарангсиброқ турарди.

– Айтабер! Тортинма!

– Маъзур тутадилар... Маъзур тутадилар... Худо
раҳмати Амир Довуд дуғлатнинг пайшанбасига
етиб борибмиз...

– Ҳа... узоқ бетоб эрдилар. – изоҳ берди Са-
роймулкхоним. – Илоҳи, жойларини жаннатдан
қилсун.

Ҳамма дуога қўл кўтарди.

– Борсақ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари Тош-
қанддан Самарқандга кўчиб келибдилар, Оқсарой
қурилишига боғланганларидан Шаҳрисабзга отла-
ниб турган эканлар. Ғамга чулғанган Жаҳоншоҳ ибн
Жоку жаноблари...

– Нима, нима?.. Ғамга чулғанган, деганинг ни-
маси? Худо сақласун... – сўзни кесди Сароймулк-
хоним.

– Ғамга чулғанган Жаҳоншоҳ жаноблари: «Бир
эмас, ўн қизимизни шаҳзодага беришга тайёр-
миз...» дедилар...

– Кейин-чи?.. Нега ғамга чулғанган, дейсан?

– Кейин: «Шундай кўргилик ҳам бор экан...», де-
дилар.

– Ие! Қанақа кўргилик?..

– Ғалати воқеа... – Сафарберган ҳануз муддаони айтолмай қийналарди. «Сирни ўзларигагина айтсам яхшийди...» – хаёлидан кечди унинг. Катта маликанинг эса сабри чидамасди.

– Ғалати воқеа? Нималар деяпсан ўзи?..

Хонзода хонимни қалтироқ тутди. Муҳаммад Султон андишани ҳам унутиб кўзларини катта-катта очганча Сафарберганга тикди.

– Бир қошиқ қонимдан кечасиз, хонимойим ҳазрати олиялари. Айтишга қандай тилим боради?.. Ҳай... Ҳақ эгамнинг ўзи кечирсун. Маъзур тутгайсиз... Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизаси муҳтарама Соғинч бика... оналари мусибатидан қаттиқ изтироб чекибдилар, сўнг бир кечада...

– Нима... бир кечада? – ҳаприқди Сароймулкхоним.

– Бир кечада ғойиб бўлибдилар...

– Ғойиб бўлибдилар?..

«Вой!», «Ие!», «Астағфурилло!», «Ё, тавба!» деган сўзлар эшитилди.

– Қизни кимдир олиб қочдимиз, дейдилар. Қидириб тополмайдурлар. Ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ эмишлар... Бошқа биров, онасининг ўлиmidан сўнг, хаёлпарастлик дардига чалинганди, жудоликка чидай олмай, ўзини Зарафшонга отгандир, деган гап тарқатибди. – Мулозим дона-дона қилиб давом этди. – Фақат... Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари, бу сирни ҳеч кимга айтмаслигини сўрадилар... Айниқса, Амир Соҳибқирон кулоқларига етмасун, деб ўтиндилар...

Сароймулкхоним кутилмаган хабардан донг қотиб қолди! Зулукдай қошлари чимирилди, икки чеккасидаги қора зулфи аламдан гажакдай қайрилиб ўзини сочлар орасига урди, чап юзидаги кичкина чиройли холи эса, нима бўляпти ўзи, дегандай атрофга ҳайрон боқарди.

Барча сукутда нима дейишни билмасди.

Яқин-орада тўй қиламиз, деган умидда хотир-жам юрган Хонзода хоним бутун орзуларининг саробга айланганидан ўзини қўйгани жой тополмасди. «Ўғилжоним, сиз ўшал қизни жуда яхши кўрар экансиз... Иншооллоҳ, топилғусидур. Сизни уйлашимиз керак... тўй хабари ҳар қаёққа тарқалғон. Амирзодалар ўн тўрт ёшларидан уйланадурлар, сиз ўн еттига кирдингиз...» – десинмикан Муҳаммад Султонга?

Ёки Марви Шоҳижаҳон ҳокими Амир Алибек Жониқурбоний ожизаси ўн тўрт ёшли гўзал Хон Султон оқани кўз остига босиб қўйганини секингина шипшитсинмикан?..

Шу палла йироқдан чопар кўринди, – у дубулғасининг учига қизил дурра боғлаб олганди, бу хабарнинг ошиғич эканини билдирарди, қоровуллар йўлларда уни ҳуда-беҳуда тафтишга тўхтатиб ўтирмасдилар, – эллик қадам нарида отдан тушди ва юкинганча, ўртада чарх уриб ўйнаётган Умаршайх Мирзо билан Муҳаммад Чуроға додхоҳларга чапак чалиб турган Амир Темуру олдида тиз чўқди:

– Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Соҳибқирон ҳазратлари! Амир Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир биргалиқда, уларга Шоҳ Мансур ҳам қўшилибди, катта қўшин тортиб келишмоқда эмиш!..

Ногаҳонда байрамдан файз кетгандай бўлди.

Х
Н
4
К
С
Д
С
С
га
сп
та
-
ф
уз
ах
ни
од
7-

ЎНИНЧИ БОБ

I

Жуда кўп йиллар муқаддам, ҳали йигитлик чоғлари Ахий Жаббор ўзини, гарчи бунга ҳаққи йўқ эса-да, ахийлар, жавонмардлар уюшмаси аъзосиман деб, гурурланиб юарди. Маргинонда эканида, бир куни шаҳар ахийлар уюшмасининг обрўли намояндаларидан мадраса мударриси мўғулбашара Маҳмуд Носириддин Жабборқулга қувончли бир гап айтиб қолди:

– Эртадан бошлаб ахийлик либосини эгнингга ташлайдурмиз, футувват белбоғини белинга боғлайдурмиз! Отинг Жабборқул эмас, энди Ахий Жаббор бўлади, Ахий Жаббор!..

– Қуллуқ, уста! – деди бахтиёр Жабборқул.

Бирок, афсуски, ўша куннинг эртасига тонгсаҳарда кекса мударрис кутилмаганда оламдан ўтди. Ниятлар амалга ошмади, либос ҳам кийилмади, белбоғ ҳам боғланмади, фақат номи ўзгаргани қолди холос...

Юраги сиқилган Ахий Жаббор қадрдон мадрасасини тарк этиб, тирикчилик кўйига берилиб кетди, Тун салтанати фуқароси бўлди. Кейин тақдир сўқмоқлари уни қаерларга элтмади-ю...

Ахийлик, футувватнинг уч мартабаси ҳақида сўйлайдилар. Ахий Жаббор баҳодир буни дилига тугиб олган. Аввало – саховат, яъни ҳеч нарчасини қизғонмаслик, кейин – сафо, яъни кўнгилни такаббурлик, кибру ҳаводан холи тутиш ва ниҳоят – вафо, шижоат кўргизиш, фидойи қалб соҳиби сифатида ҳамиша эл хизматига тайёр, эзгулик йўлида ўздан кечишга шай туриш. Бу – футувват илмининг, ахийлик ва жавонмардликнинг мағзи.

Ахий Жаббор Турондами, Хуросондами, Султониядами, қаерда бўлмасин, бу ҳақда сўз қотишни одат қилган.

Футувват, ахийлик киши гапиргиси келадиган бир сеҳрли олам экан. Не-не фозилу фузалолар, зукко-ю донолар бу ҳақда рисолалар битишган, улар қўлма-қўл юради. Ахий Жабборнинг ўзида ҳам бир нечаси бор. У англаб етдики, «футувват», ёшлик, «фатий» ёш йигит деганидур, ёшидан қатъи назар ёшликка ошно инсонлар жавонмардлар хисобланар эканлар.

Футувват аҳлининг хислатлари ўнта, фазилатлари қирқта, шартлари эса етмиш битта, шундан қирқ саккизтаси эзгулик ва комилликка элтгувчи, қолган йигирма учтаси парҳезталаб, тийиладиган, макруҳ одатлар...

Ахий Жабборга, айниқса, ёқадиганлари – нафс таҳорати, нафс покизалиги, кўп билишу оз гапирриш, инсоф доирасидан чиқмаслик, халқ молидан таъма қилмаслик, бечораларга ёрдам қўлини чўзиш, жоҳиллар қошида сукут сақлашлар эди.

«Одоб ул-футувват» («Футувват одоби») рисола-сида ўқидими ёки «Тазкират ул-авлиё» («Авлиёлар тазкираси») китобида, эсида йўқ, бир муқояса Ахий Жабборни ҳайратга солди. Футувватни нима билан қиёслаш мумкин, дейилади китобда, кейин ток дарахтига ўхшаши айтилади. Дарахтнинг тана, пўстлоқ, томири, шоху барг ва гулу меваси бор, жавонмардлик, футувват ҳам ана шундоқ, унда ҳам тана бор, пўстлоқ бор, илдиз бор, шох бор, мева бор... Илдизи, унга куч бериб, яшнагиб гуллатиб, ғунчалар тутдирадиган илдизи – покиза ишқдур, танаси эса – тавозеъ, шохлари сабру тоқатни билдиради, япроқлари – парҳез дегани, пўстлоғи – одоб ва ҳаёси, гуллари – очикчехралилиги ва марҳамату ҳиммати, меваси – ҳам карамдур, ҳам саховат...

Футувват ва ахийлик белбоғини белга боғлаш орзусида юрган Ахий Жаббор бундан беш йил аввал, ҳали Хуросонга йўл олмай туриб ниҳоят ўша кунларга етди. Жума куни Самарқанднинг

Қаландархона кўчасидаги футувват соҳиби, термизлик саййид хонзода Абулмаолий муридларидан бирининг каттагина ҳовлисида ахийлар жамоати йиғилди.

Чорсу майдонига чиқадиган, сарбадорлар замонидаги торгина кўча Соҳибқирон буйруғига кўра кенгайтирилиб, донғилгина йўлга айланганди. Ахий Жаббор ҳар сафар бу ёқларга келганда, бир пайтлар такяхона вазифасини ўтаган сарбадорлар жамоаси аъзоси морбоз Лакшманнинг ертўладай чуқуртак ҳовлисини эсларди. У ҳовли энди йўқ, сарбадорлар давлати патарат топгач, Лакшман билан унинг ўғли Кумарни ҳам кейин ҳеч қаерда учратмади. Балки Ҳиндистонга кўчиб кетишгандир?..

Кенггина ҳовлининг четида шогирдлардан бири қўлида обдаста елкасида сочиқ билан хизмат қиларди. Дарвозадан кирганларни пир, устод ва тариқат биродарлари қўл қовуштирганча кутиб олишарди:

– Оллоҳни йўлига! Оллоҳни йўлига ... Хуш келибдилар!.. Хуш келибдилар!..

Кўп фурсат ўтмай, ҳовли футувват аҳлига тўлди. Одамларнинг ичида турли ёшдагилари бор эди. Барча ичкарига белбоғ боғлаш мажлиси – ахийлар сафига қабул қилиш маросими ўтадиган каттагина хонага йўналди. Шом ўқилди.

Хонанинг тўрисида эғнига оқ хирқа ташлаган хонзода Абулмаолий пирлик мартабасида ўлтирарди. Бошига оқ кулоҳ кийиб олган, қўлида, одатдагидек, гулдор тасбиҳ кўзга ташланарди.

Ахий Жаббор кириши билан салом берди. Пир жавонмардликнинг оқ, яшил, зангори, тупроқранг либослари ичида доим оқ рангисини танларди. Оқ либос унинг ўртадан пастроқ бўйини узунроқ, юмалоқ гавдасини ихчамроқ қилиб кўрсатарди.

Жавонмардликда барча рангларнинг маъноси бор. Оқ – кундуз кунни рангидир, дили ёруғ, мунав-

вар жамоаникидир, бу жамоа аъзоларининг кўкси қора ниятлардан холи, гарду ғуборлардан покдур. Кулоҳнинг оқ ранги эса она сутига ишорадир, бундай кулоҳни кийган киши ўзини сут каби покиза сезғай, гўдак янглиғ шаҳвоний ҳирсу ҳаваслардан йироқ тутғай...

– Азизлар! – издиҳомга юзланди пир Абулмаолий, унинг ингичка овози жаранглаб эшитилди. – Бир ҳафта олдин ушбу мажлисга Пир, Устод ҳамда тариқат биродарлари ҳозир бўлишлари буюрилғон эрди... Ё, аҳад!

– Қазога тайёр бандадек хузурингиздамиз, пирим! – деди Устод, бўйи пастакдан келган, елкасига оқ ҳирқа ташлаган чўққи соқол одам.

– Бале!

Йиғилганлар: »Бале!», »Бале!», «Бале-е-е!» – деб юбордилар.

Амир Темурнинг Жетага биринчи юриши даврида Қаросмон деган жойда хонзода Абулмаолий шайтон васвасасига учиб, Шибирғон ҳокими Зиндачашм опардийнинг Хуросон салтанати қураман, деган ҳавойи гапларига ишониб, Соҳибқиронга қарши муҳолифат яловини тутганлар сафига кўшилиб қолди. Муҳолифатчилар Амир Темур жонига қасд қилишни дилга тугдилар, шикор пайтида гўё ғафлатда билмасдан камонга нишон этмоқчи эдилар, бироқ фитна очилиб, ҳамма қатнашчилар жазосини олди.

Соҳибқирон хонзода Абулмаолийга такаллуф кўргизиб ўлтирмади: «Аҳли байтга ҳамиша давлатхоҳ эрурмен. Сен саййидсен, бас, бу жиҳатдин гуноҳингдин кечдум. Аммо Турон элида турмағайсен. Юртдан чиқиб кет, ёки ҳаж сафари тадорикини қил!»

Абулмаолий бир йил риёзат чекиб ҳаж сафарини адо этди. Бағдодда яшар экан, ўйлаб-ўйлаб, Мир Саййид Барака жанобларига мактуб битди,

унда расулulloҳ авлодлари атайлаб айб ишга қўл урмайдилар, балки кенгфеъл эканларидан ҳаммага ишонаверганларидан, нопок кишиларга билмай қўшилиб қоладилар, шул сабабдан гуноҳимни Соҳибқирондан сўраб, кафилликка олсунлар, деб қаттиқ ўтинди. Кечиримли Амир Темур Кўрагондан беадад миннатдорлигини алоҳида таъкидлаб, саййидлиги туфайли ҳеч қаерда хорликка юз бурмаслигини, ҳар қайда ҳам бандасига ризқни худо беришини, аммо ҳасби ҳол дафтарида, «қувилди», деган тавқи ланъат битилиши Рисолатпаноҳ авлодлари шаънига номуносиб эканини айтиб, мамлакатга қайтиш хоҳиши борлигини, агар қайтса, мутлоқ салтанат ишларига аралашмаслигини, ҳеч қандай муҳолифатга қўшилмаслигини, қолган умрини фақат яратганга ибодатда-ю Соҳибқиронга дуода ўтказишини алоҳида урғулади...

Хумоюн ўрдудан ижозат олинди, ҳатто мамлакатга қайтган Абулмаолий, келибоқ Хоразм юришида қатнашди ҳам. Зукко кишилар бу қадамни, хонзодани олий даргоҳ томонидан кечирилгани қатъий эканини билдиргувчи далил ўрнида, гуноҳлардан батамом фориғ бўлгани аломати сифатида қабул этдилар.

Шундай эса-да, хиёнат у саргардонликлардан кейин яна Соҳибқирон кўз ўнгида ҳеч нарса юз бермагандай юраверишга Абулмаолийнинг бети чидамади, у табиатан андишали одам бўлиб, кейинроқ бутунлай орқа-олдини ўйлаб қадам босадиган одат чиқарди.

Яхшиси, тавба-тазарру тожини кийиб, футувват белбоғини белига боғлайди-да, пирлик ҳирқасини кияди... Бунинг учун, айрича садоқат кўргизмоқчи бўлибми, Шаҳрисабзни танлади, Шайх Шамсиддин Кулол қабри ёнидаги хонақоҳда истиқомат қила бошлади. У Самарқанд ахийлари йиғиладиган кунларда доим ўша ёққа ташриф буюрарди.

Пирнинг ёнидаги футувват соҳибларидан бири шогирдларга буюрди:

– Дарҳол пир учун жойнамоз ҳозирлансун!

Жойнамоз ёзилди. Унинг чап томонига ёнма-ён белбоғ гиламчаси ҳам тўшалди. Ҳар икки жойнамознинг учлари бир-бирига тегиб турарди. Пир жойнамозга чиқиб ўтирди, Устод унинг рўбарўсида чўкка тушди. Икки тариқат биродари, аллақачон беллари футувват, яъни вафо белбоғи билан боғланган ахийлар – уларнинг бири Амир Шохмалик эди, – Устоднинг чап томонига жойлашдилар.

Кўпдан бери қалбан футувват соҳиби Амир Шохмалик ахийлар уюшмасининг аъзоси саналарди, борди-ю уюшмага кирмаганда ҳам, уни чинакам ахий дейиш мумкин, деб ҳисобларди Ахий Жаббор баҳодир. Амир Шохмалик саройда ҳам, катта-кичик олдида ҳам ўзининг ҳар бир қадами билан худди шундай инсон эканини, хулку одобда паҳлавонлик аҳду вафоси қоидаларини пухта эгаллаганини намоиш этарди. Ахий Жаббор уни яхши биларди, кўнглида аллақандай ғурур туйди. Ҳа, инсон руhini ўзининг сарчашмаси деб билган ахийлик, жавонмардлик илми ҳар қандай соҳибкарамни ўзига жалб эта олади. Ахир кўнгиллар кўзи бу илмдан ёруғдир, вужуду жон боғи унинг билан чаманга айлангусидир.

Баланд бўйли шогирд косада сув билан бир чимдим оқ туз, иккинчиси беш пиликли чироқ келтирди, барини жойнамозга қўйдилар. Пир ичида қандайдир дуо ўқигач, чироқни ёқишларини буюрди ва Устодга ишора берди.

Устод нарида турган жавонмардликка кирмоқчи шогирд – уни халифа ҳам дейдилар, – Ахий Жаббор баҳодирга уқтира бошлади:

– Эй, халифа! Эй, фарзанд! Аҳдимизни қабул айлаб, ҳалқамизга кирмакчисан... Вафо белбоғини бакувват белингга боғламакчисан! Илоҳи, ниятла-

ринга еткурсун! Ортиқ шайтон васвасасига қулоқ осмағайсан, макруҳ нарсаларга илик чўзмағайсан!

Баҳодир دادил эди:

– Иншооллоҳ, ҳалқангизга кирдим, ортиқ хилоф ишга йўл қўймасман! Аҳд қилдим, аҳд қилдим!

– Ё, аҳад! Оллоҳу акбар! – деди пир мамнун.

– Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар! – қабалида такбир сўзлари хонани тўлдирди.

– Эй футувват соҳиблари! Тариқат аҳдномаси қайсидур, деб сўрасалар, – жамоатга юзланди пир, – Аҳднома шогирднинг мана шундай шохидлик учун йиғилгонлар кўз ўнгида фатийлик мақомини олмоғи, яъни жавонмардлар ҳалқасига кирмоғидир, деб жавоб берингизлар!

– Жавонмардлар ҳалқасига кирмоғидир!

– Жавонмардлар ҳалқасига кирмоғидир!

Халифага жавонмардлик шартларини таништиришни хонзода Абулмаолий бошлаб берди:

– Фақат ахий ва жавонмардларга эрмас, умуман кимсага бахиллик ва кибру ҳавони, ҳасад ва ёмонликни раво кўрмағайсан!

– Алҳамдулиллоҳ, раво кўрмағайман! – қўли кўксида таъзим этди Ахий Жаббор.

– Омонатга хиёнат қилмағайсан!

– Қилмағайман!

– Ҳар нарсада инсоф чизигидан чиқмағайсан!

– Чиқмағайман!

– Ноқобил кишилар устидан қулмасликка онт ичғайсан!

– Онт ичғайман!

– Ўзгалардан нечоғлик озору қаттиқлик тортсанг-да, чидағайсан!

– Чидағайман!

«Бале!», «Бале!» сўзлари янгради.

– Уч сўз айтурман: ҳамиша хизматга тайёр тургайсан, ҳурмат ила ўлтиргайсан, ҳиммат ила гапиргайсан! – деди пирдан кейин сўз олган Устод...

– Алҳамдулиллоҳ, ҳамиша хизматга тайёр тургайман, ҳурмат ила ўлтиргайман, ҳиммат ила гапиргайман! – такрорлади Ахий Жаббор.

– Мўътабар китобларда битилмишки, – сўз олди яна пир. – Белбоғни боғлаш ва ечишда чуқур маънолар яшириндур. Боғладиган нарсалардан сўз очаман. Энг аввал кўзни гуноҳ нарсалардан юмғил, иккинчи – қулоқни эшитиш ножоиз нарсалардан беркитғил, учинчи – кўксингни ҳасад ва кина-қудуратдан сақлағил, тўртинчи – хотирангни беҳуда фикрлардан озод айлағил... Белбоғ ечилганда очиладиган нарсалар... Энг аввал – эшикни, дастурхонни меҳмон учун очғил, Оллоҳу таоло ҳамдида сўзни равон этғил, одамлар билан мулоқотда очикчеҳрали бўлғил, хайру савоб ишлар учун қадамингни шаҳдам этғил...

Ахий Жаббор баҳодир ҳар бир маъно поёнига етганда, «Розиман» дегандай, бош тебратиб қўярди.

– Эй фарзанд! Жавонмардликнинг энг улуғ шартларидан бири даставвал ўзингни эмас, ўзингдан кўра муҳтожни ўйлаш эканини ёдингда сақлағил... – давом этди пир. – Шундай кишилар борасинда, каломуллода дейилмишки, ўзларида эҳтиёж бўлса-да, ўзларини қўйиб ўзгаларни ийсорихтиёр қилурлар, деб... Бухоролик ҳаким Абу Зайд балхлик бир йигит билан учрашгани ҳақида бундай ҳикоя сўйлаган экан:

«Йигит мендан сўради: «Зухду тақволарингиздан сўзлангиз!», «Зухду тақволаримиз?.. Топсак еймиз, топмасак сабр этагини тутамиз...»

У қулди:

«Бизда Балхнинг итлари шундай қилишади, биз эса топмасак сабр айлаймиз, топсак, ўзимиздан муҳтожларга берамиз...» Бас, ўзингни эмас, ўзгалар эҳтиёжини азиз тутғил!

– Ўзимни эмас, ўзгалар эҳтиёжини азиз тутғойман! – қаттиқ таъсирланган Ахий Жабборнинг овози баланд чиқди.

Устод ўрнидан турди-да, Ахий Жабборни ўзининг чап томонига ўтказди, шу ҳолатда пирга рўбарў келдилар. Хонзода Абулмаолий Ахий Жабборнинг қўлини олиб, буюрди:

– Тавбага юз бур!

– Эй парвардигор, билиб-билмай қилган гуноҳларимни ўзинг мағфират айлағайсан! Тавбамни қабул этгайсан!

– Оллоҳ мағфират айласун! – дуога қўл кўтарди пир.

– Оллоҳ мағфират айласун! Тавбасини қабул қилсун! – гувиллади хона...

Пир оқ рангли белбоғни Ахий Жаббор елкасидан тушириб чап қўлига олди, кейин гиламнинг ўртасига қўйди-да, хутба ўқишга киришди:

– Аузу биллоҳийна шайтонир-ражийм, бисмиллоҳир раҳмонийр раҳийм... Беадад шукроналар айтмак, адоғи йўқ ҳамду санолар ўқумақ ул раҳмону раҳим, жаббору ғаффор, кабиру карим зул-жалол абадийсифат ҳазрат шаънигагина шойишадур. У – азалийдур, аммо азалийлигининг поёни йўқ, у – абадийдир, абадийлигига ҳадду санок қани. у ҳеч кимнинг, ҳеч нарсанинг ёрдамисиз йўқдан бёр айлағувчидир. Дийдалар боқадурлар, бироқ унинг зоти жамолини кўра олмайдурлар, воизлар тили васф айламакка киришурлар, лекин қурбн келмай лол қолурлар. Оллоҳ таолодан бошқа илоҳ йўқ! Ло илоҳа илаллоҳу валлоҳу акбар! Коинотнинг тожи сифатида яратилгон бандаси ҳар он бировларга яхшилик қилиб чарчамаслиги, эҳтиёжмандларга ёрдам қўлини чўзмоғи, ўзида борини бошқалар билан баҳам кўрмоғи, дўсту биродарлар ор-номусини шаънини ҳимоя айламоғи лозим...

Хонзода Абулмаолий бироз тин олди, кейин давом этди:

– Турон элининг жавонмардлари, иншооллоҳ ана шу қоидаларга амал қилурлар. Ё, Аҳад!.. Бун-

дан тўрт юз йиллар аввал юртимизга келгон араб алломаси Абулқосим ибн Ҳавқал ўз китобида бундоқ нақш этибдур: «Мовароуннаҳр халқининг жавонмарддиги даражаси жуда юксакдир, улар ўзларини худди бир ҳовли-боғда яшаётгандай тутурлар. Қай бири бошқаси хонадонига ташриф буюрса, ўзини худди ўз уйига киргандай ҳис этур. Бағоят меҳмондўстдурлар, тунда келадурган меҳмондан асло хижолат чекмайдурлар. Меҳмонни танимасалар-да, ҳеч бир тўлов-мукофот тиламай, меҳмоннавозлик айлаюрлар...»

Хонзода Абулмаолий, сўзим атрофдагиларга қандай таъсир қиляпти экан, дегандай тевааракка назар ташлади. Барча унинг сўзларини жон-қулоқ бўлиб тинглаётганларига амин бўлгач, деди:

– Ё, Аҳад! Бас, дуога қўл очурмиз, илоҳи, омин! Етти иқлим шаҳаншоҳи, хоқонлар хоқони, сарварлар сарвари, Турон султони Абулмансур Абулмузаффар Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари улуғ мамлакат маснадида барқарору бардавом даврон сурсунлар! Ҳазратларини Оллоҳ ҳамиша ўз хифзу ҳимоясида сақласун! Жаннатмакон Турон юрти эмну омон бўлсун! Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!

– Оллоҳу акбар!

Хутба тугагач, Устод иккала қўлини белбоғ остидан ўтказишдан олдин, ўнг қўли қорамалдоғини¹ шогирд қорамалдоғига теккизди. Фурсатдан истифода айлаб, аллақандай таважжухда баҳодир қулоғига лозиму лобид сўзларни айтди ва белбоғни шогирд белига боғлай бошлади. Биринчи тугунни шохимардонлар номига бағишлади, иккинчи тугун Устод шаънига қаратилди, учинчиси – шогирд номига...

– Уларнинг яна бошқа маъноси – биринчиси – аҳд, иккинчиси – байъат, ваъда, учинчиси – васият,

¹ Қорамалдоқ – «кўрсаткич» бармоқ номи.

вафо... – тутунларга ишора қиларкан деди Устод ва жойнамаздан уч қадам ортга чекинди.

Мажлис аҳлига аввал бир чимдим туз солинган сувдан тарқатилди, сўнг ёғ, хурмо ва нондан махсус тайёрланган хуфия ҳалводан улашилди. Олганлар: «Насиба!», »Насиба-да!», «Етказганига шукр!..» дердилар. Ахий Жаббор баҳодир бу нарсаларнинг ҳар бири чуқур маъноларга эга эканлигини дилдан туйрди.

Барча уни қутлашга турди.

Мажлисдан сўнг бир неча кун ўтгач, Кўксарой олдида Ахий Жаббор баҳодир Амир Шоҳмаликка дуч келиб қолди ва зиёрат этишга шошилди. Нуфузли амир Ҳумоюн ўрдудан юкланган вазифани ўринлатгани ҳали ҳам дориломонликқа эришилмаган Хоразмга бориб келиш ҳаракатида юарди.

Аввалларданоқ бу амир Ахий Жаббор кўзига негадир бошқача кўринарди. Энди-ку, тушунди, у чиндан ҳам камтар, синиқдил, ўзини эмас ўзгани ўйлагувчи ахий инсон, жавонмард қалб эгаси, суянса суянадиган киши экан. Ахий Жаббор сўради:

– Муҳтарам амир жаноблари! Дийдорлашганимиз айни муддао бўлди! Узримни қабул айлангиз... Белбоғ боғлашга доир маъноларни яхшироқ англаб олмақчи, дилимга солмақчи эрдим...

– Сўрасунлар, баҳодир жаноблари! – деди самимий амир, куюқ қошлари қовоқларига ёприлганидан унинг суҳбатга диққат билан қараётибди, деб тушуниш мумкин эди.

– Косада сув билан оқ туз келтирдилар... Маъноси нима экан?

– Ахийлар, жавонмардлар аҳлининг ҳамиша сув сингари софдил ва тиниқ идрокли бўлишлари ҳамда туз ҳақиға амал қилишларига ишорадур. Ақли қосирим яна дерки, туз билан сув дунё деганларининг тимсолидур, шўрни ичган бирлан қонмайдур киши, боз ташналиги ортадур... Шу са-

бабдан оз-оз ичурлар. Дунёга ҳам тўйиш қийин, шу сабабдан озига қаноат мақбул йўлдур, деган тушунчага ишорадир, баҳодир жаноблари.

– Маъноси чуқур экан... Нега шогирдни ўнг томонга ўтказадурлар?

– Ростлик удуми бу. Токи шогирд белини ҳою ҳавасга эмас, балки ростдан ҳам фидойилик йўлида боғлаганини тушуниб етсун.

– Устод жойнамоздан уч қадам ортга чекиндилар...

– Ҳа, уч қадам... Тимсолий қадамлар. Биринчи қадам нафс устига қўйилди, билурсизки, нафсга жиҳод қилмак ахийлик, жавонмардликнинг улғу шартларидандур, иккинчиси – шайтони лаъин юзига ташланди, чунки ақлдан оздирадурган баттолни эзиб ташламак лозим, учинчиси – бойлигу молу дунёга... Токи дунёниниг ўткинчи моли оёқ учида кўринсун, деб... Уларни мағлуб этмак керак, ҳам зоҳирда, ҳам ботинда...

– Беш пиликли чироқнинг маъносини тушунолмай қолдим...

– Кўнгил шамчироғини ишқу муҳаббат ила ёқишга ишорадур, шуълаларидан токи вужуд олами нурафшон бўлсун...

«Вужуд олами нурафшон бўлсун...» – пичирлайди Ахий Жаббор баҳодир ҳар сафар ўша кунларни эслаганида...

У замонлар келиб, бутун олам жавонмардлару ахийлар жамоасига айланади, деб ишонади.

II

Кажава рўмолли момо Тўхтамишхон элчиларига рост айтганиди, бир ҳафтадирки, Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад жалойир Табризни эгаллаб турарди.

Ироқи Ажам ва Эрон музофотларида нуфузли ҳукмдорлардан ҳисобланган жалойирлар подшоҳи Султон Увайс ибн Шайх Ҳасан вафотидан ке-

йин унинг ўғли Султон Ҳусайн укаси, Басрада бир муддат ҳокимлик қилиб турган Султон Аҳмаднинг кўзини куйдириб салтанат тахтига минди.

Айтишларича, Султон Увайс ўлими олдидан туш кўрибди, унда оқ ҳирқали одам: «Ёвузлигинг, шафқатсизлигинг, бераҳмлигинг учун тавба қилиб қол, қирқ кундан кейин ўласан!» деганмиш. Даҳшатга тушган подшо Бағдоднинг жомеъ масжидида минбарга чиқиб, қилмишлари учун тавба айлаб, жамоадан узр сўраганмиш...

Ўзини жалойирлар давлатининг асил вориси деб ҳисоблаган уздабурро Султон Аҳмад акаси Султон Ҳусайннинг тахтни эгаллаб олганидан ичи ёниб кетди, пайт пойлаб, милодий 1382 йилда пинҳона йўллар билан уни қатл этдирди ва комронлик курсисига ўлтирди.

Янги ҳукмдор таомилга кўра пойтахт шаҳар Бағдодга кўчиб ўтди. Пойтахт пойтахтлик мавқени кўлдан бермасди. Аммо Султон Аҳмад жалойирнинг негадир Бағдоддан кўнгли совуб, Табризга меҳри ортгандек туюларди. Бир чеккаси, унга отаси Табриз ҳокимлигини берган, ҳукмдор сифатида Табриз унинг «кўз очиб кўргани» эди.

Бир неча кундирки, Давлатхона олий меҳмонлар билан гавжум... Бу ерда базми жамшид давом этмоқда. Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойир таклифига биноан Маранддан Қорақўюнлилар қабиласи ҳукмдори Амир Қора Юсуф Табризга келган.

Икки қудратли ҳукмдор кунчиқиш томондан ёпридаётган катта хавф – Турон қўшинига қарши бирлашиб курашиш ҳақида кенгашиб олишмоқчи, зарурат туғилса, улуғ давлатларга элчилар юборишмоқчи...

Деворлари бемисл гўзал нақшланган кенг-мўлгина меҳмонхона тўридаги тўкин дастурхон бошида саккиз қават заррин тўшақлар солинганди.

Юзларини соқол босган, баланд бўйли, бақувват бир киши нозик попукли ипак ёстиқларга суянганча ёнбошлаб ётарди. Бу Амир Қора Юсуф эди. У чимирилиб гапирса, қашқалдоқники сингари қизғиш-қўнғир кўзлари қалин қошлари пинжигача яшриниб оларди. Зиёфатнинг олиймақом даражаси, дастурхондаги турфа хил лаззатли таомлар, нозли ва гўзал раққосаларнинг хиромон ўйинлари-ю, муғаннийларнинг латиф овозлари ҳам кўнгиллардаги хижилликни ёза олмаётганга ўхшарди.

– Тўғри, тўғри айтасиз... Лекин, гапириш ҳам керак-да... Агар Темурланг ёнига борсак, хор бўлганимиз шулдир, буни яхши тушуниб олайлик, Юсуфбек жаноблари! – деди сархуш Султон Аҳмад жалойир.

Бундан олти йиллар муқаддам, уч йиллик юриш вақтида Амир Темурдан ҳайиққан Султон Аҳмад жалойир Бағдодни ғанимлар қўлида қолдириб, паноҳ истаб, Табриз ҳокими Амир Қора Юсуф ҳузурига қочиб борди. Ҳокимнинг ўзи ҳам энди жуфтакни ростлайман деб турган экан. Ўшанда Султон Аҳмад жалойир Миср султони Барқук ҳузурига йўл олди, Амир Қора Юсуф эса Румга Боязид Йилдирим пойтахтига қараб жўнади.

– Йўқ, йўқ, жалойир жаноблари! Кўнглингизни тўқ тутингиз, ҳеч қачон ўша оқсоқнинг олдига бош эгиб бормаганман, бормайман ҳам! – жавоб қилди Амир Қора Юсуф кескин оҳангда. – Мен-а! Мен!.. Мен, анови Арзинжон ҳокими Тахуртанга ўхшаб, қиззини с...й, ҳезалак эмасман, бориб душманининг кетини ялагани! Ёки Ширвон ҳокими Шайх Иброҳим Дарбандий каби кўрқоқ, латта эмасманки, ўша оқсоқнинг олдига бориб ер искагани! Заррин чопонларга ўралиб кимсанинг олдида тикка тургандан кўра, йиртиқ чопонимда ерда ўлтирганим созроқ... Мени Амир Қора Юсуф дейдилар!

Амир Қора Юсуф ўмганини ёстикдан кўтарди, унча катта бўлмаган кўзларига соя ташлаб турган қалин қошларини чимирганча, Султон Аҳмад жалойирга тикилди.

Жалойирийлар билан қорақуюнлилар сардорлари тақдир тақозосига кўра, бир-бирига суянишни ишташган айёр, аммо пайт топилса, панд беришга ҳамиша тайёр душманлар эдилар. Бир-бирига ишонишмас, аммо бир-бирига доим муҳтож... Ҳар иккиси ҳам пинҳона Форсу Ироқ ва Озарбайжонда ягона қудратли подшо мартабасига эришишни кўнгилга туккаңдилар. Бироқ ногаҳонда катта хавф бостириб келса, ҳар икки ҳукмдор ҳам ялакат мағиздай бирлашиб кета олардилар. Бунга ҳеч ким ҳайрон қолмас, ажабланмасди ҳам. Уларни кутатган донишмандлар ўзаро суҳбатларда шундай фикрлардилар:

«Битта эрнинг қўл остида икки хотиннинг иттифоқда яшаши камдан-кам учрайдиган ҳодисадир, бир кунмас-бир кун ўрталарида албатта фасод иш рўй беради. Ҳадисларда ҳам минглаб бевабечораларнинг бир кўрпага кириб тинч ухлашлари мумкинлиги-ю аммо икки ҳукмдорнинг оламга сиғмаслиги нақл қилинади. Ахир ҳеч замонда икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнаганми?..»

Султон Аҳмад жалойир билан Амир Қора Юсуф ана шундай «кўчқор»лар сирасига кирарди.

Ўрта бўйли, бўла, ясси бурни япалоқ юзига ёйилиб тушган, қовоқлари кенг, қуюқ қошлари бир-бирига туташиб кетган, соқол-мўйлаби ҳамиша калта қирқилганидан ёшига нисбатан навқирон кўринадиган, элликлардан ошган Султон Аҳмад жалойир, зоҳиран истараси иссиқ, ботинан фосиқ ва бешафқат киши эди.

Жалойирлар ҳукмдори мийиғида билинар-билимас жилмаяр экан, ичида: «Ўх-хў, шахтинг балаңд-ку, жүражон!» деб қўйди. Султон Аҳмад

жалойир тақдирда пайтлар келиб мана шу қаршисида ўлтирган одамнинг қўлида минг азобда ўлдирилиши ёзилганини хаёлига ҳам келтирмасди. У ўсмоқчилаб сўради:

– Қўрқоқ бўлмасалар, нега дамба-дам Румга қараб от сурадилар?

– Қўрқоқ эмасман, деб яна айтаман! Фақат тан олмай илож йўқ, оқсоққа тенг келиш қийин, унинг лашкари кўп, лашкари... Саваш қурганда уста бўлиш керак, кутилмаганда шабихун¹ уриб, талофат етказиб шу заҳотиёқ куюндай қочиб қолиш керак... – Амир Қора Юсуфнинг овозида аввалги шиддат сезилмади. – Ёниб турган оловга ўзни урмоқ нодоннинг иши-ку! Шунинг учун ҳам бирлашайлик, деб куйиб-ёнаман... Бирлашайлик, бир мушт тушадиган жойга икки мушт тушса, тезроқ муродимизга етгаймиз... Яқинда Мозандаронда турган Темурланг устига бостириб бормоқчи эдик, овоза ҳам тарқатдик, аммо Шоҳ Мансур ваъдасига вафо қилмади... Келмади.

– Иккимиз, ҳатто Шоҳ Мансур билан бирлашганимизда ҳам иш битмайди, Юсуфбек жаноблари... Ит бўл, куш бўл – кўп бўл, деганлар.... – мазахнамо тиржайганча Амир Қора Юсуфга тикилди Султон Аҳмад жалойир.

«Асли сенга ўхшаган, гоҳ Бағдодга ёки Табризга, гоҳ эса Марандга бостириб кирадиган, на давлатга, на пойтахтга эга, бедананинг уйи йўқ, қайга борса – битбилдик, деб юрадиганларга муҳтожлигим йўқ-ку, – деган уй кечди Султон Аҳмад жалойир хаёлидан, – чорасизлигимдан сен билан қаймоқлашаман, холос...»

Амир Қора Юсуф ичида гижиниб қўйди-ю сездирмай давом этди:

– Жалойир жаноблари тўғри дедилар... Тан олмай иложим йўқ... Анови ашаддий душманла-

¹ Шабихун (форсча) – тунда тусатдан қилинган ҳужум.

римиз музаффарийлар, оққўюнли туркманларни кўрингиз! Ҳаммаси пароканда... Бирлашиш ҳақида сўз йўқ! Лекин барибир, Шоҳ Мансур кал бўлса ҳам боши ишлайди, тўнғизди боласи!.. Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин-чи, ғирт аҳмоқ, бир қоп гўшт... Э, қозилигингда туравермайсанми! Худди хотинларга ўхшайди, бурнидан нарини кўрмайди, бир гапга кўнмайди. Мозандаронни шериман, деб гердайиб юрган мучали аслида сичқон Астро-бод ҳокими баччавоз амир Вали-чи, ердан хасни олиб ташлашга қурби етмаслигини билади-ю, тоғни кўпориб ташлайман, деб чирангани чиранган... – Амир Қора Юсуф тиржайди. – Аммо бекор ўлтирмаслигимиз керак, жалойир жаноблари, ҳеч бирига ишонмайлик! Мана шундай ўзимни ўтга-чўққа уриб юрибман... Келганим боиси ҳам шу... Ҳа!..

Амир Қора Юсуфнинг амир Валини баччавоз дегани Султон Аҳмад жалойирга тегиб кетди. Қорақўюнли сардор буни билиб айтдими, билмай дедими? У ясси бурниннинг тепаси қичишганини сезди, бу жаҳли чиқиб, асабийлаша бошлагани аломати эди.

Ироқ ҳукмдори, ҳарами тўла жононлар, шунга қарамай, Абулшароб деган бежирим бир бачча ҳам тутади, беш юз йиллар олдин яшаган машҳур Халаб подшоси Сайфуддавллага ўхшатиб, ўз баччасини ожиза исми билан «Сомил» деб атаган... Сомил – иккиланиб ҳаракат қилгувчи маъносини берарди – ҳар ҳаракатида иккиланиб куйдириб ёндирарди.

Сомилнинг кўрку хуснидан бошқа, яна бир қанча фазилатлари ҳам бор эди. У арабча, туркча, форсча ва юнонча билар, ҳар тилда бирдай хусравона эртақлар сўйлай олар, ғазаллар ўқир, арабча дилтортар ашулалар айтар, муқомни қотириб рақсга тушар, шу туришида мўъжиза деғулик бир балойи офатнинг ўзгинасийди. Султон Аҳмад жа-

лойир Сомилга қаттиқ меҳр қўйган, сафарга борганда ҳам, пойтахтда ҳам эрта-ю кеч ундан ажралмасди.

Султон Аҳмад жалойирнинг Табризга келишидан бир ой аввал нохуш ҳодиса юз бериб, Ироқ хукмдорининг дунёси қоронғу бўлди.

Кутилмаганда... Сомил йўқолиб қолди!

Дажла бўйида жойлашганига қарамай, Бағдодда кишилар жазирама иссиқдан жон сақлаб кечалари эшик-дарчаларни очиб ухлардилар. Ҳарамда ётган Султон Аҳмад жалойир эрталаб уйғониб, одатдагидек, Сомилдан ашула эшитмоқчийди, суюкли баччасини тополмади. Саройда тўполон кўтарилди. Каттадан-кичик қидиришга тушди, Сомил ерда ҳам, осмонда ҳам йўқ эди.

Дарёни ёқалаб излаб юрганлар ногаҳон соҳилда оқариб кўринган гулдор жиякли яктак-лозимни топиб олдилар. Дарҳол танидилар: Сомил шундай кийим киярди, иссиққа чидамай ечиниб, Дажлада чўмилгани аниқ!.. Тинтув бошланди. Қўққисдан нам қирғоқда сув томонга тушган оёқ изларини илғашди. Демак, Сомил муздек тўлқинлар бағрида роҳатланишни истаган, бироқ гирдобга тушиб чиқолмай, чўкиб кетган...

Қидириш бефойдалигини билишиб, афсуснадоматда Сомилнинг оппоқ яктак-лозимини олиб, саройга қайтдилар. Султон Аҳмад жалойир чорасиз эди... Дажла дарёсида «ғарқ бўлган» Сомил эса, бир неча кундан кейин Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин саройида буй кўргизди.

Табиатан фосиқ Сивас ҳокими Қози Бурҳониддин Бағдодда меҳмонда эканида, Султон Аҳмад жалойир бир эҳтиётсиз иш қилиб қўйди – мақтаниш учунми, Сомилга дастурхон атрофида ашула айтишни, кейин рақсга тушишни буюрди.

Хуш овозу хушсурат бачча меҳмонга бирам ёқиб тушдики, қайтганидан кейин кечалари уйқу-

си қочди, аста-аста Сомилнинг ўз саройида завқу сафо бағишлаб хиромон айлаб юришларини истаб ҳаприқаркан, уни қўлга киритишни ўйлай бошлади. Хуфиёна юборилган элчи Сомил билан сўзлашиб, кўп совға-ю ҳадялар инъом этди, алдаб-авраб баччани оғдириш бобида кўп уддабурон эканини кўрсатди. Қачон жўнаш ҳақида битишиб олдилар. Сомил айтилган куни Султон Аҳмад жалойирнинг қаттиқ уйқуда эканига ишонч ҳосил қилгач, охиста саройдан чиқди, дарё ҳам узок эмасди. У чўмилган киши бўлиб, кийимини ечиб дарё бўйига ташлади, лойда атай излар қолдириб, дарёга ўзини урди, шўнғиганча сузиб ўтиб, нариги қирғоқда кутиб турган кишиларга қўшилди...

– Астробод ҳокимини мучали сичқон дейсиз... Гап мучалда эканму?.. – заҳархандалик билан сўради Султон Аҳмад жалойир. – Ана, Темурланг-ни мучали ҳам сичқон! Ўзлариники йўлбарс, аммо етти йил аввал Табризни ташлаб қуёнмучалдай қочдилар-ку?.. Биров мучал суриштирдиму?..

Султон Аҳмад жалойир шошилмасдан ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапирарди. Амир Қора Юсуф суҳбатдоши сўзларида мантиқ кучлилигини кўриб: «Қочган бир менму?... Қочган бир менму?...» дейишдан нари ўтолмади.

Ироқ ҳокими давом этди:

– Яна бекор ўлтирмаслик ҳақида гапирадилар... Ўзимни ўтга-чўққа урдим, деб лоф урадилар. Бекор ўлтирмаган бир ўзлариму?.. Қаттол душман келаётганини билиб, сизнинг хабарингиз йўқ, Юсуфбек жаноблари, – икки томонга Миср султони Малик Барқуқ билан Рум қайсари Йилдирим Боязидга элчилар жўнатдим, хокисорлик билан мактублар битдим. Кейин Олтин Ўрда хони Тўхтамишхонга алоҳида чопар юбордим. Чунки у ҳам оқсоқдан мушт еган... Мушт еган жойи ҳали ҳам билдириб туради. Хо-хо-хо... Мактубларда Турон хони Султон

Маҳмудхон имзоси билан элчилар пўписали хатлар олиб келгани, Султон Маҳмудхон билан Темурланг номини хутбада қўшиб айттиришим кераклиги ҳақида ёздим...

– Нима-нима?! Хутбада Темурланг номини қўшиб айттирилсин?.. Шунга кўндингизму? А, кўндингизму?.. – сўради жон ҳолатда Амир Қора Юсуф, у чимирилган қалин қошлари тагига яшринган кўзларини дам жалойирга тикар, дам ерга қарарди. – Хайрият... Ҳм-м... Аммо, қиззини с...й, Тўхтамишхонга элчи юбориб яхши қибсиз...

– ...Тангани ҳам шу номларни қўшиб зарб этилсун, деган... Аввал уларнинг оти ёзилсин, кейин меники... эмиш.

Амир Қора Юсуф энди жойида чўккалаб олди.

– Уни қаранг! Уни қаранг!.. Ия!.. Ундан кўра, кетимизни қилиб турақолайлик! Ха-ха-ха!

– Э-э!.. Ўтирсинлар, амир жаноблари! Қуруқ туришдан нима фойда?.. – Амир Қора Юсуфни гапиришга қўймади гижинган Султон Аҳмад жалойир. Унинг сўзларида билинар-билинемас жеркиш оҳанглари сезилди. – Ҳуда-беҳуда ғазабланиш, бир-бировимизга заҳар сочиш не даркор?.. Тўфондай офат бостириб келаётибди ахир!..

– Биладан, жалойир жаноблари, биладан... Бу ерда нега ўлтирибман ахир? – жиғи-бийрони чиқди Амир Қора Юсуфнинг. – Тўфондай офатлигини ҳеч ким билмаса ҳам, мана мен биладан... Ўн йил аввал Хуросон жангида Темурлангга қарши чиққан ёлғиз мен эдим! Ҳамма кўрқиб қочди, ҳамма қочди! Кўп жойда қақшатиб, не-не аскарларини аспаласопилинга жўнатган мен буладан-ку!.. Йўқ, денг-чи? Йўқ, денг-чи?.. Ажабо, мен бир қабила сардориман, у-чи, у ким? Ким?.. На Чингизхонга алоқаси бор, на бошқа, қабила бошлиғи ҳам эмас, қишлоқи бир амирнинг ўғли, холос! Қабила бошлиғи ҳам эмас! Ха-ха-ха!.. Ҳиротда Малик Гиёсиддинни хароб эт-

дими... Сал кам юз эллик йил ҳукм сурган давлатни илдизидан қуритдими... Тус, Калот, Фўшанж қалъалари вайронага айландими... Озарбайжон билан Гуржистон топталдими... Қазвин, Султонияни...

Амир Қора Юсуф ўзини тўхтата олмасди:

– Темурлангнинг қорақуюнлига ҳам, жалойирга ҳам тиш-тирноғи билан қарши эканини билурмисиз? – ўдағайлади у. – Сиз билан бизга кун бермайди, билдингизму? Ўша Хўжаңд ҳокими Амир Боязид жалойирни Туғлуқ Темурхонга чакиб ўлдиртирган ҳам шу! Сари Буға жалойирни сиғирмаган, Одилшоҳ жалойирни бадарға этган, Баҳром жалойирни...

– Шайх Нуриддин-чи, Сари Буға ўгли? Самарқандда саройда хизматда юрибди-ку?.. – гапни кесиб сўради Ироқ ҳокими. – Нуфузи баланд амирлардан...

– Шайх Нуриддин?.. – қошларини чимирди Амир Қора Юсуф. – Қиззини... Валади зино-ку!.. У отасига яхшилик қилмайдир, отасига! Оқсоқ унинг совунига кир ювмабдир! Кўради ҳали... Э-э-э... Ўйлайверсанг, дунёнинг бевафолигидан куйиб кетасан! Куйиб кетасан!..

Амир Қора Юсуф «Уф-ф!» деди-да, яна ўмганини ёстиққа берди.

– Ўзларини боссунлар, Юсуфбек жаноблари!.. – пичинг аралаш сўзланди Султон Аҳмад жалойир Амир Қора Юсуфни тинчлантиришга тиришиб. – Ўлган илонларни бошини қўзғашдан нима фойда? Ўтган ишга салавот... Бу ёғидан келинг. Темурланг ҳозир Шероз томонларга йўл олганмиш, деб эшитдим, ундан, албатта, Бағдодга ўтади, кейин Шомга... Ана шуни ўйлайлик.

Чиндан ҳам, икки ҳукмдор олдинда тўфондай офат билан тўқнашув муқаррарлигини билишарди.

– Лекин бу сафар баттол қуруқ кетмайди, албатта, бизларни туттиради, саккиз нимта қилдиради.

Буни эсингизда сақланг! Лекин аввал сизни тутади, кейин бизни...

Ироқ ҳокими палағда бир кайфиятда эди. Бир ёқда суюкли баччасидан айрилган, бошқа ёқда балойи қазо тепасида қиличини қайраб турибди...

– Туттиради?!.. – бақиргудай сўради Амир Қора Юсуф. – Бу ёқдагилар қараб турар эканми? Молга ўхшаб? Қўрқиб-писиб?.. Хо-хо-хо! Ўн минг чакмоқдай йигитим бор, ўн минг! Еру осмонни қовураман!.. Сичқон инини минг тангага оладир ҳали! Ўтган куни Рум қайсари Йилдирим Боязиддан элчи келди, у ёнимизда, биз билан бирга! Тўхтамишхондан ҳам хабарлар бор... Биламан, сизнинг ундан ўпкангиз бор... Бо-ор, бор! Йўқ, деманг! Олтин Ўрда хони беш йил аввал Табризни ғорат этган бўлса, бизларнинг-мас, анави балойи офат Темурлангнинг қасдидан шундай қилган. Буни англаш керак, жалойир жаноблари!

– Ёки... биз ҳам... – бу гапларни эшитмагандай сўзларди Султон Аҳмад жалойир. – Темурлангта бош эгиб борайликму? Латта Тахуртанга ўхшаб? Мажмағил Шайх Иброҳимга ўхшаб?..

Султон Аҳмад жалойирнинг кенг қовоқлари катта-катта очилган кўзларнинг тазйиқидан йўқолгудай кичрайиб кўринди.

– Нима-нима?.. Нима дедингиз?..

Амир Қора Юсуф «Қиззини..!» деганча жойида бир кўзголиб олди. Шунақа сўзларни ишлатиш, бетакаллуфлик умуман унинг одати эди. Бағдод ҳокими сезмагандай эжикилайверди:

– ...Бир йиллик хирож тўлайлик... Йўталсак ҳам Соҳибқирондан ижозат тилайлик. Нафас олсак ҳам валинеъматимиздан сўрайлик... Ғинг демасдан, бўйнидан боғланган сақдай эргашиб юрайлик... Ёт деса ётайлик, тур деса турайлик...

– Тўхтангиз! Нималар деяпсиз?! Ҳазиллашяпсизму, жалойир жаноблари? Э, ўша... – Амир Қора

Юсуф сўқинди. – Яна айтаман, билиб қўйсунлар, мени Амир Қора Юсуф дейдилар! Ҳеч қачон, ҳеч кимга бош эккан эмасман! Ўлсам ўламан, аммо бу б...ни емасман!..

Қаттиқ ҳаяжонга тушган Амир Қора Юсуф ўзини босолмасди, у жаҳл устида дилларни поропора қиладиган онту қасамларга юз бурди, ҳатто: «Тўрт хотиним ҳам уч талоқ бўлсин!», деб юборди...

Меҳмонхонада базми жамшид давом этар, гўзал раққосалар нозик хиром айлар, сеҳрли кўшиқлар янграр, аммо шу топда икки ҳукмдорга ҳеч қайсиси татимасди. Улар шу палла тор қафасга тушиб чорасизликда қолган, чиқишга уринаётган, ҳаракатлари бенаф кетаётганидан аламда бир-бирини тишлаб-тишлаб олаётган наърали қоплонларга ўхшардилар.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

I

Эрон сари йўл олган Умаршайх Мирзо вилоятга отланар экан, кўнглида бир армон тинчлик бермасди. Қундузча дарёси бўйида Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон сичқоннинг ини минг танга деб, жанг майдонидан урра қочиб қолди. Шундоқ ёнгинада турган ашадий ёвнинг эсон-омон қутилиб кетиши амирзоданинг катта гуноҳи, кечирилмас гуноҳи! Шу сабабдан, амирлару нўёнлар тутул, амирзодалар олдида ҳам юзи шувитдай... Иниси Мироншоҳ Мирзо, Амир Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Мирзо Алибек, Муҳаммадбек ибн Мусо ва бошқа амирлар суҳбат қурганларида, имкон топилди дегунча, Умаршайх Мирзонинг Олтин Ўрда хонини силлиққина қўлдан чиқариб юборгани ҳақида гап сўқадилар. Айниқса, Мироншоҳ Мирзонинг гаплари ҳаммасидан ошиб тушади.

У шундай суҳбатларнинг бирида орадаги ўн ёшнинг ҳам фарқига бормай, андишасизларча, агар Ҳумоюн ўрдудан Тўхтамишхонни тутиш унга топширилганида борми, аллақачон Олтин Ўрда давлати Турон салтанатига қўшиб олинарди, бугун яна ўша нонкўр бизга таҳдид солиб ўлтирмасди, деб юборди. Ақлни бўйининг баландлиги билан ўлчайдиган амирзода бировнинг кўнглини авайлайдиган, оқибатини ўйлаб иш қиладиганлардан эмаслигини Умаршайх Мирзо тағин ўз кўзи билан кўрди. У ўпкалагандай сўз қотди:

– Бу ҳам қисмат... Камина ўн минг отлиқ аскар билан бу ишни эплай олмаганим ҳолда, тўққиз минг отлиққа эга амирзодамнинг қўлидан келишига шубҳам бор...

– Ана, энди келдуч мақсудга... – мазахомуз илжайди кўлини кўксига қўйиб, тап тортмай катта-катта кўзларини тик қадаб Мироншоҳ Мирзо. – Амир Соҳибқироннинг, жанг самараси аскарнинг озу кўплигига боғлиқ эрмас, деган ўғитларини улўф амирзодам яхши билсалар керак? Бақара сурасида «Қанчадан қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилғон...» қаломларини ўқимаганмулар?

Умаршайх Мирзо юпқа лаблари титраганча, жавобга оғиз очмоқчийди, Мироншоҳ Мирзо кўймади:

– Ҳали тўққиз минг отлиқ билан бу ишни удадалай олишимга шубҳангиз бор экан-да? – кинояли деди у. – Ёдингиздаму, тўрт йил олдин, Қорабоғ ёнида оз қўшин билан Тўхтамишхонга қарши чиқдим ва қувиб юбордим. Ўшанда, кўз олдингизда Амир Соҳибқироннинг ўзлари каминани алқадилар-ку!.. Бунга нима дейсиз?

Умаршайх Мирзо укасининг бетгачопарлиги-ю бетавфиқлигидан қаттиқ ранжиди, айниқса, сўзига муборак оятни ўринсиз аралаштириб гапирга-

нидан ғазабланди, баданига тиг теккандай бўлди. Дағал жавоб бериб, тиз чўктириб қўймоқчийди-ю, бошқалардан уялди. Агар жирракилиги тутса, ўзини тўхтата олмасди, у ана шундан кўрқди:

– Ўз оғасига бундай кўрслик билан муома-ла қилиш одобданму эркан? Ақлли амирзодага ярашмас... – босиқ инсофга чақирди Умаршайх Мирзо. «Сенинг ёшинг катта, ўзингни бос. Укаларни билмайсанму, улар кўпинча одобсиз, эрка, тантиқдурлар, кечирмай илож йўқ... Шундай уканнинг бўлиши – бу ҳам қисмат...» – қабилида фикр ўтди унинг хаёлидан.

Гапга даврада ўлтирган Жаҳоншоҳ ибн Жоку аралашди. Унинг суйри бурни учи қизарган, учли ияги хиёл титради:

– Рост дедилар, улуғ амирзодам! Бу беадаблик-дур! Айб бўладир!.. Амир Соҳибқирон кулоқларига етса... Парвардигорнинг ўзи сақласун! Ҳазрат бундай муноқашаларни сира ёқтирмайдурлар. Доимо амирзодалар ўртасинда иноқлик, тотувликни истаюрлар... Ёдингиздаму, бир ой олдин Қаршидаги курултойда ҳам сўзладилар. Дафтарга ҳам ёздириб қўйибдурларким, мартаба талашишлар қоралансун, ўз даъвосидан қайтмаганлар дарвешлик ҳолатига солинсун, асирликда сақлансун, деб! Ёки... салтанатнинг ишонган икки пурвиқор устуни асирлик заҳматини тортиб, дарвеш ҳолатига тушмоқни истаб қолдимۇ?.. Эмин-эркин яшаш жонга тегдимۇ?..

– Маъзур тутасиз, улуғ амирзодам... – Мироншоҳ Мирзо оғасига бош эгди. – Гап келганда отангни ҳам аяма, деганлар-ку. Улуғ оғамиз ўзлари ҳам шундай насиҳат қилардилар бизга...

«Ҳа, гап келса, чиндан-да, отасини ҳам аямайди бу беадаб!..» – ўқинди ичида қизариб-бўзарган Умаршайх Мирзо. Бошқалар олдида хижолат бўлдию ерга тикилганча индамади, фақат «Узрин-

гизни қабул этдим...» дегандай, Мироншоҳ Мирзога бир қараб қўйди. Укаси айбини бўйнига олиб турса ҳам, эрта бириси кун яна шундай қилиғини такрорламаслигига ёлғиз парвардигоргина кафолат бера олишини яхши биларди. У орқа-олдини баъзан ўйлаб-ўйламай гапириб юбораверадиган, манмансирашни ёқтирадиган шартаки укаси билан пачакилашиб ўтиришни истамади. «Шармандамиз чиқадур, ҳаммага кулги бўламиз, ана шундан худо асрасун!», деди ичида. Ҳа, ҳар бир ўтган кунинг, эшитган сўзинг сен учун сабоқ, эй инсон!

Рости, кўп нарсаларга одамнинг ўзи ҳам сабабчи-да. Умаршайх Мирзо буни тан олади. Қундузча жангида уни ғафлат босди, мана энди дашномларга қолиб ўлтирибди, ахир Олтин Ўрда хони билан ўз ҳисоб-китоби бор эди-ку! Унинг фикрича, жанг ниҳоясига етгач, енгилган душман, ўз-ўзидан, табиий, қўлга тушиши лозим эди ва шунда амирзода чингизийзода билан бемалол орани очик қилиб оларди. Мард майдондан қочмайди, деб хом ўйлаган экан, Тўхтамишхоннинг қочиб кетиши мумкинлигини фаромуш этибди.

Амирзода ашаддий ғаними қадамларини доим кузатиб туришни қаттиқ кўнглига тугди. Тўхтамишхон қаерда, нима мақсадлари бор, яна қандай фитналар уюштирмоқчи... – барини билиши керак. Яқинда Мозандаронда Омул шаҳрида ўтган хос мажлисда ҳамма амирзодалар, амирлар, беклар, лашкарбошилар йиғилдилар. Мубашшир баҳодирнинг тинччилари Соҳибқиронга кўп хабарларни айтиб беришди. Тўхтамишхон Озарбайжонга босқин қилибди, Миср подшоси Султон Барқуқ билан бордикелдини йўлга қўйганмиш, Амир Қора Юсуф билан жуда апоқ-чапоқ эмиш, Султон Аҳмад жалойир энг яқин сирдошларидан бирига айланибди...

Ажабо, буларнинг бирортаси ҳам Соҳибқиронга дўст эмас... Умаршайх Мирзо ана шунга диққатни

қаратди ўшанда. Бу гапларнинг кўпи миш-мишдир, эҳтимол. Лекин одамларнинг оғзида юрибди. Барибир кулоққа чалинади.

Эронга уч йиллик юриш пайтида милодий 1387 йилда Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори Тахуртан Амир Темур Кўрагон салтанатини тан олиб, тобелик билдирди ва Исфаҳонга келиб Ҳумоюн ўрду остонасига бош урди. Натижада, унинг давлатига Соҳибқирон салтанати соясидан муносиб жой теғди.

Табриз ҳокими Султон Аҳмад жалойир эса, душманлар пинжига киришни истаб, жуфтакни ростлаб қолди. Соҳибқироннинг ҳайбатидан қўрққанлиги тўғри. Лекин, барибир, кимгадир суянмаса, ишонмаса, бундай нотанти қадамлар қўя олармиди! Барининг кўнглига қутқу солган Тўхтамишхон-да, бунга асло шубҳа йўқ...

Умаршайх Мирзо қандай бўлмасин, қачон бўлмасин, хиёнаткор, ортидан бод чиқариб, орқа ўтириб қочган ношукр Тўхтамишхоннинг танобини тортиб қўйиши, лапашанг чингизийзода бурнини ерга ишқаб қонини тупроққа қориши шарт! Бу унинг асосий мақсадидир, ахир кўрнамак жумла жаҳон олдида валинеъмат Соҳибқироннинг юзини ерга қаратди, хиёнатдан тортинмади. Уни зинҳор кечириш мумкин эмас! Мумкин эмас!.. Амирзода шу мақсадига етмагунча, шаънига тушган иснодни юлмагунча, қиличини қинига солмайду!

Соҳибқиронга албатта кўнгидагиларини бирма-бир айтади, фурсатини топиб Форс вилояти ҳукмдори сифатида ўша баттоли лаъинга қарши шахсан ўзи от суришга тайёр эканини билдириб ҳам қўяди, ижозат сўрайди. Агар Амир Соҳибқирондан ёруғлик чиқмаса, ялиниб-ёлворади, илтижолар қилади...

Амирзода ўзича падари бузруквори билан хаёлан суҳбатни кўз олдида келтирди:

«Олдингизда бағоят уятлимен, валийнеъмат Соҳибқирон! Бу ҳам қисмат... – дермиш амирзода. – Тўхтамишхонни илгимдан чиқариб юбордим. Ўзимни қаерга қўйишга жой тополмайдурмен. Дунёга сиғмай кетаётирмен. Аламимдан олам тор кўринаётир...»

Соҳибқирон тинглармишлару индамас эмишлар. Орага жимлик чўкканмиш.

«...Агар ижозат берсалар, ўзим унга қарши кўшин тортсам! – ёлворармиш яна Умаршайх Мирзо. – Гуноҳимни ювсам! Ўша томонларга от сурсам! Қўл-оёғига занжир солиб қошингизда муҳайё этсам!...»

Ниҳоят, Амир Темур сўзга оғиз очармишлар:

«Амирзодам, Тўхтамишхон кўп маккору доғулидур. Бир ўзингизга мушкул ишдур...»

«Иншооллоҳ, енгурмен, ёнимда ўзлари борларку, валийнеъмат Соҳибқирон! Қиличим кескирдур, зафар менга ёр бўлур!»

«Музаффариятга ёлғиз қиличнинг кескирлиги кифоя эрмас... – дермиш Амир Темур. – Майдоннинг ҳийласи керак, ақл ўйини, дилнинг қуввати ҳам лозим...»

«Маъзур тутадилар, Амир Соҳибқирон... – дермиш амирзода ўпкалаб. – Каминага иштибоҳлари... борму?»

«Асло! – дермиш Соҳибқирон жилмайганча. – Шижоатингизга асло шубҳам йўк! Мен мутлақ зафар шартларини айтдим холос! Сизга, албатта, улкан кўшин берғоймен, амирзодам!...»

Ана шундай хаёлларга ғарқ Умаршайх Мирзо Наҳованд ёқларда уя қуриб олган, райиятга озор етказаётган ҳар хил йўлтўсар бузуқиларни бартараф этишга отланди. Ундан кейингина лашкарни ногинч Хуррамобод билан Дизфул шаҳри томонларга буришни макбул деб ҳисоблади.

II

Ҳали Дизфулга бормай Шоҳ Мансурнинг Шерозда қўзғолон кўтаргани дараги Умаршайх Мирзо кулоғига етди. Подшоҳзода Тўхтамишхон унинг ҳам эс-хушини ўғирлаган, шекилли... Бутун Форсу Ироқ тахти сеникидир, деб Шоҳ Мансурнинг қўйинини ҳам пуч ёнғоққа тўлдиргани аниқ. Шу сабабданми, Шоҳ Мансур ўзини музаффарийларнинг ягона қудратли ҳукмдори ҳисоблаб, истиқлол туғини баланд кўтариб, ишнинг оқибатини ўйламай, от жиловидан тутибди. Бунга амирзоданинг имони комил.

Салтанат тузукида белгилангандек, улуғ амирзода жиловида ўн минг отлиқ аскар фармонбардорлик қиларди. Хуррамободдан ўтганларидан сўнг чопар Амир Темур қўшинининг ҳеч қачон ёв забт этолмаган метиндай мустаҳкам Сафид қалъасини ишғол этгани хабарини етказди. Чопарнинг ҳикоя қилишича, қалъанинг олиниши жуда ғаройиб кечибди...

Эни ва узунлиги тўрт фарсах¹ чиқадиган, баланд тоғ устига бино этилган Сафид қалъаси узоқдан худди ҳозир учаман деб, чўққига омонатгина қўнган, улкан қанотларини ёзишга шайланган баҳайбат бургутни эслатарди. Қалъа аҳли мухолифат изҳор этиб, муросага қўнмай, пастда уймалашиб ётган қўшин устига катта-катта тошларни юмалатишдан тўхтамас, ўнлаб навкарлар тошлар остида қолиб янчилиб нобуд бўларди. Кимдир войвойлаган, кимдир инграган, бировининг боши янчилган, бошқасининг оёғи мажақланган... Ноалар фалакни тутди. Қиёмат қойим қўпди. Қўшин парокандаликка юз тута бошлади.

Соҳибқирон ғазаб отига минди, вазият тизгинини қўлга олиш учун «ҳай-ҳай»га қарамай, шиддат

¹ Фарсах (араб) – тахминан 7–8 км узунликка тенг масофа.

билан чодирдан ташқарига отилди. Чиқар-чиқмас, янгигина қонга бўялган каттагина тош қалъадан гурс этиб унинг оёқлари тагига тушди. Кетма-кет кимнингдир узилган боши юмалаб келди, у Амир Темур аскарларидан бириники эди. «Жойинг жаннатдан бўлсин!...» – пичирлади ичида Соҳибқирон. Унинг қони қайнаб, шижоат томирлари кўзғолди. Атрофда:

– Соҳибқирон чодирдан чиқдилар!

– Соҳибқирон чодирдан чиқди-ла-а-ар!.. – деган садолар янгради.

Навқарлар сурони ногаҳон торгина сўқмоқлардан машаққатлар билан қалъага чиқишга интилаётган шаҳзода Муҳаммад Султон қулоқларига етди! Шаҳзоданинг юраги бир қалқди. Соҳибқироннинг чодирдан чиқиши яхшилик аломати эмас!.. Шаҳзодадай баҳодирлар, амирлару паҳлавонлар турганда, қалъанинг забти валинеъмат Соҳибқироннинг ўзларига қолдиму? Бунни сезган Муҳаммад Султоннинг мардлик шукуҳи қўймай, тушаётган тошларга чап бериб, отилаётган ўқларга ҳам қарамай юқорига интилди! Ёнида сувдан қўрқмас, оловдан қайтмас бир неча чапдаст навқарлар бор эди.

Муҳаммад Султон йигитлари машаққат билан юқорига силжирдилар. Пастда ҳам, тепада ҳам шовқин-сурон, қий-чув, беомон жанг борарди. Қаёқдандир пайдо бўлган ёш сипоҳ бир тошнинг Муҳаммад Султон устига тушиб келаётганини кўриб қолди! «Шаҳзодам!..» дея бақириб юборди ва жонҳолатда Муҳаммад Султон бошига қалқонини тутиб улгурди! Залвор билан тушаётган муштан каттароқ тош қалқонга қарсиллаб тегди-ю, шувиллаб пастга ўтиб кетди! Бари бир лаҳзада кечди.

Ҳанг-манг шаҳзода хушёр сипоҳнинг эпчиллигига тан берди, унга миннатдорчилик билдирмоқчийди, аммо бунга фурсат йўқ, унинг устига,

талотўп ичида кўздан ҳам йўқотди. Ичида шундай фидойи йигитлар борлигидан қувониб кўйди.

Сипоҳнинг кимлигини кейин суриштириб билди, Арғуншоҳ деган йигит экан. Йазд шаҳрида Муҳаммад Султон лашкарига қўшилибди, аждодлари нақ каёнийларга бориб уланадиган нишопурлик машҳур Сардор Некбиншоҳ деган амир ўгли эмиш, шаҳзода унинг таърифини эшитганди, кўнглига негадир илиқлик югурди. «Тегли-тахтли хонадон фарзанди экани шижоатидан кўриниб турибди...» – ўйлади Муҳаммад Султон. Соҳибқирон лашкарида хизмат этиш орзуси бор экан, падали бузруквори ҳам унга шуни тайинлаганмиш.

Қалъани Шоҳ Мансур босиб олганди. У душман қайиноғаси Шероз ҳокими Султон Зайналобиддинни иккинчи марта зиндонга ташлади. Қалъаи Сафидда ҳамма Шоҳ Мансурнинг маҳбус кўзига мил тортирганини ланъатлаб гапирарди.

Шу палла қалъада шаҳзоданинг ғолибона туғи ҳилпиради! Бемисл шодликни ифодалаган қийқириқлар борлиқни тутди. Аҳли лашкар шаҳзоданинг уч кишигина сиға оладиган тик сўқмоқдан қандай қилиб чиққанидан ҳайратда эди.

Амир Темурнинг кўзлари яшнади. У Муҳаммад Чуроға додхоҳга буюрди:

– Шаҳзодага хазинадан бир дона йирик қимматбаҳо лаъл, тўқилгон тумоға, баҳоси салтанат хирожига тенг марварид инъом этилсун! Бу қалъани шу пайтгача дунёда ҳеч ким ололгон эмасди!

– Бош устига! – таъзим бажо этди додхоҳ...

Балқиган санжоқни кўрган аскарлар худди қанот пайдо этгандай қалъага ҳар томондан ёприлиб чиқа бошладилар...

Султон Зайналобиддинни қалъадан юз эллик қадам нарида катта супага ўхшаган тўртбурчак тепалиқда тахтда ўлтирган Амир Темур ҳузурига келтирганларида, Соҳибқирон кўзлари ўйилган шўрлик маҳбусга қаттиқ ачинди, сўнг юпатиб деди:

– Падари бузрукворинг, қудамиз Шоҳ Шужоъ насихатини қулоққа олмағонинг учун парвардигор сенга жазо берди, билдингму?.. Бўлар иш бўдди. Кўнглингни чўктирма! Иншооллоҳ, сени шу кўйга солган ёвларингдан қасдингни оламен! Шоҳ Мансур ҳам таъзирини ейди! Ҳеч қайсиси қаҳримдан қочиб қутулолмайдур!..

Шероз ҳокимининг сўқир кўзларида ёш ғил-тиллади.

Изма-из муҳолифликка борган уч юз чоғли кишини ҳайдаб келдилар. Гапга кўнмай қилич кўтарган қайсар бу одамларнинг қисмати ўлим билан тутабини ҳамма биларди. Уларнинг ортида беш юздан ортиқроқ асирлар – мунгсираган хотин-қизлару болалар кўринди.

Ҳамма Соҳибқиронга кўз тикди.

Амир Темур бундай манзараларни кўриш на-сиб этмасин, деб доим худога илтижо қилади. Ўзининг айби йўқ, лекин айбдор бўлиб қолган Исфаҳон воқеасида шундай ҳолга тушганди. Узок вақтларгача унутолмай юрди...

Соҳибқирон бировга ёмонликни истамайди, аммо, начораки, хом сут эмган баңдалар барини ўзлари ўзларига тилаб оладилар. Жазо берилма-са, энг аввал ўша гуноҳкор одамларнинг ўзи, под-шо юмшоқкўнгил, меҳрибон экан, демайди, балки бўш, латта, лапашанг, жазолашни ҳам билмайди-я, дея, масхаралашга боришади. Бу ҳукмдор шаънига ярашмайди. Зинҳор адолат лат емасун. Подшо сиё-сати керак. Аммо сиёсатда меҳрнинг ёнида қаҳрга ҳам жой топилсин, меҳру қаҳр қоришиқ бўлсин... Ҳақ эгамнинг лутфу карами ва қаҳру ғазаби ҳамиша ёнма-ён-ку...

Соҳибқирон шулар ҳақида ўйларди.

Қутилмаганда у тахтдан тушди, унинг сарой-да ёки бошқа мажлисларда шундай одати бор эди – аста тахтдан туриб одамлар сари йўналар,

ким биландир сўзлашар, одамларнинг кўзларига бир-бир қараб чиқарди. Кўзлар – кўнғил кўзгуси. Соҳибқирон одамнинг кўзига қараб кўнғлидагини билиб оларди. Сирасини айтганда, юрганда тахтада ўтираверганидан толиққан, сезилар-сезилмас оғрийдиган ногирон оёғини ҳам бироз яйратиб оларди.

Амир Шоҳмалик ва Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг икки ёнида боришмоқда. Асирлар олдига ҳар уч қадамда соқчи қўйилган, – улардан бири Арғуншоҳ эди, – бари Айбож ўғлон назоратида.

Амир Темур асирларнинг кўзларига қаради. Ола кўз, қисик кўз, чағир кўз, қўй кўз, кўнғир кўз, кўк кўз... Ҳаммасида қаҳру ғазаб тўлиб-тошган, аммо меҳру шафқатга ҳам эҳтиёж сезади... Хўш, барини муҳолифатга борди, дейлик. Уларнинг бари гуноҳқорми? Гуноҳқор шаксиз жазосини олиши керак! Йўқ эса, ҳозирги бир гуноҳнинг ўрнига, кейинги сафар икки гуноҳ қилади. Соҳибқирон буни яхши билади.

Ногаҳон кўзига қон тўлган, дарғазаб асирлардан бири шундай тикилдики, Соҳибқироннинг ичини нимадир чақиб олгандай туюлди, қуюқ қошлари чимирилиб, қўли беихтиёр соқолига чўзилди. Бироқ ҳеч нима демади, ичида «Халлоқи безаволга салламно...» деб қўйди-да, олға юрди...

Кейин ёнидаги амирларга ўтириларкан:

– Жаноби амирлар, уларнинг ичида соҳиби хунарлар борму эркан? – деб сўради.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Шоҳмаликлар бараварига:

– Бор, бор, Амир Соҳибқирон! – деб юбордилар. Қалъага чиққан Айбож ўғлоннинг маълумотлари аллақачон улар қўлида турарди.

«Сафдаги хунармандлар кўриниш берсунлар!», деган сўзлар янграганда, Амир Темур оҳиста

қадам ташлаб, асираларни бир-бир кўздан кечириб борарди. Аёллар юзларини ярим яшириб олишган, қизлар эса асло ёмонликни хаёлларига ҳам келтирмай, болаларга хос соддалик билан бошларини хиёл эгишиб, маъсум тикилиб турардилар. Ҳа, тоғлик заифа ва ожизалар ранги тоза, соҳибжамолдурлар. Қаттиқроқ тикилиб қолсанг, эс-хушингдан айрилишинг аниқ...

Соҳибқирон йўлида давом этарди. Бирдан сипоҳ Арғуншоҳ турган жойга етганда, маъюс тикилган бир қизга кўзи тушди-ю юраги шиғ этиб кетди! Кўринишидан ҳалим табиат, тортинчоқ, кўҳликкина бу қизнинг қопқора мунчоқдек чиройли кўзлари мунгли боқарди. У... худонинг қудрати балан, эрта хазон бўлган нуридийдаси... Оқа бегимнинг нақ ўзи эди! Оқ сарикдан келган юзлари ҳам, кўзлари ҳам, қошлари ҳам... Одам одамга шунчалар ўхшайдими! Муҳаммад Чуроға додхоҳ ҳам ҳайратдан бармоғини тишлади ва Турон султони-нинг вужудига титроқ кирганини фаҳмлади.

Соҳибқирон тўхтади. Қизнинг ғамгин боқишининг қалбини ўярди. Беихтиёр қизни ўзига чорлади... Ҳа, бўйи-басти ҳам қизиники! Халлоқи безаволга салламно! Бутун атрофда қилт этган товуш эшитилмас, борлиқ сукунатга чўмган, осмон тип-тиниқ... Амир Темур ҳаммани ҳайратга солиб, қизнинг пешонасидан суюб ўпиб қўйди. Ичида пичирлаб айтган «Қизим...» сўзини ҳеч ким эшитмади. Аммо Соҳибқирон бу сўзни осмони фалақда тангри эшитганини дил-дилидан туйди... Ҳанг-манг қизнинг мунчоқдай кўзлари жавдираб боқарди.

Амир Темур тахтга ўлтираркан, олдинга чиқиб саф тортган юзга яқин одамга ишора қилиб буюрди:

– Соҳиби хунарларни жазодан сақласунлар! Улар худонинг суйган қўли гул бандаларидурлар. Барчаси Шаҳрисабзга жўнатилсун, Оқсарой ишларида қатнашсун! Мухолифлик қилгон эркаклар

барчаси чўби ясоққа етказилсун!.. Асира ожиза-ю заифалар... – Соҳибқирон беихтиёр ҳалиги кўзлари қоп-қора мунчоқдек қиз томонга назар ташлади. – ...болаларнинг бир мучасига тегилмасун, барчаси озод этилсун!

Гўзал-гўзал чўрилардан умидвор амирлару аскарлар кўзлари лўқ қуруқ қолабердилар. Бечора аёллар эса йиғлашиб Соҳибқиронни дуо қилишарди.

Амир Темур чап кўлига қаради: узук ярақлаб турарди! Унинг эсида, пири қуддиса сирриҳу Заъниддин Абу Бакр Тайободий: «Адолатдан чекинсангиз, узукнинг кўзи хира тортадур...», – деган эди.

...Чопар барини худди ўзи кўргандай, балки ундан-да ортиқ тиниқ ҳикоя қилиб берди. Воқеа Умаршайх Мирзо қалбини титратиб юборди, унинг душманга бешафқат, бечораларга раҳмдил падари бузрукворига яна ҳам меҳри ортди. Рости ҳам, агар душманга жазо бермасанг, душман сени янчиб ташлайди, бечора бегуноҳларга раҳм этмасанг, худо сени кечирмайди... Бу оқил подшоларнинг русумидир. Тарозини баробар тутмоқ мушкул, албатта. Лекин амирзода Соҳибқироннинг жуда кўп душманларга раҳму шафқат қопқоларини очиб, сийлагани, ҳатто кўйиб юборганларини ҳам кўп бор кўрган.

Худо раҳмат қилгур оғаси шаҳзода Жаҳонгир Мирзо ҳам доим ёмонлардан эҳтиёт бўлиш керак, деб куйиб-пишарди... Амирзода ичида ҳечқачон бундай қадамларни қўллаб-қувватламаган, унинг фикрича, душманлар аёвсиз жазосини олиши керак. Бунинг исботи – Шибирғон ҳокими Зиндачашм опардий қисмати. Тинчгина қочиб кетгани етмагандай, тагин Соҳибқиронга шикаст етказишни ўйлади-я, ножинс!

Чопар, айти шу дамларда Шуштар тупроғи Амир Соҳибқироннинг муборак қадамлари билан

шарафлангани, амирзода Пир Муҳаммад Дарбанддан палос ўпишга келаётгани, амирзода Мироншоҳ Мирзога ўз лашкари билан Шуштарга эмас, тўппатўғри исён майдонига айланиб қолган Шерознинг ўзига қараб юриш буюрилгани ва дийдорлашиш ўша ерда белгилангани ҳақидаги хабарни ҳам етказди.

Бир таом пишарлик вақт ўтар-ўтмас, янги чопар етиб келди: «Ардоқли баҳодир, улуғ амирзода Умаршайх Мирзо уғруқни анда қўйсунлар, лашкарларни жамлаб зудлик бирлан Шероз тарафга йўлга чиқсунлар!..» – сўзлари битилганди Ҳумоюн ўрдудан олинган мактубда...

ЎН ИККИНЧИ БОБ

I

Қалъаи Сафиднинг ишғол этилиши хабари яшин тезлигида Форс вилоятигагина эмас, балки Ироққа, бутун музофотга ҳам ёйилди. Ҳамма бу қалъани ҳатто Искандар Зулқарнайндай подшо ҳам забт этолмаганини эслар, Ҳулоқухоннинг чиқолмай, қалъадагилар билан пастдан туриб музокаралар олиб боришга, сулҳ тузишга мажбур бўлганини ҳайратланиб гапирарди. Шов-шувлар ёлиб қўшин доврўғига доврўқ қўшиб, қудратини элга ошириброқ кўрсатар экан, душманлар юрагига беадад кўркув ҳисларини соларди.

Қалъадан олинган бойлигу ганжиналар дафтарини ҳавола қилганларида, тўртбурчак тепаликдаги шоҳчодир ичида ўлтирган Соҳибқирон уни синчиклаб ўқий бошлади, уларнинг ичидан ниманидир пинҳона қидираётгандай туюларди. «Жуда кўҳна қалъа... Искандар Зулқарнайн замонидан ҳам аввал бор эди, – деб ўйлади Амир Темур. – Ёт

қадамлар бунга тушмаган. Агар бўлса, шу ерда сақланса, эҳтимол...»

– Мамат! Биласен, бир нарсани излаб юрамен... – деди ҳукмдор. – Пиримнинг айтғонлари эсимда... Ўлжалар ичида «Гулшани хазойин» сандиғи... йўқми?

– Йўқ, Амир Соҳибқирон... Фақат қирқ битта кўхна китоб хатга олинган. Ўзлари тайинлаган Шайхурраис Бу Алининг «Дор уш-шифо»си ҳам бор... Кўксарой кутубхонасига юбориладур.

– Хайрият! Хайрият! Халлоқи безаволга салламно! – Амир Темур мамнун бош ирғади. Шу палла Ҳамадондан «Ал-Қонун»ни олиб Самарқандга элганлари эсига тушди.

Соҳибқирон қишни ҳали Мозандаронда ўтказётган пайтдаёқ, ғаддор душман Шоҳ Мансур қадамларидан огоҳ эди, унинг Исфаҳонни босиб олгани, Йаздга бир неча марта босқин уюштиргани, Султон Зайналобиддин ва бошқа музаффарийларни хор-хоқисор этгани, алҳосил, ўзини ягонаи замон деб ҳисоблаб юрганини биларди. Шоҳ Мансур билан жанг онлари яқинлигини сезган Соҳибқирон қўшинлар кўригини ўтказиш зарур, деб ҳисоблади. Қалъаи Сафидда турган вақтида Шоҳ Мансурга шундай мазмунда мактуб йўллади:

«Куч-қудратимизни таъриф этмакка ҳожат йўқдир... Тамойилимиз андоқдурки, кимдаким бизни тан олмаса, вилояти талон-торож қилинур. Кимки эл бўлиб олдимизга келса, азиз тутиб, ўзларимиз бирлан тенг кўргоймиз, вилоятига зиён-заҳмат етказмагоймиз... Жон омон қолгай, юрт омон қолгай...»

Ҳумоюн ўрдудан қўшинларга жўнатилган фармонда Шероз билан Козерун орасидаги ерлар лашкаргоҳ – кўрик майдони этиб белгилангани, ушбу издиҳом уч ҳафтадан кейин, чоршанбаи муродбахшда ўтиши айтилганди.

Умаршайх Мирзо кўшини Дизфул тарафлардан Шерозга етиб келганда, исён кўтариб, музаффарий подшолар хазинасини дирҳам-пирҳамигача кўймай супуриб кетган Шоҳ Мансур – ҳарқалай шундай миш-миш тарқалди – улкан лашкар билан бир неча кун аввал кунчиқишга қараб чекинган экан. Султониядан йўлга чиққан Мироншоҳ Мирзо кўшини ҳам Ҳумоюн ўрдуга яқинлашгани маълум бўлди, хировул¹ сардори Ахий Жаббор баҳодир Соҳибқирон қоровулларига қўл силкиб саломлашар масофага етиб қолди.

Гарчи Муҳаммад Султон, амирзода Пир Муҳаммад, Шоҳрух Мирзо, Мубашшир баҳодир, Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддин баҳодир, Амир Аллоҳдод сингари лашкарбошилар ўз кўшинларини жанговар ҳолатда шайлаб, ўлган-йитганлар ҳисобини қилиб кўйган эсалар-да, вақт тақозоси бу кўрикни ўтказишга имкон бермайдигандай эди: кутилмаганда, тингчилардан бири чақмоқдай хабар етказди:

– Амир Соҳибқирон! Ҳайбатингиздан кўрқиб жуфтакни ростлаган Шоҳ Мансур ҳийла ишлатиб сездирмай катта кўшин билан Шерозга бостириб келаётган эмиш!

Амир Темур воқеаларнинг шундоқ ўзгариши мумкинлигини ҳам чамалаб кўйганди, ҳайрон қолмади:

– Мубашшир баҳодир! Душман кўшини ҳозир қаерда?

– Ҳали Тахти Жамшид шаҳрига етмагон эрди, Амир Соҳибқирон!

«Икки кунча бор экан... Саваш Шерозда кечар экан-да...» – деб ўйлади Соҳибқирон ва шитоблик билан кўшинлар кўригини ўтказишни буюрди-ю ўзи ўша ёққа отланди.

¹ Хировул – лашкарнинг олдида боргувчи қисми.

Аслида, Шоҳ Мансур бу палла ўз лашкарбошиларини йиғиб Шероз билан Тахти Жамшид оралиғидаги хушманзара кичик водийда машварат ўтказарди. Йиғилганлар ичида Шероздан бошқа Абаркуҳ, Язд, Исфаҳон, ҳатто Хуррамободдан ҳам навкарлар кўзга ташланарди.

– Ҳали музаффарийлар қуёши осмонда порлаб турибди!.. – деди Шоҳ Мансур; унинг қундуз телпаги йироқлардан ёқут қадалмаган тождай кўринар, гапирганда қўлидаги чўқморини гоҳ ерга тирар, гоҳ осмонда ўйнатарди. – Юз йиллардан бери Форс-ни идора айлаган музаффарийлар ҳали тирик! Ўлмаган! Ҳа-а... Юрт ғаним оёғи остида... Шаҳарлар роратда...

Йироқларга кўз тиккан, занг босган темирдай қорамтир юзлари баттар қорайган Шоҳ Мансур худди бринждан қуйилган ҳайкалга ўхшарди. У сўзлари кўпларга ёқмаётганини сезди. Бунинг сабабини ишончли сардорларидан биридан сўраганда, шундай жавоб олди:

– Подшойи олам! Бир қошиқ қонимдан кечасиз. Узунқулоқ гапларга қараганда, Шероз ва бошқа шаҳарлар ақобирларидан айримлари агар Шоҳ Мансур жангда аҳволи танг бўлса, ўз жонини сақлаб қочади, кейин душманлар бизни канорага илинган гўшт ҳолига соладилар, кўзимизни очайлик, деган ўйда эмишлар...

– Кимлар... ўша айримлар? – сўради зуғум билан Шоҳ Мансур.

– Билиш мушкул, подшойи олам... Аммо шундай гаплар қанот боглаб учиб юрибди...

Шоҳ Мансур қахрли кўзларини Шероз томонга тикди. Ногаҳон бошига кўк рўмолни кажавасифат ўраган бир момо қайдандир пайдо бўлди-ю, худди Шоҳ Мансур ўйларини билиб тургандек, хос қўриқчиларнинг «ҳай-ҳай»ларига ҳам қарамай шанғиллай кетди:

– Эй, ҳазрати Момо Ҳаво! Эй Биби Фотима, эй Биби Робия, эй Шалпар момо, Сузук момо, мадад беринг, илойим! Бу одамга қаранглар, қонимизни ичгандай қилиб бор-будимизни олди, Шерозни ташлаб чиқди! Унинг қурол кўтаришга мажоли йўқ... Ғанимни ҳайдаш ўрнига ўзи қочиб юрибди... Шундайларга кунимиз қоляптими ҳали?! Ё Ғавсул Аъзам пирим, ўзинг қўлла!..

Чап ва ўнг томондан кўтарилган шовқин-сурон ичида овози эшитилмаса ҳам, момо чап қўлидаги гулдор тасбиҳини силкитганча саннашдан тўхтамасди. У Эрон музофотида машҳур сўфий аёл эди, ҳамма танирди. Шерозда Жомеъ масжиди олдида ҳам шунга ўхшаган бўлмағур сўзларни вайсаганди, сўфий эканлигидан унга қаттиқ тегишмаганди. Унинг оғзини қандай ёпишни билмаган, аёл киши билан баҳслашишни ўзига эп кўрмаган Шох Мансур саросимага туша бошлаган жамоатга ўтрилиб дарғазаб бақирди:

– Темуранг билан жангда ҳеч қачон қочиб кетмайман! Қочадигонлар қочабарсунлар! Ўз юртимда туриб қайга қочаман? Қочсам, фақат ўз юртимга қочаман! Шерозни ҳам ташлаб чиққаним йўқ! Ёв кўзини шамғалат этиш учун, гўё кўрқиб қочди, десинлар, деб шундай қилдим. Икки минг сара отлиқларни жамлаб қўйибман-ку!.. Шерозда юлдузни бехато урадиган паҳлавонлар турибди! Ҳар шаҳарда қўшин бор! Уч кундан сўнг, чақиндай шабихун уриб бораман! Бало-офатдек ёприлиб бораман!..

Шох Мансур жим қолди. Борлиққа сукунат чўккан, фақат момонинг ўзича гингшиб нималардир деяётганигина эшитиларди.

– Кеча Темурангдан мактуб олдим... Тан олишимни, бош эгиб боришимни сўрабдилар... Жону юрт омон қолар эмиш... Хо-хо-хо! Йў-ў-ўқ! Агар лашкарим қирилса, ёлғиз ўзим, ўзим жанг

қилурман! Ғолиб келмагунча, қиличимни қинга солмасман! Душман билан савашурмен, талашурмен, муштлашурман, юлқишурман, тишлашурман! Қўлим найза, кафтим қалқон бўлур, бармоқларим душман баданига ўқдек санчилур! Керак бўлса, тиконли дарахт пўстини қўлим билан сидирурман, чўзилган ханжар тиғини қўлим билан тутурман! Менинг жоним шу ерда! Ҳа-ҳа, шу ерда!.. Шу ерда!!! – У ўнг қўлини чўқморга қўйиб кўрсатар экан, зуғумли деди: – Билсунларким, мана бу алиф ёвдан кўрқиб қочганинг онаси андомида бўлади!..

Ҳеч қандай садо чиқмади. Фақат хос кўриқчилардан икки киши ҳали ҳам вайсаётган момони кўлтиғидан олиб четга чиқдилар-да: «Қорангни ўчир, касофат! Жонингни борида туёғингни шиккилла!» деганча ҳайдаб юбордилар. Момо кетар экан, мамнун жилмаярди.

Бу орада шаҳзода Муҳаммад Султоннинг лашкари Шерозга киргани ҳақида хабар етди. Шоҳ Мансурнинг шаҳардаги қўшинидан қолган-қутган навкарлар қочиб келдилар ва вазиятни сўзлаб бердилар.

Ғазаби қайнаган, тоқати тоқ Шоҳ Мансур бир қарорга тўхтаб олмай, уйга кирди, ташқарига чиқди. Кейин бирдан мис қозонлар топишни буюрди, жумла мўъмин авомдан мингдан ортиқ қозон тўпланди. Навкарлар шунча қозон нимага керак экан, юз кишига таом пишириш учун бир қозон кифоя-ку, дея бошлари қотди. Шунда Шоҳ Мансур учкур икки минг суворийга отларнинг думига биттадан қозон боғлаб олишни амр этди.

Қоқ ярим тунда эл-халқ қаттиқ уйқуда эканида Шерозни аллақандай шовқин-суронлар қамраб олди. Бурғу ва карнай садоларига ўхшамас, сурнай навосидан бошқача, темирни тошга урганда ёки суйкаганда чиқадиган овоздай бир қадар ёқимсиз, муттасил давом этса кўнгилни беҳузур қиладиган

айюханнос садолар борлиқни тутиб кетди. Донг қотиб ухлаб ётган одамлар, уйғониб, гарангсиб, гап нимадалигини тушунмай, тушми, ўнгми, дерди.

– Тун кечада Шоҳ Мансур шаҳарга бостириб қирмоқда, бари ўшанинг шовқинидур... – дея хабар етказди ташвишланган мулозим шоҳқодирга кириб. У Соҳибқироннинг уйғоқ эканидан ҳайрон бўлмади.

Амир Темурнинг ухлаганини биров кўрган эмасди. Самарқанддалиқ вақтларида ҳеч ким унинг Боғи Чинорми, Боғи Биҳиштми, Боғи Баландми, – қайси боғдалигини билмас, у ҳеч қаерда эмас, ҳамма жойда эди.

Соҳибқирон ҳар бир қасрда мавжуд иккинчи ошёнадаги айвонда чарақлаган юлдузларга тикилиб, узоқ хаёлларга чўмиб ўтиришни ёқтирар, бу паллаларни Оллоҳ билан қалбан сўзлашишга жуда қулай фурсат ҳисобларди. Юлдузлар яратганнинг назар-нигоҳидай унга тикилар, маҳобатли осмон бирубор Оллоҳнинг бандалари учун яратган жиход майдонидай туюларди... Кейин ёнгинадаги «Жавоҳир» хонасига қирарди. Лопиллаб ёнаётган катта шам ёруғида патқаламни олиб хаёлида чақнаган ғаройиб фикрларни қоғозга ёзиб кўярди... Яна айвонга йўл олар, минг азобу уқубатда туғилаётган тонг изтиробларига боқар, кўзларига беомон уйқу бостириб келаётганини сезарди. Шундагина, шу ердаги парқув ёстикқа бош кўйиб қуш уйқуси қилиб оларди...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ бир куни деди:

– Амир Соҳибқирон, уйқу ҳам Оллоҳнинг буюрғони. Жуда камуйқу эрурлар. Ўзларидай валинеъмат паҳлавон зотга қуш уйқуси эмас, паҳлавон уйқуси керак...

Амир Темур додхоҳга маъюс қаради:

– Ҳадиси муборақда дейилмишки, жаннатга қиришни истагувчилар, ухламайдурлар, деб... Подшо – соқчи, у уйғоқлиги учун мамлакат тинч ва

осудадур. Агар ухлаб қолса, элда бирон киши ҳам хотиржам кўз юмолмас. Гафлат уйқусидан худо сақласун. Кимки эрта турса, унинг ризқи бутун бўлғай. Бандаси бу дунёга ухлаш учун келгонму? Мангулик уйқу ҳали олдинда турибди, зарур уйқуни ола билгайбиз, Мамат...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг хо-муш тортганини кўриб кўнгли увишди.

– Шаҳзода Муҳаммад Султон лашкари Шерозда эди. Не бўлдийкин?.. Агар жанг тўхтамаса, Амир Аллоҳдод кўшинини юбориш лозим! Шоҳ Мансур бамисли ўғридек йўл тутибдур... – сўзланди Амир Темур ўз-ўзига дегандек. – Эсингдаму, бир нақл... Искандар Зулқарнайн душман устига отланарди. Лашкарбошилардан бири подшога шипшиди: «Олампаноҳ, ҳозир жуда фурсати келди, душман гафлатдадур, унга кечаси ҳужум қилмак керак!» Подшо гапни кесиб ташлади: «Мен ўғри эмасмен, саркардамен! Подшоҳмен! Ўғрилик билан зафар топиш менга уятдур...» Шоҳ Мансур эса уялиб ўлтирмабдур...

Тун-кечада тусмолдан бошланган савашинишда Шоҳ Мансур навкарлари апил-тапил уйқудан уйғонган Муҳаммад Султон аскарлари билан аралашиб кетдилар. Навкар ўзини билдириб: «Шу ердан, шаҳзодам!», дейиши биланоқ ордан кимдир ғарчча найза санчар, ёки худди шундоқ Шоҳ Мансур аскарининг ҳаёт шаъми сўнар, қоронғида ким кимни отди, дўстми, душманми, фарқлаш мушкул эди. Одамларнинг «Ушла!», «Тут!» деган овозлари, кўзи боғлаб қўйилгандек савашаётган лашкарнинг чорасиз ҳайқириғи, ур-ҳо ур садолари қулоқларни батанг қиларди. Форс ҳукмдори Шоҳ Мансур шабихун уришнинг ўзи учун ҳам, душман учун бир фалокат бўлганини тушуниб етганда, фурсат қўлдан кетганди.

Тонг ёришмай шаҳзода Муҳаммад Султон кўшинга орта чекинишга буйруқ берди.

II

Ўн кун аввал, Шероздан бир неча чақирим жанубдаги баланд тепаликда тикилган шоҳчодирда Соҳибқирон Умаршайх Мирзо ва Мироншоҳ Мирзолар билан Форсу Озарбайжон, Ироқи Араб ҳақида сўзлашиб ўлтиргандилар, мамлакат ва раийят вазири қошидаги хабаргирлар шўъбаси сардори Мубашшир баҳодир кўк кажава рўмол ўраган сўфий момони чодирга бошлаб кирди.

– Ассалому алайкум, Амир Соҳибқирон! – салом берди сўфий момо...

Кўк кажава рўмоли бу сўфий момонинг ғаройиб тарихи бор эди. Бундан беш йил аввал Форс юриши даврида, Исфаҳонга яқин бир қишлоқда аллақандай аёлнинг Соҳибқирон ҳузурига кирмоқчи эканини билдирдилар, пири муршид, Амир Шоҳмалик, Шайх Нуриддинлар ҳам шу ерда эдилар. Саропардага кириб келган момо таъзим ҳам қилиб ўтирмади, қўлидаги гулдор тасбиҳини силкитганча шанғиллай кетди:

– Амир Темур Кўрагонни адолатпарвар подшо деб эшитувдик... Куч адолатда эмас, адолат кучда экан-да, а?... Кучда экан-да, а?..

Сўфий момонинг ҳар оғзи очилганда иягининг икки четида холга ўхшаб кетадиган бир чимдим-бир чимдим оқ туклар кўтарилиб пастга тушарди.

– Эй момо, бизга тушунтириброк сўйлангизчи? – босиқ сўради Амир Темур.

– Эй подшойи олам! Адолат тилаб келдим, адолат!..

– Сал секинроқ гапиринг, йўқса, бошингиз кетадур... – пўписанамо шивирлади унга яқинлашган Мубашшир баҳодир. «Бу шаллақи момони топиб келиб бошимга бало орттирмасайдим...» – деб ташвишга тушди у.

– Бошингиз кетадур? Кетса кетсин бу ёлғиз бош! Кетсин-а!.. Қутуламан қоламан! Ўв-в-в, болам-а!..

Бу бош аллақачон кетиб бўлган! Ҳақ эгамга бахшида, ҳа! – Ўзини босиб олган момо бир оз шахтидан тушди. – Бойим адолатсизликка чидай олмай «пов» этиб ёниб кетарди, ёниб ўтди... Ёлғиз ўғлим ҳам, адолат деб талашиб-тортишиб ҳаққа етишди... Энди якка-ю ёлғизман. Йўқ, йўқ, ёлғиз эмасман, дилимда Оллоҳим бор! Оллоҳни ошиғиман. Пири комила устодим Робия Адавия бандасининг умри Оллоҳни севишдан иборатдур, Оллоҳни севиш ҳар қандай таъма, манфаатдан холидур, деганлар...

Амир Темур момода бир сир борлигини фаҳмлади.

– Пири комила Робия Адавия дедингизму? – қизиқиб сўради сўнг, момодан кўпроқ сўз олиш ниётида. – Сўйлангиз, ким экан ул зот?

– Устодим бўладилар. Асли басралик Робия художўй сўфий эдилар... Болалигида чўриликка сотганлар. Бир неча йил саҳрода танҳо кун кечирган. – Момога бу ҳақда сўзлаш ёқиши сезилиб турарди. – Бир куни ўнг кўлида челақда сув, чап кўлида машъала тутиб, Басра кўчаларидан югуриб бораётган экан. Таажжубланган одамлар ундан:

«Эй Робия! Сенга не бўлди? Ошиққанча қаерга бораётирсан?» – деб сўрашибди.

«Тамуғдаги ўтни ўчирмоқчиман!» – жавоб берибди Робия кўлидаги челақка ишора қилиб.

«Астағфурилло! Астағфурилло! – ҳайратдан ёқа тутишибди уни кўрганлар. – Эси жойидаму ўзи?...»

«Машъалани нимага кўтариб олдинг?»

«Жаннатга ўт қўяман!» – тап тортмай дебди Робия.

«Жинниси чиқибди буни! Ҳой, эшитдингизму, халойиқ? Шак келтириб, худонинг жаннатига ўт қўймоқчи!» – сурон солишибди кўрқувдан қути учган, кўзлари ола-куда одамлар уни тўхтамоққа уринишиб. Шунда бир ёши улўғроқ қария тутоқиб бундай дебди:

«Эй бадбахт, тез Оллоҳдан мағфират сўраб зору тавалло қил, токим, кофир қавмида кетмагайсан!»

Робия хотиржам жавоб қилибди:

«Зинҳор кофир қавмида кетмагайман! Баңдалар дўзах ўтидан қўрққанидан, ёки жаннат саодатидан умидворлигидан Оллоҳни севмасунлар дейман холос! Барчаси таъмадур! Оллоҳга бируборлиги, аввалу охир қудрати-ю манту порлоқ жамоли учун таъмасиз меҳр қўйсунлар, ибодат этсунлар!..»

Атрофда тўпланган халойиқ бу сўзлардан анграйиб қолибди...

– Халлоқи безаволга салламно! – деб юборди момо ҳикоясидан мутаассир Амир Темур.

Амир Темур Биби Робия ривоятини жуда яхши кўрарди. Йигирма ёшдалик вақтида Шайх Шамсиддин Кулол Кешдаги чорбоғида отасига сўйлаб берганда эшитган, кейин пири комил Шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободийдан қайта-қайта тинглаган, сўраб-суриштирган... Ҳар сафар унга ривоят янгидай туюлар, ул авлиёнинг қоронғида бармоқлари нур таратиб туриши, жойнамозда ўлтириб ҳавода учиб юриши ва бошқа мўъжизалари борлигидан хабардор эди.

– Филҳақ, дунёнинг лаззати, ҳайҳот, моликулмулк, зул-жалоли вал-икром Оллоҳ таолога муҳаббатдадур! Таъмасиз меҳр қўймоқ асил инсонийлик аломатидур! – деди Амир Темур аллақандай таважжухда.

– Оре, рост! Асил инсонийлик аломатидур, Амир Соҳибқирон! – тўлқинланиб кетди Мир Саййид Барака. – Маккаи мукаррамада ҳали ҳозир бир ривоятни сўйлайдурлар, Оллоҳ таборака ва таоло жамоли ишқида ўзидан кеча олган зот авлиё Робия ал-Адавия ҳаж сафарига отланса, Каъбатуллоҳ ўрнидан кўзғолиб, унинг истиқболига чиқар эмиш!

– О!.. О!.. О!... – деган садолар эшитилди.

– Оллоҳнинг қудратини қарангиз! – сўз қўшди Амир Шоҳмалик.

– Бу қудратга шак йўқ! – тасдиқлади Шайх Нуриддин.

– Ҳа, пири комила рост айтганлар, Оллоҳни севиш ҳар қандай таъмадан холи бўлмоғи жоиздур! – мағрур деди сўфий момо. – Мен уни кўнглимга жо айлаганман!

– Аммо бу ҳақда такрорлай беришнинг ўзи ҳам таъмадур... – деб қўйди Амир Темур.

Сўфий момо ялт этиб қаради-ю Соҳибқироннинг зукколигига ичида қойил қолди, хурмати орди, гапни тезроқ асил мақсадга буришга уринди:

– Сигирим бор, овунчоқ, шуни сутини сотиб, тирикчилик қиламан. Бировга муҳтожлигим йўқ... Бугун лашкарбошиларингдан бири уйимга кириб, сут сўради. Йўқ, деб қўйиппан-да мен муштипар. У зўрлигини кўрсатиб, сутимни тортиб олиб ичди, ризқимдан бенасиб этди... Адолат тилаб келдим, пошшойим!

Амир Темур қўли иягига чўзилганча ўрнидан туриб кетди.

– Бировга зулм қилинмасун, фуқаро-ю мискинлар ранжитилмасун! Жазога тортиладур, деган эрдим-ку! – деди у. – Зудлик билан ўша фармонни бузган лашкарбоши келтирилсун!

Бир оздан кейин япалоқ бурнининг чап томонида бармоқдай эт ёпишган гунгурсдай лашкарбоши кирди-ю, ер ўпиб таъзим қилди. Ғазаб отига минган Амир Темур унга қарамади, сутни ичдингми, деб сўраб ўлтирмади ҳам...

Борлиққа жимлик чўкди.

– Эй, момо! – деди Соҳибқирон. – Қулоқ солингиз! Кўп азият чекибсиз. Бу лашкарбоши сизнинг сутингизни ичиб қўйибди...

– Ҳа, ичиб қўйди...

– Жаллод! Табибни чорла! Қурсоғини ёрсун! Қурсоғида сут бор ё йўқлигини аниқласун!.. Агар сут чиқса, унга жазо берилгай, чиқмаса, тухмат учун бу момонинг тили кесилгай...

Ҳамма ҳайратда донг қотди.

Сўфий момо аланглаб дам Амир Темурга, дам табибга, дам турқи совуқ жаллодга қаради.

– Пошшойи олам! Пошшойи олам! – қичқириб юборди кейин момо. – Йўқ, йўқ! Қурсоғини ёрмангиз, ёрмангиз! Азобламангиз! Сутимга розиман! Гуноҳидан ўтдим, ўтдим!

– Шундайму?... Гуноҳидан ўтдингизму, момо? Жуда соз! Жуда соз... – Амир Темур у ёқдан бу ёққа юра бошлади, кейин қутилмаганда буюрди: – Лашкарбоши курсоғи ёриб кўрилсун!

Момо энди йиғламсираб ёлворишга тушди:

– Ҳукмингизни бекор этингиз, пошшойи олам! Шафқат айлангиз! Мен эсини еган кампир билмай айтиб қўйибман... айтиб қўйибман... Бир бандага жабр қилмангиз! Жабр бўлса ўзимга бўлсун!

Уртага сукунат чўқди. Фақат момони пишиллаганча чуқур-чуқур нафас олгани эшитиларди.

– Англадим... – момога тикилди Амир Темур пинагини бузмай. – Сутингизни ичиб қўйган лашкарбошини кечирдингиз, бу сиз учун адолатли ҳол. Ёки... Қурсоқдан сут чиқмаса, тилингиз кесилишидан кўрқдингизму? Аммо, мен адолатнинг тагига етмоғим керак... Ҳеч кимга озор етказмасликни буюрғон эрдим. Лашкарбоши чиришни бузибдур. Қурсоқ ёрилса ёрилсун, тил кесилса кесилсун, аммо адолатга жабр бўлмасун! Йўқ эса, ҳукмдорлик ҳимматим мени тинч қўймайдур... Жаллод!

– Қиличим бурро, забоним гўё! – янгради жаллоднинг сўзлари.

– Эй, ҳаким!

– Фармонингизга мунтазирман, Амир Соҳибкирон! – қўл қовуштирди табиб.

– Қани, бошла!

Эпкин эсса сезилар даражада атрофга жимлик чўқди.

– Тилимдан айрилсам айрилай, илоё, курсоқдан сут чиқмасун! – деб юборди момо...

Ҳамманинг кўзи кўлида тиғ тутган табибда эди...
Нихоят, кўзи пакиллаган, дағ-дағ титраган лашкар-
бошини чалқанча ётқиздилар. Табиб лашкарбоши
кемирчагининг тагидан то киндигигача тиғ урди!
Бу одамни тирик сўйиш эди...

Инграб юборган лашкарбоши хушидан кет-
ди. Бурнининг чап томонидаги бармоқдай эт қони
қочганидан оқариб кўринди. Табиб кўлини охишта
қоринга солди ва бир ҳосилани олиб тиғ билан
ёрди, яшил тусга айланиб улгурган ипир-ипир...
сут чиқди! «Оҳ!» деган овозлар эшитилди.

Мубашшир баҳодир табибнинг беҳуш ётган
лашкарбоши қорнини тикаётганига индамай қараб
турарди.

– Жазоси ўзи билан экан-да... – деди кимдир.

Сўфий момонинг оғзи очилиб қолди.

– Кўп подшоларни кўрдим... Султон Аҳмад
жалойир, Султон Барқуқ, Шоҳ Шужоъ, Сул-
тон Зайналобиддин, Шоҳ Мансур... Адолатга
риоя қилмайдурлар. Барининг ишлари нопоку
нолойиқдур. – Момо ҳайратини яширмади. – Аммо
бундай пошшони умримда илк бор учратишим...
Ҳа, ҳаққас рост, адолатпеша пошшо эканлар!
Тамғаларидаки, рости-ю русти, деб ёзиб қўйилгон
эркан, чиндан ҳам одил пошшо ўзларидурлар! Эта-
гингизни тутғоним чин бўлсун!..

Ўша-ўша, кўк кажавали сўфий момо Мубаш-
шир баҳодир тингчиларидан бирига айланди...

– Ва алайкум ассалом, момо! – алик олди Амир
Темур.

Сўфий момо турли дуоларни ўқиб, азиз-
авлиёларга илтижолар айлади, кейин нималарни-
дир пичирлаб чап кўлидаги гулдор тасбиҳи билан
Соҳибқироннинг елкаларига уриб-уриб қўйди.
Шарти кетиб парти қолгандай кўринадиган момо,
аслида ҳали тетик, бақувват эди.

Умаршайх Мирзо бу аломат феъл-атворли момони хайрон кузатиб турарди. Мироншоҳ Мирзо ирганиброк қарар, валийнеъмат бузрукворидай одамнинг бечора бир кампирни шоҳчодирга кири-тиб, сўзлашиб ўлтирганлари унга малол келарди.

«Адолат эмиш, – деб ўйлади Мироншоҳ Мирзо, – парвардигорнинг ўзи беш бармоқни тенг қилиб яратмагон-ку, адолат қаердан бўлсин?..» У ҳатто гапирмоқчиди, аммо Амир Темур момога қараб деди:

– Қандай хабарлар бор?

Момо кўп нарсаларни гапириб берди. Амир Темур Шероз билан Козерун йўллари ҳақида сўради, қаерларда қандай тепаликлар, кўприклар борлигини аниқлаб олди. Козерунга етмай, Потила деган жойда баланд тепаликлар борлигига диққатни қаратди. Эшитаётган вақтидаёқ ичида ўз фикрларини пиширган, нималарнидир чамалаган Соҳибқирон:

– Халлоқи безаволга салламно!.. – деди оҳиста...

Хазиначини чақириб, момога минг динор пул, бир канизак, ноёб либослардан катон¹ кўйлак, зан-данача² матодан тикилган мурсак ва яна кўп нодир нарсалардан инъом этишни буюрди.

– Ҳожат эрмас, Амир Соҳибқирон, ҳожат эр-мас! – эътироз билдирди сўфий момо. – Сўзимни тўғри англангиз, асло бирор таъмани ўйламай, ёлғиз Оллоҳга муҳаббатим йўлида бу йўлга кирган-ман...

– Канизак сизга ҳамроҳдур, пул ва либослар хайр-садақага ярайдур... – деди Амир Темур.

– Майли, бир сўфий ожизага хайр-садақангиз сифатида қабул қилайин, – розилик билдирди ниҳоят момо.

¹ Катон – канопадан тукилган кийим.

² Занданача – Бухоро яқинидаги Зандана қишлоғида пахтадан тукилган мато.

Нафсиламрини айтганда, Шоҳ Мансурнинг тунги хужуми Соҳибқирон учун ҳам кутилмаган ҳодиса эди. Ҳа, бу чиндан ҳам майдон кўрган эрининг иши. Ҳарбий ҳийла, устакорлик, маккорлик, кувлик, хушёрлик, зийраклик, турли алдов усуллари музаффариятнинг кўмакчиларидир. Тажрибада бари қўлланилади, барига йўл очиқ. Муҳаммад алайҳиссаломнинг «Ал ҳарбу ҳадийатун» – уруш ҳийла билан бўлур, деган сўзлари машҳур.

Амир Темур фикрича ҳам, майдондаги ҳийла ҳийла эмас, балки заковатнинг намоён бўлишидир. Душманни одатда куч билан эмас, ҳийла билан енгадилар. Бунда кўп қон тўкилмайди, балки шунинг учун ҳийлага эҳтиёж бор...

Шуларни ўйлар экан, Амир Темур Шоҳ Мансурнинг барибир сарқарда сифатида ҳали анча гўр эканини фаҳмлади. Йўқ эса, шаҳзода Муҳаммад Султон қўшинига қарши чиқар экан, унинг ёлғиз эмаслигини, ортида Амир Темур Кўрагондай сарқарда турганини, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо лашкарлари ва яна бошқа қўшинлар таянч эканини англаган бўларди. Чин сарқарда бир ишга киришишдан аввал чиқишни ўйлаб қўяди, нафақат қўшиннинг жойлашган ўрни, балки душманнинг йўли, лашқарининг чўғи, шамолнинг қай тарафдан эсиши, офтобнинг кўзга тушиш-тушмаслиги, ҳатто иложи топилса, жанг вақтида осмонда учиб бораётган қушлар, кезажак булутларнинг вазиятини, уларнинг жангга ёрдам бериш-бермаслигини ҳам ҳисобга олади, тайёрланади. Ўзи даставвал жангга киришмайди, балки сарқардаларни ишга солади, лозим топилганда, ошқора чекинади, вақтида чекиниш иснод ҳисобланмайди...

Амир Темурнинг ўзи ҳам ичида тан олди: уни гафлат босибди. Турон қўшинлари бир оз пароканда, бир лашқар Тахти Жамшид томонда, бошқаси Шероз билан Козерун орасидаги лашқаргоҳ қилиб

белгиланган майдонга отланган, Амир Шоҳмалик қўшини эса Язддан эртага етиб келади... Барини йиғиш, тартибга солиш учун фурсат керак. Шоҳ Мансур сўфий момо айтганидан ҳам бир оз оддинроқ отини қамчилаб қолибди.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

I

Турон қўшини Шоҳ Мансур аскарлари жойлашган Шерозни айланиб ўтиб, шаҳарнинг ғарбида Козерун йўлидаги Потила деган ерда баланд тепаликда чодир тикди. Сўфий момо тўғри айтган экан. Бу ердан дунёнинг тўрт томонини томоша қилиш мумкин, узоқ-яқинни чамалаш осон... Лашкаргоҳ ҳам шундоқ кўриниб туради. Зафарқарин лашкарнинг ҳайбати ноғора ва карнайнинг дабдабали садоларига ўралганди, улуғ сурон шаҳардагиларга баралла эшитилиб турарди.

Шоҳ Мансурнинг ҳужуми, қутилмаганда, тушга яқин бошланди. У қорақўюнлилар сардори Амир Қора Юсуфнинг қудратли лашкар билан етиб келишини интиқ кутиб қолди. Бироқ хануз хабар йўқ... Музаффарийларни-ку, оқибатини ўйламай, барини ўзи тумтарақай қилди, ўз қанотларини ўзи кесгандек қатл этдирди, кўзларига мил торттирди, қувди, ғорат айлади... Султон Зайналобиддин ҳам, Шоҳ Яхъё ҳам, бошқалар ҳам йўқ, бири қамоқда, бири қувгинда... Лекин Султон Зайналобиддин уйланган Ироқ ҳокими Султон Увайснинг Хуросону Форсу Ироққа донғи ёйилган ожизаси, хурилиқо Дилшод Хотун чиндан ҳам Шоҳ Мансурнинг юрагидан урганди! Бир кўз қирини ташлаган ҳар қандай кишининг ҳам бу маҳлиқога вола-ю шайдоликда узоқ кечаларни беором ўтказиши турган гап эди.

Дилшод Хотун гўзалликда, хусну малоҳатда тенги йўқ, ўз вақтида музаффарийлардан нуфузли Шоҳ Маҳмуд ҳам бу қизга оғиз очтирганди. Музаффарийлар обрў-эътибор учун ўзаро жон олиб, жон бериб курашишар, номи чиққан қизни келин қилиб олиш ҳам шараф ҳисобланарди.

Ҳаммадан олдин Шоҳ Шужоъ ўзғирликни ўринлатди – ўз ўғлига нодираи даврон малакни унаштиришга эришди. Бу никоҳ Шоҳ Шужоъ шавкатига шавкат кўшди-ю, Шоҳ Мансур қалбининг тубига зил-замбил тошдай ботди, адоқсиз изтиробларга солди. Энди аламини олиш учун ашаддий душмани Султон Зайналобиддинни Қалъаи Сафид зиндонига ташлатди, бу ҳам етмагандай кўзига мил тортирди, унинг хотини, кўнгил матлаби дўндикқина Дилшод Хотунни эса ўз ҳарамига киритди... Ҳа, Чингизхон билиб айтган: душманнинг отини миниб, хотинини ўпмоқдан ортиқ лаззат йўқ! Шоҳ Мансур бунга иймон келтирди. Биринчи кечадаёқ аёл зоти нима эканини илк бор ҳис этгандай бўлди, тонгда дунё унинг кўзига кечагидан бошқача, бағоят дилрабо ва мафтункор кўриниб кетди...

Сабри чидамаган Шоҳ Мансур энди ёрдамдан умид узиб, ёлғиз ўзи ҳужумга киришди. У икки қанот сардорларини ёнига чорлатди.

– Беллар маҳкам боғлансун! Отлар айили қаттиқ тортилсун! Қиличлар қиндан чиқарилсун! Ё ҳаёт, ё мамот!

Чиндан ҳам, саркарда сифатида унга ҳали кўп нуқсонлар соя ташлаб турарди. Чунончи, савқ-ул жайш ва таъбият-ул жайш¹ борасида етарли билимга эга эмаслиги билиниб қолди. Аслида, шабихун вақтида кўп навкарларидан ажралганидан сўнг, – Амир Қора Юсуфдан-ку дарак йўқ, – ортига

¹ *Савқ-ул жайш, таъбият-ул жайш (араб)* – ҳарбий атамалар: стратегия ва тактика, маъноларида.

чекинмоғи лозим эди. Аммо кўнглига ўрнашиб олган ўринсиз ғурур, иззатталаблик, калондимоғлик, такаббурлик, алам қадамни тўғри йўлдан четга ташлашга ундади...

Бунда инсон ўз ожизлигини сезмай, ҳамиша афсус-надоматларга чулғайдиган кўчага кириб кетади. Бунини сардорлар аниқ билардилар, бироқ тажанг подшога, ҳозир чекиниб кетайлик, куч тўплайлик, кейин саваш қурайлик, дейишга журъат этолмадилар.

«Келаман, деб панд берган (балки, атайлаб!) бетайин Амир Қора Юсуфга ҳам Шоҳ Мансур ўзининг кимлигини бир кўрсатиб қўйиши керак!..» – деб ўйлади қайсарлиги тутиб у ва ўзининг ҳам Амир Қора Юсуф мактубига вақтида жавоб қайтармаганини эслади... Эслади-ю жаҳл устида ичидагилари ташига чиқиб кетди:

– Кимсан, Шоҳ Мансур кўрқиб-писиб ортига чекиниб кетаберадирму? Шоҳ Мансур-а? – деб юборди чўқморини салмоқлаб бош узра силкитар экан. – Зинҳор! Зинҳор!.. Агар чекинсам, қундуз телпакли мағрур бошимни қундага қўяман!..

Шоҳ Мансур беш юз чоғли қиличи кескир, тундаги машаълалар ёруғида ярақлайдиган заррин мато билан ўралган темир багтар¹ кийган шиддатли, чақинқадам йигитларни бир жойга йиғди. Тағин отлар думига қозонлардан боғлаб олиш буюрилди. Ноғоралар қоқилди, бурғулар чалинди.

Амир Темур чодири тикилган тепагача тахминан икки фарсахча масофа бор эди. У фавқулудда таважжуҳда замон сингари ўзғир оқ тулпорига минди ва ёв томонга от қўйди. Шовқин-сурон, дангдунг садолари душман дилига кўрқув солар, беш юз эмас, балки беш юз минглик қўшиндек тасаввур уйғотарди.

¹ Багтар (форсча) – темирдан ясалган, усти бахмал ёки заррин мато билан қопланган уруш кийимли.

Отига шиддат билан қамчи ураётган Шоҳ Мансур ўнгу чапга қилич сермар, ғаним лашкари бас кела олмай ортга чекинар, яна олға ташланар, калалар шарт-шарт узиларди.

– Эҳ-хе, хе-е-ей!.. Эҳ-хе-е-ей!.. Сабр-тоқат этагидан тутган, савобу ёзуқлари учун Оллоҳдан эҳсонлар кутган ўша Шоҳ Мансур мен бўламан!!!.. – хайқириарди Шоҳ Мансур аллақандай жазавада...

Унинг овози жанг сурони ичида узоқларга етиб борар, жўровоз хайқиришган навкарлар, шу палла агар у осмондаги ойни узиб бер, деса, узиб беришга тайёр эдилар.

Куюндай тезликда от сурган Шоҳ Мансур ҳеч нарсадан хайиқмай Турон кўшини сафини ёриб ўтди...

– Эҳ-хе-е-ей!

– Эҳ-хе-е-ей! – хайқиришарди изма-из келаётган сипоҳлар, саркардалар.

Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас, деган мақол шу ерда тўла-тўкис тасдиғини топди. Шоҳ Мансур бағоят қайсар ва бебош ғазаб дулдулига минди, ҳозир уни ҳеч ким, ҳатто меҳрибон онаизори ҳам йўлдан қайтара олмасди!

У беаёв ҳалокатга, тубсиз жарликка бораётганини аниқ билар, ортга ҳам йўл йўқлигини теран фаҳмларди. Ҳа, ортга йўл йўқ! Ўлимга маҳкум одам умри тугаётганини билгач, яратганнинг инсонга ато этган буюк неъмاتي интиҳосини сезиб, жасорат томирлари кўзголади ва илгари амалга ошира олмаган ишларини қолган дақиқаларда рўёбга чиқаришга интилади.

Шоҳ Мансур ҳозир чекиниб, қочиб-буқиниб юришни ўзига эп кўрмади, у музаффарийларнинг беомон душмани Амир Темурга қарши бош кўтариб чиқишга қарор берди.

Музаффарий жасур подшонинг бир асоси бор эди...

Вовайлolar бўлсинки, музаффарийларнинг ҳеч бири туронлик оддий амир ўғли, лекин асида дунёнинг машҳур шаҳаншоҳларини кунфаякун қилаётган улўф амирга қарши ғолибона туғ ҳилпиратиб чиқолган эмас!.. Ҳатто музаффарийлар ичида дунёга машҳур Шоҳ Шужоъдай қудратли ҳукмдор, соҳиби салтанат ҳам юрак ютиб, қилич қўтариб Амир Темурга рўбарў бўлолмади, аксинча, ялиниб-ёлвориб мактуб ёзгани етмагандай, валиаҳд ўғли Султон Зайналобиддинни ҳам Соҳибқироннинг ҳимоясига топширди.

«Наҳотки, замонлар ўтиб, тарих сарҳисобида биронга ҳам музаффарий подшоҳ Темурланга қарши чиқа олмаган, деб ёзсалар? – дерди ўзига ўзи Шоҳ Мансур. – Юз йил давомида у ёғи Ҳамадону Хуррамобод, Язду Исфаҳон, Рей, бу томони Абаркуху Шероз, Ҳурмузу Кирмон сингари музофотларда даври даврон сурган музаффарийлар шаънига ҳақорат-ку бу! Бас!.. Кимдир чиқиши керак! Кимдир чиқиши керак!..»

Адади йўқ нохуш ўйлар Шоҳ Мансур кўнглини тобора қиймаларди.

Форс вилояти тарихида номи олтин зарварақларда ёзиладиган юз йиллик машҳур сулола, юрт обрўси, шухратини сақлаш Шоҳ Мансур назарида, ҳозир унинг зиммасига тушиб турибди. Форс ҳукмдори буни теран англаб етди ва аллақандай туйғуданми, ғурурданми, ўзини кўкраги баланд қўтарилгандай сизди. Ҳали бу сулола жаҳон айвонида даври давронлар суражак!

Кутилмаганда, кўнглига фавқулодда бир фикр келди: майли енгилса ҳам, ўлса ҳам рози, фақат аввал Амир Темурни асфаласопилинга жўнатиши керак! Кейин уни нимталаб ташласунлар, гўштини канорага илсунлар, майли, майли!

– Эҳ-ҳей!

– Эҳе-хе-е-ей!.. – садолари эшитиларди ҳар томондан ва гўё ўзи ҳайқириб айтган сўзлар майдонларни оралаб қайтиб келиб, Шоҳ Мансурнинг ўзига мадад бераётгандай туюларди.

Амир Темур лашкарни кўнгилдагидек тартибга солиб улгурмади. Шошилишч Амир Аллоҳдодни қоровул фавжига, ортидан Амир Шоҳмаликни ҳировул фавжига тайинлаб, олдинги жабҳани мустаҳкамлаб қўйди. Жаранғорда¹ Муҳаммад Султон, баранғорда² амирзода Пир Муҳаммад етагида Шайх Нуриддин каби жанг кўрган баҳодирлар саф тортди. Умаршайх Мирзо билан Мироншоҳ Мирзо кўшинларини захирада қолдираркан, фақат фармонни кутишларини тайинлади. Ўзи эса қўлда³ қарор топди.

Олдинда Амир Темур жойлашган тепаликка йўл очилганди. Кейин Соҳибқирон бу маъшум ҳодисанинг келиб чиқиш сабабларини тажриба тошига уриб текширди. Ҳамиша ҳушёр турадиган кўшин бошлиқлари вазиятни яхши англамай, ғафлатда қолиб, бир-бирларига ишониб, бепарволикка йўл қўйибдилар. Урушнинг тақдири лаҳзага боғлиқ эканлигини унутибдилар.

Одатда, кимдир узоқдан «ҳай-ҳай»лаб отини шиддат билан учуриб келаётган бўлса, ҳар ким ҳам беихтиёр йўл беради, жиллақурса, ўзини четга олади. Қалқонини елкасига оingan, қўлида икки қилич тутган Шоҳ Мансур фурсатни ғанимат билиб, қаловланмай Соҳибқиронга яқинлашиб кела бошлади...

Ҳамма кўшин майдонда, Соҳибқирон вазият танглигидан ўзининг хос навкарларини ҳам савашинга юборган, чодир олдида йигирмага яқин аскар бор холос. Амир Темур хезланган душман-

¹ Жаранғор – кўшиннинг чап қаноти.

² Баранғор – кўшиннинг ўнг қаноти.

³ Қўлда – лашкарнинг марказий қисми.

га ўқ отмоқчийди, қараса, найзадори, Соҳибқирон ёнида қолса ҳам, кейин тутиб олсалар ҳам хиёнатчи сифатида ўлишини аниқ билган шекилли, қаттиқ кўрқиб кетганидан, жон сақлаб ўз жойини ташлаб қочибди!

Шу палла Шоҳ Мансур, – ўзи ҳам Амир Темур Кўрагон билан юзма-юз турганига ишонмади! – бақирганча ҳамла қилди, ҳатто қиличнинг учи Соҳибқирон дубулгасига тегиб жарангли садо берди!.. Кейингисида доводий совут Амир Темур жонига оро кирди...

Соҳибқирон шижоат билан жойидан кўзғолмади, қўлида қиличини ўйнатганча қаттол душманни ёнига яқинлаштирмади. Кутилмаганда, кимдир, тўпалонда овознинг қаёқдан чиққанини билиш мушкул эди, «Оллоҳумма мансур Темуран!»¹ деб қаттиқ қичқирди! Учқир найза тутган аллақандай номаълум бир отлиқнинг ҳайқириғи ҳаммани руҳлантириб юборди!.. Кейин Амир Темур ўша отлиқни чунон излатди, аммо у изсиз ғойиб бўлганди.

Соҳибқирон турли тарафдан шижоатлари кўзғолган баҳодирларнинг от солганларини кўрди! Тангри таоло уни ўз ҳифзу ҳимоясида сақлади, Соҳибқирон буни юракдан туяр, Ҳаққа шукроналар айтарди. Айни шу ҳолат, бепарволик, хотиржамлик ҳайратда қолган Шоҳ Мансурнинг шиддатини синдирди!

Бирдан: «Қоч!!!», «Кўлингни узиб оламан, даъюс!..», «Думингни туғиб қўяман!» – дея наъра тортган Амир Шоҳмалик шувиллаган ўқдай етиб келди.

У ҳировулда экан, Шоҳ Мансурнинг йироқда бақирганча, Соҳибқирон чодирини томон елиб бораётганини илғади-ю юраги шув этиб кетди! Дарҳол ўша ёққа от бошини бурди! Шоҳ Мансур учинчи

¹ «Ё Оллоҳ, Темурга зафар ато эт!» (арабча ибора).

марта Амир Темурга қилич урмоққа чоғлангани, газабланган, қуюқ қошлари чимирилган Амир Шоҳмалик чап кўлидаги қалқонини Соҳибқиронга тутиб улгурди, ўнг кўлидаги кескир қилични ярақлатиб Шоҳ Мансурга солди! Қайдандир Ахий Жаббор баҳодир етиб келди. Шу палла Мироншоҳ Мирзонинг:

– Нокасни журъатини қарангиз! Кимга кўл кўтаришни билиш керак, абла-а-аҳ!!! – деган сўзлари баралла янгради.

Бирдан Шоҳ Мансур чап билагини қилич чимиллатиб ўтганини фаҳмлади. Кўз қири билан атрофга боқди: ўн-ўн бешга яқин йигити шиддат билан саваш қуради. Аммо кучлар тенг эмасди. Унинг устига, он ўтган сайин ғаним кўпаймоқда...

Қиличу қалқонини ўнглаган Соҳибқирон ғаними Шоҳ Мансурнинг оқ отига назар соларкан, Хонўғлонни эслади. Бўйни узун оқ тулпор аъло хислатларга эга, насли тоза экани кўриниб турар, соҳиби билан бирга жанг қилар, душманни олди-дан келса тишлар, орқадан келса тепарди. «Асил зотли отлар шундай бўлади!» – деб қўйди ичида Соҳибқирон.

– Эҳ-ҳе, эҳе-е-ей! Сабр-тоқат этагидан тутган, савобу ёзуқлари учун Оллоҳдан эҳсонлар кутган ўша Шоҳ Мансур мендурман! – деган сўзлар янгради яна...

– Шоҳ Мансур ўлдирилмасун! – деб қичқирди Амир Темур кутилмаганда.

Соҳибқирон сўзини тўс-тўполонда биров эшитди, биров эшитмади, ўйлашга ҳеч кимда фурсат ҳам йўқ эди бу палла...

Сурону савашини кучайиб борарди. Форс ҳукмдори Амир Шоҳмалик билан савашарди, бирдан ўнг биқинига найза қадалганини билмай қолди. Бу Ахий Жаббор баҳодирнинг иши эди. Ногаҳонда бўйнига найза санчилди, иккинчиси елкасига тегди.

Юзи тилинган Шоҳ Мансур ҳали ҳам ўнг қўлида қилични ташламай жангни давом этдирарди. Атрофга боқса, ёлғиз ўзи қолибди, жангчилари бари ҳалок бўлибди...

У беихтиёр қаради-ю... шуурида ортга чекинмоқ лозимлигини англади! Чекинмоқ керак, чекинмоқ керак... Бутун ниятлардан, ўчу қасослардан, салтанат тахтидан, сулола шарафидан чекинмоқ керак, чекинмоқ керак... Буни ундан кўра олдинроқ оқ тулпор сезгандай шиддат билан ортга ўтирилди ва қуюндай елиб кетди! Ортидан Мироншоҳ Мирзо от қўйди, аммо оқ отга етиш мушкул эди. Шоҳ Мансурнинг оти тездаёқ чанг-тўзон ичида кўздан йўқолди...

Жанг майдони ғиж-ғиж ўликлар билан тўлиб ётар, оёқ ости ҳаммаёқ қон эди. Оқ тулпор агар яна шу суръатда елса, ёлга ёпишиб олган эгаси қулаб тушиши мумкинлигини англагандай секинлашди.

Ростдан ҳам, бир неча еридан яраланиб ҳолдан тойган, мажолсиз Шоҳ Мансур отда аранг ўлтирар, жароҳати қаттиқ азоб берар, беаёв ташналик бошқа томондан қисарди. Вужуди қақрар, томоғини ҳўллашга бир култум ҳам сув йўқ... У чорасиз қурол-яроғини ташлаб, кетишни унча истамай тайсаллаб турган оқ тулпорни ҳам ҳайдаб юборди, ўзини ўлганга солиб, мурдалар ичига яшриниб олди... Атрофда бирон одам шарпаси сезилмади. Балолардан қутилдим, деб ўйлаган Шоҳ Мансурнинг хира торта бошлаган кўзлари ўз-ўзидан юмилди...

II

Амир Темур музаффарийларнинг сўнгги подшоси Шоҳ Мансур тақдири нима бўлганини билолмай безовталана бошлади:

– Шоҳ Мансур қочибдимму? – дарғазаб сўради у амирлардан.

– Майдонда борарди, бирдан қарасак, ғойиб бўлди... – жавоб берди Амир Шоҳмалик. – Чамаси, от устида ўлгану қулаб тушганми дейман. Қаттиқ ярадор эди...

– Қаттиқ ярадор эди. Тўзон ичида йўқолди. – тасдиқлади Мироншоҳ Мирзо. – От устида аранг ўлтирарди. Ўлган, бу аниқ...

– Шоҳ Мансурдай кишилар осонгина ўлиб қўя қолмайди! Уликлар бирма-бир текшириб чиқилсун! Қидирилсун! Топилсун! – амр этди Амир Темур ва қалтис вақтда ўз жойини ташлаб қочган найзадорини туттириб, қатлга тортишни буюрди. Қўрқокни Мироншоҳ Мирзонинг ўзи саккиз нимта қилиб чоғиб ташлади.

Барча амирлару навкарлар ҳар қаёққа тарқалиб, шиддат билан майдон оралашга киришиб кетдилар. Ётганларнинг ўликми, тирик эканини билиш учун найза санчиб кўрардилар. Излаш хийла давом этди.

– Шоҳ Мансур ўлган, излаш бефойдадир... – деди кимдир умидсизланиб. – Тополмай оворай сарсон бўламиз, холос.

– Тўғри, мен юзлаб мурдага найза санчиб чиқдим, биронта тиригини учратмадим... – қўл силтади майманалик амир ҳам.

Сўзга термизлик амир аралашди:

– Ўлган бўлса, бошини олиб бориш керак. Эмаса, ким ишонади?

Ҳамма ҳориб толди. Қош қорайиб борарди. Энди қайтамиз, деб турганларида, майдон ичкарироғида юрган, яқинда амирлик мартабасига эришган майманалик амир чалқанча ётган мурдада тириклик шарпасини сезди-ю кўзлари қинидан чиқиб кетай деди!

Шоҳ Мансур ухламоқ истар, аммо бунинг иложи йўқ эди. Бирдан хаёллар қуйилиб босиб келди:

«Нима қилиб қўйдинг, эй Шоҳ Мансур? Музаффарийлар салтанати заволга учради! Сен билан тугади... Бари тугади! Афсус, қўлингда сақлаб қола олмадинг. Юртингга ганим оёқ қўйса, курашмоқ керакми? Керак! Сен курашиб тўғри йўл тутдинг. Аммо қандай курашмоқ керак? Беаёв душманга якка-ёлғиз рўбарў чиқмоқ тўғрими? Нима учун бутун музаффарийлар бирлашиб юртни қўриқламадилар? Йўқ, улар юртни душмандан эмас, бир-бирларидан қўриқладилар! Шоҳ Шужоёдай подшо ҳам Темурланга мактублар ёзиб, ялтоқланишдан нари ўтолмади. Ҳатто отасидай улуғ одамнинг кўзларига мил торттирди, ўғлини ёруғ дунёдан бебаҳра этдирди, юртни, салтанатни сақлаш учун шундай йўлга кирдим, деганини Шоҳ Мансурнинг ўзи ҳам эшитган. Юртни сақлаб қолиш учун отани, укани, қариндошни ўлдирмак лозимми?.. Балки Шоҳ Мансурнинг хатоси Темурбекнинг мактубига қулоқ солмагани-ю жавоб бермаганидандир? Нима дейилганди ўша мактубда? Эсида, эсида... *«Тамойилимиз андоқдурки, кимдаким бизни тан олмаса вилояти талон-торожга қолур. Кимки эл бўлиб ҳузуримизга келса, азиз тугиб, ўзларимиз бирлан тенг кўргоймиз, вилоятига зиён-заҳмат етказмагоймиз...»* Ҳа, эсида... Вилоятга зиён-заҳмат етмаса, азиз тугиб юрса, бунинг нимаси ёмон?

Йўқ, душманга эл бўлиб бормоқ, бош эгиш деган сўзdir. Шоҳ Мансур бир улр мағрур яшадди, шундай ўтади! Аммо мағрур яшамоқ учун ўзгаларни ўлдирмоқ шарт ҳисобланурму? Султон Зайналобиддинни нобино этдинг, Шоҳ Яҳёни абгор айладинг... Ҳа, сен ҳам юртни, салтанатни сақламоқ учун шундай йўлга кирдим, деб айтишинг мумкин!.. Аммо баридан ёмони – Амир Муборизиддин Муҳаммад ибн Музаффар асос солган салкам саксон йил даврон сурган Музаффарийлар салтанати сенинг қўлингда патарат топаётир!! Се-

нинг қўлингда!!! Боболар асраб-авайлаган салтанатни, аждодларингнинг барини йўқлик чоҳига отдинг. Туғилдинг, ўсдинг, вояга етдинг, тахтга миндинг, даврон сурдинг, дунёларга доврुक таратдинг, лекин бари музаффарийларни гўрга тикиш учун қилинган ҳаракат бўлиб чиқди...»

Шу ерда хаёл бўлинди. Кимдир найза тутганча атрофда тимирскланиб юрарди. Қарай деса мажоли йўқ... Бирдан биқинига найза санчилди, лекин у сездириб қўймай деб, сас чиқармади, аммо иккинчи марта аяган кўзга чўп тушар деганларидай, найза қилич теккан елкасидаги ҳали оғриётган жароҳатига тегиб кетди! Беихтиёр инграб юборганини билмай қолди.

Майманалик амир ҳайратда ортга тисарилди. Олдида, совути қонларга бўялган аллаким ётарди.

– Менга омонлик бер! – тилга кирди «мурда» бирдан. – Мени ўлдирма!!..

– Кимсан? Отинг нима?.. – сўради жон ҳолатда кўрқиб кетган амир сал ортга тисарилиб.

– Мен... Мен... Шоҳ Мансурман!..

– Шоҳ Мансур?!

Юзи қип-қизил лолага ўхшаб қонга бўялган Шоҳ Мансур тирсагига таяниб туришга уринди.

– Шоҳ Мансурман... Сўзлашга ҳам ҳолим йўқ... Мана, бу дуру забаржадларни ол! – Шоҳ Мансур кейин чап қўли бармоғидан катта ёқут кўзли тилла узук чиқарди. – Бўям сенга... Фақат мени бировга билдирма! Қўйиб юбор!.. Сен мени кўрмадинг, мен сени...

– Эҳ ланъати! Одамларни юзсизлигини!..– деди майманалик амир дарғазаб. У рўпарасидаги одам Форс вилоятида узок йиллар давру даврон сурган, душманларини зир титратган, музаффарийлар сулоласининг сўнгги вакили эканини билди, аммо ўзини танимаганга олди, кўнглини қамраган кўрқув хисларини нари қувиш учун ясама сиё-

сат қилди: – Шоҳ Мансурман, деб кекирдагини чўзишини қара! Дуруғгўй!¹ Ҳамма Шоҳ Мансур бўб кетди! Шоҳ Мансур сенга ўхшаб қоптими? Шоҳ Мансур-а! Уни музаффарийлар подшоси Шоҳ Мансур, деб қўйибдилар! Мана шу ётган латта Шоҳ Мансур эмиш! Бу ёқдагиларни пандавақи деб ўйлаяпсанми? Сен... сендайларни тумшуғини эзиб қўйиш керак!..

Майманалик амир Шоҳ Мансурнинг ёқасидан олиб тортқилай бошлади.

– Тўхта, тўхта!.. – инграб юборди Шоҳ Мансур. – Ишонмасанг ишонма, майли... Аммо ўлдирма! Мени ўлдирмай, Амир Темурга олиб бор!.. Обрў топасан! Ўлдирса ўша ўлдирсун! Олиб бор!.. Мана буларни ол-да, мени Соҳибқиронга етказ!.. Етказ!..

Шоҳ Мансурнинг ортиқ гапиришга мажоли йўқ эди.

– Нима, тилланга зорманму, узук тутасан?.. Атиги битта узутинг бор экан! Ўзимда тўртгаси бор! Майманада ундан ҳам кўп! Шоҳ Мансурман, дейди-я! Вей... жонимни сақлаб қолай деб, ўзимни ўликка солиб ётибман, дегин ҳали?.. Аблаҳ!..

Силкилаётган амир жаҳл билан ёқани қўйиб юборди. Шоҳ Мансурнинг боши тақ этиб ерга тегди.

Иттифоқо, майманалик амир «Шоҳ Мансур ўлдирилмасин», деган фармондан беҳабар эди. Бирдан фалончи, ҳеч ким тополмай турган пайтда Форс хукмдори Шоҳ Мансурни тутиб ўлдирибди, деган шов-шувли гап унга шарафлироқ туюлди. Илтижоларга кулоқ солмади, бошқа амирларга билдириб қўймай дея шошилганча ўлжасига човут солган бургут мисоли Шоҳ Мансурга ташланди!

Шоҳ Мансур сўнгги кучини тўплаб майманалик амирнинг башарасига мушт туширди, шариллаб

¹ Дуруғгўй (форсча) - ёлгончи.

бурнидан қон кетган амир «Иҳ!» деганча гандираклар орқасига тисарилди...

Шу палла узоқдан икки навкарнинг келаётганини кўрди! Агар улар яқинлашса, баридан қуруқ қолади... Ўлжасини тортиб олишлари аниқ! У шартга ёнидан ханжарини суғурди-да, шоша-пиша Шоҳ Мансурнинг бўғзига ботирди! Тезликда қон қўли билан каллани кесиб олиб қопга, дуру забаржадлару тилла узукни эса қўйнига солди...

«Шоҳ Мансур топилибди!..», «Тирик экан!», «Фалон амир бошини кесиб олибди!», «Омади бор экан-а!» каби овозалар тарқалди. Эшитганлар Форс ҳукмдорини тутиб олган омадли майманалик амирга ҳавас қилиб қарардилар.

Қопни очганларида, Амир Темур юзи таниб бўлмас даражада қонталаш каллага қараб, Шоҳ Мансурники эканидан шубҳаланди. Майманалик амир сўзларининг ғози йўқдек туюлди-ю Форс ҳукмдори қариндошларидан борми, деб сўради. Шоҳ Яхъёнинг дароз бўйли дўнг пешона ўғлини топиб келдилар.

– Бошида сочи йўқ, кал... аммо шумикин? Ҳа-ҳа... шу экан... танидим... Мана, ўнг қулоғи орқасида каттагина қора холи бор... Аниқ, амакимники... Шоҳ Мансур амаким шу... – деди Шоҳ Яхъёнинг ўғли йиғламсираб, кўзларига ёш олганча.

Амир Темур индамади. Унинг борлигини қандайдир номаълум изтироб, афсус-надомат чулғангандай эди. Жимлик чўқди. Яқинда ҳаж сафаридан қайтган пири муршид Мир Саййид Барака сўз олишга журъат этди:

– Инсоннинг вужуди – яратганнинг иморати... Бу иморатда турли ҳодисалар юз берадур. Амир Соҳибқирон, ҳаммамиз ҳам бандалардурмиз, бандасининг кўнгли ҳамиша ярим бўлур. Оллоҳнинг қудратига ҳам, ғазабига ҳам чек йўқ...

Амир Темур босиқ деди:

– Ҳаллоқи безаволга салламно! Оллоҳнинг қудратини тан олмай илож йўқ. Илож йўқ... Аммо марднинг хор бўлганини кўрсам, у душман эрса ҳам, кўнглим эзиладур, пирим! Чунки, у ўз номи билан мард! – Мир Саййид Баракага қараб давом этди Соҳибқирон. – Мардлар мана шундай хорзор, кўрқоқлар кўлида ўлиб кетадурлар... Султон Жалолиддин ҳам бир номард кўлида жон берди. Қудратли эрлар таҳқирланса пасткашлар қувонадир. Шуниси алам қиладур. Аслида яшашга, давру давронлар суришга ўша мардлар ҳақдордурлар! Аммо давру даврон суриш ҳамиша номарду нокасларга қоладур. Сув келтирган хору кўза синдирғон азиз. Қани адолат? Қаерда ўша адолат?.. Ахир битта марднинг вояга етмаги учун ўттиз-қирқ йил даркор... Мардлар кам, кўрқоқлар эса ҳар қадамда... Кўрқоқ бир қунда минг марта ўлади, мард ўлмайди, мард шаҳид бўлади! Аттанг, яхши гапга қулоқ солмади, агар Шоҳ Мансур тирик қолганда, Шерозни ўзига тобшурғай эрдим...

– Мард – худонинг тухфаси! – деди пири муршид. – Марднинг сўзини айтдилар, Амир Соҳибқирон...

– Майдонда йиқилиб омонлик сўрагон навқар ўлдирилмайдур. Агар ярадор душман омонлик сўраса, сўзига қулоқ солмак керак, у садоқат эгасидур, ўз бегини, юртини деб саваш қурди, яранди...

Орага ноҳуш жимлик чўқди.

– Мамат! – деди босиқ Амир Темур. – Шоҳ Мансурнинг жасади билан бошини бирга ювсунлар, иззат-икромини жойига қўйсунлар ва музаффарийлар даҳмасига дафн этсунлар!

Ҳамма Соҳибқироннинг кенгфёллилигидан ҳайратда бир-бирига қаради.

Амир Темур бирдан ўзгарди, беихтиёр қўллари иягига чўзилди.

– Номард!!!.. Нокас!! – деган сўз янгради Амир Темур тишлари орасидан.

Ийқилиб ҳолсиз ётган Шоҳ Мансурдек мард жангчини ўлдиришдан орланмаган, совға-инъомлар кутиб турган майманалик амирни дарҳол тутиб қатл этишларини, мол-мулкани эса мусодара қилишларини буюрди...

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

I

Соғинч бика воқеасини эшитган валиаҳд Муҳаммад Султоннинг дунёси қоронғу бўлди. Уни бир неча саволлар қийнади. Қиз қаёққа кетиши мумкин? Наҳотки, уни ҳалигача қидириб топиша олмадилар? Қиз ўзи қайгадир қочганми, ёки ўғирланганми?..

Суюкли маҳбубасининг қароқчилар қўлига тушганини ўйлар экан, шаҳзоданинг бутун аъзои баданига заҳарли игналар санчилгандай жойида ўтиролмас, ўрнидан туриб кетарди. Фақат Соғинч бикани шаддод, шижоатли деб эшитганидан, у ўзини хор этишга йўл қўймаслигини сезар, ичида, илоҳи, ўзинг асра, деб парвардигорга илтижолар қиларди.

Валиаҳд шаҳзода буткул ҳузур-ҳаловатидан айрилди. Кечалари ухлолмай чиқар, дардини кимга айтишни билмасди. Соғинч бикани топишга қаттиқ бел боғлади, қизни излаб тўрт томонга эпчил кишилардан юборди. Амир Соҳибқирон ҳузурларига кириб, шу ожизани излашга ўзигаёқ ижозат беришларини сўрамоқчийди, бироқ юзи чидамади. Унинг устига, катта малика шаҳзодани тинчлантириб, бу ҳақда бировга оғиз очмасликни тайинлаганини, унинг ўзи ҳам гапириб қўймаслигини уқтирди.

Сароймулкхоним ушбу баайни эртақлардагидек воқеадан ҳайратда ёқасини ушлаб қолди. Шу ёшга кириб шундай ҳодисани эслай олмайди. Соҳибқироннинг бир мақсадлари бор эди. Салтанат сарҳадлари тинч, осойишта бўлмоғи керак. Агар ёш боланинг бошига бир лаган қўйиб, унга ўн тилла солинса, у бола салтанатнинг бир томонидан иккинчи томонига йўл олса, то манзилга етгунча бир тилла ҳам камаймаслиги лозим, дерди Соҳибқирон... Камаймасди ҳам! Энди эса, бир тилла эмас, ҳазор-ҳазор тиллалардан-да ортиқ Соғинч бикадан айрилиб ўлтирибдилар. Маҳди улё назарида, қиз бадбин одамлар қўлига тушган, вассалом...

– Сизга сўйлағон эрдим-ку, Амир Соҳибқирон... Шаҳзода Муҳаммад Султон жудаям ёқтириб қолғон ожиза ҳақида... – деди катта малика. – Ижозатлари бирлан совчилар юборғон эрдик... Ўшал ожиза...

Суҳбат Козерун йўлидаги Потила деган ерда, балаңд тепалиқда жойлашган яшил шохчодирда кечмоқдайди. Амир Темур Сароймулкхонимга қаради:

– Эсимда, эсимда... Ўшал ожиза ҳақида ширин сўзлар айтғондингиз. Хўб қувонғон эрдим. Ишқни ҳам парвардигор суйган бандасига ато этадур. Суйиб олса, киши бахтини топғай, муродиға етғай. Биз ҳам ўзларини... суюб олғонмиз-ку, билурлар...

Соҳибқироннинг юзига ёқимли табассум ёйилди. Сароймулкхоним эса ёш қизлардай уялиб ерга қаради.

– Илоҳи, ҳар кимга ҳам ишқ бахтини берсун, Биби! – давом этди Амир Темур маликани хижолат пардасидан чиқармоқ учун. – Жаҳон шаҳзодасининг ёқтириб қолғонлари, унинг устига, Жаҳоншоҳ ибн Жокудай баҳодирнинг ожизаси эканлиги нуран аъло нурдир. Шаҳзода валиаҳдимдур, унга қандай умидлар боғлағонимдан ўзингиз хабардорсиз. Ўша

кунларга етказсун!.. Муҳаммад Султон ғаройиб хосиятли йигитдур, Соҳибқирони муаззам Чингизхон бирлан Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон қони унинг томирида жўшиб турибдур ахир! Ҳали биздан кейин Турон салтанатини олам-жаҳонга кўз-кўз қиладурғон, миллатни камолга етказадурғон, киндик қони тўкилғон тупроқ шаънини бош узра тутадурғон валлакатдур бу!.. Бошқа фарзандларимни асло камситмайдурмен, аммо менинг бахтимни, иншооллох, Муҳаммад Султон бирла бермишдур! Турон мамлақати жаҳонда барқарор бўлгай, салтанатлар уни тан олгай! Биз қилмағон ишларни шаҳзода Муҳаммад Султон поёнига етказгай! Халлоқи безаволга салламно!..

Сароймулкхоним ҳазратни кўпдан бундай руҳи яшнаган ҳолда кўрмаганди. У Амир Темурнинг ўз номдор набирасини қанчалар ардоқлашини, унинг билан нечоғлик фахрланишини такрор юракдан ҳис этди.

– Валиаҳдимизнинг шаън-шавкатларига муносиб сўзларни дедилар, Амир Соҳибқирон! Камина ҳам бош устида тутадурмен шаҳзодамни... Қайлиқ топамен, деб жонҳалакмен ахир... Биламен, шаҳзодамга айрича таважжуҳингиз бор. Фақат ҳамма фарзандлар қаторида қарангиз, демакчи эрдим холос, Амир Соҳибқирон! Бошқалардан ортиқроқ кўйишингиздан кўрқамен, ҳазратим! Кўрқамен!..

Катта малика, Жаҳонгир Мирзони ана шундай ардоқлаб, алоҳида меҳрга сазовор айлар эрдингиз, оқибатни кўрдингиз, демоқчийди аслида, аммо ўзини тийди. Рост гапни, ҳар қанча аччиқ эса-да, Соҳибқирон сабр-тоқат билан эшита оларди. Малика ҳазратнинг бир қарашда замини бўш хаёлларга, рўёдай туюлган орзуларга бутун вужуди билан ишониб қолмасликларини, эҳтиёткорона ёндашишларини истарди, холос.

Амир Темур хаёлга чўмди ва кўп йиллар муқаддам Боғи Чинор оқшомларидан бирида Жаҳонгир Мирзони эртароқ валиаҳд деб атаб, хатога йўл қўйганини, ортиқча эътибор қилганидан – балки бу тўғри эмасдир! – кўз теккандай бўлганини ўзи Сароймулкхонимга айтгани эсига тушди.

– Бешак-шубҳа, бешак-шубҳа, Биби! – Соҳибқироннинг чимирилган қуюқ қошлари бир-бирига туташди. – Худонинг ўзи кечирсун! Ўзи асрасун! Фарзандларимнинг бари хосиятли! Бирини биридан зинҳор устун қўймағаймен!..

Катта малика қуллуқ бажо келтирди. «Мақсадга ўта қолай..» – ўзини ўзи даъват этди у.

– Сизга сўйлагон эрдим... Ўшал ожиза...

– Нима дедилар?.. Ҳа, ҳа, шаҳзодам ёқтирғон ожиза...

– Сизга айтмағон эрдик...

Сароймулкхоним воқеани яширмай-нетмай гапириб бермоқчи, маслаҳат ва қўмак сўрамоқчийди. Аммо шартга ўйлаган ўйидан қайтди: «Амир Соҳибқироннинг минглаб ташвишлари бор, шуни ҳам юк қилиб ўтирмайин, бу – биз хотинларнинг иши...»

Амир Темур нимадир демоқчи-ю, тортиниб айтолмаётган катта маликага қаради. Унинг катта-катта кўзларида балқиган меҳр нуридан Сароймулкхоним дадилланди:

– Амир Соҳибқирон, ўшал ожиза... ўшал ожиза... онаизори мусибатини кўтара олмай қаттиқ дардга чалинибдур... – усталик билан сўзни буриб юборди ерга тикилганча!

– Ҳай, афсус... Лекин ёш нарса тез соғайиб кетадур, иншооллоҳ!.. Қўли енгил табибларга кўрсатсунлар. Шаҳзодам буни эшитмадиларму? У куни бир оз хаёли паришонроқ кўринди кўзимга.... Билмағонлари маъқул.

– Айтғонимиз йўқ, Амир Соҳибқирон! Билмай-дурлар...

Сароймулкхоним таъзим этди ва вазиятдан шубҳа-гумонларсиз чиқиб олганига ич-ичидан суюнди.

Форс хукмдори Шоҳ Мансурга қарши шиддатли жанглар шаҳзода Муҳаммад Султонни рosta-камига чалғитди. Вақт ўтганини ҳам сезмади. Ичи сирга тўлиб кетганидан Искандар Зулқарнайнинг сартарошидай дардини кимга ёришни билмасди. Сартарош сирини айтгани одам тополмай, саҳрога чиқиб: «Искандарнинг шохи бор! Искандарнинг шохи бор!» – деб қудуққа ёрилган экан.

Шаҳзода Муҳаммад Султон ҳам бир қудуқ излаши керак шекилли. Унинг сир айтадиган бир дўсти йўқ. Ичида эса сир кўп... Дўст бўлишни истаганлар бордур. Аммо валиаҳдга ҳамма ҳам яқин келолмайди, салобати босади.

Назарида, ўша бир ойлар аввал Қалъаи Сафид қамалида жасорат кўргизган Арғуншоҳ деган сипоҳ бошқача йигит. Қандайдир кўнглига ўтириб қолди... Лекин, ажабо, уни ортиқ кўрмади, у жуда тортинчоқ, андишали эканми, доим ўзини четга олиб юради. Яхши йигитлигини шаҳзода фаҳмлайди. Яқинроқ танишиши керак. Нимага шундай интилаётганига ўзи ҳам ҳайрон. Сипоҳлигига қарамай, аллақандай амирлардан, беклардан ортиқроқ туюлади. Ҳатто, шаҳзоданинг фикрича, унинг билан сирдош ҳам бўлиш мумкиндай... Қолаверса, ўша Сафид қалъасидаги жасорати учун унга миннатдорчилик билдириб қўйиш ҳам керак, балки тақдирлаш жоиз, тош агар шаҳзода бошига тушганда, уни тепадан ерга қулатиши аниқ эди.

Шаҳзода бирон кун ўша сипоҳ билан Шероз жанубидаги хушманзара қир-адир аралаш яйловларга чиқиб айланиб келишни ўйлаб қўйди – уни фақат бир марта кўрган бўлса ҳам, кўзига иссиқ кўринди, негадир эскидан танишдай эди. Бирок

шаҳзода қўққисдан Йазд йўлида пайдо бўлган бузғунчиларни бартараф этгани Хумоюн ўрдудан фармон олди-ю, ўша ёққа жўнаб кетганидан ният ниятлигича қолди.

Иккинчи мартасида Ироқ юришига бағишланган ошиғич чақирилган машварат халал берди.

Ажабки, фурсат топилмасди. Шаҳзоданинг бошида ўн икки минг аскар ташвиши... Арғуншоҳ эса лашкарнинг ўнг қаноти – баронғорда хировул бўлинмасида сипоҳлик қилади. Аслида, уни ўзига хос навқар этиб олиши керак, шекилли...

Тонг ғира-ширасида чодирдан чиққан шаҳзода, Улуғ Амирнинг юз эллик қадамлар наридаги Потила тепалигида тикилган, атрофини ўн икки минг хос навқарлар ўраб ётган, маҳобатли яшил саропардасига қаради. Ҳамма уйқуда, фақат жануб, ғарб ва шимол томонларда тепаликларда қоровулларнинг ёнаётган гулханлари кўринар, шоҳчодир олдида эгнига заррин кўк чопон ташлаган Амир Темур, одагича, ёлғиз охиста кезиб юрарди.

Бир парча ҳам булут йўқ осмоннинг фавкулудда мусаффо ва тозалиги кўнгилни тўлиқтириб юборар, гўё бу ерда яқиндагинада аёвсиз жанглар ўтмагандай, тинч, осуда, шундай бепеён ва хушбахт оламни насиб этганидан худога шукроналар айтарди киши...

Шаҳзода мулозимини нариги адирга жойлашган баронғордан сипоҳ Арғуншоҳни чақириб келишга юборди. Сайис аллақачон шаҳзоданинг оқ отини эгарлаб қўйган, топшириққа кўра сипоҳ учун ҳам бир қора отни шайлаганди. Муҳаммад Султон сабрсизлик билан у ёқдан-бу ёққа юрар, тезроқ йўлга тушишни, хушманзара қир-адирларда Тангрининг шоҳидлигида ўз сирларини сипоҳга айта олиши мумкинлигини – нега айни шу сипоҳга, бунга ўзи ҳам таажжубда! – сезарди. Аслида, яқинларидан кўра, мутлақо бегона одамга сирларини очишни

яхши кўриши, кўнгил ёзиб олиши бандаси табиатида бор нарса...

Кутилмаганда, Соҳибқиронга узоқда шаҳар ёқдан икки минг чоғлик олабайроқ оломоннинг ёприлиб келаётгани хабарини етказдилар. Физиллашиб югуриб қолган қоровуллардан бирининг овози шаҳзодага баралла эшитилди:

– Шерознинг улуғлари, содоту қуззот, казо-казолар, хотин-халажу бола-бақралар Амир Соҳибқирон ҳузурларига келмоқдала-а-а-р!

– Амир Соҳибқирон ҳузурларига келмоқда-а-р! – қичқирди иккинчи овоз.

– Келмоқда-а-а-лар!.. – бақирди учинчиси.

Ҳали момақалдироқ бошланмай, олислардан унинг шов-шуви қулоққа эшитилганидай оломоннинг султ сурони аста-секин кучайиб борарди.

– Шерозликлар нима истайдурлар? – сўради Амир Темур саропардага шошилинич яқинлашаётган хондан. Султон Маҳмудхон: «Жавоб бер!» дегандай ортидаги вазири аъзам Муҳаммавд Жалдга назар ташлади.

– Қоровуллар хабар бердиларким, Шероз аҳли зору таваллога келмақда, Амир Соҳибқирон! – таъзим қилди вазири аъзам сўлқиллоқ ўнг қўлини кўксига қўйиб.

Шу палла тепаликнинг пастигади қоровул навкарлар рўпарасида тўхтаган оломон ичидан: «Арзимиз бор!», «Соҳибқиронга арзимиз бор!» деган овозлар қулоққа чалинди. Вазири аъзам саропардадан узоқлашди-да, тепаликнинг четида гувилаган оломонга қараб турган Амир Шоҳмалик ва Шайх Нуриддин баҳодирларга ишора қилди:

– Арзчиларга айтилсун! Вакиллари чорлансун!.

– Жойингизда тўхтангиз! Вакилларни юборингиз! Вакилларни!..

– Вакилларни юборингиз!! – қўшилишди қоровуллар.

Муҳаммад Султон Шайх Нуриддин баҳодирнинг йўғон овозини таниди. У сайисга беихтиёр: «Отни келтирингиз!»— деб қичқирди ва сипоҳни ҳам кутмай ўша ёққа от бошини бурди.

Шероз улуғларидан ўттизтача одам ажралиб чиқди ва навкарлар орасидан шоҳчодир томон йўналди. Олдинда муаррих Ғиёсиддин Али кўринди. Вакиллар йигирма қадамча нарида тўхтаб тиз чўкдилар ва Соҳибқирон ҳайъати томонга қараб саждага бош қўйиб таъзим бажо келтирдилар.

Вакиллардан бирига туришга ижозат берилди. Саропарда олдида издиҳомни жим кузатаётган Соҳибқирон ўсиқ қошларига битта-ярим оқ оралаган, юзлари япалоқ, барваста Ғиёсиддин Алини таниди.

– Ҳазрати олийлари! Агар яна беш йил аввалгидек, музаффарийлар юрт бошида қолсалар, боз адолатсизлик япроқ ёзгай! – деди Ғиёсиддин Али қошларини бир кўтариб қўйиб. – Қулингиз ўшанда ҳам шубҳа-иштибоҳлар ичра мустағриқ эрдим, аммо мўътабар даргоҳларида салобатлари босиб, бу ҳақда оғиз очмакка журъатим етмади... Самарқанди фирдавсмонандга борғонимда батафсил айтмакка фурсат тополмадим... Музаффарийлар ягона мамлакатда ҳар бири ўз шахрида ўз номига танга зарб этдириб, хутба ўқутдилар, бир-бирларининг қони-ю номусига қасд қилиб, тажовуз таҳликаларидан қутула олмадилар. Авомуннос эл, содоту қуззот, каттаю кичик бизга ёлвориб, ҳузурларига келишимизни ўтиндилар...

– Ҳаққаст рост! Музаффарийлар элу юртни хонавайрон этдилар! Низолардан гулбоғлар кул бўлди! Бутун нондай кишварни ҳар бири бутунича ютишга уриндилар, оқибатда парчасидан ҳам қуруқ қолишларини билмадилар!.. – қўшилди Шероз қозикалони.

– Агар уларнинг жабр-зулм қўлларини халқ устидан қисқа айламасалар, эл-юрт вайрон, халқ холи забун бўлғусидир! – қўшилди кимдир.

– Бошқа чора йўқ! Бошқа чора йўқ! Хонумонимизни куйдурдилар! Музаффарийлар кирдикорларидан озурдамиз! Даф этилсун!

– Музаффарийлар йўқолсун! Бизга тинчлик керак! Тинчлик! Тинчлик! – қабилида овозлар ёғилди.

– Амир Соҳибқирон, ҳимматингиз васфида тилимиз қисқа, хома тўмтоқдур. – такаллуф қилди Шероз қозикалони. – Ҳазрати олийларига элчи юбориб мактуб йўллагон эрдик бир йил аввал. Дуруст англата олмадик, шекилли...

Ғиёсиддин Али, гуноҳкор бандадурман, дегандай бош эгди.

Орага бир неча лаҳзалик жимлик чўқди. Барча Амир Темур нима дер экан, дея илҳақ эди.

– Раҳматли Шоҳ Шужоъ, ўз вақтида ўғиллари Султон Зайналобиддин билан Мужоҳиддин Шиблин паноҳимизга олишни тилаб мактуб битгон эрди... – деди шошилмай Амир Темур. – Иккисининг ҳам кўзларига мил тортилгон, ожизу нотавондурлар. Самарқандга юборсунлар, деб буюрдик...

– Раҳму шафқатлари беқиёсдур! – дарров маъқуллади вазири аъзам Муҳаммад Жалд. «Беқиёс!», «Беқиёс!» сўзлари таралди.

Муҳаммад Султон бобосининг раҳмдил ва бағрикенг эканлигини биларди, ҳозир буни яна бир бор кўрди. «Кошкийди, дерди бобоси хос машваратларда, кимсани жазолашни ўйламасанг, арқонни узун ташласанг, ҳар кимга жазони худонинг ўзи берсун». Шаҳзоданинг негадир Соҳибқиронга ичи ачиди. Муҳтарама волидаси Хонзода хоним ҳам ҳамиша отаси Жаҳонгир Мирзонинг шундай ҳолатларга тушганларидан кўп ҳикоя сўйлаганлар.

Амир Темур тинчиб қолган оломонга диққат билан тикилди:

– Ҳадиси шарифда шундай нодир ҳикмат бор экан: «Мен шундай худоманки, подшоҳлар подшоҳидурмен. Подшоҳлар дили, ҳатто ҳар бир туки ҳам қудратим соясидадур. Кимда-ким амримга бош эгса, унга подшоҳлар дилини меҳрибон қилгаймен. Кимки фармонимга қулоқ осмаса, подшоҳларнинг қаҳру ғазабига дучор этгаймен. Тавба қилингизлар, топинингизлар...» Кўрдингизму? Бас, жаҳон халқига ошкор бўлсунким, одамлар ўз қилмиш-қирдикорлари учун жазолангай, мусибат тортгай. Бу Оллоҳ таолонинг жорий айлағон суннатидур. Ким унга қарши бора олгай эркан? Қуръони каримда шундоқ битилмишдур: «Ман амида солиҳан фалинафсиҳи ва ман асоа фаалайҳо¹...» Кимда-ким яхшилик қилса – ўзи учун қиладур, кимда-ким ёмонлик қилса – бу ҳам унинг ўзига қайтадур...» Халлоқи безаволга салламно!

Шундай паллаларда Соҳибқирон: «Худо, ғазаб отига минишдан асрагин! Асрагин!...» дер, ўзига ўзи тўзим тиларди. У беихтиёр Султон Маҳмудхонга ўтирилди...

Турон хони тушунди: яратганнинг айтган фурсатлари етибдур, музаффарийларга жазо буюрилибдур, қандайлигини хон ўйламоғи керак...

– Амир Соҳибқирон! – деди, отасига ўхшаб кетадиган, ўрта бўйли, қирқларга борган Султон Маҳмудхон ҳаяжондан юзлари қизариб. – Музаффарийлар қирдикорлари бағоят таҳликалидурки, одамийлик шаънига асло тўғри келмас. Элчилар рост дерлар. Асли аввалги юриш даврида улуг жазога мустаҳиқ эрдилар. Фармон ҳам хон қўлида эрди, аммо фақат ҳазратларининг олий ҳимматлари туфайлигина улар бошига бало тошлари ёғилмади... Узларини олам устуни деб ўйлағон музаффарийлар эса хануз бебошвоқлик исканжасидан чиқа олмайдулар...

¹ Қуръони карим. Фуссилат сураси. 46-оят

– Фармонингизга мунтазирмиз, хон ҳазратлари! Барчасига жазо бермак лозимдур! – сўзга қўшилишга журъат этди ақобирлардан бири.

– Жазо! Жазо! – ҳаприқди вазири аъзам Муҳаммад Жалд.

Султон Маҳмудхон Соҳибқиронга қаради: Амир Темур узоқларга тикилганча соқолининг учини эзгилай бошлаганди.

Хон дадилланди:

– Турон хони сўзимиз: музаффарийлар хонадонига мансуб барча маликларнинг катта-кичиги тутиб банди этилсун ва ясоққа етказилсун!

– Ясоққа етказилсун!!!

– Ясоққа! Ясоққа! Ясоққа-а-а-а!..

Охирги сўзлар пастда ғалаёнга шай турган оломон орасидан келарди¹.

Ўша куни оқшомда Муҳаммад Султон дафтари-га шундай ёзиб қўйди:

«...Шоҳ Шужоъ, Шоҳ Маҳмуд, Шоҳ Яҳё, Шоҳ Мансур... Қандай подшоҳлар эдилар! Музаффарийлар подшоҳлиги поёнига шошилди... Салтанат таназзул остонасига бош урди. Давлатдорликлар кунфаякун бўлди, шону шавкатлардан ному нишон қолмади. Подшоҳу подшоҳзодалар шоҳона қасрларга қаноат айламай, ўзларини қабрларга урдилар. Осмону фалакларга етамен, деган мағрур бошлар ўзларини оёқлар остида забун ҳолда кўрдилар. Тахтни назар-писанд этмагонлар тобут тахтасидан паноҳ тиладилар. Саркаш буйинларга эгилмоқдин ўзга чора топилмади. Барчаси завоқ мартабасига миндилар, йўқлик чоҳига

¹ Ясоққа етказилганлар ичида музаффарийлардан – Ўзад волийси Шоҳ Яҳё ибн Шарафиддин (Шоҳ Мансурнинг акаси), икки ўғли Султон Муҳаммад ва Султон Жаҳонгирлар билан, Қирмондан Султон Аҳмад ибн амир Муборизиддин икки ўғли Султон Муҳаммад ва Султон Сулаймоншоҳ билан, Сиржондан Абу Исҳоқ, Султон Алоуддин ибн Шоҳ Шужоъ, Султон Ғазанфар ибн Шоҳ Мансур, Султон Али ибн Муҳаммад, Шоҳ Бойазидлар бор эди (Мужмали Фасихий).

қуладилар... Бир рисолада шундоқ сўзларни ўқугон эрдим: «Бемехр дунёга меҳр қўймоқ на ҳожат? Э, дод, меҳр қўйгон Искандари Зулқарнайн нима топди? Тупроқ кўчанинг дарчасиз кулбасига қўллари қуруқ қайтди-ку! Унга кўнгул бергон Али Арслон дунёсидан мосуво бўлди-ку! Чингизхон мулку молидан ажралди-ку!..» Ҳайхот! Оламда қандай салтанат борки, унинг манглайига охир-оқибат хорлик битилмагон бўлсун? Не учун кишилар беҳуда кибру гурурларга бериладурлар ва дайри дунга нодонлик, ҳавойилик ила боқадурлар?..»

II

Шерозда музаффарийларга жазо берилаётган пайтда Амир Темур кўшинининг ҳировули аллақачон Шуштар ва Дизфул шаҳарларидан ўтган, Бағдод шарқида чодирлар тикиб, олачуқларни ёзиб улгурган эди.

Бир замонлар Халифа ал-Мансур бунёд қилиб, «Мадинат ас-салом» – Тинчлик шаҳри деб номласа ҳам, Бағдод мудом низо-ю жанжаллар, иддаолар, ўзаро қирғинбарот урушлар, бесаранжомликлар макони бўлиб келади. Соҳибқирон биринчи бор ташриф буюриши эса-да, ушбу узукка қўйилган кўздай Дажла соҳилига бежиримгина ярашиб тушган қадимий пойтахт, хусусан, Аббосийлар саройи, Зубайда мақбараси, муҳташам жоме масжидлари ҳақида эшитган, баъзан дарёнинг баҳорларда тошадиган одати борлигини ҳам биларди.

Аср намозига хийла вақт бор эди. Амир Темур билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўхна Бобил тупроғида, узоқ-узоқлардан Бағдод шаҳри кўринадиган баланд адирда, шоҳчодирнинг чап томонидаги нақшин-нигор сўрида суҳбатлашиб ўлтиришарди. Пастда шимолга чўзилган Шаҳризур шаҳри кўзга ташланади. Жануб тарафдаги кечагина кўкариб турган адир аралаш ерлар ёзнинг жазира-масида сарғайиб, олатарақ тусга кира бошлаган.

Бундай холи суҳбатларда улар ўзларини Соҳибқирону мулозим эмас, балки қурдош дўстлар сифатида ҳис қилишар, бундан иккиси ҳам баҳра олар, яйрарди.

– Ана Бағдод, улуғвор шаҳар!.. – деб юборди Амир Темур узоқларга тикилиб. Олдинда шукуҳли манзара касб этган Бағдод ястаниб ётарди. Чеккачеккаларда қачонлардир Ҳулокухон қўшинлари томонидан вайронага айлантирилган бинолар ҳали кўзга ташланарди.

– Таажжубки, Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойирга ҳали ҳам эс кирмабдур! – гижиниброқ деди Амир Темур. – Чиндан ҳам арқонни узун деб ўйлайдур шекилли, эркалик қиладур... Ҳар қандай арқоннинг ҳам охири бор. Ахир аввалги сафар, одатимизга кўра, ҳиммат қилдук, иззатини ўрнига қўйдук, хуш сўз бирлан ҳузуримизга чорладук... Ўзинг шоҳиддурсен, Мамат. Келмади... .

– Келмади ўшанда, Амир Соҳибқирон, келмади... – тасдиқлади Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Кўргинки, тагин юборғон одамимиз қурук қайтибдур... Ақлли одам йиртиқларини кенгаймасдан аввал ямаб оладур...

– Машҳури замон шайхни элчиликка юборибдир-ку? Ҳарнечук, ушмундоқ аҳволда шайхнинг ташрифи ёмон қадам эрмас... – эътироз билдирди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Ёмон эрмас, ёмон эрмас... – рози бўлди Амир Темур. – Аммо, эгри кўнгилнинг найранглари эмасми бу? Улар дилидаги сирини пинҳон тутмақдалар, ҳаракатлари эса сўзсиз ўзларини фош этадур... Бамисли қочиб, эски маҳсининг ичига яшриниб олғон айёр мушукдек: думи чиқиб қолғони эсида йўқ, кўз олдинда: «Яшириниб олдим, қани топ-чи!» дея думини ўйнатадур...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ сергакланди.

– Улар ҳайиқмайдурлар... Такрор Бағдодга оёғига хат боғлаб кўкарчин йиборингиз!

– Йиборилди, Амир Соҳибқирон! Ҳатто каптар қайтиб ҳам келди...

– Мақбул... – Амир Темур оғир тин олди. Уни гоҳида Ироқ билан Турон салтанати ўртасидаги чигал муаммолар мана шу муштдеккина оқ патли каптарнинг сўнгги парвози билан ҳал бўлиши ҳам мумкинлиги ўйлангирди. – Жалойир инсоф этагини тутар...

Шероздаги воқеалар Бағдод ҳокими Султон Аҳмад жалойирни жуда ташвишга солиб қўйди. Амир Темур уни ҳузурига чорлаб киши юборди, лекин Шахризурга боришдан чўчиди. Унинг устига, Мосулдаги дўсти, қоракўюнлилар сардори Амир Қора Юсуфдан мактуб олди. У вазият нозиклигидан зорланиб, Румга Боязид Йилдирим ҳузурига отланаётганини айтибди. Бир оз ваҳимачи эканини билса ҳам, унинг хати Султон Аҳмад жалойирнинг ўзи титраб турган юрагини баттар кўрқув хисларига тўлдирди:

«...Темурланг ўз ҳузурига чақирмоғи аниқдур... Шубҳасиз, бу унинг алдоқчи одати, ҳийласидур. Музаффарийлар қисматига боқингиз! Кўз олдимизда юз бериб турибди-ку! Сабоқ эрмасму? Эсингизда борму, музаффарийларнинг энг шавкатлиси Шоҳ Шўжой Темурлангга нома юбориб, ўзича дўст-ёр тутуниб, ҳатто қуддақариндош ҳам бўлгон эрди. Оқибатда-чи? Улугидан ушогигача тигдан ўтказдилар, қудачилик ҳам иш бермади... Агар дунёдан умидлари бор эса, музаффарийлар кунни бошга тушмасун десалар, жалойир жаноблари, қадам боса кўрмасунлар! Қарши қуроқ кўтармақ ўзингизга қуроқ кўтармақ ила баробардур. Кўриб-билиб, тўфонга ўзни урмоқ ақлсизликдур. Шоҳ Мансурни кўрдингиз-ку! Бас, чекиниш чорасини қилсунлар! Қочиш эрмас, чекиниш! Чекиниш!.. Ўзлари учун, фикримча, қулай йўл – Миср соридур...»

Аммо фаросати ўткир Ироқ ҳокими қараб турмай, бир ой олдин тўққиз-тўққиз пешкашлар қилиб, Амир Темур ҳузурига элчи жўнатганди. Фурсатдан ютиш, чалғитиш маъносида қўйилган бу қадам Соҳибқиронни алдай олмаслигини билса-да, ноумид – шайтон, деганларидай иш тутди. Шу палла иккинчи кўкарчин хат олиб келди. Дарғазаб Султон Аҳмад жалоийр, гўё ҳаммасига худди мана шу беозор қуш айбдордай уни қанотларини юлиб ташлаш учун, дарҳол тутишларини буюрди. Аммо жониворгина аллақачон учиб кетган экан...

– Шайх келтирган жами ҳадя-ю тансуқот, тўққиз-тўққиз пешкашларнинг бирортасига ҳам қўл урмасунлар, аксинча, Султон Аҳмад жалоийр элчисининг ўзини сарполар билан сийлаб, ортига қайтариб юборсунлар, деб буюрдим, – деди Амир Темур.

– Амир Соҳибқирон, энг тўғриси ҳам шу эди ўзи, – маъқуллади додхоҳ, – ахир табаррук номлари намози жумада хутбага қўшиб ўқилиши, танга зарб қилдирилиши шарт, тансуқот шунга безак сифатида юборилиши лозим-да...

– Расму русумга риоя этилмағонига назар сол! Султон Аҳмаднинг калласида ўз фикри йўқ. Бундай ҳолда икки оёққа қийин, киши ўзгалар ногорасига ўйнайдур... Аввалги сафаримизда уни ҳузуримизга чорлагон эрдик, у эса майнабозчиликка бир ашъор юборибдур... Илон чақмайман, деб тилини чиқармоқда, аммо унинг заҳари тилида эрмас, тишидадур, буни эсда тутайлик!.. – ғазабланган Амир Темур сўридан пастга тушиб у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Осмоннинг фавқуллода тип-тиниклиги ҳам унга татимади.

– Кимки, ниятимизни тўғри англаса, ўзига эрмас, юртига ҳам, элига ҳам, бизга ҳам нафи тегар эрди. Қайси юртга борсам, даставвал, куда-анда, қариндош бўлайлик, деб тилак билдирамен, чопар

йўллаймаен, қайта-қайта элчилар юборамен! Бизга бировнинг юрти керак эрмас, ўзимизнинг дунёга бергисиз гўзал юртимиз бор! Менинг юртимга етадурғон юрт қайда?.. Худонинг ўзи алқагон юрт! Халлоқи безаволга салламно! Бировнинг мулки зинҳор мулклик қилмайдур! Бизга, қудратимизни тан олиб, божини тўлаб қўйса кифоядур, ҳимоямизга киргайлар, эмин-эркин ҳаёт кечиргайлар. Менга обрў-эътибор керак, эҳтиром керак... Дунёда уруш отини ўчиришга бел боғлағонмен, Мамат! Ажабо, бел боғлағон сарим уруш чиқаду, бу қандай сир-синоат?.. Наҳотки, қилич аралашмай қадам ташлаш мушкул бу оламда! Ҳа-а-а... Эсингда борму, Ҳирот малиги Ғиёсиддин Курт, унга ялинғондек кўп элчи жўнатдик. Келди, гуноҳидан ўтилди. Кейин Самарқандда қатл этилди, бунга ўзи айбдор: пинҳона фитналарини тўхтатмади...

– Фейли ўнгланишини сабр билан кутдилар, Амир Соҳибқирон. – Муҳаммад Чуроға додхоҳ бош тебратди. – Самарқандга келгандан кейин ҳам, Мубашшир баҳодир тинғчилари уни кўп бор ёзук устида тутдилар-да.

– Мана Гуржи султони Букротни қара...

– Саховатингизни кўрди.. Сояи давлатингизда эмин-эркин юрибдур. Худо пошшо эгам, деганлар...

– Арзинжон амири Тахуртан-чи? Ҳали биз бормай туриб, узрхоҳлик қилишга тиришадур. Чопарлар йўллайдур...

– Шубҳа йўк, Амир Соҳибқирон! – гап қўшди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Садоқату ихлос этагидан маҳкам тутғон амирдур. Тангасида ҳам исмингизни ирод этибдур. «Банда ва хизматкор ва давлатхоҳи Ҳазрат Амир Темур Кўрагондурмен!» дея мактуб юборибдур...

– Ҳа-ҳа, ихлос қиладу, ихлос қиладу. – тасдиқлади мамнун Соҳибқирон. – Ихлос – халос ахир...

– Тахуртанга ҳимматлари бирлан ҳукумат нишони буюрттирдилар, ол тамға бостирдилар, хусравона либослар лойиқ кўрдилар...

– Ёдимда, ёдимда... Ширвон султони Шайх Иброҳим-чи, Дарбандий?... – давом этди Амир Темур ўйланганча. – Ул ҳам биз чопар юбормай ўзи ташриф буюрди. Кўп оқил йигит эркан. Турк ўғлони, иззату хурматдадир. Ўғлим дедим... Таги тоза, насаби Нўширвони Одилга бориб уланадур. Олийқадр, номдор, қутлуғ хонадондан бўлғони сабаб, хушахлоқдур, подшоҳлар ичида ҳам мумтозу мукаррам...

Бундан етти йил аввал «тутинган ўғил» Тўхтамишхон Табризни босиб олганида, Қазвинда турган Турон қўшини уни Дарбанд ортига қувиб юборди. Қочиб кетаётган Олтин Ўрда лашкари Дарбандда Темир Қапуғ оғзида тўпланиб тиқилиб қолди.

Агар юқоридан қаралса, узунлиги беш чақирим атрофидаги энсиз дара худди ини бузилиб уймалашган минг-минг чумолиларни эслатарди – ҳаммаси уйига киришни истар, бири бирига халал берганидан бунинг иложи йўқ, бақириқ-чақириқ, биров бировга қулоқ солмас, ит эгасини танимас, нақ қиёмат қойимнинг ўзи эди. Дарвозага энг аввал Тўхтамишхон ўзини урди... Ширвон султони Шайх Иброҳим тоғ тепасидан бунинг барини кузатиб турарди. «Олтин Ўрда каби қудратли мамлакат хоқонини танг аҳволга солган қўшинга ким тенг кела олади?» – деган ўй хаёлидан кечди унинг.

Шайх Иброҳим йигирма саккиз-ўттизларга борган, забардаст йигит эди, катта-катта кўзлари, бир-бирига туташган қоп-қора қошлари кўркига кўрк қўшар, калта қалин қора соқоли юзларига яна ҳам окроқ тус берарди. Соҳибқирон яқинлашаётганидан қаттиқ ташвишга тушиб, яқин маслаҳатгўйи, қози юл-қуззот Абу Язидни хузурига чақиртирди.

– Турон салтанатини тан олайнму, ёки Дарбадни мустаҳкамлаб уруш санжоғини кўтарайинму? Ёки қочайинму?.. – дабдурустдан сўради султон қозидан.

– Тўхтамишхондай подшо қочиб қолди-ку!.. Қочмоқ керак, султоним! – деб юборди қутилмаган саволдан ҳанг-манг Абу Язид, гавдаси йирик, кўллари узун, юзининг ярмини куюқ мош-бринч соқол эгаллаган эллик ёшлардаги шижоатли киши. – Бизга худои таоло дунёнинг устунни бўлган тоғларни берган. Баланд тоққа чекиниб, кўрғон тикиб олғаймиз! Баңдасини чиқишга қурби етмайдур! Темир Қапуғни маҳкам тутсак кифоя! Бу ёғи – тоғ, у ёғи – денгиз...

Унинг сўзлари Шайх Иброҳимга ёқмади:

– Бу мақбул қадам эрмас! Ўзим жонимни сақлаб авомуннос элни, ёшу қари райиятни бало-офатлар домига ташласам, худога не деб жавоб қилгайман? Ким ёнимни ола оладур? Фалакиқтидор ғанимга қарши муқотала¹ бошлаб эса ғолиб чиқолмасман, бу кундай равшандур...

Абу Язид индамади.

– Кўп ўйладим... ўйладим... Амир Темурга бориб амрига бўйсуниб, қуллуқ этаман... – деди қутилмаганда Шайх Иброҳим. – Аминманки, у мартабамни тортиб олмайдур, улуғ подшоҳда эзгулик фазилатлари, олийжаноблик хислатлари бисёр, деб эшитганман. Тўхтамишхонни ҳам кўп сийлаганлар... Борди-ю, мени ўлдирса, унга ҳам розиман, ўлимим райиятни қатлу ордан, юртни талон-торождан сақлаб қоладур...

Қозиюл-қуззот шоша-пиша деди:

– Султоним!.. Султоним... Ҳали ёшсиз, салтанат қурганингизга эндигина ўн йил бўлди. Бу қандок сўзки... Ўзингизни ёниб турган ўтга уриб...

¹ Муқотала (араб) – уруш, жанг, бир-бирини қатл этиш.

Шайх Иброҳим қозини гапиришга қўймади ва мухрдорни чақириб буюрди:

– Фармонимни еткурингиз: лашкарни тарқатсунлар, ҳар ким ўз вилоятига борсун, тоғлик – тоққа, кўллик – кўлга, шаҳарлик – шаҳарга... Ҳар ким шаҳрини зебу зийнат ила безасун, кўркам кийинсун, хотиржам ўзгалар билан ширин муомала қилсун... Минбарларда Соҳибқирон исми билан хутба ўқитилсун, динору дирҳамлар зарб этилсун!..

Орага жимлик чўкди. Қози юл-қуззот хайратда лол, султоннинг қатъий қарорига бирон эътироз билдиришга ботинолмас, фақат ерга қараб пичирлаганча: «Мошолло... Мошолло...» дерди, холос. Унинг даҳшатли ёвга нисбатан қандай йўл тутиш ҳақида ўз фикри бор, ичида султонни катта хатога йўл қўяётир, деб ҳисобларди.

– ...Ноз-неъматлар йиғилсун, нодиру ноёб, қимматбаҳо ашёлардан, тансиқ ҳадя-ю тухфалардан, ҳурилиқо канизаклардан, учқур отлардан тўққиз-тўққиз тухфалар тайёрлансун! Фақат қуллардан саккизта олинсун! – янгради султоннинг хотиржам овози.

Абу Язид Шайх Иброҳим ҳаракатлари қаттиқ хавф олдида каловланиб ўзини йўқотиб қўйган одамнинг пала-партиш қадами эмас, балки узоқни ўйлаб иш кўрган зукко инсоннинг қатъий азму қарори эканига ишона бошлади.

– Соҳибқирон Амир Темурга ҳадя-ю тухфаларни бирга инъом этгаймиз, қозиюл-қуззот жаноблари! Шайлансунлар!

– Фармонингизни қабул айларман, султон ҳазрати олийлари! Айтган сўзингиз биз учун отилган ўқдур! Филҳақ биздан кўра ўзларига олислар тиниқроқ кўринур! Каминада ҳам шундай таклиф бор эрди ўзи... Оллоҳга шукрки, муддаомиз бир чиқди! – деди Абу Язид сира иккиланганини билдирмай.

Амир Темур билан Шайх Иброҳим учрашуви Табризнинг Давлатхонасида юз берди. Соҳибқирон кўнглига қандайдир илиқлик югурганини сезди, Шайх Иброҳимга қараб, ҳатто тахтдан тушиб пешвоз юрди. Бу камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ Тўхтамиш ўғлон илк бор ташриф буюрганда Кўксаройда шундай ҳол кечганини эслади.

– Соҳибқирон ҳазрати олийлари! – таъзим қиларкан, Шайх Иброҳим ёнидан тангалар олиб Амир Темурга тутди. – Муборак номлари ила Шамоҳада зарб қилдурдум. Кўп ўрнида кўрсунлар...

Кумуш тангалар тўққизта эди. Соҳибқирон шошимай тангалардан бирини олиб томоша қила бошлади. Юзида: «Ло илаҳа илаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ» калимаси ёзилган, тўрт бурчагида эса чорёрларнинг исмлари кўринарди. Орқа томонига қараганди, чиройли нақшланган: «Султон Маҳмудхон Амир Темур Кўрагон халладаоллоҳу мулкуху ва султонху» сўзларига кўзи тушди. Турон султонининг кўнгли ёришгандай бўлди, аммо индамади.

Аъёнлар кўз ўнгида қози юл-қуззот Абу Язид Ширвон султонининг йигирма хачирга ортилган тухфаларини топширишга киришди.

Одатда, армуғонларни Соҳибқироннинг ўзи назардан ўтказиб оларди. Амир Темур шундай совғалар билан келганларида жуда мамнун бўларди. Совға эмас, у – катта ҳурматнинг белгиси, аломати. Ўша совғадан ҳам кимсанинг ҳурмату иззат даражаси, самимий ёки сохта экани аён билинади, дерди Соҳибқирон.

Тилла ва фил суюклари ишлатилган нақшинигор сандиқлар, гуллари лов-лов ёнган эроний гилламлар, мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг олтин узуқлар, кўзи Яман ақиқидан ишланган тил-

ла балдоқлар бир томонда... Бу ёқда Сарандиб маржонлари, Московиядан олинган шоҳона пўстинлар, зардўзи тўнлар, кимхоб либослар, занданача матодан тикилган кийимлар, хачирлар, йўрға отлар, эгару узангилар... Ҳар бир совғадан, қадимий турк одати бўйича, тўққиз сидрадан тайёрланганди. Ора-орада: «Аҳсан! Аҳсан!», «Бебаҳо!», деган офарин сўзлари янграрди.

Амир Темур тухфаларга бепарвороқ қаради, аммо саманларни олиб кирганларида, ўрнидан туриб отларга яқинлашди, сағриларига уриб-уриб: »Ғўнонлар экан-да, ғўнонлар... яхши!», деб кўйди.

Отлардан бири, дуторбўйин араби саман Соҳибқирон томонга қараб, худди эркалангандай гувраниб кишнаб юборди. Амир Темур хос сайисга буюрди:

– Тўдадан чиқар-чи, унда бир хосият бор! У зотдор от...

– Бош устига, Амир Соҳибқирон! – сайис дарҳол саман ёнига яқинлашди.

– Отни зотдор эканини билиш учун айрим жиҳатларга боқмоқ жоиздир. – деди Соҳибқирон аёнларга қараб. Унинг от ҳақида сўз борса, кўнгли бўшлиғи сезилиб қоларди. – Аввало, отнинг бўйни узун бўлади. Танасининг айрим жойлари гоҳ охуга, гоҳ тозига, гоҳ кийикка, туяқуш, товушқон, туя, бўри, тулкига ўхшайди. Охуга ўхшашлиғи – болдир суяқларининг узунлиғи, пайларининг чайир ва бақувватлиғи, сағрисининг бўлиқлиғи, кўзларининг катта-катталиғи ва қоралиғи. Жағининг кенг, ўмганининг кучли, тилининг эса узунлиғи – тозидан, туёқларининг нозиклиғи – товушқондан, чопоғонлиғи – бўридан, йўрғалиғи – тулкидан...

Ҳамма саманга қарар, Соҳибқирон айтган хислатларни топишга уринарди.

– Саманда бир хислат бор. Қани, сув олиб келингиз! – буюрди Соҳибқирон ҳаммани қизиқтириб.

Дарҳол бир тоғорада лиммо-лим сув келтирдилар. Амир Темур давом этди:

– Боқингиз! Тиззасини букмай сув ичиши, насли тозалиги аломатидур.

От тоғорага яқинлашди ва тиз букмай бемалол сув ича бошлади! Ҳамма Соҳибқироннинг синчил эканлигига диққат қилди. «Хонўғлонга ўхшар экан...» – деди ичида мамнун Амир Темур. Самани сайисга топшираркан, алоҳида назоратда тутиб туришни тайинлади.

Шайх Иброҳим қўл қовуштирганча, туҳфаларни Соҳибқирон қандай қабул этаётганини зимдан кузатар, совғалар ёқаётганидан қувонар, айниқса Соҳибқирони муаззамга саман хуш келганидан мамнун эканини яширишга юзида кучсиз уриниш сезиларди. Абу Язид ҳурилиқо канизақларни назардан ўтказдиргач, қулларни намойишга чорлади.

Қуллар саккизталигини кўрган Амир Темурнинг куюқ қошлари чимирилди:

– Нега удум бузилди? Тўққизинчиси қани?..

Абу Язид: «Энди нима бўлади?» дегандай Шайх Иброҳимга қаради. У Дарбандда эканларидаёқ, қулларнинг битта камлигини билганди-я, нечундир сабабини сўрамаганди. Лекин шу палла Дарбанд султонининг топқирлигига тан берди! Шайх Иброҳим қўлини қовуштириб, тиз чўкди:

– Тўққизинчи қул қани, деб сўрадилар, Соҳибқирон ҳазратлари! Тўққизинчиси... мана қаршиларида турибди. Тўққизинчи қулингиз ўзимдурмен... Қабул айласунлар!

– Мошолло!

– Зукколикни кўрингиз! – Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ҳайрат сўзлари эшитилди.

Амир Темур бироз тикилди-да, кейин:

– Йўқ, асло! Сен қул эрмас, қуллар бошқа ерларда юрадилар, сен менинг ўғлимдурсен, ўғлим! Ўрнингдан тур! – деб юборди фавқуллодда кўнгли

жўшиб. – Ширвонда менинг халифамсен, эътимодли фарзандимсен! Бутун Озарбайжон мулки сенинг тасарруфингга берилур! Сарпо келтирилсун!

Бу воқеа бутун салтанатга ёйилди...

– Шайх Иброҳим каби оқиллар кам, Амир Соҳибқирон! Таги тоза, насаби улуғ... Султон Аҳмад жалойирнинг отаси Султон Увайсни ҳам зolim ўтган дейдилар. Қазисан, қартасан, асли наслингга тортасан, деганлар-ку...

Соҳибқирон индамади.

– Элчиси қайтгач, – давом этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқирон кўнглидаги ғашликни юмшатиш ниятида, – ўйлаб қолади, албатта... Ўйлаб қолади. Ўзи бош уриб келадур, келадур Султон Аҳмад! Босиб келаётган селга қарши турмоқ, ғазабланган шерга панжа урмоқ оқилнинг иши эрмас, дейдилар. Салобатли тоққа қарши кум, кумнинг ҳам бир гардгинаси, ҳеч нарса қилолмаслиги аён-ку ахир! Жужуқнинг ҳам бунга ақли етадур.

– Кум, дейсанму? Кум эмиш... Йў-ў-қ, Султон Аҳмад кум эмас, юрғонда йўлни мушкуллаштирадурғон, тоғнинг бағрига сиғмай ситилиб чиқиб кетгон чақир қиррали тош... Қўл билан олиб ташлашнинг иложи йўқ, яхши сўзга қулоқ осмайдур, юмалаб қочадур, қўлингни тиладир, тепсанг оёғинг оғрийдир, фақат жойида эзиб янчиб ташлаш керак...

Султон Аҳмад жалойирдан хабар кутиб турганларида, Бағдоддан Мироншоҳ Мирзонинг чопари келиб қолди. Қаттиқ савашишдан кейин жалойир амирзода кўшинига талофатлар етказиб, тунда кўч-кўронини йиғиштириб, Ҳилла томон чекинибди. Шу паллалар Фурот дарёси соҳилларида эмиш...

Амир Темурнинг қўли иягига чўзилди:

– Кўшинга талофат етказишлик, шунга йўл қўйишлик азбаройи нўноқлик аломатидур. Бу

наrsa Мироншоҳ Мирзода бор. Афсус... Султон Аҳмад жалойир тагин думини хода қилиб қочибдирму? Яхшилик қилмакчи эрсанг-у, қадриға етмасалар, гуноҳлари ўз бўйнидадур!.. Занжири-ни ечай, бўшатиб юборай, деб узатилган кўлни тишлайдурғон махлақ, кўппак-да! Худонинг ўзи шоҳид, яхшига яхшидурмен, ёмонга – ёмон... Фақат яна қон тўкиладур, яна бузғунчига қўшилиб беғуноҳлар нобуд бўладур. Шундоқ экан-да. Бот-бот эсимга Ҳадид сураси тушадур...

– Китоб, тарозу ва темир, демакчисиз ... – эслатди додхоҳ.

– Ҳа, ҳа... Халлоқи безаволга салламно! Пири муршид ҳам кўп марта таърифлаб берғонлар. Парвардигорнинг юборғон пайғамбарлари даставвал кишиларни китобга суяниб, самовий оятлару руҳоний далолатлар билан Оллоҳнинг итоатига даъват айлайдурлар. Барча қилмишу кирдикорларни тарозига солиб, ҳисобини оладурлар. Наф келтирмаса, темирдан ёрдам сўраладур, қилич яланғочланадур... Раҳматли Амир Жоқу барлос айтғон эрдикки, малҳам фойда бермаса, ярага тиф урилғай эрмиш...

– Урилғай, урилғай... Исфаҳондаги каби... Худо пошшо эгам, деганлар.

– Тагин Исфаҳон воқеасини айтасен-а... Менинг мақсудим недир ўзи? Агар тинчгина юртимда юрсам бир қорним тўймай қоладурму? Мақсудим – авомуннос эл тинч яшасун, ўзини бахтиёр сезсун, фақат юрт эрмас, дунё обод бўлсун, деймен... – Амир Темур, чалғиш учунми, майдоннинг четига бориб олдинда ястаниб ётган Шаҳризурга беихтиёр назар ташлади. Шаҳарнинг қоқ ўртасидан кесиб жанубдан шимолга қараб ўтадиган, охири бориб ям-яшил адирлар оша юқорилаб осмонга чиқиб кетаётгандай кўринган йўл ҳайратланарли даражада адл ва ўқдай тўғри эди.

«Салтанат йўли шундай тўғри бўлмоғи керак! Нечоғлик тўғри экан-а! – кутилмаганда хаёлидан кечди Соҳибқироннинг. – Лекин шу йўлда юрғонларнинг қалби, кўнгиллари ҳам тўғримикин?.. Асли қалб аталгувчи нарса санобар баргидекки-на бир парча этдур холос, аммо у Ҳақ субҳонаху ва таоло зикри бирлан банд бўлса оламдек кенгликка етишгай... Ана инсоннинг қалби! Шунга йўллағонингга шукр. Салтанат, миллат иши деб куйиб-ёнасен... Аммо ёнингга кириб ёнгувчи оташин қалблар кам... Сен ўйлағондек ўйламайдурлар. Салтанат мулкига кўз олайтурғувчилар бор. Ёлғиз ўзи учун дунёга келгон, нафсига қарши эрмас, нафсини ёқлаб қилич кўтарғонлар... Ришвахўрлар, талончилар, ўғрилар, хоинлар... Икки қўлини кессанг тили билан пора олғайлар...»

– Ҳа, Амир Соҳибқирон, мақсудлари улуғдир, биламан, барчасини биламан... – бош тебратди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

– Жангу муҳорабаларга қарши эканимни билармусен? Ахир давлат ишларининг тўққиз улушини кенгашга қўйғонмен-ку, бутун олам биладур, бир улуши қиличга қолғон холос... Чорасизлиғимдин қиличга суянурмен. Ҳа-ҳа, яширмаймен, суянурмен! Ўзга иложини тополмайдурмен! Уруш уруш экан, ўз оти билан... Кимсани тан олмайдурғон русумлари бор экан. Саркардадан майдонда энг биринчи сўраладиган нарса жасорат, ботирлик. Аммо саркардани саркарда деб ҳисоблаш учун биргина жасорат кифоя эрмас. Унинг қалбида қахру ғазабга ҳам жой топилмоғи шарт. Шарт будурки, қахру ғазабни вақтида жиловлай ололсун. На чораки, ҳамма нарса ҳам бандасининг измида эрмас. Шу ёшга кириб англаб етдимки, одамлар яхши гапни тушунишлари мушкул, уларни умид ва кўрқув орасида тутмак шарт! Кўрқитмасанг, кўрқитадилар... улардан кўрқулик...

Амир Темур биров ўйланди-да, кейин давом этди:

– Аммо мен саркарда эмас, Турон султони мен, султон! Майдон соҳиби эмас, мамлакат соҳибимен! Байрон қилғувчи эмас, обод этғувчимен!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Темурда фавқуллодда сўзлаш ҳавоси баландлигини кўрди. Бундай танҳо суҳбатларга жангу жадаллар, сафарлар, салтанат юмушлари-ю ташвишлар орасида жуда кам вақт топиларди.

– Исфаҳон воқеасидан дилинг кўп озурда юрдинг, Мамат. Сезамен... Ўзим-чи, ўзим? Ўзим ҳам шундоқ ҳолатда мен. Бандаси хатога йўл қўйдум, ўтди-кетди, деган хомхаёлга борадур. Йўқ, ҳеч қачон, ҳеч нарса унутилмайдур. Исфаҳон воқеаси эсимдан чиқғони йўқ... Хатога йўл қўйдим, тан ола мен. Хатойим шулки, исфаҳонликлар лафзига ишондим, бандасига ишондим. Ҳа-а... ишондим. Ҳали келажакда Амир Темур қон тўкди, каллалардан минора қўпарди, шаҳарларни бузди деб маломат сангларини отғувчилар ҳам топилса керак. Сажия-ю табиати минг бир хил бандасидан биронтаси чиқади-да! Бунга ҳайрон қолмай мен. Тонгла қиёматда халлоқи безавол олдида жавоб бермагим бор, шу эсимдан чиқмаса бас... Мени ҳам тушунишларини истардим, холос...

Амир Темур оҳиста чап томондаги заррин тўшаклар солинган нақшин-нигор сўрига бориб ўтирди.

– Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон! Тушунаман... яхши тушунаман, эй, Амир ал-Алам!.. Тушунаман... – ўз фикрини изҳор этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Сиз ҳамиша донғил йўлда адолат билан қадам ташламоқни истайсиз, аммо қадамнингиз тушаётган бу ер – тошли, ўр-чақир, нотекис, одамнинг оёғини синдирадур... Сиз Туронгина эмас, балки бутун дунёда худонинг бан-

даси бахтли яшасун, дейсиз, бироқ бадбахт замон конунлари бунга йўл бермайдур, сиз бунёд айлашни хоҳлайсиз, лекин зинҳор қўймаслар, аксинча вайрон қилмакка мажбур этгайлар...

Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг кўнглида: «Э, бу дунё бедаво-ку, шуни ҳам билмайдиларму?...» деган маъно яшринган эди.

– Шундоқ, шундоқ... Мен ҳам ана шундан доғдамен. Лекин... лекин ёмон хулқ, иллату гуноҳлар бандасининг қисмати эмас, балки унинг учун юборилгон бир синовдир, Мамат! Худойи таоло бандаларга икки йўлни кўрсатадур, бандаси ёки хайрлик, эгилик ишларга қўл уриб савобу ажрларга муяссар бўладур, ёки қабоҳатга юз тутиб гуноҳга ботиб худонинг қаҳрига учрайдир...

– Аммо парвардигор бандаларга фақат хайрли, эзгу ишларнигина буюргай, камолот даражасига чиқишга даъват этгай, ғайри шаръий қадамлар қўйиш эса банданинг ўзидан, Амир Соҳибқирон, банданинг ўзидан!..

– Рост айтасен, агар мардум тўғри йўлдан юриб, шариатнинг амри-фармонларига риоя қилса, олам осойишталик либосига чулғангай, жумла жаҳон фароғат уйқусида ётгай... Борди-ю эл-улус йўлдан озса, шариат аҳкомларини инкор айласа, димоғини ноўрин ғурур, кибру ҳаво шиширса, ёмонлиқларга ўзини урса, ундайларни ўз ёмонлиқларига тобшурмак керакдур. Тангри таоло шундайларни жазоламакни, тўғри йўлга солмакни, бу беқарор дунёни идора этмакни подшоҳлар дилига жо айлагай. Дунё эса бир нозанин келинчак, карашмали ҳурилиқо, ишвакор, дилдор, маккор, ҳар оқшом янги хуштор оғушига ўзин отадур. Кучоғингда шакарғуфторлик айлаб туриб, ўзгага дил берадур... Оҳ, бу дунё! Дунё!.. Шундоқ... Беқарор дунёнинг ҳам ҳеч қарори бормикин?

Соҳибқирон бир хўрсиниб қўйди-да, узоқларга тикилди. Жануб ёқда хушманзара тоғ ёнбағрида икки нарса унинг диққатини ўзига тортди. Бири – шамолда чайқалиб ястаниб ётган хурмозор боғлар... Уч йил аввал Самарқанддан чиқаверишда Тахти Қорача йўлидаги Боғи Давлатободда хурмо кўчатларидан экдирди, бу йил ҳосилга кириши керак... Ҳар ўтганда тоғ тепасида тўхтаб, томоша қилишни ёқтирарди. Яхши мева бердимикин? Боғбонга тайинлаган, агар кўнгилдагидек чиқмаса, улар ўрнига бошқа мевали дарахтларни мўлжаллаб қўйишни уқтирган...

Хурмозорлардан қуйида билтанглаб оқаётган Дажла дарёси бўйида қачондир қурилиши бошлангану битмай қолган каттагина қаср кўзга ташланди. Аркнинг пештоғи тикланган, аммо усти ёпилмаган... Шу заҳотиёқ Кешда бунёд этилаётган Оқсарой эсига тушди. У ҳам бошланган, ҳали битгани йўқ. Қурилиш қандай аҳволда экан? Амир Сайфиддин некўз назарида экани уни бир оз хотиржам қилади. Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳам унинг ёнида. Ун икки йилдирки, машҳури замон меъмор Уста Хоразмий Оқсаройни тиклаш ишлари билан банд... Муҳаммад Юсуф Табризий ҳам бирга. Ҳозир сарой атрофлари очилиб чиройли бўлиб кетгандир. Кошкийди, ҳозирок Оқсарой қурилишини бориб кўрса!..

– Йўқ! – деб юборди Амир Темур. – Мамат! Билсунларким, мен қатлу ғорат учун дунёга келганим йўқ. Одамларнинг жонини худо беради, худонинг ўзи олади. Нега мен шундай нохуш қадамлар бошишга мажбурмен? Эй, азиз авлиёлар, буни англаиб берингиз! Эй, пири муршид, буни тушунтириб берингиз!.. Ҳар сафар белимга садоқни боғлаб, қўлга ёй тутгондан бошлаб майдонга тушсам, ўзимдан кечамен, қонимни тўкилгон, бошимни кесилгон санаймен!..

– Оҳ, оҳ, оҳ!.. Ундоқ демасунлар! Жоним сизга қурбон, Амир Соҳибқирон!.. – зорланди Муҳаммад Чуроға додхоҳ, – Умрингиз узоқ бўлсун! Худонинг ўзи сақласун!

Унинг назарида, Соҳибқирон фоний дунё жумбоқларига жавоблар излар, босиб ўтилган қадамларни ўзича сарҳисоб айлаб хайрлисига ҳам, ножўясига ҳам таскин берарли сабаблар топар, кўнглини хотиржам этишга тиришарди. Лекин бу уринишлар замирида, қанчалар шаън-шавкату шуқуҳга, куч-қудратга эга бўлмасин, барибир бандасининг дасти қисқалигини, унинг ёлғиз бандда эканини инкор қилиш қийин, деган ҳақиқат ётишини Соҳибқирон ҳам, додхоҳ ҳам ўз-ўзича фаҳмлардилар.

– Буни фақат бирубор Тангри биладур, бандаси англашдан ожиз, Амир Соҳибқирон! Худо пошшо эгам, деганлар... – Муҳаммад Чуроға додхоҳ энди дилидагини очиб юборди. – Иншоллох, шундоқ.. Аммо бир нарса мени жуда хайратга соладур. Ҳазрат Оллоҳнинг жамоли-ю жалолини ўзида намоён айлагувчи, коинотнинг тожи деб ҳисоблангувчи инсон зоти шу қадар ожизмидурки, гуноҳқормидурки, худонинг қаҳру ғазабига қолғай?

Амир Темур ялт этиб додхоҳга қаради.

– Не тилайдурсен, Мамат? Авомуннос эл мендин не тилайдур? – ўпкалагандек оҳангда деди Амир Темур додхоҳнинг гапини ўзига олиб. – Биламен, бандаи ожиз бесабр хилқатдур, фақат оқибатга қараб хулоса чиқарадур, ҳечқачон сабабини қидириб ўлтирмайдур... Унга фурсати йўқ. Пайғамбар эмасмен, деб сенга айтғон эрдим, шекилли! Мен ҳам бир бандадурмен, билдингму?.. Не-не мамлакатларни тасхир этғон эрсам ҳам, дасти узун, қудрати чексиз, аммо ўз фарзандини бахтли қила олишга қурби келмағон бир шўрликмен холос! Шўрликмен! Билдингму? Худонинг бир ногирону афтода бандаси!..

– Амир Соҳибқирон... Нечун шўрлик экансиз? Бундоқ дейишингиз Оллоҳни ранжитиш ила баробардур...

– Нималар деяпсен? Оллоҳни ранжитишдан ўзи асрасун! Шукр, минг бор шукр... Эй, Мамат! Менинг ожизу нотавонлигимга қара, умр бўйи жисму жоним озурда, аъзоси ногиронмен. Жаҳоннинг илгидан тутай десам, қўл йўқ, дунёнинг тагига етай десам, чопмоққа оёқ қани? Агар ўзимни ёлғиз қолдирсалар, жоним азобларга гирифтор бўладур, дардманд, кимсанинг ёрдамига таянган эҳтиёжманд бир одаммен холос. Бир ашъор ҳам битибдурлар-ку:

*Яримжон киши, ажаб, жаҳон мулкига соҳиб!
Кузинг оч! Худойимнинг қудратини кўр, боқиб:
Оёги йўқ ва лекин тахт оёги остида,
Қўли йўқ, аммо очун узугида, дастида...*

Қарагинки, яримжон эмишмен, жаҳон мулки меники эмиш. Оёғим ногирон эмиш, тахт эса ўша ногирон оёқ остида! Қўлим қуриган, аммо дунё узугимнинг кўзида жам эмиш! Бу ҳикматни кўргилки, парвардигор қандоқ қилиб жумла жаҳонни, ўз бандаларини қошимда ҳозир муҳайё этди? Турфа мамлакатларни фармоним қабзасига киритди, не-не гарданкаш паҳлавонларнинг, мана мен деган ҳукмдорларнинг бошларини ҳузуримда ҳам, қўлимни узун, ногирон оёғимни чопқир қилди, нотавон бандасини азизу мукаррам айлади?... Халлоқи безаволга салламно! Мен шўрлик, нотавон бир банда шундоғ мартабага қандай қилиб муносиб кўридим? Ушмундоқ сир-синоатга ақлим етмай қийналамен... қийналамен... оҳ, қийналамен!...

– Бари ҳеч кимга муҳтожлиги йўқ, азалий ва абадий, қаҳри қаттиғу кечиримли зот, оламларни яратгон эгамнинг ишидур, эгамнинг инояти, муруввати, карамидур, Амир Соҳибқирон! Бунга

шак келтириб бўладирму?.. – юпатгандай деди мулозим.

Амир Темур шу топда Тангри улуғлигининг нақадар бесарҳаду теранлигини, ниҳояси йўқлигини, дунёни титратиб турган ўзининг эса унинг олдида зарранинг заррачасидан ҳам кичик эканини туйди-ю, тўлиққан дили ҳаприқди...

– Оллоҳим! Оллоҳим!.. Бандангни кечиргил! Кечиргил!... – илтижо айлади аллақандай таважжуҳда...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ элади: беш йил аввал Самарқандда Боғи Бихишт меҳмонхонасида ҳам худди шундай воқеа юз берганди. Иккиси танҳо суҳбат қуришди, ўшанда ҳам, Соҳибқирон ожизу нотавон ҳолатда дунёдан, одамлардан нолиб гапирдилар. Ўшанда ҳам, ҳозиргидек қаршисида қақшатғич зарбалар билан душманлар юрагини зириллатган саркарда эмас, худонинг ожиз бандаси турганди. Кейин Хоразмга юриш ҳақида фармон берди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ ўша Соҳибқирон билан ҳозирги Соҳибқирон ўртасида фарқ борлигини сизди... Амир Темур ҳозир ўшандагидан кўрада ожизроқ туюлди. Қандайдир сўзларида ҳам шиддат йўқ...

Бирдан додхоҳнинг вужуди титраб кетди! Наҳотки?.. Наҳотки, дунёни бир қайириб қўйган Соҳибқирондай улуғ зот кексаликни бўйнига олаётган эсалар?.. Салкам олтмиш... Охират яқинлашган сари, кўнгиллар юмшаб, зукколик, донишмандлик фазилатлари безаб борар эмиш кишини...

Аввалги сафар Амир Темур дарҳол ўзини ўнглаганди. Ҳозир эса бошқача кечди. Ниятлари амалга ошавермаганиданми, афсус-надоматми ё кўнгил бўшлигими – узоқ-узоқларга тикилганча хийла жим қолди. Султон Аҳмаддан яхши жавоб келса, салтанатимизни тан олса, Бағдодни ўзига топшириб тезроқ юртга қайтгаймиз, деб ўйлаганди. Самарқанд ва Кеш боғларини соғинганини айт-

ганди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ билади, ҳар боғда ўзининг бекаси интиқлик билан Соҳибқиронини кутиб яшайди...

Ҳозирги фармон ҳам аввалгиларига ўхшамади.

– Амирзода Мироншоҳ кўшини шитоблик ила Султон Аҳмад изидан борсун... Тириклай тутсунлар. Бир мўйига ҳам заҳмат етказилмасун! Ҳа-а... Сафар чўзиладурғонга ўхшайди, юмушларни икки йилда уҳдалаб қайтгоймиз, деган умидда эрдим. Турон ўрнига Бағдодга бормоққа мажбурмен. Ажабо, сени нимадир тутиб оладир-да, зинҳор кўйиб юбормайдур. Кўринмас занжирни пора-пора қилиб ташлай дерсен, қудратли эрсанг-да, чорасизсен, ожизсен... «Гулшани хазойин» деган сирли сандиқни топсам эрдим, топсам эрдим... Бу қандай замондурки, юртнинг султонидурсен, аммо эркинг ўз кўлингдамас, Мамат...

Соҳибқироннинг сирдош мулозими ҳам бу нарсани тушунмайди, бирон сўз кўшишга ўзини ожиз фаҳмлайди. Назарида, ҳозир рўпарасида кенг дунё деб аталган, аслида тор қафасга қамаб кўйилган, ёриб чиқишни истаб, ўзини у ёқдан-бу ёққа ураётган ҳайбатли занжирбанд шер турарди...

Амир Темур кўшини ўша куннинг эртасига чошгоҳга қолмай, Бағдод шаҳрига қараб йўналди.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

I

Ниҳоят, шаҳзода Муҳаммад Султон фурсат топилганидан қувониб кетди, кеча Ҳумоюн ўрдуда бўлган машваратда кўшинга бир ҳафта ҳордиқ берилиши маълум этилди. Шаҳзода сипоҳ Арғуншоҳ билан бугун албатта кўришишга, бирга Дажла соҳилига боришга аҳд қилди ва ҳузурига чорлатди. Осмоннинг чехраси очик, офтоб чарақлар, об-ҳаво

кишининг баҳри-дилини яшнатиб юборар даражада ёқимли эса-да, шаҳзодага татимаётгандай туюларди. Икки отлиқ дарё томонга йўл солдилар.

Утган куни Муҳаммад Султон лашкари Курдистон томонларни айланиб, Хумоюн ўрдудан олдинган «Ҳар кишики тобеъ эрса, омон берингизлар, бўйин товлағонларни даф қилингиз, молларини талангизлар!» деган фармонга биноан, музофотни қароқчи-йўлтўсарлардан тозалаб, кўп асирлару молу манол¹ билан Соҳибқирон ҳузурига етишди.

Амир Темур машварат чоғи, мамнуну масрурликдан суюкли набирасини қучоқлаб манглайдан ўпди:

– Не бахтки, сизнинг қилич чопиш, саваш қуриш вақтингиз етди, шаҳзодам! Душманларни тиз чўктиришни яхши ўрганингиз! Лашкарингизни ҳамиша тартибга солингиз!.. Етти кундан кейин Басрага Халифа Усмон разияллоху анҳу Қуръонини олиб келмакка жўнамоғингиз лозим. Бошқа нодир китобларни ҳам фаромуш этмағайсиз. Китоблар – парвардигорнинг бандасига берғон буюк неъматларидандур. Билурсиз, дунёнинг энг бебаҳо китобларини Кўксарой кутубхонасига жам этиб келадурбиз... Токи амирзодалар, бекзодалар, баҳодирлар, алломалар, фузалолар, муаррихлар, толиблар, жаъми аҳли илм уларни ўқуб ўргансунлар, кўзларига тўтиё қилсунлар. Юртда илм-маърифатни даражаи камолга етказсунлар! Зеро, илм кўнгиллар боғини равшан этадурғон, миллатнинг улуғ йўлини ёритадурғон чароғдир, нурдир!..

– Қуллуқ! – таъзим билан бош эгди шаҳзода. – Китоб чиндан ҳам бебаҳо неъматдир, чароғдир, нурдир, Амир Соҳибқирон!

Муҳаммад Султон Соҳибқироннинг илм-маърифатга чанқоқ, зиёли инсонларнинг қадрига етадиган зот эканликларини яхши биларди. Ҳали бола

¹ Манол (араб) – бойлик, дунё.

экан, бобосининг қиссахон Мавлоно Убайд ривоятларини қизиқиб эшитганларини кўп кўрган. Бобоси кўпроқ подшолар ва олимлар тарихларини, чунончи, ҳукмдорлар ҳаёти, жанглари, олимларнинг китоблари, саргузаштларини ёқтирарди. Бир куни муаллими ас-соний Абу Наср Форобий ҳақидаги ҳикоядан сўнг, бобоси алломанинг «Фозил шаҳар кишиларининг қарашлари» номли рисоласини ўқимоқчи эканини билдириб, олиб келишларини сўраганди.

Шаҳзода бутун машварат аҳли олдида унга диққат қаратилганидан бир оз изо тортди, чунки бобоси эл кўзида фарзанд ва набираларига меҳрини бунчалар ошкор айлашдан тийилардилар, бунга ҳамиша ўзларида куч топардилар. Бу сафар нечундир кўнгилбўшлик қилиб қўйдилар-да. Каттанинг назари ҳам катта, унинг мақтов сўзини кўтариш ҳам оғир...

Туни билан ухлормади. Уни Соғинч бика тақдири қийнарди. Ўйлангани ўйланган... Бўш қолди дегунча, Хотира дафтарини очади ва Жўйи Зар тафсилотларини ўқишга тушади-да, кўнгли бир оз таскин топади. Ҳозир ҳам дафтарни олиб ёза бошлади:

«Не ёзугим борки, парвардигор мени бундай ўтларга отадур? Ошиқлик-ку, худодан... Валиаҳд бўлсам, шаҳзода эрсам, суйган ёримга, дилимдаги гавҳаримга етишолмасам! Севиклигим бошига кулфат тушса, ундан хабар ололмасам! Айтай десам, бировга айтолмасам... Ўзим излаб борай десам, боролмасам... Шундай давом этса, пайт ўтиб, валиаҳд Муҳаммад Султон савдойи бўлибдур, десалар ҳам ажаб эрмас. Туну кун хаёлимда дилдорим... Таърифи – бесарҳад, сифати – жамол бирлан жалол ўртасидадур. Аммо у олис, жуда олисларда... белгисиз ёқларда... Не чорам бор? Қўлимдан ҳеч нарса келмай турадур... Қудратлидурмен, ёраббий... аммо ожиздурмен!..»

Давом этдиришга чиндан ҳам ўзини ожиз сизди. Фақат иккита гул расмини ёнма-ён чизиб кўйди, бирининг боши ҳам эди, иккинчисининг эса япроқлари тўзғиган...

Сипоҳ шаҳзодани хаёлларга чўмган, ҳорғин, шахти паст ҳолатда кўриб ўнғайсизланди, аммо билдирмади.

– Дажланинг кўпириб оқишига назар қил! – деди бирдан шаҳзода сипоҳга дарё бўйига борганларида. Кўнглидан яна: «Нега бу сипоҳни ўзимга яқин олаётирмен?..» – деган иштибоҳ ўтди.

– Жуда ғаройиб, шаҳзода жаноби олийлари! Суви кўпайибдур... – деди бошига дубулғани бостириб кийган, совутга чулганган сипоҳ дарёга тикилганча. «Нега мени ўзларига яқин ола ётирлар?..» – ўйлади ичида.

Олий мартабали мулозим борганида... «сипоҳ»имизни ҳаяжон босди. «Шаҳзодамни узоқлардан кўриб-кўриб юрибмен, худога шукр, шунинг ўзи кифоя эди!.. – ўйлади у. – Мени бир-икки марта чақиртирдилар. Хайриятки, кўришмадик... Козерунда Амир Соҳибқирон ёнларида лашкар олдидан оқ отда ўтганларида, бошим осмонларга етиб, учинчи қатордан кузатиб турдим!.. Мана, ул зот яна ўзлари чорлаб турибдурлар. Нечун? Бу ҳам таҳликали, ҳам сурурли... Кошқийди, қочиб кетиб бўлса! Бормаслик мумкин эмас, боришлик хатар... Лекин... нега менга бунчалар эътибор қилмақдалар? Ё ...таниб қолдиларму?.. Худо сақласун!»

– Кўпириб, камарлар ясаб оқяпти. Унинг дарди бор... Дардини кимга айтишни билмай бўғриқиб оқяпти... – деди хаёлчан Муҳаммад Султон, йўртаётган отининг жиловидан тортиб-тортиб қўяркан. Шаҳзода жуда маъюс эди. – Буралиб-буралиб оқяпти, бечора. Худди ўз бағрини ўзи ўйгондек, тўлқинлари аламдан тўлғониб ичига уриб кетмақда... У ҳам ошиқму, дейман...

– Ҳа, дарёнинг мавжи юқори экан...

Нариги қирғоқда бир-икки одам балиқ тутиш билан овора, ёнларида қайиқ турар, ундан ҳам нари узоқларда у ёқдан-бу ёққа чопиб юрган отлар уюри кўринарди. Отлар гоҳ дарёга яқинлашар, кейин яна ортга қайтар, бу ҳол такрор-такрор давом этарди. Дарё ўртасида юк ортилган кема эса Мосул шаҳрига қараб борарди.

– Бу дарёмас, менман, Арғуншоҳ, мен, мен! Анови камар, камар эмас, юрагимдаги ўйиқлар! Тўлқинлар тўлқин эмас, қалбимга сиғмаётгон тугёнлар... Оҳ!..

«Нега бунчалар очик сўйламақдалар?» – хавотирланди сипоҳ...

– Ўзингизни уринтириб қўймангиз, шаҳзода жаноби олийлари! Дардниям худо давоси билан берадур...

– Ҳов, анови чопиб юргон отлар ҳам ошиқлар, шекилли... – узоқларга тикилди шаҳзода. – Завқшавқдан ўзларини тўхтата олмайдулар...

Ҳаво айниб, кўк бирпасда кудранг тусга чулғанди. Булутли осмоннинг залвори кўнгилларни эза бошлади.

– Сен ҳам ҳеч севғонмисен? – сўради бирдан шаҳзода. – Жуда чиройли йигит экансен! Сендай тамтам йигит севмаслиги мумкин эмас... Жиллақурса, сени севадилар...

– Менми? Ие... Мен... Мен ҳам...

Сипоҳ нима дейишини билмай саросимага тушди, лекин шаҳзода унинг сўзини кесди-ю жонига оро кирди:

– Севиб қоласен ҳали, эй сипоҳ!! Бошингга тушади... Оҳ, шундай тушадики!... Йўқ, севгансен! Севганинг бор! Яширяпсен холос. Тортинма! Кел, иккимиз ҳам севғонимиздан сўзлайлик! Сен бошла!

– Вой!.. – деб юборди сипоҳ қизлардай, кейин дарров ўзини ўнглади: – Йў-ўқ!.. Шаҳзода жаноби

олийлари, сиз турганда мендай кулингиз... оддий сипоҳ бўлсам... йўқ, бу одобсизликдур. Каминада севги нима қилади?..

«Кулингиз...» деганда қиз аллақандай туйғудан ширин энтикиб кўйди ва беихтиёр жилмайди.

Шахзода сипоҳга яхшироқ тикилди-ю тааж-жубланди: мўйлаби майсадеккина, хиёл чўзинчоқ юзи занжиларники сингари қорамтир йигитнинг бир текис оппоқ тишлари, икки юзидаги кулгичи ҳосил қилган ўймоқчалари, унча йигитларникига ўхшамаган ингичка овози негадир танишдай туюлди, аммо эътибор бериб ўтирмади, хаёли мутлақо бошқа нарсалар билан банд эди.

– Оҳ, Арғуншоҳ! Менинг суйғоним... Суйғоним...– тоқатсизланарди Муҳаммад Султон, у, чамаси, сипоҳдан ҳам кўра кўпроқ ўз дардини тўкиб ташлашни хоҳларди. – Тўхта... Суйғоним қандай эди ўзи? Таърифлай олмаймен. Жуда мушкул. Ана! Осмонни қара! Унинг Офтоби бор, Офтоб билан дийдорлашса, бағри нурга тўлади. Офтоб ғойиб бўлғонда, чехраси тундлашади, суюклиси хажрида алам тортиб, кўз ёшларини яширмайди... Мана, ҳозир ҳам унинг суйғони ғойибда, жамолини кўрсатмайди, шундан қовоғи солиқ, дили озурда... Йиғлаб юборай дейди. Йиғлаб юборай деб турғон уми ёки менму?.. Осмон ва Офтоб... Одам Ота билан Момо Ҳаво онамизга ўхшаб, уларни ҳам парвардигор бир-бирига муносиб яратғон...

Муҳаммад Султон ширин хаёллар оғушида осмонларга қаради.

– Ҳаммани ҳам шундай яратсун... шахзода жаноби олийлари... – сўз қўшди Соғинч бика.

Шахзода ўзи билан ўзи оворалигидан, хаёли папришон эди.

«Осмон бир вужуддир, Офтоб эса ундаги жон...– деди ичида қиз. – Сен осмонимсан, султоним, кошки мен қуёшинг бўлсам... Бизларни ҳам худо бир-биримизга муносиб яратғон...»

Улар соҳилни эгаллаб ётган, сайроқ қушлар бозорига айланган, сарғая бошлаган сўлим ўрмон-зорга қараб юрдилар. Куз фаслининг охирлари экани дарахт баргларининг заъфарон тусга кириб бо-раётганидан билинар, қарғалар осмонда гала-гала бўлиб учарди.

Соғинч бика эслаб кетди. Бир ойдан ошди, неча марталаб тун-оқшомлар ёлғиз чодирига киради-да, ўзини жойга ташлаб йиғлаб-йиғлаб олади. «Нималар қилиб юрибмен ўзи?..» – дейди ўз-ўзига... Шаҳзода севадими, йўқми, деган саволга ҳали жавоб тополгани йўқ.... Кенгашай деса, сирдош йўқ.

Хайриятки, Қалъаи Сафид қамалидан кейин унда бир чўри пайдо бўлди. Қалъани талашга ижозат берилди ўшанда. Ўлжалардан умидвор лашкар аҳли бундай дамларни интиқлик билан кутишини яширмасди. Талаш – кенгашларга қулоқ солинмаган жойларда душманга қўлланадиган оғир жазолардан бири. Амирлару навкарлар қўлига тушган нарсаларни ўзиники қилиб олади, биринчи қўл узатган одам унинг эгаси ҳисобланади.

Гарчи «сипоҳ»имизга ҳеч нарса керак эмас – лекин у Арғуншоҳ! – қалъага чиқиб атрофга назар солди. Ҳар ёқда йиғи-сиғи, тўс-тўполонда ит эгасига боқмайди. Иттифоқо, сочлари елкасига ёйилиб тушганидан яна ҳам сулувлашиб кетган ўн тўрт ёшлардаги Парвона деган гўзал бир қиз: «Хожам! Хожам! Паноҳингизга олинг! Парвонангиз бўлай! Чўрингиз бўлай! Мени қутқаринг!» деганча, у томонга қараб қочиб келарди. Тоғликларнинг қизлари бағоят чиройли, деб эшитганиди Арғуншоҳ. Эллиқ қадамлар орқада барзангидай навкарнинг қораси кўринди. Чўкаётган илонни ушлар, деганларидай, қиз андишага бориб ўтирмай, жонҳолатда Арғуншоҳни қучоқлаб олди! Бу – қизнинг сипоҳ чўрисига, мулкига айланганини, дахлсиз эканини билдирарди. Сипоҳ «йигит»лигини кўрсатиб,

бошқаларда шубҳа уйготмаслик учун канизакни қабул қилиши кераклигини англади... У дарҳол барзангига қараб қичқирди:

– Кимки тоза гулга биринчи қўл узатса, гул ўшаники! Дўлта қиздан умидингни узавер, эй навкар!

Барзанги навкар йигирма қадамлар нарида тўхтади-да, ортига қайтди, энди унинг иддаосида маъни қолмаганди.

Парвона қалъа доруғасининг қизи экан, отаси қамалда ҳалок бўлибди. Илк боқишданоқ, бу сохт-сумбатли, чақмоқдай йигит қизни ўзига маҳлиё этди қўйди, у ўла-ўлгунча сипоҳнинг хизматида бўлай, худо шунга етказсин, деб ният қилди.

Бироқ чўрининг севинчи кўпга чўзилмади. Кечга бориб негадир маъюслиги ортди. Тақдир ҳукми ўзгача эканлигини ҳис қилган шўрлик, пешонасининг торлигидан йиғлагудай ҳолда эди.

Биринчи кечада Арғуншоҳ Парвонанинг бўйнига қўл солди...

Қиз хийла тил-жагликкина экан, қўлни оҳиста нари сурди:

– Мени балолардан қутқарганингиз учун сиздан бир умрга миннатдору қарздорман, хожам... – Тиз чўкиб сипоҳ кўлини олиб ўпаркан, давом этди: – Савоб иш қилдингиз. Аммо...

Чўри нимадир дейишга иккиланарди.

– Хў-ў-ўш?... Айт!

– Аммо... менга қўл узатганингизга ҳайрону лолман... Пешонам қурсин...

– Ҳайрону лолман? Нимасига ҳайронсен? Тушунмайдурмен...

Чўри тумтайиб олганча индамасди.

– Оғзинга толқон солиб олдингму? Сендан сўраябмен?..

– Майли, айтай... Қачон... – минг истиҳолага бориб деди чўри. – Қачон... икки япалоқ бир-бирига эш бўлипти? Ожиза ожизага жуфт бўлибди?..

Арғуншоҳ худди баданига тиғ теккандай сесканиб кетди-ю, чўрининг юзига бир шапати урди:

– Нима-нима? Мени ожиза деяпсенму ҳали? Ожизалигимни исботлаб берасен, ножинс!

– Ишқий ўйин эмас, сочбоғ солиб ўйнасак ярашар экан бизга... – тарсиллатди Парвона.

– Вой... Ие! Уятсизнинг гапини!.. Вой, беадаб!..

Аммо чўрининг кейинги гапи ҳаммасидан ошиб тушди:

– Отнинг қуйруғи бўлади, деб эшитганман.. – ерга қараганча, уялинқираб деди Парвона...

Соғинч бика барига чидаб турганди, чўрининг бетакаллуфлигидан қаттиқ жаҳли чиқди ва тарсаки тортиб юборганини билмай қолди.

– Вой, от қуйруғини билғон бетавфиқ! Қуйрук керакми сенга? Бетинг курсин сени!

Кафтлари билан юзларини беркитган чўри йиғламосиради:

– Урманг, хожам! Ахир... мендай ожизасиз-ку, сиз ҳам! Ожизалигингизни, кўрқиб қочиб келиб сизни кучоқлаб олганимда юрагингизнинг тез-тез уришидан сездим... Отам табиб эдилар, эркакларнинг юраги секин уради, заифалар юраги тез, деб айтгандилар. Сўнг, ўшанда дубулғангиз тагидан гажагингизнинг учгинагинаси чиқиб қолибди. Яширишни унутибсиз... Шунда ҳам ишонмай турғон эрдим. Майда қадам ташлаб юришингизни кўриб, ожиза эканлигингизга батамом ишондим, хожам... Яна нима дей?..

– Вой, балога йўлиқмагур зумраша-ей!

Чўрининг худди дунёни кўриб қўйган кайвони аёллардай гапираётгани, кузатувчанлиги чиндан ҳам Арғуншоҳни таажжубга солди. Шу чўрики, унинг ожиза эканлигини фаҳмлабди, бас, «сипоҳ» жуда хушёр юриши керак экан. Сири очилиши ҳеч гапмас.

– Парвона! – буюрди ҳамон пиқиллаб ўтирган чўрига. – Қулоқ сол! Йиғингни йиғиштир! Жуда зийрак бир балонинг ўзи экансен. Хожангни ҳам бопладинг... Менинг ожизалигимга ҳали ҳеч ким шубҳа билан қарамағонди, сен зумраша буни фаҳмладинг, балога йўлиқмагур!.. Бу сирни бировга сира гапирма! Ҳеч ким билмасун! Одамлар олдида мен хожангмен, сен чўримсен! Уқдингму? Кўз ёшингни артиб ол!

– Катта сирингиз борлигини билдим, хожам. Аммо... нега шундай «йигит»часига кийиниб, яшириниб юришингизга тушунмадим...

– Тушунмайсен ҳам! Ҳар нарсага бурнингни суқаверма! Ўз ҳаддингни бил! Тилингни тий!

– Хўп! Хўп! Мени ўзингизга канизак қилиб оласиз-а? – суйкалди чўри «сипоҳ»га, чеҳраси бир оз очилиб. – Доим ёнингизда юрай, дейман... Менга ишонингиз, оғзим қаттиқ, ҳеч кимга айтмайман...

Шу кеча икки «нотавон» ўз тақдирларидан сўйлашиб ҳасратлашиб чиқдилар...

– Анови қушларга қара, эй сипоҳ! – деб юборди бирдан шахзода Муҳаммад Султон Арғуншоҳ хаёлини бўлиб.

Соғинч бика бир-бирини қувиб сарғая бошлаган дарахтлардан дарахтларга учиб ўтаётган зарғалдоқларга завқ билан тикилди. Эркаги оч сарик, қанотлари билан думи қоп-қора, бир-бирига мутаносиб икки хил ранг қушга фавқулудда гўзаллик бағишлаган, яшил-кулранг модаси эса қандайдир назокатли, қанот қоқишлари нафис, майин, ҳар бир ҳаракатида нозу истиғно...

У беихтиёр модаси ўрнига ўзини кўйиб кўрди, нарини Муҳаммад Султон кузатарди... Модаси «биёв-биёв» деб куйдириб қочади, ортидан учган эркаги дарахтнинг катта шоҳида унга етиб олади, атрофида гирдипалак париллайди, кейин қизғиш тумшуқларини бир-бирига уришиб чучут отиша-

ди, дунё билан ишлари йўқ, кимнингдир уларга қараб турганидан беҳабар апоқ-чапоқлашиб, ўзларини бахтиёр сезишади. Оламни сув олса, тўпиқларига чиқмайди, фараҳларга чулганган, саодатли лаҳзаларга ғарқ, ҳаётнинг лаззатига масту мустағриқлар... Кейин яна бири атай қочади, иккинчиси жониқиб кувади...

«Қандай бахтли қушлар-а!..» – ўзича ҳавас қиларди Муҳаммад Султон кўзлари порлаб.

«Ушаларнинг бири бўлсайдим!..» – дея орзиқарди Соғинч биканинг кўнгли...

Ҳар иккиси қушларни кузатар, ҳар бирида ўзгача туйғулар уйғонарди.

– Аҳволим кўп турфадур, эй сипоҳ! – деди афтодаҳол шаҳзода.

Улар отларини бир дарахтга боғладилар-да, аста юра бошладилар. Шу палла фалақда офтоб булутларни ёриб балқиб чиқди-ю, нурлари дарахтлар аро чилпарчин бўлиб шаҳзода билан қизнинг йўлларига тўшалди.

– Мен сенга айтсам, суйғонимни таърифлаб беролмаймен... – Муҳаммад Султон бошини чайқайди. – Сўз йўқ... Пешонасининг чап томонида ломга ўхшаган чиройли гажаги кўз олдиди, холос. Аммо тақдирни кўргинки, уни севибмен, севгимни кимсага айтишга журъат йўқ. Унинг ўзига ҳам айта олғоним йўқ... Хонимойим сезибдурлар, ки набираси Соғинч бика деган бир пари пайкарни суюб қолибдур. Маҳди улёга ҳам ёқди... Қулзум денгизи ёнидаги оролда Йилбоши байрами вақтида бир нарсани эшитиб ақлим шошди! Бошимга фалокат тушди!..

– Қандай фалокат? Йў-ге! Худо сақласун!.. – кўрқиб кетди, шаҳзоданинг «Уни севибмен...» – сўзларидан юраги потраган сипоҳ...

– Билармусен, хонимойим ҳазрати олиялари Тошкандга Соғинч бика кўлини сўраб совчи юборибдурлар!

– Совчи?.. Совчи юборибдурлар?.. Вой, яхшику!.. – юраги қинидан чиққудай бўлиб сўради қиз хайратда ўрнидан туриб кетганини сезмай... – Ие... Ие... Фалокат деганингизга тушунмайдурмен, шаҳзода жаноби олийлари. Совчи юборсалар ёмонму! Ёки рози бўлишмабдиму?..

– Бу ёғини эшит! Совчилар борғонда қизнинг отаси Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари Оқсарой қурилишига мутасаддиликка тайинланибдурлар, Тошканддан Самарқандга жўнағон эканлар. Совчилар Самарқандга боришибди ва... ва...

Муҳаммад Султон катта умид боғлаган нарсаси амалга ошмай қолган содда боладай чуқур хўрсинди. Соғинч бика йигитнинг нозик лаблари пирпирашини, дардли нигоҳларини чорасиз кузатиб турарди. Кошкийди, иложи топилса, у ҳамма сир-асрорни шартта-шартта очиб ташласа, ўша сизни куйдурган авбош мендурмен, ўзим сизни излаб юрибмен, шу ерда, ёнингиздамен, деса, кўнглининг чигилини ёзса!..

– Хафа бўлмангиз, шаҳзода жаноби олийлари!.. – деёлди холос қиз.

– Энди суйғонимдан айрилиб ўлтирибмен... Айрилиб ўлтирибмен! – кўзларига ёш тўлди шаҳзоданинг. – Сирли ғойиб бўлубдир. Қаердалигини биров билмайди! Билмайди... Ҳеч ким тополмайди. Тополмайди... Соғми, тинчми...

«Во ажаб! – хаёлидан ўтди қизнинг. – Агар сен, бахти юришмағон қиз, Тошканддан Самарқандга келишларинг биланоқ, шошилиб жўнамағонингда, совчилар борар экан, падари бузрукворинг албатта розилик билдирардилар... Бунчалар қийналиб юрмасдинг ҳам. Пешонада бори шу экан. Вой, бечора Соғинч, Соғинч! Совутнинг ичидан пахталик чопон кийиб оласен, бошингдан асло иякларинггача қоплағон дубулгани туширмайсен. Бир хаёлинг доим «мўйлаб»ингда – тушиб кетмасин дей-

сан, тишингинг оқини бировга кўрсатмайсен. Доим игнанинг учуда юрғондай юрасен. Шаҳзодага кўринишдан қочасен... Ишқилиб, шаҳзода жаноблари сени таниб қолмасунлар-да... Худо сақласун!..»

Дилгир ва маънос шаҳзода сипоҳ олдида андишага бормаи, унсиз йиғлай бошлади. Уни кўрди-ю, Соғинч бика ҳам ўзини тута олмай қолди, ўксиш навбати унга етди. Мусофир ерларда хор-зору музтар юрганлари аламиданми, беомон фигон портлаб чиқди! Овозини чиқармай пиқ-пиқ йиғлар экан: «Хафа бўлмангиз, шаҳзода жаноби олийлари!.. Хафа бўлмангиз!..» дер, ундан ўзининг дили ҳам таскин топар, аччиқ кўз ёшлари юзларидан оқарди.

Қанча фурсат ўтди, билишмади, ҳар иккиси бошлари ерга эгилганча ўз-ўзлари билан овора эдилар.

– Шаҳзода жаноби олийлари! – деб юборди беихтиёр ҳаяжонланган Соғинч бика. – Кўнглингиз чўкмасун! Суйғонингизни жондан ҳам, дунёлардан ҳам ортиқ кўрар экансиз... Мажнун сиздан сабоқлар олсун! Оллоҳ суйғонингизни насиб этсун, илоҳи!

– Оҳ, Арғун, Арғун!.. – бошини тебратарди холос кўзлари юмуқ бехуд Муҳаммад Султон бу сўзларни эшитмагандай. – Энди қайдин топамен?.. Жудо бўлдим! Жудо бўлдим!..

Кўнгли вайрон, эзилган шаҳзодани оғир тушкун кайфият, руҳий зиклик занжири маҳкам боғлаб олган, ўзи чорасиз, сиқилиб йиғлаганидан чиройли кўзлари кизарган, вужуд-вужуди сирқирарди. У шамолда йиқилиб ер бағирлаб қолган дарахтга ҳолсиз ўтирди.

Шу палла чақиндай бир фикр Соғинч бика кўнглини ёритиб ўтди. «Ахир Самарқанддан чиқишда, шаҳзодамни кўрамену қайтамен, деган эдинг-ку!. – деди ўзига ўзи киз. – Қирқ кунда қайтамен, дегандинг... Падари бузрукворинг сени излаб ҳориб-толғондурлар. Канизак Сарвиноз опа

кайдалигингни айтиб, Жаҳоншоҳ ибн Жоку кўнгилларини хотиржам этғонига гумон йўқ... Бас энди, ўзинг шоҳиддурсен, ки шаҳзода сени жони-дилдан ортиқ суяр эканлар! Суяр эканлар!! Йигитдай совуту қалқонни кўтариб, ана билиб қолишади, мана билиб қолишади, деб юриш қиз болага осонми? Ортиқ чидай олмайсен. Худонинг ўзи ғамингни еб, йўл кўрсатиб турибди: сирим очилмасин, десанг, бирон баҳона топгилу тезроқ Кешга равона бўл!..»

Қизнинг қарори қатъийлашиб, кўнглидаги мақсадини айтишга энди оғиз жуфтламоқчийди, улгурмади:

– Нега рангинг оқариб кетди, Арғуншоҳ?.. – худди уйқудан уйғонгандай сўради бирдан кўзларини катта-катта очиб «сипоҳ»га боқаркан шаҳзода. – Касалмусен?..

Соғинч биканинг юраги шув этиб кетди, юзидаги бўёқ эсига тушди-ю бутун аъзои баданига зириллаган нохуш титроқ кирди! Сири очилганига унда сира шубҳа қолмади! Нозик табиатли, ҳиссиётли шаҳзода аниқ сизди! Ахир юзига суртгани махсус Хўтан бўёғи, лекин унга намлик тегиши керакмас, шундан чехрасини мумкин қадар дубулғаси билан беркитиб юришга тиришади.

«Нима қилиб қўйдим? Касални яширсанг иситмаси ошкора этар... – ўйлади қиз ичида апил-тапил юзларини ишқаларкан. – Энди ўлдинг, Соғинч! Юзинг ола-була бўлиб, шарманданг чиқди!..»

Лекин қиз бола зоти қув бўлади, лозим жойда карашма ишлатади, лозим жойда ширин ҳийла... Ҳар иккиси ҳам ярашимли, кечиримли. Соғинч бика ҳам бундан мустасно эмасди.

– Оҳ, шаҳзода жаноби олийлари! Сизга куйиб ёнғонимдан юзларимдан қон қочибди чамаси... Дардингиз жуда оғир экан, чидай олмадим. Кўнглим бўш... Қаттиқ изтироб чексам, одатим бор, шундай ҳолга тушамен. Болалигимдан шунақа.

Рангим оппоқ оқариб кетади. Онаизорим ҳам доим гапирардилар... Мени кечирсунлар, шаҳзода жаноби олийлари! – деди апил-тапил юзларини ишқаларкан, шум ғиз...

У зимдан бокиб, шаҳзоданинг бу сўзларга эътибор берган-бермаганини билолмади. Рухсиз Муҳаммад Султон атрофдаги воқеаларга мутлақо бепарво, хуши ҳам ўзида йўқдай, «Энди қайдин топамен?... Топаменму? Топаменму?...» – дерди холос. Кутилмаганда яна зарғалдоқларнинг «биёв-биёв»и эшитилди-ю, Соғинч бика жонига оро кирди:

– Анови қушларга қарангиз, шаҳзода жаноби олийлари! – қичқириб юборди Соғинч бика. – Ошиқ-маъшуқ қушлар! Биздан хабар олғони қайтиб келишди шекилли!

– А-а-а... Бахтли қушлар!.. Ўша қушлардай ҳам эмасмен!

Зарғалдоқлар жуфт бўлишиб, қувалашиб юришар, ишқий ўйинлардан тўйишмаган, модаси қочар, эркаги унинг ортидан эргашар, уларнинг ҳаракатларида ҳали ҳануз ўша иддао, замзама, ўша ноз-истиғно...

Бир-бирига ошуфта беозор жониворлар яна икки ёш дилнинг хаёлини ўғирлади... Шаҳзоданинг хуши ўзига келиб, қушларга маълиё қаттиқ тикилди.

– Ошиқ-маъшуқлар... – деди ҳолсизгина.

Соғинч бика бир томондан суюклисида кечаётган рухий изтироблар сабабчиси ўзи эканидан ичида мамнунлик ҳиссини туярди, иккинчи томондан, худо уларга шундай ишқий саргузаштлар насиб этганига шукрлар қилар, айна чоғда ёнгинасида кўра-била туриб, жону жаҳони шаҳзодасига кўмак қўлини чўза олмаслигидан қалби ўртанарди.

– Шаҳзода жаноби олийлари! Худо шоҳиддурки, Соғинч бика деган ожизага меҳру муҳаббатингиз бағоят қучли экан, билдим, билдим...

– Эҳ, Арғуншоҳ, Арғуншоҳ! Энди қайдан топамен? Топаменму?..

Арғуншоҳнинг хаёлига кутилмаганда ярқ этиб бир фикр келди-ю қувониб кетди!

– Топасиз!... Йўқ! Агар ижозат берсалар... Мен топамен, шаҳзода жаноби олийлари! Мен! – деб юборди бирдан қиз. – Тошбағир қиз экан! Шундай шаҳзодани куйдириб, ўзи тинч юрғонини кўрингиз! Топамен уни, ернинг остидан бўлсаям, устидан бўлсаям!

Шаҳзода ёқимли сўзларни айтаётган сипоҳ йигитга ҳайратда тикилди:

– Сен жуда зукко ва ақлли йигит экансен! Яхши сўзларни топдинг... – хаёлчан шаҳзоданинг ишонмаётгани кўришиб турарди. – Қўлингдан келди... Соғинч биканинг ўзини ҳам тополсанг эрди...

Қиз қувонганини, ҳаяжонини яширишга уринар, суйганининг аҳд-паймони мустаҳкам эканидан ўзини қўйгани жой тополмасди. Охири ўйлай-ўйлай, жиддий деди:

– Агар... агар ижозат берсалар... Агар... Бир ниётим бор, шаҳзода жаноби олийлари! Ўзларига кўмак берсам дейман. Йўқ демасалар, Самарқандга борсам...

– Самарқандга борсам? У ерда нима ишинг бор? Ёки... Соғинч бикани Самарқандда дейсанму? Эшитдингму? – шаҳзоданинг чиройли кўзларида умид учқунлари кўринди. – Самарқандда... А?..

– Самарқандда... Керак эрса, Кешга борурмен, тоғма-тоғу чўлма-чўл кезурмен... Турон юртига ҳалигача бормағонмен, таърифини кўп эшитгонмен, ота-боболарим ҳам асли Турондан эканлар, баҳонада улуғ пойтахтимизни зиёрат этамен. Орзуйим-ку бу!.. Мени Арғуншоҳ, дейдилар! Суйғонингизни излаб, шубҳасиз, топурмен ва дарҳол хабар қилурмен!

Сипоҳнинг гапларида мантиқ бор эди. Шаҳзода Муҳаммад Султон ялт этиб унга қаради:

– Топсанг, кошкийди!.. Топсангу, тез қайтсанг! Аммо йўқолғонини бировга зинҳор айтма! Шаънига номуносиб гапдур, Арғуншоҳ! Уқдингму?.. Худо сенга ёр бўлсун!

Муҳаммад Султон, сипоҳ билан илк бор суҳбатлашиб туришганига қарамай, эски танишлардай бўлиб кетишганига ҳайрон қолди. Бу ерда қандайдир сир бор, аммо шаҳзода буни билмайдди. Қалъаи Сафиддан кейин, йигитнинг сипоҳ эсада, айрим беку амирлардан кўра ортиқроқ туюлганини эслади. Ҳа, насли тоза, ажойиб йигит экан Арғуншоҳ, ақлли, фаросатли! Шаҳзоданинг музтар қалби ҳам аллақандай умиддан ёришгандай бўлди.

– Миннатдормен, шаҳзода жаноби олийлари!.. Яхшилигингиз мендан қайтмаса, илоҳи, Оллоҳдан қайтсун!

– Тўхта... – деди бирдан шаҳзода...

Соғинч бика, Муҳаммад Султон қароридан қайтиб қолдилармикин, дея кўрқиб кетди! Ҳадик остида аста қаради.

– Ҳа, майли... – чамаси шаҳзода сирдош бўлиб қолган сипоҳдан ажралишни истамасди. – Майли. Боравер...

Сипоҳ уч марта эгилиб таъзим бажо айлади. У ўзини, баайни, дўзахнинг қилкўпригидан эсон омон ўтиб олгандай ҳис этди.

– Салтанат юмушини адо этмагим учун мени Турон элига жўнатгайлар... – деди Соғинч бика Парвонага саҳар, бомдоддан кейин. – Қани, ёнимга ўлтир-чи. Чўрим эдинг... Чўрини озод қилмак катта савоб эрмиш. Менга савоб керак. Энди хурсен, хурилиқо, эркинг ўз кўлингда!..

Ажойиб хушхабардан беҳад қувонган Парвона шу заҳотиёқ оёғимга йиқилиб миннатдорчилик билдиради, деб шубҳа қилмаган Соғинч бика, ак-

синча, ҳайратга тушди: чўри қиз етти ухлаб тушига кирмаган янгиликни эшитиб, хўнграй бошлади.

– Ҳай-ҳай! Секин... Овоз ташқарига чиқмасун!.. – ташвишланди Соғинч бика.

Парвона кеча оқшомдаёқ сипоҳнинг тутумларидан бироз таажжубланганди. Одатда, оқшомлар суҳбатлашишга вақти йўқ, чўрининг майда-чуйда саволларига қарамай, тездагина уйкуга кетарди. Бироқ бу сафар жуда хушчақчақ қайтди, ҳатто шу пайтгача бирон марта ҳам чўридан, кимни севгандинг, севганмисан, деб сўрамаганди!

Кеча эса Парвонанинг офтоб нури тушмайдиган қоронғи кулбадай қалбини ёритиб юборган қизиқ-қизиқ саволларга кўмиб ташлади, қаттиқ уйкуга чўмган туйғуларини уйғотиб қўйиб, ўзи ухлади-қолди...

– Йў-ў-ўқ, йўқ, маликам! И-и-и, и-и... хоҷам! Хур, эркинликдан кўра, қўлингизда канизагу қулдай юриш менга афзал! Мениям олиб кетингиз! Олиб кетинги-и-и з!..

– Парвона, эсинг бор, йиғлама! Жим! Жим... Ҳеч қачон чодиримиздан йиғи овози чиқмаган, биласен-ку, чиқмасун ҳам!..

Кейин ёлғондакам сиёсат йўлини тутди:

– Биласанму... Бу салтанат русумларига сиғмай-дур. Тобшурилғон вазифани адо этмоқ учун ёнимда чўри ёки бошқа хизматкор керакмас. Ҳозир ўзим ҳам ўзимга оғирлик қилиб турибмен. Бошқа бир юкни кўтаришга эса қурбим етмас. Бахтингни худо берсин, Парвона! Тушундингму?..

Парвона ерга тикилганча оҳиста бош тебратди, кейин ёш тўла кўзлари билан Соғинч бикага қаради-ю қучоқлаганча яна йиғлаб юборди.

II

Адолатли ҳукмдор Ҳорун ар-Рашид ҳукмронлик қилган, Чингизхондай хоқоннинг оёғи етмаган заминда турганидан Амир Темур аллақандай мажҳул туйғулар оғушига чўмди. Афсуски, шаҳар томошаси-ю қадамжолар зиёратига фурсат кам... У Султон Аҳмад жалойирни тутиш ишлари билан шахсан ўзи шуғулланишга бел боғлади. Қайсар ҳукмдор, албатта, жиловланиши керак! Яхши гапга кўнмаса, ёмонини топиш қийин эмаслигини билиб қўйиши зарур.

Улкан қўшинни, одатдагидек, ташқарида хотиржаму саранжом қолдириб, хос лашкар билан шаҳарга кирган Амир Темур даставвал Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ал-Куфий, улуғлиги эътироф этилиб, «Имоми Аъзам» – «Буюк имом» унвонига сазовор бўлган табаррук зот мазорини тавоф этишга йўналди. Ҳанафия мазҳабига асос солган, қирк йил мобайнида хуфтон таҳорати билан бомдод намозини ўқиган, эллик беш марта ҳажга борган улуғ имомнинг аянчли қисматини яхши биларди. Ҳали Самарқанддалик вақтидаёқ ўйлаган ниятини амалга оширишга буюрди – табаррук қадамжой ёнидаги хонақоҳда бир жонлиқ сўйиб фақиру мискинлар, етим-есирларга ис чиқарди, Соҳибқироннинг ўзи қуръон тиловат қилди.

Қайтар экан, катта майдон олдидан чиқиб қолди. Шаҳарнинг машҳур Хон Маржон карвонсаройи рўбарўсидаги сайхонлик игна ташланса ерга тушмайдиган даражада одамга тўлиб кетган, денгиздай тўлқинланарди. Тиқилинч оломонни кўрсатиб: «Булар кимлар? Жалойирнинг одамларими?..» деб сўрамоқчийди, шу палла эгнига елвагай оқ хирқа ташлаган, мисқоли дока салласи шолғомдай силлиқ ўралган сипо бир киши оломондан чиқиб яқинлаша бошлади. Мулозимлар-

дан тўрт киши – Мубашшир баҳодир йигитлари унинг кимлиги, нима мақсадда келаётгани билан қизиқдилар.

Ташрифга ижозат берилди.

– Худонинг ожиз бандаси Низомиддин Шомий жаноблари! Муаррихдурлар! – янгради мулозимнинг овози.

– Чорлангиз!

Низомиддин Шомий қирқ беш ёшлар чама-сидаги, нозиккина мўйлаби бор, соқоли калта қирқилган истараси иссиқ одам эди, у от устида турган Соҳибқиронга ўн беш қадамча қолганда эгилиб таъзим этди, сўнг йўрға юриш қилиб Соҳибқирон отига яқинлашди, узангига лаб қўйиб, Амир Темур тўни пешини ўпди.

Бағдод халқи Турон султони Амир Темурнинг фозилу фузалолар, шайху муллолар, соҳиби илм алломаларга хурмати баландлиги ҳақида эшитишганди. Бир неча йилдан бери шу ерда яшаётган муаррих Низомиддин Шомийдан Ҳумоюн ўрдуга шаҳар аҳли вакили бўлиб боришини, авомуннос элнинг Султон Аҳмад жалойирга сира алоқаси йўқлигини батафсил тушунтиришини ва, энг муҳими, қиргинбаротга учрамайлик, афв айласунлар, Соҳибқирон ҳазратлари кўнгилларини ҳар хил шубҳа-гумонлардан фориг тутсунлар, сўраб берингиз, деб ўтиндилар.

– Амир Соҳибқирон! – Низомиддин Шомийнинг найга ўхшаш майин ёқимли овози, ҳаяжонданми бироз титраб эшитилди. – Шаҳар дарвозасидан Дажлага назар солдим, юзиб ўтаётган чақиндай тез аскарларни, бу дарёмидур ёки саҳромидур, дея фарқлай олмай яқомни тутдум! Ҳайратим ҳаддин ошиб дедимким, бу шижоат соҳиблари шахту шиддатда Рустами дostonдан ўтадурлар, баҳодирлигу жавонмардликда ўзга халқларга устодликка муносибдурлар! Бас, улар Оллоҳ-таолонинг ўзи қўллаган

Амир Соҳибқирон бургутлари эканига иймон келтирдим!

Завқ билан айтилган бу сўзлардан Амир Темурнинг кўнгли сув ичгандай бўлди.

– Оллоҳ таоло мартабангни бундан ҳам билад қилсун, – деди чеҳраси ёришган Амир Темур. У арзи ҳол ёки узрхоҳлик сўраган ҳар қандай одамни дарҳол, миннатсиз қабул этарди. – Қандай манглайи ёруғ киши экандурсенки, шаҳардан энг аввал йўлимга пок ният бирлан чиқиб турубдурсен. Сен ёмон одамлардан йироқдурсен. Палос ўпиш русумини ўринлатиб қўйдинг. Яхшилиқни ўйлағонинг шундан аёндур...

Орқадаги амирлару баҳодирлар Соҳибқирон кўнглининг ҳиммат қопқолари очилишга мойил эканидан енгил тортдилар.

Чиндан ҳам:

– Тила тилагингни! – деган олий шон сўзлар эшитилди.

– Оллоҳга шукрки, пойингизни ўпмак шарафига етишдум... Жумла жаҳон шон-шуҳратингизу довуғингиздан нурларга чўмилғонда каминаи камтаринга дийдорлашиш насиб этғонига беадад шукр... Барча иш ўз вақти соатида, дейдилар. Мана бу халойиқ, Бағдод аҳли муҳтарам ҳазратларини деб қўлларини дуога кўтармишлар... – майдонни тўлдирган одамларга қараб қўйди Низомиддин Шомий. – Музаффарийлар додини берғонингиз барчани хушнуд айлади. Ноинсоф ҳокимлар, инсон қонини она сутидек ичадурғон золимлардан эл озурда... Ҳимматларини дариг тутмасалар, Султон Аҳмад жалойирдан азиятлар чеккан бу бандаларга омонликни раво кўрсалар, деб ўтинадурмиз... Ушбу гуноҳкор бечораларнинг ёзуқлари устидан афв чизигини тортсунлар деб...

Аллома сўзларидаги қандайдир сеҳр, жозибадан Амир Темур у билан суҳбат қуриб, атроф му-

зофот, кечмишу келажак борасида кўп нарсаларни билиб олиши мумкинлигини фаҳмлади, аммо буни кейинги кунларга қолдирди. Ҳозир эса вақтни бой бериб, ашаддий душманни қўлдан чиқармаслиги лозим.

– Бағдод аҳли жалойирдан озор чекканму?..

Соҳибқирон одамларга синчков назар ташлади. Ҳеч ким бирон нарса дейишга ботинмади, барча боши эгилган ҳолда таъзимда эди. «Сукут розилик аломатидур», деб ўйлади Амир Темур ва буюрди:

– Бағдод халқига омонлик берилсун! Аммо шаҳар аҳли омонлик молидан¹ озод этилмайду!

Ғалоғовурда кимдир дуо қилар, майдоннинг ҳар бурчагидан «Тўлаймиз!», «Тўлаймиз!» деган овозлар эшитилар, биров қичқирар, кимдир йиғлар, бари одамларнинг розилигидан далолат берарди.

Амир Темур Султон Аҳмад жалойирни кувиш учун шитобан Бағдоддан чиқди ва Дажлага от солди. Узоқдан қараган одам чумолидай уймалашган нўёнлару амирлар, баҳодирлару аскарларнинг ўзларини бирин-кетин дарёга отганларини кўрарди. Дарёни ажабтовур махлуқларга, наҳангларга ўхшаб сузиб бораётган отлиқлар босиб кетди.

Нариги соҳилга чиқишлари биланоқ, кичик тепаликда машварат чақирилди. Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо билан Амир Сулаймоншоҳлар даврага кўрку безак бағишладилар. Амир Шохмалик, Айбож ўғлон, Шайх Нуриддин ва бошқа амирлар чап томондан жой олдилар. Ҳамма Соҳибқирон ўтирган олтин ўмилдириқлари офтобда ялтираган, ҳали пуштанидан сув томчилаётган тулпор томонга тикилди...

Ахий Жаббор баҳодир қисқа вақт кечган бу машварат тафсилотини Айбож ўғлондан кейин эшит-

¹ Омонлик моли (моли омон) – эл-юртта омонлик бағишлангани учун олинадиган ўлпон.

ди, у қуйироқда лашкари ёнида эди. Соҳибқирон, Султон Аҳмад жалойир бундан беш йил олдин ҳам қочиб қутулганди, бас, энди ўзим Карбалони ора-лаб боргаймен, деган қарорни маҳкам тутиб олиб-дилар.

Бу душманни қўлдан чиқариб юборган амир-лару навкарларга қаттиқ дашном эди. Барча уни бу фикридан қайтаришга уринибди. Умаршайх Мирзо билан Мироншоҳ Мирзо бошлиқ амирлару нўёнлар, баҳодирлар ялиниб-ёлвориб, ўтга кир деса ўтга, сувга кир деса сувга киришга тайёр ўғиллари, жонфидаликка шай минг-минг қуллари турганда, ўзларининг бу юмушга овора бўлишлари Турон султони шаънига номуносибдур, дейишиб, шаҳарга қайтишларини ўтинибдилар.

Шу палла Басрадан олам аҳлининг шаҳзодаси, салтанат дийдасининг нури валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон етиб келганини билдиришибди:

– Ассалому алайкум, валинеъмат Соҳибқирон! Фармонларини адо этмак мақсудимиз эрди. – таъзим қилибди шаҳзода. – Аммо бир қошиқ қонимиздан кечадурлар, Қуръони каримни ул ердан топа олмадик... Суриштириб билдукким, юз йиллар аввал Миср султони Бейбарс жаноби олий-лари Халифа Усмон Қуръонини бу ердан олиб Олтин Ўрда хони Беркахонга тухфа этиб юборгон эканлар. Ушбу дамларда Сарой Берка шаҳрида хон саройи кутубхонасида эрмиш. Яна билгувчи Оллоҳнинг ўзи.

– Сарой Беркада?.. – маъноли сўрабди Амир Темур.

– Худди шундоғ, Амир Соҳибқирон! Бир қошиқ қонимиздан кечсунлар, «Гулшани хазойин» сандиғидан дарак топмадук. Аммо бир неча нодир китобларни қўлга киритдук. Мамнун бўлғайсиз деган умиддабиз. Иккитасини – «Саҳиҳи Бухорий» бирлан аз-Замахшарийнинг «Кашшоф»ини суюн-

чилашга ошиқадурбиз... Тағи. «Мажмуат расоил ал-ҳукамо» отлиғ бир кўп рисоалар жам бўлғон хазина ҳам илгимиздадур. Валинеъмат Соҳибқирон бу китобни Кўксарой кутубхонасида кўрмакка кўп орзуманд эрдилар...

– Шундоғ... Орзуманд эрдик... Балли, шаҳзодам!

– Тарих 580 ҳижрийда Дамашқда китобат этилмиш. Санаб чиқдум: жаъми бир юз еттита рисола мужассамдур. Улар ичида Арасту, Ал-Форобий, Бу Али Сино рисоалари бордур.

Соҳибқироннинг кулфи диллари очилиб кетибди, шаҳзоданинг манглайдан ўпиб, ҳаммага бир-бир қараб дебдилар: – Аждодларимизнинг нодир китобларини келтирибдурлар шаҳзодам! Кўксаройда мавлоно Саъдуддин Тафтазоний Усмон разийаллоху анҳу Куръонини Басрада эрмиш, дегандилар. Мавлонога бу гапни Ҳазрат Али масжидида ўз кўзлари бирлан кўрғон мўъминлар айтишғон эканлар. Энди билдукким, улуғ китобнинг Сарой Беркада эркани маълум бўлди... Азалдан кўнглимизни ул дурдонаи бебаҳо ила Кўксарой кутубхонасини безамак нияти нурлантириб туради. Ишооллоҳ, шундоғ кунларга етғойбиз!

Соҳибқирон бир оз тўхтадилар-да, кейин давом этибдилар:

– Олий шон фарзандларим! Қадри баланд амирларим! Сўзларингиз ихлос пардасига ўралғони, садоқатингиз давлатхоҳлик туйғулари ила зийнатланғони бизга мақбулдир. Миср султони Барқуққа элчи жўнатилиб, орада ҳеч қандай ихтилофга ўрин йўқлиги, тожир аҳлига бемалол йўл очилиши таклифи билдирилсун! Султон Аҳмад жалойирни қувиб тутишни Мироншоҳ Мирзо жанобларига тобшурдук! Умаршайх Мирзо аскарлари шимол тарафни тўсмоқ учун ён томондан йўлни кесиб чиқмоқни уҳдаласунлар!

– Фармонингиз бош устига, Амир Соҳибқирон! – таъзим қилибди Мироншоҳ Мирзо.

– Жонимиз омода, Амир Соҳибқирон! – бош эғибди Умаршайх Мирзо.

Амир Темур буюрибдурлар:

– Бағдодни майга мустағриқ шаҳар деб эшит-фондик, афсуски, шундоғ экан. Шаҳардаги жаъми хумлар бўшатилиб, майлар Дажлага оқизилсун! Байтул-латафу бобилхоналар¹ эшиклари танбалаб ташлансун! Уста-ю хунармандлар, меъмору мунаж-жимлар Самарқандга юборилсун!

Шундан сўнг, барчага ўз жойига тарқалишга рухсат берилибди. Соҳибқирон мамнун шаҳарга қайтишларини билдирибдурлар. Валиаҳд шахзода Муҳаммад Султонни ўзларига ҳамроҳ қилибдурлар.

Машварат тутагач, Мироншоҳ Мирзо билан Айбож ўғлон лашкар олдига келишди:

– Султон Аҳмад жалойир Дамашққа йўлла-нибдур! – куқоқ қошларини чимирди Мироншоҳ Мирзо. – Қочиб қутулмакчи. Амир Соҳибқиронни, Турон салтанатини кўзга илмай, оёқ учида кўрсатиб, жонини сақлаб қолмакчи! Ана энди келдик мақсудга! Яхши сўзга, муомала-ю муро-сага кулоқ солмайдурғон икки наҳс кимса бор – Амир Қора Юсуф билан Султон Аҳмад жалойир. Улар билан Амир Соҳибқирон эмас, балки ўзим машғул бўлғаймен! Ҳа-ҳа!.. Ахий Жаббор баҳодир! Айбож ўғлон! Карбалода унинг изиға тушгайсиз! Қўлга олғайсиз! Аммо бир тукига ҳам заҳмат етказмағайсиз!

Амирзода сўзларида комил ишонч, кибру ҳаво сезилиб турарди.

Ахий Жаббор баҳодир қувониб кетди. «Омади-миз чопибди! Соҳибқироннинг назарлари бизларга

¹ Байтул-латаф, бобилхона – фоҳишахона, маъносида.

тушибди!..» – демокчидай, Айбож ўғлонга маъноли қараб кўйди. Бари, албатта, Мироншоҳ Мирзонинг ҳиммати, доим Ироқ ҳукмдорини ўзимиз тутамиз, дерди, Соҳибқирондан ҳам ўзи тилаб олган, чама-си... Бунга баҳодирнинг шубҳаси йўқ.

Улуғ Амир ҳар бир жангда босиладиган қадамни пухта ўйлар, кимни қайси жангга юборишни белгилар, қалъани олишда, ё дарёдан ўтишда, ё жанг майдонида жасорат кўргизган мард аскарми, амирми, баҳодирми кўз остига олиб кўяр, сийлаш вақтида уни ёддан чиқармас, ҳамманинг олдида мақтаб кўнглини кўтарарди. Бебаҳо жонини дунёнинг омонат молига сотаётган бундай мардларни мансаби-унвонидан қатъи назар, ўзининг дўсти деб биларди.

Кўрқоқларни эса жуда қаттиқ оларди. Кимки жангда кўрқоқлик қилса, душман ҳайбатидан ҳайиқиб ортга чекина бошласа, лашкарга парокандалик солса, ундайларни оғир жазо кутарди.

Ахий Жаббор баҳодир ўз кўзи билан кўрган: Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши пайтида Кот шаҳрига етганларида ғалати воқеа рўй берди. Амир Темур лашкарга қалъани ўраган хандақни ўтину хас-хашак билан тўлдиришни тайинлади ва Кўча Малик деган амирга қўли билан ишора қилиб:

– Туш! – деб буюрди. Аммо кўрқувдан қалтираган амирнинг оёғи тортмай, ортга чекинди.

Буйруғининг адо этилмаганлиги Соҳибқироннинг нафсониятига тегди:

– Бадбахт! Ўзинга-ку майли, лашкар шаънига иснод келтирдинг-ку?.. Салтанат шаънига иснод-ку бу?!..

Ҳамманинг олдида амирнинг қилмишидан изо тортган Амир Темур газабдан ўзини кўярга жой тополмай қолди. У ёқдан-бу ёққа юраркан, буюрди:

– Кўча Малик чўби ясоққа етказилсун! Кейин эшакнинг думига боғлаб, сахро орқали Самарқандга ҳайдалсун!

Ахий Жаббор баҳодир Амир Халилнинг аянчли қисматини эслади: жанг майдонида қўрқоқлиги учун Амир Халилни соқолини қириб, аёллар кўйлагини кийдириб, юзига упа-элик суриб шаҳар айлантиришган. Кечаси шармисорликка чидай олмай, ўзини харига осиб қўйган... Яна бир навкар қўрқоқлик қилгани, унинг устига ғаним аскарига ғажарчи бўлгани учун, қўл-оёқлари кесилиб, юм-юмалоқ тулум ҳолида тошлоқда сув ёнида ташналик домига ташланган...

Шу пайт дашт томондан аввалроқ қоровулликка юборилган Учқора билан Йаналтекинларнинг шитоб от солиб келаётганлари кўринди.

– Амирзода жаноблари! Амирзода жаноблари! Ижозат берсунлар! Ижозат берсунлар! – ҳаприққанча яқинлашди Учқора, одан тушар экан.

– Секин! Секин! Упкангни қўлтиқламай гапиришни ўрган! – деди Ахий Жаббор баҳодир.

– Сўзласун! Сўзласун! – қуюқ қошларини чимирганча буюрди Мироншоҳ Мирзо. Амирзода бу содда йигитларни ёқтирар, уларни гапиртиришга ишқивоз эди.

– Султон Аҳмад жалойир Дажладан шитоб ўтиб олгач, кўприкни бузиб юборишни буюрибди, амирзодам... – ҳаприқди Учқора.

– Ҳа, бузиб ташлабди, отангни арвойи. – тасдиқлади Йаналтекин ҳам. – Дарёни у ёғида катта кўшини кўринди-ям!

– Аммо, черигимизни кўриб, қути учди-ёв, дастингдан кетай... Бурғу садолари янграгач, Ҳилла шаҳри томонга қараб отини бурди-ю..

– Ол-а!.. Ҳиллагамас, Дамашққа дегин! – тўғри-ламоқчи бўлди Учқорани Йаналтекин. – Дамашққа жўнади!

– Ҳиллага! Ҳиллага!

– Дамашққа!.. «Дамашқ-қа-а! Дамашқ-қа-а!..» деганларини ўз кулоқларим билан эшитдим-ку!

– Ҳиллага, дедимми, Ҳиллага! – гажирлиги тутди Учқоранинг.

– Вей... Э-э... Доим шундай қиласан-а, Учқора! Бир нарсани ушлаб оласан-да, қоққан қозикдай тураверасан. Ҳеч кимирлай демайсан-а, отангни арвойи!.. – ўпкаланди Йаналтекин.

– Менам эшитдим-ку ахир, Ҳиллага қочди, деб!.. Вой қайсарлигингдан кетай-а! Мана шу кулоқларим билан эшитиб турибман-ку! Ўзимни кулоқларим ўзимни алдайдими?...

Учқора, беҳуда тортишиб юрма, мен ҳақман, гап тамом, дегандай тескарига қаради-да минғирлаб қўйди:

*Ер тўймайди ёмғирга,
Хотин – эрга... тўймайди-и-и...*

Ахий Жаббор баҳодир кулди:

– Иккингишни ҳам тўғри – Ҳилла ҳам, Дамашқ ҳам!

– А?.. Битга йўл икки ёққа оборадиму?..

– Нима-а?.. Султон Аҳмад жалоир бир пайтда ҳам Ҳиллага қочди, ҳам Дамашққа... Шундайму?

– Каллаварамлар, ахир йўл битга-ку! Карбалодан ўтиб, Дамашққа Ҳилла орқали борадилар!

Бир оз аввал рақиблардай қаттиқ баҳслашган дўстлар энди бир-бирларига қараб қолдилар.

– Вой, дастингдан кетай! – Учқора Йаналтекиннинг кифтига бир уриб қўйди. – Аравани қурук опқочасан-да ўзингам!

– Ол-а! – хайратини билдирди Йаналтекин. – Менми, сенми?.. Шунақа опқочасанки, қани етиб бўлса!...

Уларнинг соддаликларини кўриб лашкарда кулгу кўтарилди.

Хижолатдан чиқиш учун Учқора гапни бошқа ёққа бурди:

– Биласанму, Йанал! Ҳали Фурот дарёсига бо-рамиз-ку. Дарё жуда ҳам кўпириб оқар эмиш. Бирам чиройли оқар эмишки!.. Бирам чиройли оқар эмишки!.. Кўрган одам ўзини сувга отаркан... – гапга кавуш кийдирарди Учқора. – Имом Ҳасан, Имом Ҳусайнларнинг, азиз-авлиёларнинг қадамлари етган жойлар-да... Сувидан ичганлар. Эсингга соб қўйяпман холос. Қара, дегин, Фуротга чўкиб ўлганлар шаҳид бўлар эмиш... Тўппа-тўғри жаннатга тушармиш-да! Тагин қиёматда хешу акраболаридан етмиш кишини шафоат қилиб жаннатга ҳақдор этиб қўярмиш! Қулай фурсатдан фойдаланиб қомайсанми, дастингдан кетай? Сенинг баҳонангга қариндош-уруғларинг ҳам жаннатга кириб қоларди. Дўстимсан, жигаримсан, қайишганимдан айтаман-да... Яна қачон йўлинг тушади-ю бу ёқларга... Тушадими, йўқми...

– Ол-а! Оҳ, меҳрибон дўстимдан айланай-е! Қайишганингга шукр!.. Жигарим экансан, илинасан. Илинмай кўр-чи. Шу... десанг, дегин... – бошини қашиди Йаналтекин, – ёлғиз шаҳид бўгим кемаяпти-да, отангни арвойи... Ёлғиз зерикиб қоламанми. Сенга хурматим жуда баландлигини биласан-ку... Насибангни тортиб олгим йўқ. Ке, сен бошлаб берақол. Кейин, сени биринчи шаҳид дейишади...

Тагин кулги кўтарилди.

Ахий Жаббор, етти йилдирки, белини қамишдан боғлаб Мироншоҳ Мирзо ҳукуматида хизматда. «Султониядан Самарқандга, Самарқанддан Султонияга кўп бор ўтдим, – деб ўйлади у, – аммо Ироқнинг бу томонларига, айниқса, номи дунёга машҳур Карбало даштига сира ҳам йўлим тушмаган. Бир замонлар расулulloҳнинг набиралари Ҳусайн ибн Али етмиш жангчиси билан шу ерда

душман халифа Язиднинг катта лашкарига дуч келиб, шаҳидлик шаробини ичган экан. Унинг табаррук қабрини зиёрат этмоқ мен учун ҳам суннат, ҳам фарз...Савобга қоламан...»

– Йўлда бир одамдан эшитдик, Султон Аҳмад жалойир Ҳилладан ҳам ўтиб Фурот дарёсига етибди. У ерда ҳам кўприкларни сувга оқизиб юборган эмиш!.. – жиддий қўшиб қўйди яна Учқора.

Энди ҳеч ким кулмади.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

I

Айбож ўғлон билан Ахий Жаббор баҳодирга қирқ бешта сараланган йигитни олиб Фуротга от солиб ўтиш, нотаниш Карбало даштини ичкарилаб бориш буюрилди. Дарёдаги бузиб кетилган кўприкларни кўриб Айбож ўғлоннинг ғайрати кўзғолди-ю, тузатишга фурсат йўқлигидан кўнгли олинди. Султон Аҳмад жалойир, худди изимни йўқотишмасин, дегандай, йўлларда оту хачир, хиргоҳу олачуқ, турфа молу манол ташлаб кетганди, чамаси, душман қўлига тушмай деб, шошилганидан йиғиштиришга ҳам улгурмаган шекилли.

Сунбуланинг ўрталари эканига қарамай, ҳали ҳаво саратондагидек иссиқ, дим, нафас олиш оғир, айниқса, бу нарса дашт ичига кириб борган сари қаттиқроқ сезиларди.

– Иссиғ-а! – деб қўйди пешонасига дурра тағиган Айбож ўғлон дастрўмоли билан юзларини артаркан, унинг чап қошидаги чандиғида ҳамишадагидек бир томчи тер лимиллаб турарди.

– Унчаликмас... – жавоб берди ҳар куни қиртишланадиган бежирим шоп мўйлови-ю соқолига бир неча кундан бери қайчи тегмаган Ахий Жаббор баҳодир, жазиранинг фавқулодда ҳарорати

уни энтиктириб юбораётган эса ҳам. Мағриб томонда поёнсиз бедаво дашт юзини қоплаб олган дўзахий алангадан ҳолсизланган уфқ жимир-жимир ёнади...

Офтоб тобора олов пуркар, ташналиқдан томоқлар қақрарди, сувдонларнинг эса таги кўришиб қолди. Одамларнинг чанқоқликдан тиллари осилар даражага етди. Тез сув топиш керак эди. Ҳолсизлана бошлаган Ахий Жаббор баҳодир кўкка тикилди: офтоб тиккада ҳароратнинг зўридан қимирлашга мажоли йўқ, нафаси етмай ҳаллослаётгандай туюлди унинг назарида. Вожаб, нақ жаҳаннамнинг ўзи...

Бирдан йироқда шарқираб ётган бир эмас, бир-нечта булоқ кўринди! Ахий Жаббор баҳодирнинг кўзлари ярқ этиб очилиб кетди.

– Ана, худога шукр, сув кўринди! Булоққа едик! Булоққа-а-а!.. – қичқириб юборди ҳаммани қувонтириб. Ҳамма ўша ёққа қараб чопди. Аммо борганларида булоқнинг алдамчи сароб, рўё эканини билдилар.

– Султон Аҳмад атай шу йўлга кирдиким, дашти биёбонда бизларни сувсизлик балосига йўлиқтирай деб... – секин деди Айбож ўғлон. – Бундоғ иссиқни ҳеч кўрмагандим.

– Ҳа... дашти биёбон ҳам биз билан курашадир. Ул билан кураш тушмоқ бизларга ярашадур... Жалойир қутулиб кетди. – эринчоқ отини ниқтади Ахий Жаббор баҳодир. – Сувимиз тугади. Одамларни ҳар томонга юборайлик, шамол каби елишсун, сув кидириб келишсун.

– Юборайлик! Топиб келишсун! Топиб келишсун! – жон кирди Айбож ўғлонга.

Кутилмаганда, навкарлардан бири қизиқ гап айтди. Эмишки, навкарлар битта «тил» тутубдилар, уни гўё амирзода Мироншоҳ Мирзога жўнатибдилар. Унинг айтишича, Султон Аҳмад жа-

лойир йўлни Дамашққа эмас, Басрага қараб бурибди... Буни кимдан эшитдинг, деган саволга, Ҳиллада бир одамдан, деб жавоб берганмиш.

Ташналиқдан томоқлари қақраган, сўзлашга ҳам мажоллари йўқ Айбож ўғлон билан Ахий Жаббор баҳодир иккиланиб қолдилар:

– Қайтамизму?.. – сўради Айбож ўғлон.

– Зинҳор! Амирзодадан ҳеч қандай фармон йўқ.

Бундай сўзни оғизга олмаймиз, йўлни давом этдирамиз!

Уфқда олов ўз ёғига қоврилганча жимир-жимир қиларди.

Кўп йиллар аввал Соҳибқирон бир воқеани мажлисда сўзлаганда, иттифоқо, бахти чопиб Ахий Жаббор баҳодир ўз қулоғи билан эшитганди. Йигитлик паллалари экан, Хоразмдан қайтаётганларида душман ис олиб кувишга тушибди. Қизилқум саҳроси. Ҳаво иссиқ.... Сув йўқ... Кучлар тенг эмас, фаним кўпчилик...

«Агар душман шамоли қаттиқ эсишга турган бўлса, – деганди Соҳибқирон ўшанда. – У ҳолда тавозега юз тутган маъқул, дердилар пирим...» («Ахийларнинг русуми ҳам шу.» – деб қўйганди Ахий Жаббор ичида). Отларга бир-икки қамчи ортиқроқ урилди. Сув йўқ... Душмандан ҳам кўра ташналик қаттиқроқ қийнади. Соҳибқирон икки-та кичкина силлиқ юмалоқ тошни тилининг таги-га ташлабди-да, айлантира бошлабди, айлантирган сари қуриган оғзида бир-икки томчи сўлак пайдо бўларкан. Шу билан жон сақлаб, душманга ҳам тутқизмай кетган эканлар...

Ахий Жаббор баҳодир ҳам ўша йўлни тутди, тошларни тили билан айлангирди, ростдан ҳам, оғзида уч-тўрт томчи сўлак чикди! Шоша-пиша ютганди, томоғини қайноқ симобдай жазиллатиб куйдириб ўтди. Айбож ўғлонга ҳам топиб берди. Лекин бор умид сувга кетганлардан эди.

Карбало даштида сув азалдан анқога шафелиги маълум нарса, шундан чор атрофга йўл олган одамлар излаб-излаб, икки ичимча сув билан қайтдилар холос. Вужуди қақраган Айбож ўғлон дарҳол бир ичимини сипқорди, бироқ барваста йигитга юқ ҳам бўлмади, қайтага ташналигини баттар кучайтирди.

– Сувсоқликдан ҳолим хароб, баҳодир жаноблари. Қонмадим...– тамшанди Айбож ўғлон. – Бу аҳволда дунёдан кўз юмсам ҳам ажаб йўқдир.

– Йўғ-е, шундоқ иссиқ ҳавода нафасни совуқ қилиш ярашмайди, ундоғ демасунлар! Ҳар нарса-нияма гап деб сўзлаш ақлданмас...

Баҳодир шундай дерди-ю ўзининг кўнглини ҳам бундан баттарроқ машғум хаёллар қамраб олганидан кўз юмолмасди.

– Ўз ҳолим ўзимга аён... – сўзланди яна Айбож ўғлон ҳолсиз.

Дунёда худонинг шундай ғазаблари бор эканидан иккиси ҳам ҳайратда эдилар, куш учса қаноти куядиган бу саҳрода отлар тили осилганча тоқатсизланиб, юрайми-юрмайми деган алпозда тўхтаб-тўхтаб қолишар, тўпиғидан қумга ботгани юришни яна ҳам оғирлаштирарди. Йўл-йўлакай, жизғанаги чиқиб ўлиб ётган илонлар, калтакесаклар кўзга ташланарди.

– Ёняпман, жигарим сув бўлиб оқяпти, оҳ... – мунгсиради оташнок Айбож ўғлон.– Баҳодир жаноблари... Майлими, сўрасам? Агар... энди-да... оҳ... агар, борди-ю... ўз ичимингизни менга илинсангиз, тирик қолишим аниқ, йўқ эса ўламан... Қулоғимга тушмиш эрдиким, битта ноннинг ярмини муҳтожга бергани сахий дерлар. Ўзи очу ноннинг ҳаммасини муҳтожга бергани ахий деб улуғлайдурлар... Сиз ахийсиз, ахий, Ахий Жаббор баҳодир... Жавонмардлардан эканингиз ҳақида эшитганман...

Баҳодир ҳолсиз жилмайди-ю расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг яқин саҳобалари Салмон ал-Форсийни эслади, рост, бошига қийин дамлар тушган паллаларда доим ўшал зот ёдига тушади... Футувват ва ахийлик тарихида биринчи марта белбоғ боғлаган комил инсон Салмон ал-Форсий ўзи Ироқда, Мадоин шаҳрида ҳоким ҳолида, бўйра тўқиб сотиб, ўз меҳнати эвазига тиркичилик ўтказиб, маошини муҳтожларга садақа қилар экан. Ана, ахийликнинг зийнати!

Ахий Жаббор баҳодир унинг ахийлари жавонмардлар орасида машҳур ушбу сўзларини ҳамиша такрорлаб юради: «Футувват – жумла элга инсофу мурувват кўрсатишдир, аммо эвазига ҳеч нарса тиламасликдир, яна ҳам аниқроқ дейилса, барча камчилик, етишмовчиликлар, гуноҳларни ўзига олиш, аммо барча юз берган воқеалардан ўзини ихрожда деб ҳисоблашдир.» Ҳа, ҳар бели боғланган кишики, мард ва комилдир, бас, иддизи Салмон ал-Форсийга бориб уланадир...

Ахий Жаббор баҳодир дадилланди:

– Ҳаққаст-рост... Жавонмардларданман. Яхши сўзлари учун қуллуқ, – деди у тилини баъзўр айлантириб. – Амир Соҳибқирон сўйлаб берган эдилар-да... Бу ҳазратнинг ҳикоятлари... Эмиш, бир Араб билан бир Ажам сафарга чиқибдилар. Араб бўлмаган жумла қавми Ажам дейишларини биласиз. Айни шу Карбало дашти экан... Ажабки, уларнинг бошларига ҳам бизникига ўхшаб қаро қунлар тушибди, сувсизликдан чора топа олмай, бошлари қотибди, ҳалокат ёқасида турганларини сезибдилар. Ажам бор сувини ичиб тугатиб қўйибди, Арабда ҳали озгина бор экан.

«Араблар саховатли, олийҳиммату сермурувват эканлари, тантиликлари билан оламга ном таратганлар... – дебди Ажам ҳамроҳининг сувдонидан кўз олмай. – Ташналиқдан ажал домига гириф-

тордурман, арабга хос саховат кўргизиби, сувингдан марҳамат айласанг, девдим...»

Араб сира ҳам ўйланмай жавоб қилибди: «Бағоят ҳақ сўзладинг, ҳамсоя!.. Сувимни берсам, ўлишим аниқдур. Аммо... жонимни сақлаб, арабларнинг олийҳиммату саховатпеша деган шарафли номига соя тушишини зинҳор истамасман! Майли, ўлсам ўлгумдур, аммо арабнинг шаъни деб нафсимнинг ҳиссасидан кечгумдир, сенга ўз ризку насибамни баҳшида этгумдир... Токи арабнинг яхши номи боқий қолгай!»

– Қизик ҳикоя экан.. Кейин нима бўлди? – ташналикни ҳам бир оз унутиб сўради Айбож ўғлон.

– Кейинми?.. Араб ўз сувини шеригига тутибдур... Мен ҳам арабдан улги оламан, Айбож ўғлон жаноблари, – жавонмардлик томирлари кўзғолди Ахий Жаббор баҳодирнинг. – Ўлсам ўламан, аммо туркнинг мардлиги-ю ҳиммати, шаънини юксак тутаман, токи унинг сахию ахий экани, яхши номи жаҳон юзида боқий қолсун! Сизга ўзимнинг бир ичим сувимни раво кўргайман! Фақат бир ўтинчим: борди-ю насибам тугаб, шу ерларда ўлсам, Соҳибқиронга албатта билдириб кўйгайлар!..»

– Зинҳор ўлмағайсиз, зинҳор, баҳодир жаноблари! Сиз сабр-тоқатлисиз... Мен бесабрман, мен! Не қилай, сира чидамда йўқман...

Айбож ўғлон титраган қўллари билан сувдонни олди ва унга ютоққанча лаб босди! Ташналиги сал таскин топди шекилли, роҳатланиб: «О-о-ох!..» деди-да, намланган лабларини ялаб қўйди.

Оғзида қизиб кетган икки силлиқ тошни тинимсиз айлантира ётган Ахий Жаббор баҳодир ҳолсиз жилмайганча қараб турарди.

Шу палла олдинга юборилган қоровуллар қайтиб келдилар. Султон Аҳмад жалойирдан дарак топа олмабдилар. Фақат хотинлари, бир ўғли ва ғанимат нарсаларни қўлга киритишга эришиб-

дилар. Уларнинг фикрича, жалойир дашт ичига кириб йўқолган ё жазирамада жони узилган, аниқ бир нима дейиш қийин эмиш.

Бағдодга қайтишга фармон берилди.

Бағдодда Мироншоҳ Мирзо бошчилигида Айбож ўғлон билан Ахий Жаббор баҳодирларни саройга чорлаган Соҳибқирон, дарҳол вазиятни тафтишдан ўтказди. Айбож ўғлоннинг Карбало дашти ҳақидаги ҳикояси жуда таъсирли чиқди.

Соҳибқирон қайсар жалойирнинг яна қутулиб қолганидан афсус чекканини яширмади. Аммо Ахий Жаббор баҳодирга мақтов сўзларини айтди:

– Бизга кўп эзгуликлар қилдинг, баҳодир! Уларнинг ичида Айбож ўғлонга қилган яхшилигинг ҳаммасидан ҳам кўра улуғроқдир! Шундоқ, турк бўғини ана шундай саховатликлар ва олийҳимматликлар, тантиликлар билан оламни мусаххар айлагувсидир. Бизлар расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг муруватпеша тоифасига талпинамиз. Бу тоифа, каломуллоҳда айтилғонидек, ўзлари эҳтиёжманд бўла туриб, ўзгалар муҳтожлигини юқори кўядурлар...

Ахий Жаббор баҳодир Соҳибқирон қошида ўлжомиший¹ йўсинда тиз чўкканида ўзини оламда бахтиёр сезди...

Шу палла муҳассиллар² омонлик моли йиғилганини билдирдилар. Соҳибқирон дафтарни олиб эринмай варақлаб чиқди. Қаноатланди шекилли, буюрди:

– Бари лашкар аҳлига тақсимлаб берилсун!

Амир Темур руҳида қандайдир енгиллик сезди. Энди Султон Аҳмад жалойирдан умидни узиши лозим, уни дарама-дара қувиб юриш номуносиб иш...

¹ Ужолмиший – ҳукмдор ҳузурига кирганда таъзим қилиш расми. «Тобуг» ҳам дейилади.

² Муҳассил (араб) – солиқ йиғувчи.

У ўзининг Самарқандга қайтиш фурсатлари яқинлашаётганини фаҳмлаб, кўнгли ёришиб кетди. Кўз олдидан Самарқанди фирдавсмонанд, она шаҳри Кеш, муҳташаму маҳобатли Оксарой, сўлим дилтортар боғлар, моҳиталъат маликалар, ардоқли ўғлон-ушоқлар... бир-бир ўтди, юраги соғинчдан орзиқди.

Юртга қайтиш тараддудини кўриш керак, олис сафардан келаётибди, Сароймулкхонимга, бошқа маликаларга, келинларга совга-саломлар олиш ҳам эсдан чиқмаслиги лозим.

«Оллоҳга шукрки, Форсда Умаршайх Мирзо муқим, Хулокухон тахтини Мироншоҳ Мирзога тобшурсам, – деб ўйлади Амир Темур. – Форсу Ироқу Озарбайжонлардан кўнглим тўқ бўлмай. Дориломонлиғини энди фарзандлар ўйласунлар. Биздан кейин ҳам юртларни бошқарсунлар, авлод-авлодларига ҳам шундоғ толе буюрсун. Айниқса, Умаршайх Мирзодан умидим катта... Гарчи шартаки, бироз кўрс, кўполлиги бор бўлса ҳам, кўнгли тоза, мард йигит, ёмонликни ўйламайди... Мироншоҳ Мирзо ҳам жасорат соҳиби, худо инсоф берсун. Энди юрт эмну омонлиги билан ҳам, Султон Аҳмад жалойир билан ҳам, Амир Қора Юсуф билан ҳам улар машғул бўлсунлар. Бари – уларнинг бурчи. Мен эсам, юртимга қайтай ва тезроқ Чинга сафар ташвишини чекай...»

Аммо қутилмаган воқеалар Амир Темурнинг қўл-оёғини ипсиз боғлаб, Ватанга қайтишга имкон бермасди. Бугун-эрта Самарқандга отланаман, деб қатъий турган Соҳибқирон ҳали қисмат унинг пешонасига Тўхтамишхон билан яна бир тўқнашиш борлигини, ўрус вилоятларига, табиати совуқ олис Масков томонларгача боришни битиб қўйганини, фақат уч(!) йилдан кейингина юртга қайтиш насиб этажагини билмасди.

II

Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳар қанча сўраб-суриштиради ҳам Соғинч бикадан бирон хабар топа олмади. У мудҳиш хаёлларни ўзидан қувишга уринар, иложининг борича яхшилиқни ўйларди. Қиз Зарафшонга ўзини отибди, деган гапларга эса у асло ишонмайди.

Амир Аллоҳдод Тошқанд ҳокими этиб тайинлангач, – Ҳумоюн ўрдудан шундай фармон олинди, – Жаҳоншоҳ ибн Жоку даставвал Самарқандга кўчиб келди. Орадан икки ҳафта ўтгач, уғруқни шайлаб Шаҳрисабзга жўнайман деганда, бирдан Соғинч бика воқеаси юз берди.

Кўзлари киртайган гўзал канизакнинг айтишича, Соғинч бика ўша куни кечаси алламаҳалгача ухламабди, одамлар бир уйқуни уриб қўйган паллалар чамаси экан, канизак унинг бўлмасига қараса, жойнамоз устида узоқ тиловат тушириб ўлтирганмиш. Ҳеч қачон қизни бундай ҳолатда учратмаган экан. Шам ёруғида кечагина Камонгарондан сотиб олинган совуту дубулғанинг хона бурчагида турганини илғабди. Илгарилари унинг нақшинкор дубулғани бостириб кийиб, совутга чулғаниб олиб ҳовлида кезиб юрганларини бир неча марта кўрган экан...

Ғафлат уйқуси босибди-ю, канизак кўзлари юмилганини билмай қолибди. Эрталаб қараса, Соғинч бика жойида йўқ эмиш! Жаҳоншоҳ ибн Жоку кеча шомда вафот этган Амир Довуд дуғлатнинг дафн маросимида қатнашиш учун Шоҳизинда мозорига кетганди.

Шўрлик ота дабдурустдан ўзни йўқотиб қўяй деди... Унинг жаҳли чиққанда суйри бурни қизарар, учли ияги билинар-билинемас титрай бошларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Боши қотди. Шу лаҳзадаёқ шаҳар ҳокими Амир Оқбуға найман-

га бориб аҳволни тушунтириш, навкарларни турли томонларга юбориш лозим, деб ўйлади. Бошқа шаҳарларга чопарлар жўнатишлари керак, ҳаммани оёққа турғизиш зарур... Ўзи ҳам излашга киришади, барча мулозимларини ишга солади. Соғинч бикадан бирон дарак топилса зора...

Аммо тезда бу фикридан қайтди. Бундай йўл тутиш, аввало, инсофдан эмас, бир ташвишинг деб, ҳаммани безовта-ю нотинч қиласан, иккинчидан, ўз сиригини ўзинг дунёга ёясан, ўз хашагингни ўзинг очасан, бу оқил инсонларга ярашмайдиган тутумдир.

Шу палла дўсти Амир Сулаймоншоҳ келиб қолди.

– Қандай ёрдам керак, биродар? – сўради овози яна ҳам дўриллаб.

Афсуски, Жаҳоншоҳ ибн Жоку қандай ёрдам кераклигини билмасди.

Бирдан унинг фикри тиниқлаша бошлади-ю канизак Сарвинозни ҳузурига чақиртирди.

– Соғинч билан сирдош эдингизлар... Нега қарамадинг? Нима қилиб қўйдинг? Мен-ку, кўч-кўч овораси бўлиб, Соғинч бикани назардан қочирибман кейинги кунларда... – забтига олди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. Кейин жавоб ҳам кутмай давом этди. – Чоғимда... билсанг керак-а, Соғинчнинг қаердалигини?

Чехраси сўлғин канизак ҳеч нарса демади, унинг сўзлашга ҳоли йўқ, фақат ерга тикилганча чиройли кўзларидан ёш тўкарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку «Ҳм-м...» деб қўйди-да, сўради:

– Сенга... ҳеч нарса демаганмиди? У ёққа бораман, бу ёққа бораман, деб... А?.. Бир нарсадан хафамиди ёки?..

– Йўқ... – ердан кўзини олмай жавоб берди мунг-сироганча Сарвиноз. – Қандай кунлар бошимизда бор экан, амирим... Оппоғойим бекачим доим

қизимнинг ҳолидан хабар олиб тур, деб тайинлаган эрдилар... Энди қиёматда дийдор...

– Э, нафасингни иссиқ қил! Худди ортик кўришмайдигандай гапирасан? Худо сақласун! Келади Соғинч бика, келади! – деди ишонч билан амир, канизақдан ҳам кўра кўпроқ ўзини тинчлан-тиришни истагандай. – У ботир ва жасур қиз!

– Мен гўлни кечиринг, амирам! Нима деб кўйдим-а! Эсим ҳам кирди-чикди бўлқолди ўзи... Кечиринг, амирам! – йиғламсираганча бошини эгди канизақ.

– Сен биласан-а Соғинчнинг қаердалигини?.. – сўради яна Жаҳоншоҳ ибн Жоку, бу гал синчковлик билан канизақка тикиларкан.

– Йўқ, йўқ... амирам... Мен шўрлик қайдан билай? Билмайман... – кўзларини ердан олмасди канизақ. Негадир унинг ўнғайсизлангани сезилди.

Сафарберган бошлиқ совчилар айна шу кунларда Самарқандга етиб келишди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку уларни хурмат-иззати билан кузатиб юборди-ю, бирдан даҳшатли ҳақиқатни англаб етди! Ҳали ҳам бу воқеа унга тушдай туюларди. Ҳа, қизи йўқ... Йўқлиги энди аниқ бўлди!.. Амир Соҳибқироннинг ишонган баҳодирларидан бири, салтанатнинг нуфузли арбоби бўлса-ю, ожизу нота-вонлик қилиб, жигаргўшасидан айрилиб турса!..

Амир фарзандлар, ҳарам аҳли-ю мулозимларни шитоб чорлашларини буюрди.

– Соғинч бика дилбандим бирон дугонасиникига кетдими ё бошқа... Тошқанд ёқларгами... айтмай кетибди. Дарё бўйида машқларга қатнашарди. Оллоҳ ўз паноҳида асрасун! – деди жиддий. – Энди, барчангиз қулоғингизга қуйиб олингиз! Соғинч биканинг йўқлиги ҳақида ҳеч ким оғиз очмасун, биров биров билан гаплашмасун! Сўраганларга сўз қотилмасун! Гап шу ердан чиқмасун! Кўзингизни очингиз! Эл-халқ билса, не

дейдир? Иснод-ку бу? Бу номусга тегадиган нарса... Англадингизму?..

Ҳамма саросимага тушди.

Минг бир хил хаёллар оғушида оромидан айрилган кўзлари гирён бечора ота уйда ўтиролмади. Бир пайт қараса, ёлғиз ўзи Зарафшон бўйларида юрибди. Соғинч бикадан бирон хабар топиларми, деган умидда неча бор Чўпон ота адири атрофларини айланиб чиқди, дам Оқдарё бўйига борди, дам Қорадарё бўйига... Юрганда беихтиёр: «Соғинч бика қизим-а! Соғинч бика қизим-а!..» деб кўярди.

Шу орада кимдир, қизни жинлар йўлдан оздириб олиб қочган, деб қолди. Тиқ этган сасга маҳтал турган одамга, бу ҳам бир нажот дараги бўлиб туюлди. Нужум ва рамал амалларидан хабардор Амир Сайфиддин некўз ёшлигида соҳиб кароматлар ҳақидаги машҳур китобда ўқиган бир ривоятни Жаҳоншоҳ ибн Жокуга гапириб берди.

– Хў-ў-ўш... – бошлади сўзини Амир Сайфиддин некўз. – Қишлоқда бир одам ёлғиз қизига томга чиқиб ўтин олиб тушишни тайинлабди. Бир оз фурсат ўтганига қарамай, қиз, ажабо, томдан ўтин ҳам ташламасмиш, овози ҳам эшитилмасмиш, тушмасмиш ҳам. Шу-шу, дом-дараксиз кетибди. Ҳанг-манг ота қутб ул-қутб пири комил Ғавсул Аъзам ҳузурига бориб арзини айтибди. Пир унга: «Далага боргину кенг жойда жинлар хужумини даф этувчи мандал (катак) чиз ва унинг ичига кириб, юз бир марта «Оят ал-Курси»ни ўқи. Ўқийверасан-ўқийверасан, ўқишинг билан, отлиқ жинлар гурсса-гурсса ёнингдан ўтаверади. Аммо сенга тегишмайди. Охирида жинларнинг подшоҳи пайдо бўлади. Шунда менинг исмимни айтиб, унга дардингни тушунтиргил!» – дейди. Ҳалиги одам пирнинг айтганини адо этади. Хў-ў-ўш... бир пайт жинлар подшоси фармони билан

икки жин қизни олиб келишади. Тафтиш чоғида маълум бўладики, жинлар бу сулув қизни хуш кўрганларидан узоқ вақт пойлаб юришган экан. Подшо ҳар икки жинни қатлга буюради. Ота эса қизини олиб қайтади...

Бечора ота кўзларида умид учкунлари чақнади.

– Далага борингиз, баҳодир жаноблари! – тугатди сўзини Амир Сайфиддин некўз. – Шояд жигарпорангиз топилса!..

Жаҳоншоҳ ибн Жоку Соғинч бикадай гўзал қизни бандаси тугул, жинлар ҳам ёқтириб қолишига асло шубҳа қилмасди. У даставвал Амир Сайфиддин некўзнинг сўзларига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмади. Кейин аллақандай умидда: «Ё Гавс!..» деди-ю, шартта далага жўнади, муносиб жой топиб, маңдал чизди, катакка кириб қиблага қараб ўлтирди-да, «Оят ал-Курси»ни ўқишга турди.

Етмишинчи мартада, қандайдир отларнинг дупур-дупури эшитилгандай бўлди, кўзини очса, отлар йўқ, бошида турли қушлар ғужғон ўйнаб учиб юришибди. Яна ўқишда давом этди, юздан ҳам ошириб юборди. Кечгача маңдал ичида қимирламай ўтирди. Бошқа ҳеч қандай садо эшитилмади. Ҳеч қандай жиннинг пошшоси ҳам, жин ҳам, қиз ҳам кўринмади...

«Демак, Соғинч бика жинларга учрамаган... Эҳ, Соғинч, Соғинч! Қайданам сенга соғинганимиздан шу исмни кўйғон эканман! Мана энди, ростакамига соғинтириб кетдинг!..» – деб ўйлади ҳориб-эзилган ота.

Шаҳарга қайтгач, Амир Сайфиддин некўзни излаб топди, воқеани баён қилди ва Қуръони каримдан фол очиб беришини сўради. Унга юпанч керак эди. Фолда қуйидаги оят чиқди: «Фа-инна маъа-л-усри йусран инна маъал-усри йусро»¹.

¹ Шарҳ сураси, 5-оят. Маъноси: «Албатта ҳар бир оғирлик-машаққат билан бирга бир енгиллик ҳам бордир».

Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг кўнгли бир оз таскин топди, ҳа, машаққатлар битгай, шубҳасиз хурсандчиликлар юз очгай... Худо ноумид қўймагай, каломида айтиб қўйибди ахир. Бу изтироблар ортида бахт-саодат кутиб тургани аён...

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

I

Мосулда турган Амир Темур кетма-кет элчилар борганига қарамай, муросага кўнмаётган Миср ва Шом мамлакатларига юриш бошланаётгани сабабли, Самарқандга қайтишни кейинроққа сурди-ю, бутун шаҳру қасабаларга, амирзодалару саркардалар, ҳокимларга лашкарлари билан етиб келишларини буюриб, фармон юборди. Фақат Мордин султонидан ҳеч қандай сас-садо бўлмади. «Ортимизда ғанимни қолдириб кетиш русумимизда учрамайди», – деди Амир Темур, кўшинини Мордин қалъаси томонга бурар экан.

Форс ҳукмдори Умаршайх Мирзо баъзи беклар уриниб ололмаган метиндай Сиржон қалъаси камалини охирига етказаётганда, олийнишон фармон қўлига тегди. У дарҳол ўгли Пир Муҳаммад Мирзони ёнига чорлатди ва қишнинг қорлиқировли кунда сафар ёқмаса ҳам, лашкарни жамлаб, Мосул томонга жўнади.

Ўн беш ёшли амирзода кейинги уч ойдан бери отасининг ёнида юрарди. Умаршайх Мирзо унинг бўй тортиб қолганини, савашларни кўриб ҳарб сирларини ўрганиши лозимлигини айтиб, Боғи Биҳиштга киши юборди ва малика Туман оқадан сўраб олди. Пир Муҳаммад Мирзо келишган, ақлли ва удабуррон эди, жангларда кўркмай қатнашарди, лекин табиатан кўнгли юмшоқ, ишо-

нувчан, гоҳи керагидан ортиқча сермурувват бўлиб кетиши одамни ташвишга соларди.

Форс хукмдори ўз ўғлини кўркмас саркарда сифатида кўришни худодан тиларди, шу ҳақда бир неча марта гурунг ҳам қурди.

– Амирзодам, ботир ва жасур саркарда бўлишингиз керак. Замон, салтанат ташвишлари, атрофдаги душманлар кишининг шундай йўл тутишини тақозо этадур. – насихат қилди Умаршайх Мирзо. У отининг жиловини тортиб-тортиб қўяркан, хийла олдиндаги ўтгиз чоғли сипоҳдан иборат қоровул саффининг охиргиси олачалпоқ қор босган адир ортида кўринмай кетганини илғади. Орқада турнақатор тизилган йигирма минглик қўшин келмоқдайди.

– Қуллук, отажон... – қўл қовуштирди Пир Муҳаммад Мирзо. – Саркардалик нима ўзи?..

– Ботир саркарда унга юкланадиган вазифани яхши англаб олоғи лозим. Саркардалик... бу ҳам қисмат...

Умаршайх Мирзо шундай деди-ю бир лаҳза келажакда суюкли ўғлини салтанат тепасида деб хаёл қилди ва шу ондаёқ негадир хижолат тортиди. Амирзода ҳали ёш... Майдон ва даврон сирларини ўрганиш, подшолик русумларини теран билиш ташвишини чекиб ўтирмайди. Чунки бошида бир соябон Умаршайх Мирзо, иккинчи, ундан ҳам улкан соябон – Соҳибқирон турибдилар... Нима ғами бор? У ўғлининг келибоқ, салтанат нима, саваш нима, амаки амирзодалар ўртасидаги ҳасад, қитмирлик ва ҳоказолар ҳақида саволларга кўмиб ташлайди, деб ўйлаганди. Йўқ, бирон марта ҳам булар ҳақида сўрамади. Аввалги суҳбатларда ўғлига бу гапнинг учини сал чиқариб кўярди-ю шу кифоя деб ҳисобларди ўзича. Энди билдики, унга яхшироқ тушунтириш керак экан. Унинг ўн бешга кириб, ҳали ҳам ёш боладай эканидан кўрслиги тугди, аммо жаҳлини босди:

– Жасур саркарда бир сўзли, қатъият соҳиби, агар жангга кириш керак деб қарор этган бўлса, хатолигини кейин фаҳмлаб қолса ҳам, қайтмайдиган киши... Амир Соҳибқирон айтадиларки, бир ишга киришишдан олдин чиқишни ўйлаб қўй...

Амирзода жиддий қулоқ сола бошлади.

– Жасур саркарда фақат бир нарсани ўйлайди, – давом этди Форс ҳукмдори, – фақат душманни мағлуб этишни! Олдида фақат ғаним, майдон бор, ғалаба эса унинг ортидадир. Зарур эрса, қўл билан тигни тутишга тайёр бўлиши керак! Саркарда саҳрода лолақизғалдоқни от босиб кетди, майсалар эзилди, деб куйиниб юрмайди, ҳеч кимга, ҳатто ўзига ҳам шафқат кўргизмайди. Чумолининг уяси бузилди, деб хижолат чекмайди, бу – қисмат. Хаёлпарастлик ундан йироқ, У кун қиссахондан эшитдик-ку, Султон Жалолиддин ҳақида... Султон Чингизхон аскарларидан қочиб, ночор Синд дарёси бўйига келди. Онаси, хотинлари, ҳарамидаги аёллар, бизларни ўлдир, хор бўлиб асир тушишдан қутқар, деб ёлвордилар... Султон жасоратли саркарда эди, у бари Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси эканини англади ва... онаси-ю хотинларини дарёга чўктириб юборишларини буюрди...

– Қандай... отажон... чўктириб юбориш мумкин? Онасини-я? Шундай... қараб туриб-а? Демак, саркарда бешафқат одам экан-да?

– Дунёнинг ўзи бешафқат қилиб яратилган. Ҳаммамиз ўшанинг қўлида ўйинчоқлармиз! Раҳму шафқатни унутиб қўямиз. – Умаршайх Мирзо давом этди. – Жуда кўп саркардаларда шу хислат бор, шафқатсизлик... Бу саркарда табиатига ҳам боғлиқ. Саркарданинг фикр кенглиги жанг пайтида ҳарб майдонига тенгдир, дейдилар Амир Соҳибқирон. Ёнингда олов ловуллаб, рўбарўнда душман қилич ўқталиб, жонингни оламен, деб ғазабнок турса, ўлдирайми-ўлдирмайми, ё «Тўхта, бу феълингдан

кайт!» дея инсофга чақирайми, ўлдирсам, адолатдан бўладими ёки адолатсизлик қиламенму, деб ўйлаб ўлтириш гумроҳлиқдур.

– Отажон... – сўзни кесди амирзода. – Етти-саккиз йил аввал Самарқанддаги зиёфатда амаким амирзода Мироншоҳ Мирзо Ҳиротнинг валиаҳдини шуңдоқ кулиб қараб туриб қилич билан бошини узиб ташлаган эканлар. Биз, ёш амирзодалар бу ҳақда кўп гапирамиз, мардлик деб, мақтаб юрамиз...

– Бу мардлик эмас! Мардлик жангда, майдонда билинадур! – Ота ўғлининг хаёли бошқа жойда эканидан бироз ранжиди. – Шафқатсизликка мисол холос бу. Мен киммен, деб манмансираш, бошқаларга кўрқув солиш, қуруқ олифтагарчиликнинг нақ ўзидир!

Умаршайх Мирзо ўғлининг олдида гапи ғийбатга чиқиб қолишидан кўрқиб, мавзуни бошқа ёққа бурди:

– Амир Соҳибқирон саркардалик борасинда кўп сўйлағонлар, амирзодам! Чин саркарданинг кучиқуввати даставвал уруш майдонини танлашда кўринади, дейдилар ҳазрат, уруш майдони олди очиқ, кенг, душман кўшинидан баландроқда жойлашсин, офтобга рўбарў бўлмасин. У майдон тарзини, душманнинг қай йўсинда жангга кириши ва чиқишини кузатади, то ғанимнинг ўзи уруш бошламагунча чидайди. Чунки, расулуллоҳ айтганларидай, шошқалоқлик шайтоннинг кирдикоридур. Зинҳор қоча бошлағон душман изидан қувмайдур, уларнинг ортида катта қўшин турганига фаҳми етадур...

– Агар лашкари енгила бошласа, нима қилади?

– У ҳолда саркарданинг ўзи майдонга тушсин, деганлар валинеъмат бобонгиз. Аммо ўққа учса ўрдуга бадномлигу иснод келтирадир, дейдилар. Шу сабабдан ўзини эҳтиёт қилсун...

– Биласизми, отажон, укам-чи, Рустам Мирзо, катта бўлсам, саркарда бўламен, роса одамларни қийратамен, дейдир...

– Саркардалик одамларни қийратиш эмас! Саркардалик...

Шу палла оти қаттиқ қоқинганидан гапи оғзида қолган Умаршайх Мирзо мункиб йиқилиб тушай деди! «Даъюс!..» – сўкинганча отига қамчи урди Форс ҳукмдори. Қилган ишидан хижолат бўлгандай от бошини эгганча яна йўртиб кетди.

– Ботир ва мард саркарда, ақлли, орқа-олдига қараб қадам босадиган, юрт бошқаришнинг уддасидан чиқа оладиган сардор бўлиб, қўрқмас, валлават сифат вояга етингиз, амирзодам! Бошқа амирзода амакиларингиз, укаларингиз олдида уялиб қолишдан худо сақласун!.. Катта ўғлимсиз, яратган сизга насибани ҳам катта беради. Токи барча амирзодалар ўзбошимчаликка бормай, қудратингизни тан олсунлар, машваратингиз тепасида ўлтурсунлар, сўзингизга қулоқ солсунлар, сиздан бемаслаҳат бирор ишга қўл урмасунлар. – давом этди Умаршайх Мирзо. – Худо хоҳласа, Амир Соҳибқирондан ижозат олиб, сизга Исфаҳонни, Рустам Мирзога Хуррамободни, Искандар Мирзога Ҳамадонни тобшуришни мўлжал қилдум. Аҳмад Мирзо энди бешга кирди, унга Язд вилоятини бағишлаб қўйдум...

– Оллоҳ умрингизни зиёда айласун, эй падари бузруквор!

Адирликдан ошиб туша бошладилар, олдинда яна оппоқ қорга чулганган водий ястаниб ётарди. Хаёлларга ботган Пир Муҳаммад Мирзо энди индамасди.

Умаршайх Мирзо Соҳибқирон ҳузурига борар экан, кўнглида мамнунлик туйғуси гупирарди. Вилоятдаги муҳолифларни бартараф қилиш унинг кўп вақтини олди. Нафсиламрини айтганда, иш осон кечмади. Ҳумоюн ўрдудаги сўнги машварат-

да ҳам Соҳибқирон Форсда ҳали ҳануз нотинч вазият кўпчиб турганини яна таъкидлаб ўтдилар, Умаршайх Мирзо бошини кўтаролмай ўтирди.

«Кўрагон»ликдан гердаядиган одат чиқарган Мироншоҳ Мирзо ер остидан оғасига қараб-қараб кўйди, ичида мамнун эканини яширмади. Ҳа, оға билан ука – тарозининг икки палласи: бирининг нуфузи қанчалик пасайса, обрўси тушса, иккинчисиники шунчалик ошади. Мана энди, унинг олдида бузғунчилар уясига айланган Гармсирдаги Шаҳриёр, айниқса мустаҳкамлиги, қаршилиқ яловини баланд кўтаргани билан Соҳибқироннинг ҳамиятига теккан Истаҳр каби қалъалар фатҳ этилгани, – унга Сиржон ҳам қўшилди, – Форс вилоятининг дорилмомонлик замонларига етишгани ҳақидаги хушхабарни Соҳибқиронга етказишдек шарафли вазифа турибди.

Бу сафар машварат бошқача ўтади. Мироншоҳ Мирзо ҳам қойил қолиб, ерга боқиб ўлтирса керак. Узунқулоқ гапларга қараганда, ўтган йили ёздаёқ Исфаҳон машваратида Амир Соҳибқирон унга Ҳулоқухон мулкани топширишлари керак эди, аммо бундай бўлмади, шунга қарамай укаси ҳозирданоқ ортиқча манмансирашга берилиб кетди. Уни ўйлагани сари ичида хижолат чекади.

«Форс вилоятида бесаранжомликлар ҳозир йўқ... – Умаршайх Мирзо укаси ҳақидаги хаёлларни ўзидан қувишга уринди. – Энди бориб Амир Соҳибқирондан ижозат сўрамак, ёрдам тиламак мумкин! Бас, кўпдан кўнглимда сақлаб юрган нијатимни амалга оширамен! Тинғчиларим хабарларига кўра, Олтин Ўрда хоқони Тўхтамишхон тап тортмай Дарбандга чангал солибдур. Амир Соҳибқироннинг шу ерларда юрганларини билиб туриб, журъат этибдур, нокас!

Сигноқ томонда ҳам гала-гала аскарлари изғиб юраркан. Неча йилдирки, Ҳазрат ундан озурда-

лар... Мироншоҳ Мирзо ҳам Тўхтамишхонни қочириб юбордингиз, деб ҳар гапида теккизиб ўтади, жағи ёпилмайди. Иншооллоҳ, зафарқарин қўшинимни унга томон бурамен ва енгиб, ўзини қўйдек ҳайдаб, валинеъмат Соҳибқирон ҳузурига олиб келамен! Бу ниятимни амалга оширмагунча, дунёдан кетмасмен!..»

Ҳали Бағдодга тўрт манзил йўл бор эди, Курдистондан ўтиб, Хармотур деган қалъага етдилар. Қўшинга уч кунлик ҳордиқ бўйрилди. Ҳар бир бек ўз юмуши бошини тутди. Фавқуллодда бежамали қурилган, тепалиқда бамисли узукка кўз қўйгандек чиройли жойлашган, теврак-атроф кафтдек кўри-ниб турадиган ғиштин кўҳна қалъа амирзода-га, Кешнинг Оқсаройидай бўлмаса ҳам, ҳарқалай улуғвор, фариштали, дилтортар, шинам бир маскан бўлиб туюлди.

– Оламда шундай чиройли жойлар ҳам бор-а! Қишда шунчалик, баҳор-ёзда жаннатнинг ўзи бўлар экан-да!.. – деб юборди ҳайратда амирзода. – Кеш музофотига жуда ўхшаб кетаркан! Бирам Кешни соғиндимки! Бу ерда толеи баланд одамлар яшаса керак...

Унда сайр этиш, кўнгил очиш, ичкарига кириб айланиб чиқиш истаги туғилди, агар вақт изн берса, ов уюштириш ҳам мумкинлигига диққатни қаратди. Ҳаво ҳам мўътадиллашиб қолган, ёқимли эди. Отдан тушди-да, ўзини масъуду мамнун сезди-ю, атрофни ёлғиз томоша қилгиси келди.

Оппоқ қорга чулганган борлиқ кўзни қамаштирарди.

Кўҳна қалъанинг девори жуда қалин, устида нақ бир арава юра оларди, баландлиги ўттиз беш газ чиқади, тошдан ишланган пойдеворининг ўзи етти газча бор. Ҳар йигирма қадамда шинак – дарчалар қўйилган. Аммо қалъада ҳеч ким йўқ, атрофда бирон тирик жон нафаси сезилмасди.

Фавкулудда завку сурур оғушида оҳиста-оҳиста қадам ташлар экан, Умаршайх Мирзо: «Қалъа тепасига чиқамену, ўша чиройли шинаклардан олис-олисларга тўйиб-тўйиб қараймен!..», – деб кўйди ўзича.

Иттифоқо, шу палла қалъада қандайдир бир одам бекорчиликдан, ўйнаб ҳар томонга ўқлар отиб, ўз вақтини чоғ қиларди. Кутилмаганда, маталларда айтилганидек, ўйиндан ўқ чиқди: қазойи ногаҳонда отилган ўқлардан бири Умаршайх Мирзонинг қулоғи тагига санчилди! Қалъанинг нариги томонида юрган Пир Муҳаммад Мирзо бирдан отасининг: «Воҳ!» деб қаттиқ қичқириб юборганини эшитди! Шошилганча югуриб келиб қараса, Форс ҳукмдори оғзидан қон оққанча, ерда инграниб ётибди! Ҳанг-манг ўғил ўзини отасига отди:

– Отажоним! Падари бузруквор!..

– Куним битибдур... Амирзодам, кулоқ солингиз... Тўнғич ўғлимсиз, билиб кўйингиз... Онам Тўлун оқа, момонгиз... Амир Соҳибқироннинг канизақларидан эканлар. Бу ҳам қисмат... Шундан валиаҳд бўлолмадим... Их-м!.. И-и-им-мм!.. – Кўзлари ола-кула Умаршайх Мирзонинг нафаси қисганидан зўрға гапирарди. – Билиб кўйингким, сизларга ҳам насиб этмайдур...

– Нега?.. Нега?.. Нега ахир?..

Пир Муҳаммад Мирзо бу саволига жавоб ололмади. Отасининг узоқ йиллар кўнглида сақлаб юрган армонини илк марта эшитиб, худди ота-онаси бағрида ўсиб вояга етган, ақли тўлишган паллада бирдан даҳшатли ҳақиқатни – боқиб олинганини билган фарзанд холига тушди, тили тутилиб қолди. Чархи фалакнинг икки аёвсиз зарбаси – отасидан жудо бўлаётгани ва валиаҳдликка ҳаққи йўқ экани – уни батамом эсанкиратиб кўйди.

– Ўғлим... ўғлим... Хоким бегона ерларда қолиб кетмасун... Кешга элтингизлар...– Умаршайх Мир-

зонинг гапириши тобора қийинлашиб борар, сўзлари узуқ-юлуқ чиқар, дам-бадам қон тупуради. – Тўхтамишхондан... қасос оласен!..

– Отажоним!..

– Оласен... Йўқса, гўримда тикка турамен!.. Қасос... қас... Лоилоҳа...илаллоху-у-у...у...

– Отажон!.. Отажон!.. Ҳой, амирлар!! Беклар!! Бу ёққа! Бу ёққа!.. Отажон!!! – қичқириб юборди жон ҳалпида Пир Муҳаммад Мирзо. У барини тушда кўраётгандек, жудолик мусибатини ҳали тўлиқ англаб етмаган эса-да, кўнглининг бир четидан беихтиёр: «Энди Форс вилоятининг ҳукмдори менман!», деган фикр бир қалқиб ўтди...

Умаршайх Мирзо калима қайтарганча, жон таслим қилди. Беклар саросимада гунгу дол қотиб қолдилар:

– Амир Соҳибқиронга не деймиз?..

– Нақ бошимиз кетади, Соҳибқироннинг қаҳрлари қаттиқ... Асраб қололмадингизлар, бепарво бўлдингизлар, деб жазо беради...

– Бизнинг не ёзуғимиз бор?..

Ҳалигина оламнинг гўзалликларидан завқланиб-шавқланиб турган ҳукмдорнинг шундоқ кўз олдиларида жон омонатини ўз эгасига топшириши ҳеч ақлга сиғмасди. Улар, худонинг хоҳиши-да, дея ҳам амирзодани, ҳам ўзларини юпатишдан ўзга чора тополмадилар.

– Бадбахт қалъани ер билан яксон қилинсан! – қичқирди кўзлари қонга тўлган Пир Муҳаммад Мирзо. – Биронта тирик жон қолмасун, бари қиличдан ўтказилсан!

Қирғину талотўп авжга чиқди. Қорлар қонга бўялди... Умаршайх Мирзо жасадини пойтахт Шероз шаҳрига жўнатдилар.

Айни бу паллаларда Амир Темур Мординга борар экан, чакалакзор ва тўқайзор ерга етганда, қўшинга тўхташни буюрди.

– Шикор солинсун! – деган фармон содир бўлди. «Шикор!», «Шикор!» деган садолар янгради лашкар ичра.

– Пиёдалар чап томонга сойлигу сайхонларга, суворийлар ўнг томонга қишлоқларга, даладашларга тарқалсунлар, токи саҳро ҳайвонлари халқага олинсун! – деди Соҳибқирон. – Ҳар тарафдан ноғоралар қоқилсун, карнай-сурнайлар чалинсун, уларга бурғулар қўшилсун!

Еру осмон шовқин-суронга тўлиб, нақ қиёмат қойим бўлди. Катта майдонни қамраган улкан қора халқа сурони кўкни қоплади, кишини жунбушга келтирадиган ҳайқириқлар борлиқни тутди. Қасирғадан ваҳимага тушиб, инларидан отилиб чиққан ҳайвонлар ўтақаси ёрилганча, у ёқдан-бу ёққа чопишар, бўқиришар, маърашар, чийиллашиб увлашарди. Тўсатдан ёприлган бало-қазодан қандай қутулишни билмай, ўзларини унутиб, бир-бирининг пинжига киришга уринишарди. Қоракийик урғочи шерга ҳайиқмай ёндошди, шақол қуён болалари орасига ўзини урди, бўри оҳулар ичидан паноҳ излади, йўлбарс кийик билан топишди, қулон шерга сиғиниб борди, сайғоқ – тулки дўст бўлди... Кўк суғуну туяқушлар, айиқ, қўтос, мугузи билан нақ отни кўтара оладиган, терисига ўқ ўтмас, қилич кесмас каркидонлар қаёққа боришни билмай гарангсиб, сеҳрлангандай жойларида қотдилар...

Тоғ тарафда узоқларда икки отлик, учқур този итларга ҳам еткизмай бораётган жайронлар тўдасини қувиб борарди. Улардан бири – оқ от минган Мироншоҳ Мирзо (овни таклиф этган шу амирзода эди) эканини Амир Темур аниқ илғади. Оқ от қорда бамисли йўқдай кўринмас, қора пўстинга ўралган амирзода худди ўлжа кетидан ер бағирлаб учиб бораётган қора бургутга менгзарди. Айрим амирлар илвасин излаб, жануб томондаги катта-

гина кўл бўйига йўл олишган. Чап томондан эса: «Ушла! Олдини тўс!.. Ана! Қочди! Қочди!..» деган овозлар эшитилади. Баланд тепаликдаги шоҳона чодирдан чиқиб кузатаётган Соҳибқироннинг бор диққати тобора торайиб келаётган улкан ҳалқада экан, калапатра ҳайвонлар тутумига боқиб, ўзини кулгидан тўхтата олмасди.

У қўлидаги қарчиғайни овга солишга ҳали фурсат бор деб ҳисоблади. Хаёлининг бир четида йўлда келаётган Умаршайх Мирзо турарди. «Амирзодам овнинг додини бермоғи шубҳасиз эди! У моҳир мерган...» – ўйлади нечундир ўғлининг қадамларига интизор бўлиб. Умаршайх Мирзо Мординга ўхшаш баланд тоғ устига қурилган қалъаларни забт этишни ҳамиша ёқтирарди. Келса, Мординни қамал қиладилар-у Миср ва Шомга жўнаб кетадилар.

Бу орада эрталабдан олис-олисларда ҳай-ҳайлаб ов излаб юришган беку лашкарбошилар бир-бир қайта бошлашди. Ҳамма Соҳибқирон олдида ўзининг шижоатини намоён этиб, олий назарга тушиш учун беку навкарга Оллоҳнинг инояти-ю яратган имконияти бўлган шикордан унумли нафланиб қолишни истарди.

Чап томондан яқинлашаётган Амир Шоҳмалик олдида бир тирик олқорни ўнгарганча, атрофга хотиржам боқар, ўнг томонда эса Шайх Нуриддин баҳодир ўнта тустовуқни бўйнига шода монанд осиб олган, эгар орқасида отиб ўлдирилган бўри танаси боғланган, махлуқнинг қўл-оёқлари дамбадам от қорнига тегиб шалпилларди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку билан Муҳаммад Чуроға додхоҳлар каттагина қоракийикни тўрт оёғидан битта арқонда боғлаб, ёғочга илишиб, навкарларга кўтартириб олишганди. Валиаҳд Муҳаммад Султон, Ахий Жаббор баҳодир, Айбож ўғлон, Амир Сулаймоншоҳ, Мирзо Алибек, Султон Ҳусайн Мирзолар қора ҳалқани бошқаришарди.

Шу палла ҳайқирганча, Мироншоҳ Мирзо етиб келди! Эгарнинг олдида отга ўнгарилган жайрон кўзга ташланди. Ҳамма жайроннинг бўғозлигини кўриб: «Оҳ!» деб юборди. Ўқ. ўмганидан тегибди. Юмилмаган чиройли кўзлари худди Соҳибқиронга: «Менинг айбим нима?...» деб маломат қилиб зориллаб, тикилиб тургандай туюлди. Соҳибқироннинг юраги титради. «Қорнида боласи бор экан, шунини ўлдирибди-я! Амирзода Мироншоҳда шафқат камроқ-да...» – деб ўйлади афсус билан.

– Амир Соҳибқирон! Амир соҳибқиро-о-он! – деган овоз эшитилди бирдан. Юз қадамлар нардан бир чопар отдан тушиб, тиззалаб фарёд айлаб кела бошлади.

– Бир қошиқ қонимдан кечингиз!.. Умаршайх Мирзо... Умаршайх Мирзо... амирзодам... Бир қошиқ қонимдан... Энди нима қилғоймиз?... Қонимдан кечингиз...

Чопар ҳаллослар экан, бошқа сўз айтолмасди.

Амир Шоҳмалик ва Жаҳоншоҳ ибн Жоку бир томондан, Муҳаммад Чуроға додхоҳ, Шайх Нуридин баҳодирлар иккинчи ёқдан чопар ёнига югуриб бордилар-да, қўлтиғидан тутиб кўтардилар.

– Нима бўлди? Ўзингни бос!

– Тушунтириб сўзла! Секин!..

Чопар ҳамма нарсани тушунтириб бергунча, хотинлардай пиқиллаб йиғлашдан ўзини тилмади... Изтиробга тушган амирлар ҳеч яшириб бўлмайдиган бу ҳақиқатни айтмаслик чораси йўқлигини билишарди. Барчаси тўпланишиб келиб, Соҳибқирон тўнининг пешларини кўзларига суртиб, гуноҳларидан кечишларини сўраб, тавоф айлаб ўраб олдилар, ётиғи билан мусибатдан арз қилдилар ва сабр-тоқат тиладилар...

Жаҳонгир Мирзодан сўнг суюкли шаҳзода даражасига кўтарилган Умаршайх Мирзо ҳалокатидан Амир Соҳибқироннинг қадди букилмаса эди, деб кўрқардилар, холос.

– Албатта, биз Оллоҳнинг бандаларимиз ва албатта ул зотга қайтгувчилармиз... – деди босиқ овозда кўзларига тўлган ёшдан бир томчисини ҳам ерга туширишга қўймай Амир Темур. У ҳамиша оғир дамларда ўзини қўлга олиб, Оллоҳнинг каломига суянар, жунбушга тушган кўнглига шундай таскин топарди. – Бешак-шубҳа... Қўлимдаги қарчиғайимни овга солмоққа шайланғон эрдим. Қарчиғайимнинг ўзини мерганларнинг мергани овлаб кетди, бургутга бергисиз қарчиғайимни!.. Не қилса, халлоқи безаволнинг ўзи қилур...

Орага нохуш жимлик чўқди.

– Уқдек тўғри бўлмоқлик, кибру ҳавога йўл очмаслиги лозим. – негадир ўйланиб қолди Соҳибқирон. – Умрнинг ўзини ҳам ўқдек ўтаётганини билмайди-да киши. Амирзодам барига қўл силтаб кетди...

Амир Темурнинг юрак ҳоври сал пасайиб турганди, етиб келган дийдаи гирён Пир Муҳаммад Мирзонинг ўзини Соҳибқирон оёғига ташлаши дардни янгилади. Амир Темурнинг бардоши чидамади, набирасини қўлтиғидан кўтариб турғизгач, бағрига босаркан, ичидаги дард «Уф-ф-ф!...» шаклида отилиб чиқди. Кейин дарҳол ўзини ўнгилади:

– Ўксинма, ўксинма... Ношукр бўлмайлик. Ҳа... Бири кам дунё деб шуни айтадилар. Тўқис дунё қайда бор, ҳайхот! – Амир Темур Шероз тарафларга кўз тикди. – Аввали, парвардигор мени балоқазолардан асради, менга отилган не-не захри қотил ўқларни бартараф этди, ҳифзу ҳимоясига олди, аммо... фарзандлардан қисди! Иккинчи ўғлимдан ҳам айрилиб турибмен... Бу ҳам парвардигорнинг илтифоти. Мени синади, катта синовларга ташлади мени... Ўзининг суйган бандасига шундай ташвишу мусибатлар юбориб туради. Беадад шукр!.. Илоҳи, ҳамиша ўзи ёдида сақласун, ҳеч бир бандасини фаромуш этмасун!

«Худо сабр берсун!», «Худо сабр берсун!» деган овозлар эшитилди атрофдан. Ҳаммининг боши эгик, ҳалигина шикорнинг суронларидан қанотланган кўнгиллар энди мусибат юкидан чўкиб қолгандай эди.

– Ҳа... Иккинчи ўғлимдан ҳам айрилдим... – деди яна Соҳибқирон ва, иттифоқо, назари Мироншоҳ Мирзо отига ўнгарилган бўғоз жайронга гушди. Бутун-эрта болалаши мумкин жайрон ҳали-ҳануз юмилмай қолган чиройли кўзларини тикканча, гўё: «Менинг айбим нима?..» дея маломат қилиб турарди. Соҳибқироннинг увалган юраги тагин эзилди, ичида амирзодадан ранжиганини билдирмади, Муҳаммад Чуроға додҳохга қаради-ю буюрди:

– Умаршайх Мирзонинг ўғли Пир Муҳаммад Мирзо Форс вилояти ҳокимлигига лойиқ кўрилсун! Амирзодани Шерозга элтсунлар!

Амирлар Шерознинг янги ҳукмдорини дабдурустдан қутлашга журъат этолмасдилар.

Соҳибқирон оҳиста ортига ўтирилди, кўзларига тўлиб, ана тўкиламан, мана тўкиламан, деб турган ёшлар энди унга бўйсунмай қўйишди. У ҳеч кимга боқмай, шоҳчодирга кирди... Лаҳза ўтмай, бир марта ўкраган овоз эшитилди. Чамаси, борлиқ-вужудини тўлдириб юборган ғусса отилиб чиққанди.

II

Мордин қамали қарийб икки ойга чўзилди. Икки ой давомида жувонмарг ўғлининг сиймоси Амир Темур кўз ўнгидан кетмади. Шартаки, бироз кўрс табиатли, юмалоқ юзли, кўзлари онасиники – Соҳибқирон қанизак Тўлун оқани жайронники сингари чиройли чашми шаҳлоси туфайли дилдан суярди. Исмига муносиб тўлин ойдай гўзал аёл эди Тўлун оқа!

Кўнгли бесаранжом бўлиб ҳар уч кунда Султонияга чопар йўллар, янгиликлар борми, деб сўратар, келишини кутмай, яна янгисини юборар, Сароймулкхонимдан хабарлар тиларди. Кенжа келини, Шохрух Мирзо хотини Гавҳаршодбегимнинг ой-куни етиб турибди... Оллоҳ қандай набира ато этар экан? Берса, умри билан берсин ишқилиб...

Барча маликаларнинг онахони бўлиб йиғлай-йиғлай, Умаршайх Мирзонинг дастлабки маросимларини ўтказган Сароймулкхоним, Шероздан Султонияга тезроқ қайтиш чорасини излади. Унинг ташвиши ҳам ўша... ўн беш ёшли келинчақ, салтанатнинг нуфузли амирларидан Фиёсиддин тархоннинг қизи Гавҳаршодбегим кўз ёриш арафасида, Шохрух Мирзо хонадонида биринчи фарзанд кутилмоқда...

Тарих милодий 1394 йил Наврўз кунлари бутун Турон мамлакати учун қутлуғ келди:

– Соҳибқирон келинлари, малика Гавҳаршодбегим салтанатга паҳлавон ўғил ҳадя этдилар! – суюнчилади чодирдан чиққан доя хотин...

– Вой, ўғил!.. Ўғил!.. Оҳ-оҳ! – Сароймулкхоним қичқириб юборди. У ўзидан кўра ҳам, Соҳибқироннинг қанчалар қувонишини хаёлидан ўтказди.

Маҳди улё суюнчисига тайёрлаб қўйган попукли гулдор ҳамённи узатди. Чақалоқнинг қулоғига азон айтдириб, Турон тупроғидан олдириб турпоқлатди. Ирим қилиб, кичик чилласини ўтказгачгина, Соҳибқиронга чопар йўлламоқни кўнглига тугди. Кейин ўйлаб-ўйлаб, хушхабарни ҳазратга биров орқали эмас, ўзи етказиши лозимлигини англади. Ўзи бориб қутласин, Соҳибқироннинг Умаршайх Мирзо мусибатидан нурсизланган кўзларида шодлик учқунлари чақнаганини кўриб, ўзи ҳам қувонсин. Чақалоққа исм айтсунлар, суюнчисини ҳам узатиб қўйсунлар... Кейин, бошқа зарур гапи ҳам бор катта маликанинг...

Мордин қалъаси эса ҳамон бўй бермасди. Баланд қоядаги шоҳчодирда машварат чақирилди. Кечагина Андхойдан қайтган пири муршид Мир Саййид Барака, валиаҳд Муҳаммад Султон, Мироншоҳ Мирзо, амирлар, саркардалар Соҳибқирон сўзларини эшитишга муштоқ эдилар.

– Оллоҳ шоҳиддурки, инсофга чорлаймиз, деб шунча вақтни бой бердик. Сабр этагини тутдук. Қалъа бамисоли бокира қиздек ёнига кимсани яқинлаштиришни истамайдур... Кўрғонимиз энг баланд қояда жойлашган, бировнинг қўли етмайди, деб хомтама бўлгонлар шекилли. Энди ўзларидан кўрсунлар! Қалъа тағ-туғидан кўпорилсун! Мордин ҳам, ичиндаги Қалъаи ал-Боз ҳам! Манжаниқлар ишга солинсун! Кўчма миноралар тиклансун! Шафқат қилинмасун!

Амир Темурнинг қарори қатъий эди. Худди Умаршайх Мирзонинг ўлимига Хармотур қалъасидагилар эмас, балки мординликлар айбдордай туюлди Соҳибқирон назарида... Шу топда ўзи ҳам жангга отиладигандай алпозда, сабрсизланганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Ҳали улар бизни яхши билмайдурлар, билгонларида кеч бўладур! – деди қалъа ёққа тикиларкан Соҳибқирон.

Гарчи ҳукмдорнинг айтган сўзи отилган ўк эканини билса ҳам, Муҳаммад Чуроға додхон ноумид-шайтон, қабилада иш тутиб, бир уриниб, Соҳибқиронни ниятидан қайтармоқчи бўлди. Аммо Амир Темурга боқиб дахшатга тушди! Ҳамиша Соҳибқирон чехрасини безаб турадиган мулойим нигоҳлар йўқ, аксинча кўзлар қисилган, қўл соқол учида, пурғазаб ҳукмдор фавқулодда жунбушга келган... Шундай ҳолат Исфаҳон воқеасида, даставвал исфаҳонликларнинг уч минг солиқчини ноҳаддан ўлдирганларини билганида, кейин эса ўлганлар калласидан минора ясаганла-

рини эшитганида юз берганини Муҳаммад Чуроға додхоҳ ўз кўзи билан кўрган.

Додхоҳнинг кўнглини, шубҳасиз, амирзодалардан кимдир, Мордин ҳокимининг беадаблиги туфайлигина шундай мустаҳкам қалъа бузилиб ташланадирму, салтанатга мустаҳкам қалъалар ҳам керак-ку, афв этингиз, дея сўрайди, деган умид илтиб турарди. Балки пири муршид сўзга оғиз очарлар?

Аmmo ҳеч ким сўз қўшишга ботинмади. Ўзи энди гапирмоққа тараддудлана бошлаган ҳам эдики, Соҳибқирон буюрди:

– Мамат! Фармон қўшинга етказилсун!

Ортиқча гапга ўрин йўқ эди. Машварат тугач, барча қиличига мағрур бўлиб, қалъа тараф йўналди.

Амир Темур шоҳчодир олдидаги муваққат тахтада асаби таранглашган ҳолда ўлтирар, кенг пешонасидаги тириш сира кетишни истамасди. Мир Саййид Барака тахтнинг ўнг томонида, Муҳаммад Чуроға додхоҳ чапда ёзилган тўрт қават ипак кўрпачаларга тиз чўқдилар.

Бурғулар ўкраб, ноғоралар чалиниб, карнайлар садо берди. Даҳшатли жанг бошланди. Одатда, навкарлар қалъа рўпарасига тўрт қаватли даббаба – кўчма миноралар ўрнатишар, уни юрувчи қалъа ҳам дейишарди, жасоратли навкарлар кўрқмасдан мустаҳкам сандиқларда қалъа оғзигача кўтарилишар, мардона жангга киришишарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Қалъанинг тўрт томонида кўкка бўй чўзган адил тераклардай ўсиб чиққан миноралар мординликлар юрагига кўрқув солди. Тепаликларга ўрнатилган арродалар¹ тинимсиз ёғдирган тошлардан қалъа деворларида рахналар кўпайиб борар, ҳар жой-ҳар жойда шотини шотига

¹ Аррода – жангда, қалъа деворини бузишга, катта тошларни узоққа огишга мосланган махсус қурилма.

улаб, деворга тирмашаётган жасур жангчилар кўзга ташланарди. Борлиқни чанг-тўзон қоплади, сурон кўпди.

Қалъани кузатар экан, Соҳибқиронни хаёл чулғади: «Мордин ҳокими Исо нимасига ишонадур? Бундан етти йил аввал Табризда туриб чорлағонимизда, ҳамма келди, у эса, хузурларига боришимга Миср султони Барқуқнинг олий ижозати керак, деган баҳонани рўкач қилди. Барқуқнинг не алоқаси бор? Ҳа, унинг суянғони султон Барқуқ...»

– Мамат! Миср султони Барқуқ «хе» йўқ, «бе» йўқ, ҳали бунинг жавоби бор, деб ўйлаб ўлтирмасдан, Бағдоддан юборилган элчимизни қатг қилдирибдур, элчилик русумида бу оқланмай-дур... Сабаби нимада эркан? – сўради босиқ Амир Темур. – Мактубларимизга жавоб юбормай-дур. Ғуломимиз Отламишбек бир йилдан ўтди, ҳамон зиндонда ётибдур... Наҳот яхшилик йўли билан буни ҳал этиш мумкин эрмас?

– Тинғиларнинг хабарлари рост чиқди, Амир Соҳибқирон! – вазиятни изоҳлашга уринди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Сизга айтсам, Миср султони Барқуқ Рум султони Боязид Йилдирим билан тил топишган шекилли. Бир-бирларидан ис олишгани аниқ. Шунга ишониб, ножўя хатти-ҳаракатларга бормоқда. Йилдирим Миср билан дўстлашиш баҳонасида қўшинларини ҳамма чегараларни бузиб, Мосулгача боришни буюрибди. Синжар ва Қайсария ҳокимлари султон Барқуққа элчи юбориб, ўзларининг тобеъ эканликлари ва унинг номи хутбага қўшиб ўқиладигани ҳақида суюнчиладилар... Султон Барқуқ Султон Аҳмад жалоийрни тағин Бағдод тахтига ўтқазиш ниятидадур...

– Оқил кенгашингизга қулоқ солмаса, бу уларнинг яхши-ёмоннинг фарқига бормай қолғонларидан далолатдур, Амир Соҳибқирон! – деди хаёлларга берилган Мир Сайид Барака.

Жимлик чўқди. Қалъа томонга тикиларкан, Амир Темур ниҳоят сўзга лаб очди:

– Миср султони душманимиз Султон Аҳмад жалойирга бошпана берди, уни ўз мамлакатидан чиқариб юбориш ҳақидаги талабимиз ҳам бежавоб қолди...

– Амир Қора Юсуф-чи? – Муҳаммад Чурога додхоҳни ҳаяжон чулғаганди. – Ўзларининг Хоразмда эканларидан фойдаланиб, десангиз, Султон Барқуқ ёрдамида тагин Табризни эгаллади. У дарҳол Миср султони номига танга – бор-йўғи эллик дона танга! – зарб қилдириб, Қоҳирага жўнатибди, хутбаларни Миср султони номи билан бошлар эмиш...

– Биламен, биламен... У баттолдан сўз очма!..

– Кеча сўнгги мактубимизга Султон Барқуқдан жавоб олдик, Амир Соҳибқирон...

– Шундайми?

– Билдиришга журъатимиз етмади... Бу бадхоҳ элчиларимизни ўлдиртирадур, зиндонга ташлатадур, ўзини осмон фаҳмлайдур, борган одамларимиз олдида: «Мен бу чўлоқдан кўрқмайман, чунки барча подшоҳлар мени кўллаб турибдурлар. Мен фақат Боязид Йилдирирдан кўрқаман!» – дер эмиш ҳар гапида...

– Ҳай-ҳай, оғзига тош! Оғзига тош! – сўз қўшди пири муршид.

Амир Темур кескин тарзда деди:

– Кимса бирлан баҳса рақибининг бирон аъзосигами, қусуригами ишора қилмак, чорасизлик, ожизлик белгисидур... Бировдан кўрқиш-кўрқмаслик ҳар кимнинг кўнгил хоҳиши, аммо ҳурмат айламоғи шарт! Хатни ўқи-чи...

«Худосиз (жоним сизга омода, ҳазрат, узр, бу ерда шундоғ ёзилган) Темурлангга жавобимиз: Биз нарвардигор инояти бирлан ўзимизни дини ислом

ҳомийси деб ҳисоблайдурмиз ва, хомтама бўлмасунларким, ёлғиз Оллоҳнинг расули Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи ва саллам жанобларига ва амир ал-мўминин, яъни халифа зоти олийларига итоат айлайдурмиз! Ўзгаларга итоат айлайдурганлар ҳали бизда туғилмаган... Яна шунини маълум қиламизки, усмонли султон шавкатли Боязид Йилдирим бизга мактуб йўллаб, агар Темурлангга қарши курашсак, ўз қўшинидан икки юз минг йеничарни беришга тайёр эканини билдирибдурлар... Султон Аҳмад жалоийрни эса Бағдоддаги ноибимиз этиб тайин қилдур...

– Бас! – деб юборди Амир Темур. Кейин ўйланганча кўшиб қўйди: – Ҳа, улар бизни билмайдурлар, аммо билганларида кеч бўладур...

Жангнинг боришини кузатар экан, Амир Темурнинг кўзи, иттифоқо, кунчиқар томонга, Кўкча денгиз йўлига тушди. Олисда катта уғруқ қораси кўринди. Туя устида маҳобатли яшил тахтиравон чайқалиб келарди. Юраги бир қалқидио ўрнидан туриб кетди ва ўша ёққа қаттиқ тикилди. Нахотки, бу, ўша азиза-ю мукаррама маҳди улё Сарой-мулкхоним маофаси?! Йўғ-е! Аммо туғи, ранги ўхшаб турибди. Ушамикин?.. Султониядан йўлга чиқишларига не зарурат туғилди экан?

Соҳибқироннинг юраги гурс-гурс ура бошлади.

Шу палла мулозим Муҳаммад Чуроға додхоҳга Ширвон султони Шайх Иброҳимдан чопар етганини билдирди. Додхоҳ мактубни икки қўллаб Соҳибқиронга тутар экан, ташвишланганини яшира олмади:

– Тинчлик бўлсин, ишқилиб... Худо пошшо эгам, деганлар...

– Савоғини еч-да, мактубни оч! – буюрди хотиржам тахтга ўтираркан, Амир Темур.

Соҳибқирон мактубни ўқий бошлади, у қисқа ва лўнда ёзилган эди:

«Соҳибқирони комкор Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийларига етиб маълум бўлгайким, Оллоҳнинг паноҳида тўрт кўз тугал юрибдурбиз. Юрту эл омонда... сарҳадлар тинчу дориломон... эрди. Бутун фикру хаёллари, саъю саботлари Оллоҳнинг бандаларини бахтли айламак янглиг оламжаҳон таишвиш бирлан банд валинеъмат Соҳибқирон фарогатларини бузмакка журъат этганимдан бағоят озурдаман... Бир ой аввал Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон оқибатини ўйламай, Ширвон тупроғига оёқ қўйди... Иддаоси кучли, қатли ом қилмак анинг мақсуди эрди. Юртга адашиб кириб қолган дайди шамолга тоғдек рубару бўлдук. Оқибат ул бадбахт Тарак сўйи ортига чекинди Нобакорнинг тутумини кўрсунларким, Шайх Иброҳим Дарбандийнинг Соҳибқирони муаззам ўгли ва тобеъини, Ширвоннинг эса сояи давлатларида эрконини била туриб, писанд этмай бадкорлиқ йўлини танлабдур.

Тингчиларим сўзларига қараганда, Тўхтамишхон, Ироқ пошшоси Султон Аҳмад жалоийр, қорақуюнлилар ҳокими Амир Қора Юсуф ва Миср султони Барқуқ, Рум султони Абу Язидлар бирлан, бир қошиқ қонимдан кечсунлар, ўзларига қариши от сурмакчи эрмишлар... Хаёл қилурбизки, ростдан ҳам ул бебошвоқнинг танобини тортиб қўймак фурсатлари келибдур! Балони қанчалар тез даф қилинса, шунчалар савобдур, дейдилар. Агар ўзларининг табаррук қадамлари тупроғимизга етиб, муборак нафасларидан қувватлансак эрдик, сўянган тоғимиз ёнимизда эрконидан ўзимизни нақ осмонларда сезиб, қувватимиз бағоят ортиб, садоқату ихлос камарини белимизга яна ҳам қаттиқроқ боғлаган бўлур эрдик...»

– Икки қилич бир қинга сиғмайди-ю, булар тўртгаси бир қуюшқонга сиғмоқни ўйлабдурлар!

Амир Темур заҳархандали кулди, қўли эса иягига чўзилди. Додхоҳ унинг кенг пешонасида яна тириш кўрди.

– Эшитдингизму, ҳазратим?.. Баңдаси кўрнамак эрса, унинг чораси йўқ эркан-да... Ҳадисда айтилмиш, ёмон одам ўзига яхшилик қилган одамга то ёмонлик билан жавоб бермагунча бу дунёдан кетмайди, деган ҳикмат нечоғлик ҳақ.... Душманларни ҳам дўстга айлантиришга тиришмоқ керак, бунинг учун мол-дунёни аямасмен, ҳамиша кечиримлик мақомини маҳкам тутаман, муросага борамен, урушнинг олдини олиш учун элчилар юборамен, кенгашаман...

– Бор саъй-ҳаракатларингиздан Оллоҳнинг ўзи шоҳид, Амир Соҳибқирон. – деди пири муршид. – Кўнгулни кенг тутсунлар!

– «Тузуклар»да битғон эрдингизки, Амир Соҳибқирон, – эслатди Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқиронни чалғитиш мақсадида. – Менга ёмонлик кўргизиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказғонларни ҳам илтижо билан тавба-тазарру айлаб келгач, ҳурматлаб ёмон кирдикорларини хотирамдан ўчирдум, мартабаларини оширдум, улар билан муомалада шундай йўл тутдумки, хотираларидаги менга нисбатан бор шубҳаю-ю кўрқувлар унут бўлурди, деб...

– Бу – рост. Бироқ Тўхтамишхон бошқача хилидан чиқди. Тўхтамишхонни ўғлим деб атағонимдан кейин тўрт марта кечирибмен, нон-туз ҳурматини ўрнига қўймағон «ўғлим»нинг инсофга келишига ишониблар юрибмен мен содда... Ё раббий! Камина ҳали қафасда бўронни тутмоққа умид боғладимму? Ғалвирда сув оламен деган хаёлга бордимму ҳали?.. Аммо бирор марта ҳам унинг ношудлигини юзига солмадум, бу Тўхтамишхоннинг йигитлик, эркаклик шаънини ерга урғон бўлурди. Эркакнинг шаънини ерга урмоқ энг даҳшатли нарса. Эр кишининг бор давлати – унинг шаъни. Агар эркак шаъни пой-мол эрса, у холда унда ниима қолади?..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ Соҳибқироннинг кенг феъллилигидан яна ҳайратланди. Ўзи шамшир ўқталиб, душманлик кўргизиб турибди, бундай мурдорликни, қабихликни унинг бетига очик айтиш шаънини ерга уриш эмиш. Астафзурилло! Қанақа шаън? Шаъни борми ўзи?.. Худо пошшо эгам, деганлар!

– Турон салтанати шаъни-чи? Амир Темур Кўрагон шаъни-чи?.. – сўради додхоҳ, назарида рад этиб бўлмайдиган далиллар келтириб.

– Кечиримлилик расулуллоҳдан умматларга мерос, бунга қаттиқ риоя қиладурлар Амир Соҳибқирон. Адолатингиз жазою сийловдан иборат, ғазабингиз шафқату лутфга ёндошиб келади, меҳрибончилигингиз қаҳрингиз билан ёнма-ён. Лекин додхоҳ жанобларининг куйиб-ёнғонлари ўринли. Ҳар қандай тутумнинг ҳам чегараси бор...

– Чегараси бор, бор... Андишанинг оти қўрқоққа чиқмаслиги лозим. Мақсадларини англадим, пирим! – деди Амир Темур. – Агар Тўхтамишхонга қарши юрилса, унинг Султон Барқуқ, Амир Қора Юсуф, Султон Аҳмад жалоийр, Боязид Йилдиримлар каби иттифоқчилари билан бирлашишига йўл қўймай, амалга ошириш лозим. Барчаси бирлан баробар курашиш бу телбалиқдур. Биз яккама-якка жанг қурғоймиз. Тобақай Олтин Ўрда бор экан, Туронга тинчлик келмас! Тинчлик учун урушмак лозим... Турон турса бўрон бўлишидан, афсуски, ғанимлар ғофилдурлар, билганларида кеч бўладур...

Тингчиларнинг янги хабарлари ҳам бор эди, Муҳаммад Чуроға додхоҳ уларни ҳозирча айтмасликка қарор қилди. Чиндан ҳам, хабарлар юқоридаги сўзларни исботларди: Султон Аҳмад жалоийр Боязид Йилдиримга паноҳ излаб борганмиш, ундан султон Барқуқ сари йўл олганмиш, Маранд атрофларида Амир Қора Юсуф билан учраш-

ганмиш. Тинғчилардан бири, ҳатто Тўхтамишхонга шу ҳақда чопар юборилганининг шоҳиди ҳам бўлибди...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ «яккама-якка жанг»да ким назарда тутилганини сўрамоқчийди, журъати етмади.

Амир Темур яқин орада Самарқандга қайтиш фикридан энди аниқ умидини узди. Самарқандни, унинг боғларини, Ургут тоғларини, Тахти Қароча йўлларини, Шаҳрисабзни соғинди, осмонўпар Оқсаройни кўргиси келиб кетди, жулдурвоқига ўралиб пинҳона дарвеш сифат шаҳар кезиш одати эсига тушиб, кўнгли орзиқди.

Оҳ, шундай эмин-эркин юрмоқ баъзан пошшоликдан минг бор афзал кўриниб кетади! Ажабо, салтанат маснадига ўлтирибдики, мамлакат осойишталигини асраш муаммоси олдида кўндаланг туради. Тўхтамишхонни ҳам ана шу ниятда «ўғлим» деб атаганди. Аслида Тўхтамишхон ёмон бола эмас, лекин унинг бузғунчилар йўлига юриши ёмон! Йигирма йилдирки, бундай хавфнинг олдини олиш керак бўлган «ўғил»нинг ўзи энди балойи офатга айланиб ўлтирибди!..

Соҳибқирон яна Кўкча денгиз йўлига қаради: яшил тахтиравон хийла яқинлашиб қолганди. Ҳа, бу Сароймулкхоним уғруқи экан!

Чиндан ҳам, мулозим Сафарберган виқорли малика маҳди улё Сароймулкхоним ташрифидан хабар етказди. «Не боис, қанчадан-қанча мулозимлар бор эса-да, шундоғ узоқ йўлга катта маликанинг ўзлари отланибдурлар?.. – деган ташвишли фикр кечди Амир Темур хаёлидан. – Соғиниб қолғонлар шекилли...»

Тахтиравондан худди ёш қизлардек чаққон ва назокат билан тушган Сароймулкхоним юзидаги ҳарир пардасини хиёл кўтариб, Соҳибқиронни тавоф этди, тўнининг пешини уч марта ўпиб,

кўзларига суртди. Қалқиб чиққан кўз ёшларини заррин чопон барига оҳиста артиб олишга улгурди. Амир Темурга хуш ёқадиган сириб кийилган тўқжигарранг кимхоб тўн, маликанинг хушбичим қадди камолини бўрттириб турарди.

– Суюнчи берсунлар, ҳазратим, суюнчи!.. – деди маҳди улё сал ортига чекинар экан таъзим қилиб.

Соҳибқирон шошилганча ёнчигини кидирар экан, излаганини дабдурустдан топа олмас, «Ие!», «Ие!..» дерди холос. Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўрди: Соҳибқироннинг ҳалигина ғазабдан чўяндай қорайиб кетган юзларига нур иниб, чехраси очилди. Пешонасидаги тириш ҳам ғойиб бўлибди.

– Суюнчи сиздан айлансун, Биби!..

– Шохрух Мирзо хонадонида ўғил туғилди! Ўғил туғилди, ҳазратим!

– Қутлаймиз, Амир Соҳибқирон! Умри билан берсун, илоҳи! – дуога қўл очди пири муршид. – Набира муборак, маҳди улё ҳазрати олиялари!

Сароймулкхоним «Куллуқ» дегандай бош эгди.

Амир Темур мамнун тахтада ўтирган жойидан турди. Халлоқи безаволга салламно! Ахир кечагина эди, Шохрух Мирзо туғилганида суюнчилар улашиб юргани! Энди эса ўғли ўғил кўрибди! Ё раббий! Замон елдек ўтмоқда!.. Қувончдан кўзларига ёш қуйилиб келар экан, қўлларини очиб, худога шукрлар қилди. Аммо бир сўз демади. Дарҳол мунажжиму донишмандлар чақиртирилди:

– Қутлуғ амирзоданинг толеъ мавлудини кўздан кечирсунлар! – буюрди Соҳибқирон.

Мунажжимлар кенгаша бошладилар. Чақалок туғилган пайтда буржларнинг жойлашиш ўрни, толе жадвалининг ҳолати, қуёшнинг қайси буржга бош қўйгани, саодатли кунларга тўғри келишкелмаслиги ва ҳоказолар ҳақида баҳс кетди.

– Болагинамнинг боласи, қантак ўрикнинг донаси! Данагидан мағзи ширин, деганлари рост.

Вой, бирам ширинки, ҳазратим, кўрсангиз! – деди кўнгли ийиб Сароймулкхоним.

Умаршайх Мирзо фожеасидан ҳануз дилгир юрган Амир Темурни фавкуллодда қувонч чулғади. Оллоҳ берган умрнинг ҳаммаси ҳам кулфатдан иборат эрмас! Фароғатлари-да бор!.. Бир пайт эгачиси раҳматли Қутлуғ Туркон оқа, нима берса ўзи беради, ўзи олади, деганди. Шукрким, мана, ўзи олиб, яна ўзи берди..

– Амир Соҳибқирон! – башорат қилди ниҳоят ёши улуғ мунажжим. – Толеъ мавлудидан аёндурки, шаҳзодаи олийнасаб дунёга подшоҳ бўлғай ва хату илм бобида беназири жаҳон аталғай! Ҳукумат русумида замон Луқмони мартабаси анинг насибасидур!..

– Насибасидур! Насибасидур! – деб қичқиришди бошқалар ҳам.

– Оғзингизга бол! – бош тебратди Соҳибқирон. – Мамат! Ғазначига буюргил, мунажжиму донишмандлар сарполар ила сийлансун!

Сароймулкхоним маъноли жилмайди:

– Энди исм қўйиб берсунлар! Тайёрлаб қўйғон отлари бор-ку...

– Оталар, боболар умрини фарзандлар, набиралар давом этдиражаклар! – деди мамнун Амир Темур. – Оллоҳдан умидимиз шулдур, иншооллоҳ! Кеча... тонгга яқин бир туш кўрибдурмен, Биби. Падари бузрукворим бирлан юргонмишмиз. Мечундир гапирмас эмишлар. Ташвишларга ботиб андак фаромуш этдик шекилли...– хижолат чекди Амир Темур. – Набирамизни эски удумларга кўра, отамизнинг исмлари бирлан атағоймиз! Токи ул зот руҳлари шод бўлсун, ҳар лаҳза, ҳар он ёдланиб турсунлар! Бас, унинг номи Муҳаммад Тарағайдур!

– Муҳаммад Тарағай!

– Муҳаммад Тарағай!

– Бироқ уни чорлағонда табаррук исмни улуғлаб, уринтирмаслик лозим, шу сабабдан, лақабини «Улуғбек» деб танладук. Оллоҳ таоло анга улуғлик, улуғ мартаба ато этсун!

– Ал-асмоу танзилу минас-само¹, Амир Соҳибқирон! – деди Мир Саййид Барака. – Қўйилғон от азалийдур. Улуғбекнинг манглайини ёруғ қилсун!

«Улуғбек бўлсун!», «Улуғ қилсун!» «Оллоҳу акбар!», деган сўзлар эшитилди.

Мордин қамали давом этарди.

Пастдан шу палла Ахий Жаббор баҳодирнинг шоҳчодир томон югуриб чиқаётгани кўринди. У ўн кадам нарида тўхтади-да, тиз чўкди:

– Амир Соҳибқирон! Чериклар тўрт тарафдан сурон солиб, итоб айлаб қалъа устига чиқдилар! Шаҳар тарафга йўл очилди, душман ҳар томон сочилди! Энг аввал қалъага шимол ёқдан валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон лашкари кадам қўйди! Ғанимлар чекиниб тоғнинг камарларига қочдилар. Навкарлар уларни изма-из қувиб топдилар, қилич бирлан чопдилар, кўп одамлар отлар оёғи остида қолди... Қалъа аҳли раҳм-шафқат сўраб ёлворишга тушди, сон-саноксиз ҳадялардан тўққиз-тўққиз юборишга тайёрдурлар, ниёз йўлини тутиб, хирожу молу манол тўлашга ҳозир эканликларини билдирдилар! Шавкатли амирзода Мироншоҳ жаноблари ушбу хабарни муборак қулоқларига етказиб қўйишимни буюрдилар!

Амир Темур хушнуду масъуд, оҳиста кезиб юраркан, чангу тўзон ичида қолган қалъа томонга қаради, одамларнинг қичқириғи, хотин-халаж фарёди аниқ эшитиларди.

– Оллоҳ таоло бизга набира ато этди! – деди Соҳибқирон Мордин тарафдан кўз узмай. – Ҳақ ўз бандаларига раво кўрган яхши одатлардан бири, шукр айламақдур. Алҳамдилуллоҳ, шукр

¹ Исмлар осмондан инади (арабча ибора).

қиламен, шукронасига Мордин элининг жони-молидан кечамен! Улуғбек Мирзо шарофатидан Мордин аҳлининг гуноҳларидан ўтдум! Қатли ом тўхтатилсун, барчага омонлик берилсун!

– Оллоҳ умрингизни узоқ қилсун, Амир Соҳибқирон! – қувониб кетди пири муршид.

Қийқириқ атрофни тутди. Айниқса, бу Муҳаммад Чуроға додхоҳга жуда хуш келди. У Амир Темурнинг узугига пинҳона қараб қўйганини фаҳмлади.

– Амир Соҳибқирон салтанатлари бардавом бўлсин, илоҳи! – дуога қўл кўтаришди елкаларига сарполар ташланган мунажжимлар. – Дориломон замонлар келганига шукрлар этайлик!

Мунажжимлар таъзим-ла аста ташқарига чиқдилар.

– Баҳодир! – Ахий Жаббор баҳодирга қаради Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Шитоб бу фармонни черик аҳлига етказайлик! Токи бандалар қони тўкилмасун! Ажаб толеъи очиқ манглайи ёруғ банда, жавонмарддурсанки, ўлим ҳақида хабар эвазига ҳаёт ҳақида мукофот била қайтаётирсан!

– Қуллуқ! Қуллуқ! Яратганнинг буюргани... Кўнглимиз очиқ, додхоҳ жаноблари!..

Улар Мордин томонга йўналдилар. Кўп ўтмай қалъа деворига чиққан жарчиларнинг ўктам саслари янгради. Йиғи ва кулгу овозлари эшитила бошлади.

Амир Темур катта маликани бошлаб шоҳчодирга кирди. У масрур эди, худди Улуғбек Мирзо туғилиб, салтанати умрини абадиятга улаб қўйгандай туюлиб кетди.

Олам гўзал, дунё ширин, қутлуғ мужда еткизган Сароймулкхоним офтобдай балқиб чодир ичини ёритиб юборгандай бўлди. Беихтиёр суюкли хотинини кучоғига олди, соқолини ботириб маликанинг ҳамиша бўсаларига муштоқ чап юзидаги чиройли

қора холидан ўпиб-ўпиб қўйди. Сароймулкхонимнинг вужудига ширин титроқ югурди, ўзини хушбахт туйғулардан беҳол сезди...

Подшо ва малика муваққат тахт пойидаги ипак кўрпачаларга ўлтирдилар.

– Ҳазратим...

– Биби... Қулоғим сизда...

Маҳди улёнинг одатдагидек Соҳибқиронга айтадиган гаплари кўп. Мироншоҳ Мирзо билан Хонзода хоним орасидаги совуқчиликлар... Туман оқа ва Чўлпон Мулк оқа можаролари... Амир Шохмалик билан Шайх Нуриддин ўрталаридаги эски кадр талашишлар... Вазири аъзам Муҳаммад Жалд ишлари, у Ироқдан олинган қимматбаҳо ўлжаларни хазина ҳисобига киритишда саҳва йўл қўйибди, тўрт дона дурри лаълни «фаромуш» айлаб, рўйхатга киритмабди, яъни ўзиники қилиб олибди, буни маликага мулозим Сафарберган етказди... Қай биридан сўз бошланса ҳам хийла чўзилиши турган гап. Катта малика бари ҳақида ҳозир ҳеч нарса демайди.

Сароймулкхоним Соҳибқироннинг ногирон оёғини нозик қўллари билан уқалай бошлади.

– Ҳазратим... Ижозатлари бирлан, Улуғбек Мирзо қошига тезроқ борсам, муборак исм хабарини тезроқ волидасига етказсам дейман...

Амир Темурнинг анчагина толган оёқлари ором ола бошлади.

– Бу кеча чодиримизни обод этурсиз, ҳимматларига муштоқдурбиз, Биби...

Катта маликанинг юзларига қон югурди. У ҳозир нимани тиласа, айтгани муҳайё бўлишини биларди.

– Ҳазратим... Бизлар заифалардурмиз, рад этмакка не қудратимиз бор эркан?.. – Малика нозистигно аралаш жилмайиб ерга қаради. Кейин мавзуни ўзгартирди: – Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад

Султон тўйини ўйлағондик. Малика Хонзода хоним иккимиз бир қайлиқ топғондик...

– Шундайми?..

– Ҳа, топдик... – Сароймулкхоним Соғинч бика ҳақида эсламасликка уринди. – Аниқроғи, бу Хонзода хоним ҳимматлари. Марви Шоҳижаҳон ҳокими Амир Алибек Жоникурбонийнинг жигаргўшаси Хон Султон оқа, гўзал ва оқила қиз эрмиш. Ёдингиздадур, шаҳзодамга қалинлиқ ҳам қилинғон эрди. Ардоқли Мироншоҳ Мирзо Марви Шоҳижаҳонга меҳмонга борғонларида, Хонзода хоним ҳам кўриб кўз остига олибдурлар. Раҳматли Менгли бика оқа шул уруғдан эдилар, ҳазратим. Тағин қариндошлик ришталари боғлангай...

Бу янгилик Амир Темур кўнглини яна ҳам нурлантириб юборди. Эзгулик ортидан эзгулик келмакда! Улуғбек Мирзо туғилди, Мордин қалъасига омонлик берилди, энди эса тўй хабари етиб турибди.

Соҳибқирон тўйлар уюштиришга жуда моҳир, ўзи бош бўлиб Кониғилда бирварақайига амирзода ва маликаларнинг бирнеча тўйини қўшиб ўтказдирарди. Тўй ҳафталаб давом этарди. Амирзодалар туғилганларида эса қарнай-сурнайлар чалинар, дарҳол чодирлару боргоҳлар тикилиб, кўнгилочар жойлар ҳозирланар, бахтли шаҳзодалар, олийнасаб беклар тўпланар, вилоятлардан чорланган саййидлар ва машойихлар Соҳибқиронга дуолар ўқиб, санолар айтардилар. Катта-кичик мулозимлар хизматда чарх уриб юришарди. Тўйнинг поёнида чақалоқни тарбиялагувчи малика билан отабек тайинланиб, уларга сарполар бутуриларди...

Соҳибқирон назарида дунёда тўйдан ортиқ элни бирлаштирадиган, кўнгилларни яйратадиган, эзгулик уругини сочадиган нарса йўқ...

– Ундан бир ёш кичик Шоҳрух Мирзо ўғил кўрдилар, шаҳзодам эса ҳали уйланмағонлар... –

деди Амир Темур шаҳзодадан ғойибона ўпкалагандай. – Майли, Муҳаммад Султон хосиятли йигит. Тўйни, Мозандарондаги Хонзода хоним учун қурилғон сарой ёдингиздаму, ўша ерда ўтказурмиз, Биби... Сарой келинимизга жуда маъқул келмиш эрди ўшанда. Ёдимда... Оллоҳ шу кунларга етказсун!

– Ёлғиз бошлари тошдан бўлсун, ҳазратим!

Тарих милодий 1394 йил кузида Қулзум денгизига яқин ерда Хоразм маликасига атаб қурилган, муҳташам сарой тўй кошонасига айланди. Беғараз таърифига киришилса, хийла саҳифалар ороланиб, безаниб, холис кўзларни яшнатган бўлурди.

Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон икки ўт ўртасида қолди. Уйланишни кетга суравериш йигитлик шаънига бориб тақалиш хавфини келтириб чиқарди. Онаизор Хонзода хоним сўз орасида шулар ҳақида ҳам гапириб, кўз ёшилар қилиб юриб, ниҳоят шаҳзода розилигини олишга эришди...

Аммо хаёли севгилиси билан биргайди... Соғинч бика қисмати денгизга тушиб кетган дурдай номаълум, ҳалигача Арғуншоҳдан дарак йўқ. Кун ўтган сари юраги сиқилади, дарди ичида... Ёр соғинчи кучайгандан кучаяди. Гоҳ-гоҳда дармони қуригани сезилади. Савдойи бўлиб қолмасам, деб кўрқади... Шундай ҳодиса юз берди ҳам.

Гуржистон кофирлари билан ғазо қилмакка отланган кўшиннинг бир қаноти Мироншоҳ Мирзога, иккинчиси Муҳаммад Султонга топширилганди. Ўз аҳволини бировдан сир тутган, номус кучидан чидаб юрган валиаҳд Муҳаммад Султон Тифлис шаҳрига кирганда, ўзини беҳол туйди, кўп кунлардан бери давом этиб келаётган ишқ дардини меваси – руҳсизлик ҳолати уни батамом йиқитди...

Борлиғи соғинчдан қақшаган мажнунваш шаҳзоданинг турарга дармони йўқ, кўнгли таом тиламас, дунё эса кўзига қоронғудан қоронғу

кўринарди... Мироншоҳ Мирзо кўшинидаги Ахий Жаббор баҳодир фавкулудда шаҳзодадан хабар топиб қолди, – гапнинг сирасини айтганда, ўзи ҳам кўз-қулоқ бўлиб юрарди, буни Хонзода хоним унга тайинлаганди, – хушёрлик кўргизди-ю дарҳол беморни бир ҳовлига олиб кириб ётқизди. Ошифта шаҳзода энгикканча: «Аҳволимни... сир сақласунлар, баҳодир жаноблари, ҳеч ким, ҳеч ким... айниқса, валинеъмат Соҳибқирон бирлан хонимойим жаноби олиялари билмасунлар!...» – деб буюрди баҳодирга...

Ахий Жаббор баҳодир андишали шаҳзода тумини тушунди: у аввало жондан азиз бобосини безовта қилмоқчи эмас, қолаверса, ўзининг ҳам эл аро дoston бўлмоғини истамайди.

– Англадим, шаҳзодам! Хотиржам бўлсунлар! Сир сақлагайман!

«Бу не кўргилик бўлди?.. Шаҳзодамга кўз тегдиму?!» – йиғламсираркан, Ахий Жаббор баҳодир бир навкарни ошиғич табибга жўнатди. Табиб келганда, шаҳзода гоҳ худ, гоҳ бехуд ётар, алаҳсираб қандайдир «Соғинч... Соғинч...» деган сўзларни такрорларди холос, саволларга жавоб бермасди.

Табиб дарҳол беморнинг томирини ушлаб кўрди, иттифоқо, вужудида бирон бир дарднинг аломати, белгиси сезилмади. Бир оз хаёлга чўмди. Кетар экан, саросимага тушган Ахий Жаббор баҳодирга деди:

– Шаҳзодам соппа-соғлар, худога шукр... Фақат... кўнгиллари бемордур...

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

I

Ростдан ҳам, Тўхтамишхон Амир Темурнинг Қофқозда кўр тўкиб юрганлигини билган ҳолда, Дарбандни босиб олди, Олтин Ўрда кудрати ҳақида ҳар хил овозалар, шов-шувлар тарқатди. Бу Соҳибқирон сабр косасини тўлдирган охириги томчи бўлди. Эл-улус ҳам Тўхтамишхоннинг чегарадан чиқадиган бир неча нолойиқ ҳаракатларга бош урганлиги ҳақида гапира бошлади.

Қаттиқ жаҳли чиққан Амир Темур тагин шайтонга ҳай берди, аддақандай умид этагини тутиб, Олтин Ўрда билан изғирини эсиб турган урушнинг олдини олиш мақсадида, тагин бир элчи юбориб кўрмоқчи бўлди.

Кимни номзод қилиш ҳақида узоқ мулоҳазаларга боргандан кейин, нотиқликда донг чиқарган сўзга чечан, ақли, ҳушёр, босиқ феълли Амир Сайфиддин некўзни Кешдан чорлатди ва Сарой-Беркага элчи қилиб жўнатди, зора некўзнинг удабурролиги ва чапга чечанлиги туфайли тутинган «ўғил» инсофга кирса! Бу пайтлар бир юз ўттиз йил аввал Олтин Ўрда хони Баракахон томонидан Идил бўйидаги кафтдек текис ерда барпо этилган Сарой-Берка шаҳри Европада машхур пойтахтлардан ҳисобланарди.

Тўхтамишхон Амир Сайфиддин некўзни хурмат-иззатида ҳашаматли Давлат саройининг каттагина Ичкихонасида кутиб олди.

Тахт атрофида Қозончи баҳодир, Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, Ўқтой ўғлон, Кунча ўғлон, Довуд сўфи, Сулаймон сўфи, Элийғмиш ўғлон сингари донги чиққан валламатлар, қорақуюнлилар сардорни Амир Қора Юсуф, олти марта Соҳибқирондан «калтак» еган Муғулистон хони Қамариддинлар ўлтиришарди. Амир Тармочуқ ҳам бир чеккада тиз чўкканди.

– Хоқон ҳазрати олийлари! – сўз бошлади Амир Сайфиддин некўз кўл қовуштириб. У хоннинг буткул Амир Темур душманлари қуршовида қабул қилишини сира кутмагани, бу уни ҳушёр торттирди. – Худойи таоло ҳар биримизнинг манглаймизга неки ёзган эрса, ундан қочиб қутулиш қийин... Хў-ў-ўш... бизга мўътабар ота хузуридан ардоқли ўғил қошига элчиликни раво кўрибдурки, бунга шукрлар айлағаймиз. Зеро, Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон жаноби олийларининг ўзларини суюб, «ўғлим» деб атаганларини Кўксаройда шу гуноҳкор қулоқларим бирлан эшитганман... Ота-болалик рутбаси Оллоҳнинг суйган бандасига тенгсиз марҳамати аломатидур. Рутба ўз йўлига, бу кишиларнинг инон-ихтиёридур, хоҳласа ота-ўғил бўлсунлар, хоҳламаса – йўқ, бу икки кишигагина тегишли ҳодиса... Аммо дунёга машхур салтанатларнинг бир-бирига иддаолар қилмоғи, шаънга ярашмайдурган ишдур, демакка журъат этаман, хоқон жаноби олийлари! Маъзур тутгайлар. Бунда дунё тақдири турибдир, уни сизлардек бузургворлар ўйламаклари лозим...

Саройда жимлик ҳукм сураб, Тўхтамишхон тингларкан, хиёл бош тебратиб қўярди.

– Қўшнинг тинч, сен тинч, деганлар. Соҳибқиронга фақат тинчлик лозим. Ҳар доим шундай дейдилар. Ўзлари ўз салтанатларида, Амир Темур ўз салтанатларида эмну омонликда яшашларингиз биз фуқароларга, барча улусга Оллоҳнинг улуғ инояти бўлур эрди...

Амир Темурнинг элчиси, латиф сўзлари билан барчани ўзига маҳлиё айлади. Қизиғи, айтганлари бари жўяли, бирортасига эътироз билдиришнинг иложи йўқ.

– Амир Соҳибқирон сизни жуда ардоқлайдурлар. Самарқанддаги гўзал ва шинам боғларда бирга кезсам, дейдирлар. Кошкийди, ўғлим бирлан

бу боғларда дунёнинг ишлари хусусинда суҳбатлар қурсам, биргалашиб, бахти қора ножинслар иддиларини қуритмак чораларини изласак, деган орзудалар... Тўй-ҳашамларда тўрда ўтиришингизни кўрмоқни истайдурлар, Тўхтамишхон ўғлим билан бағрим тўлган эрди, демақдан чарчамайдурлар. Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг жаноби олийларини унинг ўрнига қўйиб, «Қайтиб келган ўғлим!» дея гурурланиб юрганларига ҳам ўзим гувоҳдурман... Шаҳрисабзда қурилаётган ҳашаматли Оқсарой ҳам қадамингизга мунтазир. «Ўтғон ишга ўкинмаймен, ютуқлардан шодланмаймен» дегувчи Амир Соҳибқироннинг ўтган ишларни эслаб ўлтиришлик одатлари йўқ. Туронга ҳужумингиз, Қундузча бўйидаги жанг, барибари устидан афв чизигини тортганлар! Банда ўз хатосини англаса, у оқил одамдур, дейдилар Амир Соҳибқирон. Бас, энди... Парвардигорнинг каломида: «Сулҳ хайрлидур» дейилганини унутмайлик. Бас, энди...Урушнинг оти ўчсун! Сулҳ бўлсун, сулҳ!

Элчи шундай дегач, Амир Темурнинг дуои салом хатини хоқонга узатди. Чучук ва холис сўзлар беихтиёр Тўхтамишхон қалбининг туб-тубига бориб етди-ю гумонлар кўмилган кўнглини эритиб юборди. Оҳиста мактубни ўқий бошлади. Мактубда элчининг сўзлари айтилгандан ҳам аъло иншо этилганди, ортиқ кўнгли юмшади, ўзини бошқача сизди. Самарқанд боғлари, Боғи Нақши жаҳон қасри, Кешда қурилаётган дунёнинг энг катта иморати Оқсарой бир-бир кўз олдидан ўтди...

«Не қилаётирман ўзи? Яхшиликка яхшилик қайтаришим керак-ку? Бас, ярашмоқ йўлини тутай, узр сўраб, Соҳибқирондан кечирим тилай, сулҳ тузилсун! Мен ҳам Сарой-Берқада, Ҳожи Тархонда иморатлар бунёд этдирай, саройлар қурай!...» – хаёлидан кечирди Тўхтамишхон... У Олтин Ўрда шаън-шавкатини тиклашдан ҳам воз кечишга(ҳозирча,

кейинроқ уни албатта рўёбга чиқаради!) тайёр, кўрганлари бамисли тушдай эди, инсоф этагини тутишига бир баҳя қолди...

Шу палла ақлли ва ҳушёр ярғоқбош амир Идику ҳамма ишни чалкаштириб юборди. У зийраклик билан хоқоннинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришни пайқади! Буни ёрқин кўзларнинг катталашганидан, чехранинг ранжу норизоликлардан холи, масъуду мамнун тусга кирганидан билди. Фурсат жуда қалтис, фурсат кетса ҳамма нарса қўлдан кетади, дам ғаниматдур!

«Олтин Ўрда хонининг ўз кучига ишончи йўқ, ҳеч қачон бўлмаган ҳам! Қалбида иккиланишу тебранишлар бор, дадил Амир Темурга қарши қурол кўтаришга ботинолмайдур... Неча марта уринишлари зое бўлганидан шаҳти қайтиб, чорасиз чиндан ҳам «ўғил»дай ўзини Амир Темур кучоғига отиши мумкин! У ҳолда Турон салтанати дунёдаги энг кучли, қудратли салтанатга айланадур! Бунга эса йўл қўйиш мумкин эмас!..» – деб ўйлади амир Идику...

Аслида, амир Идику кўнглида икки кўчқорнинг боши бир қозонда қайнамаслигини билса-да, қайнатишга бел боғлаган... Бир-бирларига дуч қилиб қўйиб, томошасини кўришни жуда-жуда истайди. Беш-олти йил аввал Тўхтамишхон кўнглига ғулу солиб Туронга от сурдирган ҳам, Занжирсаройни ёндириб юборишни айтган ҳам шу... Қундузча ёнидаги жанг байроқдори ҳам амир Идику эди. Амир Темурга ғажарчи бўлиб, ғаним ичига кириб олиб, Дашти Қипчоқ чўлларида овраи сарсон қилиб, йўлларда адаштириб бошлаб борар экан, кўнглининг бир четида Олтин Ўрда қўшинининг кучсизлигини, шубҳасиз мағлубиятга учрашини ҳис қилар, иккинчи томондан Турон қўшинини ҳолдан тойдириш, пароканда қилиш, охир оқибатда қолган-қутганларини янчиб ташлашни ўйларди.

Амир Идику хоқон кўзини хиралаштира бошлаган гумонларни тарқатиш ниятида ошиққанча деди:

– Хоқон ҳазрати олийлари! Сабр этсунлар! Қаноат йўлидан борғон киши кам бўлмас, ажрига хурсандлик, шодлик олғусидур! Ахир дур ҳам садафда қаноат туфайли мартабага эришди... Сабр этсунлар, хоқоним! Сабр этсунлар! Дунёга донғи кетган Олтин Ўрда, кимсан Чингизхони Соҳибқирони муаззамнинг авлоди, сиздек шавкатли хоқон не юз бирлан дашт қўйнидаги овлоқдаги қишлоқда, қишлоқнинг ҳам бир четида туғилган, фақатгина амирлик рутбасига эга бир кимсага бош эгадур? Унда не чора қилгаймиз? Сулҳнинг асло кераги йўқ! Амир Темур билан сулҳ – салтанат учун ўлим!

Қозончи баҳодирнинг дили ғашланди: «Бадбахт, хоқоннинг бошини айлангиришдан мақсади нима ўзи?...» Амир Идику Кунча ўғлоннинг қирғий қарашини, Элийғмиш ўғлоннинг ижирғаниб қўйганини сизди, аммо билдирмади. У: «Гапни шу ерга келтириб қўйдим. Нега жим ўлтирибсан? Қўрқма, гапир! Темурлангни элчиси ҳам эшитиб қўйсун!» – дегандай Амир Қора Юсуфга пинҳона қаттиқ тикилди.

– Чингизхон авлодидан ёлғиз сиз қолдингиз, хоқон ҳазратлари!...– деди салмоқли Амир Қора Юсуф элчига еб қўйгудай қараб. – Даштдан чиққан бир оқсоққа сизиниб борамизму энди? Қандай бош кўтариб юрамиз? У куппа-кундузи уялмай Чиғатойхон тахтини босиб, ўзиники қилиб олган бир зўравон холос! Хоқоним, уни танобини тортиб қўйиш керак! Танобини ёлғиз сиз торта оласиз! Сиз унинг кушандаси, ҳа! Агар бизни тутиб олса гўштимизни нақ канорага иладур! Ёлғиз паноҳимиз ўзингиздур, хоқоним! Сулҳ, деб алдайдур! Мана, биз бормиз! Сулҳга рад жавобини берингиз!

– Туроннинг кўзга кўринган амирини, отамни сўйдириб тахтга минган, тахтга минган бу золим! – ҳаприқди тупук сачратиб Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, унинг оғзидан бадбўй ҳид тараларди. – Отам кўрагондир, кўрагондир! Унда отамнинг хуни бор! Хунимни олмай қўймайман! Қўймайман!

Ёнгинада ўлтирган Ўқтой ўғлоннинг кўнгли ағдарилгудай бўлди.

– Баттолдан яхшилик кутиш мумкинмас! Жуда ёвуз! – амир Қамариддиннинг хиралашган кўзларида ўт чақнади, у қартайган эса-да, Амир Темурга қаҳри-ғазаби ҳали ҳам ёшларникидан ўтарди. – Исфаҳонда, Сеистонда каллалардан минора ясади!.. Ҳатто гўдаклар устига от солган эмиш, баттол! Унга ҳам худонинг жазоси бордур. Умримда олти марта саваш қурдим, олти мартасида ҳам сувга олириб суғормай опкеддим! Мени тутаман, деб роса уринди. Ҳар сафар отимни учуриб қолганман! Унга Боязид Йилдирим ҳам, Султон Барқуқ ҳам тенг эрмас! Сизнинг йўригингиз бошқа. Амир Қора Юсуф тўғри айтди, унга ёлғиз сиз бас кела оласиз, хоқон ҳазратлари! Шунинг учун сизга сиғинамиз, олампаноҳ!

Бошқалар ҳам ўзларича нимадир дейишга тушдилар. Даврада Амир Темур ҳақида тап тортмай айтилган ҳақоратомиз сўзлар жарангларди. Амир Сайфиддин некўз худди игна устида ўтиргандай, элчилик мақомида индамай тишни тишга қўйиб эшитишга мажбур эди. Ҳозир жангчи эмас, у – элчи! Эҳтиётсизлик кўрсатилса, бирон кор-хол юз бериши ҳам мумкин. Сабр қилиш керак...

Бирдан ҳамма жимиб қолди. Тўхтамишхон худди уйқудан уйғонгандай атрофга қаради.

«Ана, Саид Маҳмуд ибн Кайхисров, унга Мўғлистондай юртни топширди, аммо Амир Темурдан зириллаб қочгани қочган... – ўйлади хоқон. – Амир Қора Юсуфнинг оёқлари чаққон, қочишда бирин-

чи, амир Қамариддин... Жанг бошланмай, қочиб кутулади... Уқтой ўғлон... Кунча ўғлон... Қозончи баҳодир... Сулаймон Сўфи... Элийғмиш ўғлон... барчаси югурик амирлар. Бари жуфтакни ростлашда бири биридан ўтади, Амир Темур жангчисига асло етказмайди... «

Тўхтамишхон мазахсингандай жилмайди ва бирдан ғазабланиб, кўзлари чақчайиб кетди! Тан олмай иложи йўқ, ўйлаб қараса, ўзи ҳам мана шу номдор амирлардан туб ўзга эмас, ўзи ҳам жангда Амир Темурга дуч келолмай, қочиб кутулганлар сирасига кирар экан!..

Шу палла:

– Ҳозир дунёда Темурлангдай офатни йўқота оладиган ҳукмдор бор бўлса, бу – Олтин Ўрда хони, хоқонлар хоқони, олампаноҳ Тўхтамишхондурлар! – дея қичқирди вазиятни чуқур англаган, Олтин Ўрда хонидаги иккиланишни ҳис этган амир Идику фурсатни қўлдан бермай. – Айтингиз, улуғ хонимиздан бошқа пурқудрат ким бор? Ким бор бу оламда?.. Борму ўзи?!..

– Ҳеч ким йўқ!

– Ҳеч ким! Ҳеч ким!..

– Хоқонимиз жаҳон тургунча турсун! – қабилида олқишлар янграб, деворлари нақшланган, зийнатли ичкихонани умидбахш сасларга тўлдирди.

Қозончи баҳодир яна фурсатни бой берганини фаҳмлади, танасига номутаносиб каттароқ калласи қизиб бораётганини сизди. У хоқонни яна ҳам бўрттириброк мақтаб, нохуш йўлдан қайтарай деб оғиз жуфтламоқчийди, кутилмаганда:

– Темурлангга дўст бўлолмайман! Бў-лолмай-ман!.. – деб юборди ўрnidан туриб кетган Тўхтамишхон. – Билингизким, токи томчи қоним бор экан, курашаман! У менинг ғанимим, ғанимга эса шафқат эшиги очилмайдур!.. Асло очилмайдур! Табриз билан Ширвонга юриш бошлансун!

Амир Идикунинг қисик кўзларидан пинҳона кувонч ёшлари йилтиради.

Нўёну баҳодирлар индамай бир-бирларига қарадилар. Амир Тармочуқ ичида амирларнинг иддаоларига қўшилмас, у сулҳ тарафдори эди.

– Амри вожиб!.. – деб қўйди Қозончи баҳодир. – Пошшолик не деса шу...

Ичида қаттиқ афсусланган Амир Сайфиддин некўз, атрофдагилар ҳарқанча чирансалар ҳам, Амир Темурга бас кела олмасликларини фаҳмлар, уларга ачинарди. Гарчи елкасига заррин чопон ташланган эса-да, у «қуруқ» ортига қайтишга мажбур бўлди. Аслида бошиданок бу қадамни беҳуда кетишини идрок этганди, аммо буни Соҳибқиронга айтолмади.

Орадан уч ой ўтди.

Ҳар ернинг ўз бўриси бор, деган ҳикматни сал ўзгартириб, ҳар замоннинг ўз зўрлари бор, дейиш мумкин. Замона зўрларининг лат еган иззат-нафс ва иддаолари туфайли урушлар юз беради. Бу ерда куч-қудрат ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бир жиҳати, бари тарихнинг ҳеч кимга бўйсунмас, ўзига хос қонуниятларига боғлиқ.

Аксарият подшоҳлардан бирда-ярим иморат ёки унинг харобаларидан бошқа ҳеч асар йўқ, гўё улар бутун умр бўйи бутунги кунда қомусларда ёки тарих китобларида беш-олти жумла, балки бирикки саҳифа жой олиш учунгина курашган, елган, жон олиб жон берган, жанг қилиб, сурон солган, урушган-талашганга ўхшайди.

Машхур саркардалардан бири Искандар Зулқарнайн айтмоқчи, дунёга ҳоким бўлмаган, деб отга минганлар, аслида кўп эмас, бармоқ билан санарли. Борди-ю Искандари соний лақабини олган Муҳаммад Хоразмшоҳнинг Ўтрордаги ноиб Инолчиқ Чингизхон савдогарларини қатл этдирмаганда, ким билсин, мўғулларнинг Турон, Хуросон,

Эрон ва Европага юришлари бўлмасмиди... Ёки Рум императори Боязид Йилдирим Амир Темурга кўп заҳматлар еткизган Амир Қора Юсуфни Турон салтанатига топширганида ёки лоақал ўз мамлакатидан чиқариб юборганида, балки милодий 1402 йилдаги замонанинг энг буюк Ангора жанги юз бермасмиди... У ҳолда Европа ва Хитойнинг тақдири қандай кечишини, дунё харитаси қандай рангларга бўялишини тасаввур этиш қийин эмас.

Тўхтамишхон ҳам шундай сиймолардан бири. Ахир у Соҳибқирон ҳимоясида хотиржам Олтин Ҳрдани бошқариб давру даврон суриши мумкин эди-ку. Тарих – қисмат. Урушлар – дунёнинг қисмати, қисматдан қочиб бўлмайди. Лекин унинг оқибатлари учун бир-икки Шахснигина гуноҳкор ҳисоблаш, улар шаънига тинимсиз тош отавериш, албатта, адолатдан эмас.

Ширвон забтидан сўнг Олтин Ҳрда хони пойтахтга қайтаётиб Дарбандда тўхтади. Дарбанд мустаҳкам қалъа сифатида доим унга ёқарди. Улуғворлик бахш этган баланд миноралар, уйлар, масжидлар, саройлар бари тошдан ясалган. Жоме масжидининг салобати ўзгача.

Денгиз бўйида, юз газ баланд қоядаги қасрда ўлтирган Тўхтамишхонга узоқ-узоқлар кафтдагидек намоён эди. Денгиз дунёда ҳеч нарса юз бермаётгандай бепарво ястаниб ётарди, туғёнлари ичида, изтироблари пинҳон, на тўлқинлар кўринарди, на мавжлар... Тўхтамишхон эса унинг акси: ҳаяжони юзига тепган, аламу азияти ошкор, яширишга уринмайди ҳам...

Шайх Иброҳим – Тўхтамишхон уни қўлга туширмоқчийди, авваллари ҳам кўп уринган, лекин иложи топилмаган, – олтин ўрдаликларнинг шиддатли ҳужумидан чекиниб, валинеъматни қошига қочиб жон сақлади. Олисдаги Самарқандни ёнгинасидаги Сарой-Беркадан яқинроқ билди...

«Олтин Ўрдада шердай керилиб юриш ўрнига, Амир Темурнинг лайчаси бўлиш Шайх Иброҳим Дарбандийга афзал кўринибди-да...» – ўйлади Тўхтамишхон гижинганча.

Тўхтамишхон лимиллаб турган мовий денгизга назар ташлади. Ногаҳон уни денгизнинг қучоғи оҳанрабодай ўзига торта бошлади. Ўзини сувга отса-ю, шўнғиганча Қулзумнинг нариги томонидан – болалиги кечган Мангқишлоқдан чиқса!.. Болалик пайтларида олам-жаҳонни қучиб ётган денгизни, қирғоғи йўқ, дунёнинг чеккаси, деб ўйларди. Ундоғ эмас, дунё кенг, мамлакатлар кўп экан, усмонийлар империяси, Миср султонлиги, Полша, Литва, Москва князлиги, Фаранг ерлари, Чин хоқонлиги... Лекин уни ташвишга солган нарсаси худди ногаҳонда ердан ўсиб чиққан тоғдай бўй чўзиб, Олтин Ўрдага соя ташлаётган Турон салтанати! Ажабо, қаерга қадам босса, Амир Темурнинг кўлагаси унинг йўлини тўсгани тўсган...

Қирқлардан ўтган Олтин Ўрда хонининг енгил гижимланган қоғоздай ажин тушпа бошлаган юзларига қопқора мўйлаби-ю, унга ярашган бежирим қирқилган кичкина учли соқолигина чирой бағишлаб турарди.

– Тармочуқ! Тарма!..

– Ҳузурингиздаман, хоқоним! – Бир оз семирган эса-да, чаққонлигини йўқотмаган биткўз Амир Тармочуқ шу лаҳзадаёқ остонада пайдо бўлди.

– Мулозимларга буюр! Машваратга чорласунлар!

– Аллақачон чорлаб қўйганман, хоқоним! Бекор туриб бўлама? Барча аъёну ақобирлар пастдаги саройда фармонингизга мунтазирлар!

Амир Тармочуқ хоқоннинг тобора руҳияти чўкиб бораётганини сезарди. Сарой-Берқада Турон элчисини қабул қилганида ҳам Тўхтамишхоннинг асаблари шундай таранг ипдай тортилдики,

Тармочуқ ип ана узилади-мана узилади, деб жон ҳовучлаб турди. Ҳа, у аввалги хоқон эмас, ўйлангани ўйланган, кўпинча хушчақчақлик ҳам унга ёқмайди, айш-ишратга майли суст, шаробга интилиш эса кучайиб бормоқда. Кейинги пайтларда қадди букилиб, сал елкаси чиқиб қолгандай, хиёл эгилиброқ юрадимии-ей ўзиям...

Амир Тармочуқ барини биледи. «Хоқонимни унинг шериклари алдаб қўйишмаса бас... – ўйлади у. – Ишониб бўлама? Ўзини яқин дўст деб ҳисоблаган Полша ҳокими Ягелло узоқда, бир-гаман, деган аҳд-паймони бор, аммо айтган гапида турама? Миср султони бетоб, Султон Аҳмад жалойир билан Амир Қора Юсуфлар бамисоли сув юзидаги ҳашамли пуфак, гердайиб бўй кўргизади, аммо таянаман десанг, сувга ботади-ю ирғиб чиқади, тугаман десанг тутқизмайди. Усмонли император Йилдирим Боязид улкан тоғдек – яқинлашган саринг йироқлашади... Хоқоним уларнинг сўзларига эътимод қўйиб, адашиб қомайма? Барчаси бирлашса ҳам Темурбекка бас кела олама?.. Темурбекка-я?..»

Кўп ўтмай амирлару нўёнлар, баҳодирлар, қасрни тўлдира бошладилар. Гангир-гунгир овозлар тинди.

Хоқон қасрдан денгиз томонга узоқ-узоқларга тикиларкан, хаёлидан кўп нарсаларни ўтказарди. Бирдан ичида бир-бирига душман икки одам ўзаро баҳс бошлаб юборди. Ҳар гал шундай, ўтган кунларини эслади дегунча, улар даҳанаки «жанг»га киришиб кетишарди.

«Амир Темурга ёлғиз ўзинг ҳечқачон тенг келолмасан! Қундузча жангидан кейиноқ англаганман... – деди биринчиси. – Ҳа, «тутинган» ўғилга валламаат «ота»га етишга йўл бўлсин!»

«Етаман! Етаман! – ҳаприқди иккинчиси. – Ҳали ўтаман ҳам! Шундай ўтайки!.. Амир Темурнинг мамлакатда йўқлигидан фойдаланиб, Туронга ёки

тобеинларга гоҳ Сирдарё томондан Қамариддинни йўлладим, гоҳ Хоразм ёқдан Сулаймон Сўфини жўнатдим, Озарбайжон тарафдан Табризга ўзим ҳужум қилдим, бир кунлик босқиндаёқ ҳамма жойни талон-торож этиб, ўлжаларни қўлга киритиб, саноксиз қулу чўрилар олиб қайтдим...»

«Бу ҳужумларинг бари филга игна санчишга уринишдек бир гап холос...»

«Мен сенга айтсам, авваллари ўзим ёлғиз майдонга кириб, катта хатога йўл қўйган эканман...»

«Ўз хатосини тан олмоқ ҳам мардлик, жасурликдур. Хатоларга боқиб хулоса ясамоқ оқилнинг иши. Аммо ҳали хулосага узоқ... Энг катта хатойинг, биласанму, нима – кўрқоқлигиндур!» – деди Биринчи.

«Ие! Ие!.. Кўрқоқ одам, Олтин Ўрдадай мамлакат тахтига минадурму? Московиядай шаҳарни ёндирадурму? Ундан душманлари титраб туришадурму?...» – саволлар ёғдирди Иккинчи.

«Кўрқоқсан, деганимнинг сабаби, Қундузча ёнидаги урушда Амир Темурдан кўркиб, шу ергача қочиб келдинг...»

«Қочиб эмас, ортга чекиндим холос... Ҳарбий ҳийла бу, шундай усул бор...» – ўзини оқларди Иккинчи.

«Усул эмиш... Сен яхшилиқни билмайдурган одамсан. Бу усулни нима дейдилар?...»

«Тагин эски гапми?... Тагин ўлган илонларнинг бошини кўзга япсанму? Мен Чингизхон авлодиман, қандайдир чўлдан чиққан бир амир фармонига қараб туролмасман! Улуғ бобом гўрида тик турадур!»

«У ҳолда, нега сиғиниб бординг? Борганинда улуғ бобонг гўрида тинч ётдиму? Нега Темурбекни алдадинг?...»

«Алдаганим йўқ. Ўзи берди. Чунки шимолда мендай подшонинг кўкрак кериши, менга эмас,

унга керак! Тўхтамишхондай чингизийзоданинг кўрғон бўлишига Амир Темурнинг ўзи зор, билдингму? Менга меҳрибончилик кўргизмади, бу ўзи учун керак эди...»

«Ахир тўрт марта мустару хор борганинга, Амир Темур ҳар гал бошингни силади-ку? Инсофни ҳам эсдан чиқармасун-да киши...» – ўпкалади Биринчи.

«Инсоф? Ким у, инсоф? Нима у, инсоф деганлари?.. Қаерда яшайди? Бир бориб салом берайлик! Инсоф эмиш!» – масхараомиз кудди Иккинчи.

«Бу нима деганинг?»

«Кимда бор экан ўша инсоф? Хўш, айт-чи? Валламаат Темурлангда борми ўша инсоф? Инсоф бўлса, Турон қолиб Хуросону Эронга бостириб борадурму? Ироқу Мозандарон, Озарбайжону Гуржистонни вайрон этадурму? Олтин Ўрдага кўз тикадурму? Хоразмни босиб олди-ку, Олтин Ўрданикини, у менинг таянчим эрди... Менга тазйиқу алам ўтказмокни истади. Менам Озарбайжонни босиб оламан, бу қасосимдур. Табризга ҳам шу сабабдан чопқун ясадим. Дарбандга ҳам! Амир Темурга мумкин, менга мумкин эмасму?...»

«Жаҳонгирликнинг шарти шу-да...»

«Ахир бу мамлакатлар қайси жаҳонгирники? Чингизхон бобомнинг мулки-ку! Эгаси менман!»

«Ҳа, эгаси сенсан!..»

«Устимдан куладурмусан?»

«Қудратлилар, зўрлар дунёси бу! Нега ахир тушунмайсан? Нуқул Чингизхон бобом, Чингизхони Соҳибқирони муаззам, дейсан. Чингизхон бобонг сенга кўмак бера оладурму?»

«Шунинг учун шериклар қидирдум... Миср султони, Аҳмад жалойир, Қора Юсуф, Ибн Усмон, Ягелло... Дунёнинг манаман деган марди майдонлари бари!»

«Агар шерикларинг ҳам сенга ўхшаш ялқов бўлсалар, иш қийин экан...»

«Сенга гап уқтириш мушкул... Ҳеч бунинг уддасидан чиқа олмадим...»

«Жилла қурса, бошингни силаган валинеъмат отанга тиг кўтармагин эрди...»

Ҳар сафар баҳс шу нуқтага етганда, ўз-ўзидан тўхтар, жавоб топилмас, яхшиликка – ёмонлик ҳамма замонларда ҳам бир хил баҳога – лаънатга лойиқ эканини тан олишга тўғри келар, бу аччиқ ҳақиқат Тўхтамишхонни ғазаб отига миндираар, кўнглини бадтар тошга айлантиради.

– Кеча яқинда «қиблагоҳимиз» бир элчисини юбориб, ўртада тинчлик бўлсин, деб таклиф этибдурлар... – деди бирдан хоқон. Бу машваратнинг бошланганини ва у нимага бағишланганини аниқ кўрсатиб турарди. – Элчининг сўзларига боқингиз! Дунёда Амир Темур Кўрагон салтанатига тенг давлат йўқ эмиш, бирор қалъа унга дош беролмасмиш, кесадиған қиличу, бас келадиган шаҳар, енгадиган лашкар йўқ экан! Хо-хо-хо!

Тўхтамишхоннинг бир пайтлар ёрқин, энди қонталаш тусга кирган кўзлари қандайдир аламданми, қисилиб кетди.

– «Қиблагоҳимиз» – худонинг балоси! Ҳа, балоси... Ё раббий! Бу қандай куч, қудрат, иқтидор! Буни тан олмоқ бирлан ҳеч қачон кам бўлмайдурмиз... албатта... Оҳ! Кўксаройга биринчи марта борганимда, олтин тахтда ўлтирган, мени «ўғлим!» деб, – ўғил эмиш! Хо-хо-хо! – атаган Амир Темурга кўз қиримни ташлаб, ўша лаҳзадаёқ шу қаршимда турган нақшиннигор заррин тахт меники бўлур, деб ўйлаган эрдим. Билингизким, мақсудимға етаман! Бобокалон Чингизхон Соҳибқирони муаззамнинг шон-шавкатини тиклайман, бешак-шубҳа тиклайдурман! Самарқанду Бухоро, Турон қўл остимга кирмоғи керак! Кирмоғи кера-а-а-ак! Билдингизму? Кирмоғи керак!!! Икки Дарбанд ораси менинг дастимда бўлсун! Ҳинду Хуросон, Ироқу Мисрлар

хам! Қундузча жангида Дашти Қипчоқ чўлларида
лошини кузгунлар ейди, деб ўйлагандим. Йўқ! Йўқ!
Йў-ў-ўқ...

Хоқон тўхтади. Ҳеч ким сўз қўшмас, хоқон
жазавада эканидан аъёнлар агарда биронга сас
чиқса, бутун заҳар-заққум ўша сўз айтган одамга
қаратилишини, бошига бало орттиришини яхши
билардилар.

– Билингизким, фақат макр-ҳийла ёрдами-
да енгиш мумкин холос, бу қаттол душманни!
Қуму тошларга ўрганган Темурланг навкарлари
Ўрусиянинг зимистон ўрмонларида, жаҳаннамдай
ботқоқларида от-поти билан чўкиб ўлсунлар, дей-
ман... Мақсадимиз – гўё жанг, аслида уларни ўша
ерларга эргаштириб бориш! Токи йироқларда
улоқиб, хор-зор ўлсунлар! Чалғитишга ўчоқларда
ўчмаган ўтларни қолдирамиз, чекинамиз, чекиниб,
Темурлангнинг тинкасини қуритамиз, адаштириб,
юртидан йироқларда ўраб олиб, янчиб ташлай-
миз! Янчиб ташлаймиз! Қандай чиройли сўз, янчиб
ташламоқ!..

Хоқоннинг сўзлари Султон Маҳмуд ибн Кай-
хисровга жуда ёқиб кетди, кўнглининг тубида
қисиниб ётган туйғуларини аллалаб ўтди, нимадир
демоқчидай, ўтирган жойида бир кўзғолиб қўйди.

Нўёну баҳодирларнинг кўпчилиги Турон сал-
танати билан савашишга қарши эдилар, бу улар-
нинг назарида тоғ билан бўйлашишга уринган
адирнинг чираниши эди холос. Ўзаро суҳбатларда
гапиришса-да, буни хоқонга айтишга чўчирдилар.
Улар ҳатто Олтин Ўрда қўшинининг Ширвон мам-
лакатига бостириб киришини, Дарбандни ишғол
этишини ҳам истамагандилар, шимолга Московия-
га қараб юришни хоҳлардилар.

– Қудратли ва маккор душманга тенг келиши-
миз мушкул, – ёзғирди Кунча ўғлон бир кун олдин
пинҳона суҳбатда баҳодирларга қарата. – Биламан-

ку, Амир Темурнинг кучини, шижоатини! Хонавайрон бўламиз, бекорга ўлиб кетамиз!..

– Хоқоннинг ўзида ҳам урушга унчалар рўйхушлик йўқ, деб юбординг кеча... Индамадим. – Ўқтой ўғлон қандайдир иддаоси бордай Кунча ўғлонга тикилди: – Саа ўйлаб гапир, ҳой Кунча! Хонавайрон деганинг нимаси? Биз киммиз ўзи? Бизлар-а, Чингиз авлоди!..

– Кекирдагингни чўзма! – хотиржам жавоб қилди Кунча ўғлон. – Биламан сени...

– Нима-нима?..

Қозончи баҳодир ғазабга тўлган кўзларини хезлана бошлаган Ўқтой ўғлонга тикди:

– Худди кундошларга ўхшайсизлар-а, майда гапни яхши кўрасизлар... Сен ҳам Кунча ўғлонмас, Кундош ўғлонсан, Кундош ўғлон!

Ўқтой ўғлон Кунча ўғлонга қаради-ю тилини тийди. Кунча ўғлон бир гезариб қўйди.

– Ҳамма ишни бузган ана бу сийқаси чиққан кал, ярғоқбош, маккор амир Идику!.. – тап тортмади Элийғмиш ўғлон муштумини қисганча – Туронга эмас, Московияга юриш керак, Московияга!

– Идикудан ҳам олдинроқ анови келгиндилар ишни бузяпти! – сўзга қўшилди Довуд сўфи. – Қамариддин, Султон Маҳмуд, Қора Юсуфлар!.. Хоқонни қулоғига қурт бўлиб, гиж-гижлаб ҳолжонига қўймайдурлар! Бари хоқон кўмагида ўз тахтини қайтариб олмоқчи!

– Тўғри! Агар хоқон бошига бир иш тушса, бари шу заҳоти ўз жонини сақлаб, думини гажак қилиб ташлаб қочади! Ҳеч қайсиси дўст эрмас! – деди Кунча ўғлон. – Қозончи баҳодир, ўртага тушмасалар бўлмайди, хоқонимизни бу йўлдан қайтарсунлар! Хоқоннинг энг ишонган кишисидурсиз, фақат сизни сўзингизга кирадурлар, чора топингиз!..

Ҳамма ўша илинжда Қозончи баҳодирга кўз тикди. Баҳодир ҳам буни идрок этарди. Қабарик

кўкракли, паҳлавон келбат, энгагидаги худди омонатгагина ёпиштириб кўйилгандай тикрайган, оқ оралаган уч-тўрттагина соқоли Қозончи баҳодирга салобат бағишлар ва кишида унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотарди.

Қозончи баҳодир, шуни эслар экан, дадилланди, одатдагидек, Тўхтамишхон сўзининг тугашини кутди. У биледи, вақти келиб, Тўхтамишхоннинг ўзи: «Гапир! Нима дейсан?..» дегандай, Қозончи баҳодирга кўз ташлайди. Ана ўшанда у нима деса ҳам, гапи тош босади. Унгача жим турсин.

Машваратларда ўзғирлик қилиб аравани қуруқ опқочадиган, ишни чалкаштирадиган, Турон салтанатига юришларнинг ҳамишатайёр илҳомчиси амир Идику, хайриятки, даврада йўқ. Тўхтамишхонга, Амир Темур ким, оддий бир амирнинг ўғли, унинг устига оқсоқ, сиз-чи, хоқоним, жаҳонни титратган Чингизхони Соҳибқирони муаззам авлоди эрурсиз, Чингизхон авлодлари ичида сиздан улуғи ҳали дунёга келмади, келадими, йўқми – номаълум, деган гапини нечанчи бор айтиб, хоқоннинг ақлини ўғирлаб, Қозончи баҳодирни чув тушириб, улоқни илиб кетарди. Лекин шуниси қизиқки, амир Идикунинг бир хил гапи ҳар сафар айтилганда, янгича маъно ва мазмунда жаранглар, доим маъқул келиб Олтин Ўрда хонини ўзига ийдириб олар, Қозончи баҳодирнинг бунга ақли етмай хайрон қолаверарди.

Қозончи баҳодир ичида барибир ўзининг узоқни кўра олишидан, хушёрлигидан мамнунлик ҳиссини туйди. Мана, яқинда устомон ва мунофиқ душманини саройдан йироқлаштира олди-ку. Азалдан гапга нўноқ эса-да, Нўғой ёқларда исён чиқибди, бундан ўн йиллар муқаддам Кафа шахрига қочиб борган жойида, Тўхтамишхон одамлари томонидан ўлдирилган туманбоши амир Мамоқ¹ ўғилларидан

¹ Рус тарихида: Мамай.

кимдир номдор отасининг мартаба-ю мавқеини тиклаш мақсадида, атрофига одам йиғиб хоқонликка қарши бош кўтарибди, хун талаб қилаётган эмиш, ажралиб чиқмоқчи экан, ёмон жойи, бу исён чор атрофга ёйила бошлабди...

Турон салтанати томонидан бало-офат ёғилай деб турганда, Олтин Ўрда учун шундай хатарли вазиятда уни бостириш фақат зукко, ақлли, ишнинг кўзини биладиган донишманду сертадбир амир Идику манғит жаноблари қўлидангина келиши мумкинлигини хоқонга тушунтирди ва ишонтира олди.

Гапининг охирида, Мамоқнинг ланъати ўғли Амир Темурдан кўмак сўраб, элчи юборишга ҳам ботинган эмиш, Турон салтанатига кўшилмоқчиймиш, деган гапни қистириб ўтгани хоқонга, балки, энг қаттиқ таъсир этди шекилли. Аслида, воқеа ростдан ҳам шундайми, йўқми, – Қозончи баҳодир аниқ билмасди, буни ичидан қўшди. Амир Идику боришни истамаса-да, хуфиёна бадбахт Қозончи баҳодирдан ёзғирганча, иложсиз жўнаб кетди.

Тўхтамишхон назар ташлаб аёнлар ичидан кимнидир қидира бошлади, ҳамма, айниқса, Қозончи баҳодир буни энтикиб кутарди. Хоқон эндигина унга тикилиб, нимадир демоққа чоғланди шекилли... Бирдан шу палла... Амир Идикунинг Нўғой ёқлардан қайтганини билдирдилар! Изма-из Миср султони Барқукдан ҳам бир чопар остонада тургани маълум қилинди.

Хоқоннинг чехраси ёриша бошлади. Унинг бундай хабарларга илҳақлиги билинди. Қисик кўзлари чақнаган амир Идикунинг дадил кириб келаётгани Қозончи баҳодирга ёқмади, кўнглидан: «Қайнаган қозоннинг ичига ташласанг тирик чиқадир, тегирмондан бутун чиқадир! Бу балога учрагурдан ўлим ҳам кўрқадир!» – деган сўзлар ўтди. Унга амир Иди-

кунинг манглайи мамнунликдан яна ҳам дўнграйиб кетгандай туюлди.

– Фитначиларни жазоладим, хоқоним! – деди тиз чўкканча, Тўхтамишхоннинг енги калта оқ авра тўни этагини ўпар экан, амир Идику. – Мамоқнинг барча ўғилларини, қариндош-уруғларини хибсга олдирдум, ҳазратларининг олий фармонларини битта қолдирмай адо этдим – катгасидан гўдагигача барини қатлга буюрдим! Оқнўғай-у қоранўғайлар, барчаси тобеъликка рози! Барини тавбасига таян-тирдим! Чучварани хом санаган қизифарлар Нўғай Ўрда бўлиб ажралиб чиқмоқчи, Турон салтанатига қўшилмоқчи эканлар...

– Энди маҳшарда қўшилади! – деб юборди Султон Маҳмуд ибн Кайхисров.

– Олампаноҳ! Аслида Амир Темурга қарши от суришимиз лозим! Ҳамма ишни лойқалантираётган ўша бадбахтдур! Шу кунларда Мордин қалъасини забт этгон эрмиш... Лекин эшитдимки, лашкарлари сочилиб ётибдур, пароканда, бири Шерозда, бири Исфаҳонда, иккинчиси Самарқандда-ю, бошқаси Ашпарада, Термизда... Авомунносда ўша томонга оғиш бор! Ҳа... Фурсатни чўзмоқ хатарлидур! Бу кунларга етиш учун, хоқоним, озмунча тер тўқдикму?.. Ҳамма ухлаб ётади, аммо сизни мизғиганингизни билмайман, хоқоним! Чақинқадам қўшинингиз қорасини кўриши билан, черик йиғолмай сичқондай қочмоғи аёндур, мучали сичқон-ку ахир! Хе-хе-хе... – Озгина кулишга ҳам уринди амир Идику. – Бари қудратингиз олдида титраб турибдур! Бутун Туронни қўлга киритурсиз, Хуросону Ҳиндистонга ҳам йўллар очилгай, дунё оёғингиз остида бўлгай! Турон султонини енгмоқ – дунёни олмоқ бирлан баробардур, эй хоқонлар хоқони!

Баҳодирлару нўёнлар Тўхтамишхонга дунёни бус-бутун нақд қилиб қўйган амир Идику

сўзларини эшитишиб, даҳшатли қирғинбарот уруш манглайда бор эканини, ҳатто шу тобда хоқон ҳам қазо-ю қадарни¹ бартараф этишдан ожизлигини фаҳмлаб етдилару шишиб турган, ногаҳонда пичоқ учи тегиб дами чиққан пуфақдек бўшашиб қолдилар.

Қозончи баҳодирга Турон салтанати билан жанг бошлаб юборишга амир Идикунинг сўзлари етарли эмасдай туюлди, буни исботлашни дилига тутди. У муҳим гапни айтишда яна фурсатни бой берганидан ичида қаттиқ койинди, бошқа томондан, нўғойлар Турон салтанатига қўшилишмоқчи эканлар, деган тахмини тўғри чиққанига таажжубланиб қўйди.

Тўхтамишхон лимиллаган денгиз оша узоқларга, нариги қирғоққа, она юрти Мангқишлоқ томонларга тикилди. Хоқон ҳеч нарса демаса-да, ҳамма унинг кўнглида нималар кечаётганини, кейинчалик жаҳон тарихида улкан муҳорабалардан бири деб аталадиган саваш режаларини чизаётганини аниқ сезиб турарди.

II

Оқсарой қурилишига боғланган Жаҳоншоҳ ибн Жоку Ҳумоюн ўрдудан олий фармон олди. Унга Олтин Урда хони Тўхтамишхон билан бўладиган катта жангларда амир ул-умаро мансаби топширилгани айтилганди. Салтанат туғросига айланган уч халқа тагида «Абулмузаффар Абулмансур Амир Темур Муҳаммад Баҳодирхон сўзим» деб бошлангувчи, охирида «Амир Темур Кўрагон ибн Тарағай» сўзлари ярқираган муҳр босилган фармонда олий мартабага тайинлангани, зудлик билан Қорабоғга етиб келиши лозимлиги аниқ битиб қўйилганди.

¹ Қазо-ю қадар – бу ерда: тақдирда ёзилгани, Оллоҳнинг иродаси билан бошга келиб турган беадад ғам-ғусса, бало-офат, маъносида.

У даставвал Соҳибқирон ишонч билдирганидан қувонди, иккинчидан, ўша ёқларда қизи Соғинч бикани кўриш имкони туғилганидан ичида суюнди...

Қизининг воқеасидан бир ҳафта чамаси вақт ўтганди, умиди ёниб тугаётган шамдай сўниб бо-раётган, ҳориб-чарчаган Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳовлида гўзал канизак Сарвинозни учратди. Даставвал канизакка термилиб: «Сен биласан-а, Соғинчни қайдалигини?..» деб сўраганда, канизакнинг апил-тапи: «Билмайман... қайдан билай, амирим?.. Йўқ!.. Йўқ!..» деб ўнғайсизлангани сезилди. Унда шубҳа қолмади: канизак Соғинч бика қаердалигини билади! Кейинги пайтлар канизакнинг ўзини опқочадиган одат чиқаргани, иложи борича, кўзга ташланмасликка уриниши ҳам буни тасдиқлаб ту-рарди. Канизакда бир сир борга ўхшарди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку дарҳол Сарвинозни ҳузурига чорлатди ва Соғинч бика ҳақида сўраб, итобга олди.

– Биласан-а? Яширгансан-а? – маъноли сўради жигарсўхта ота...

– Йўқ! Йўқ, амирим! Билмайман, билмайман...

– Шундайми?.. Бўлмаса, сабр-тоқатим тугади! – деди жиддий Жаҳоншоҳ ибн Жоку, ўзини қаттиқ жаҳли чиққан қилиб кўрсатиб. – Айтмасанг... би-либ қўй: шу одобсизлиги учун Соғинч бикани оқ қиламан! Тамом юз ўгираман, менинг ундай қизим йўқ, дейман!

Сарвинознинг кўзлари даҳшатдан катта-катта очилиб кетди, шўрликнинг бардоши тугади ва ҳўнграганча, ўзини хожасининг оёғига ташлади:

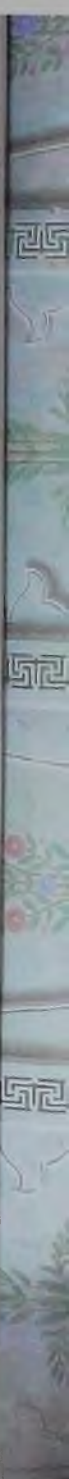
– Йўқ, йўқ! Ундай қилмангиз! Жуда ақлли қиз! Гуноҳ бўлади! Бир қошиқ қонимдан кечингиз, амирим!.. Қонимдан кечингиз! Яширдим... яшир-дим...

– Кечдим, кечдим!..

Сарвиноз чиройли юзини кўк ҳарир рўмоли билан ярим тўсганча гапираркан, ўксиниб йиғ-

и
и-
кт
о-
ку
в-
и
л-
...
да
и
и
га
у-
и
б,
и
-
к
-
к
м
а
а
з!
з,
о-
и
с-

ларди. Соғинч бика шаҳзодага меҳр қўйибди, ундан бошқа ҳеч кимни ўйламас, ўйлай олмас ҳам экан. Оппоғойим бу сирни хожамнинг ўзларига айтмоқчи эканлар, бироқ улгурмай жон омонатини эгасига топширибдилар. Шайх Нуриддин баҳодир жаноблариникидан совчилар қатнови тезлаша бошлагач, қиз шартта йигитчасига кийинибди, ўзини билдирмай валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон хузурига боришга, иложи топилса, сипоҳ бўлиб, унинг қўшинида жангларда қатнашишга аҳду паймон этибди, кейин тезда қайтиб келишга ваъда берибди.

– Соғинч биканинг исми «Арғуншоҳ». Сирдарёнинг бўйидаги ҳарбий машқлардаёқ ўзига шундай исм танлаганди баҳодир қиз... – тугатди сўзини Сарвиноз кўз ёшларини арта-арта.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку турган жойида қотиб қолди! Нега аввалроқ айтмадинг, юракларни қон қилдинг-ку, ноинсоф, дея нарида бошини эгиб, мунгсираб ўлтирган канизакни бошлаб койиб ташлай деди, кейин бу фикридан қайтди. Канизакда не айб?

Бари айб – ўжар ва талтанг қизида!.. Авбош бика! Безори қиз! Ўзига куёв излаб кетибди, бетавфик! На отани ўйлайди, на ор-номусни! Йўқ, йўқ, ҳамма айб ўзида – қизини роса эркатой қилиб қўйди, битта қиз, доим айтгани-айтган, дегани-деган... Тошқанддалиқларида «Арғуншоҳ» деган ном қўйиб олганини ҳам биларди. Ахир, кўзи олдида Камонгаронга бориб янги совут ясатиб келди, нимага керак бу, деб ўйламабдур-а, лакалов!.. Шижоатли қиз кичиклигиданоқ нуқул дадасидан қаҳрамон ва жасур аёллар ҳақида сўрарди, саволлар берарди, хуллас, бошқача эди. Бекорга эмас экан-да...

– Шафқат кўрсатганинга шукр, Оллоҳим! – деб юборди бечора ота...

У дарҳол ишонган бир навкарини Соғинч бика изидан жўнатиб, тезда бирон дарак билан қайтишни тайинлади. Йигирма бир кун деганда, қайтган навкарнинг айтишича, валиаҳд шаҳзода кўшинида, чиндан ҳам, Арғуншоҳ деган жасур йигит бор экан. Аммо Маранд шаҳри учун жанглар кетаётганидан йигит билан кўриша олмабди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку қувончдан ўзини қайга кўйишини билмасди. Гоҳ қизининг тутумидан қаттиқ жаҳли чиқар, гоҳ гурурланиб кўярди.

Соғинч бикадан қандай хабар олиш керак, бориш лозимми ёки киши жўнатиб аҳволни билиш кифоями, деб боши қотиб турганда, Хумоюн ўрдуининг олий фармони жонига оро кирди. Энди ўзи боради, ўзи «Арғуншоҳ» билан учрашади!..

Жаҳоншоҳ ибн Жоку тонг отиб-отмай Уста Хоразмий ва Табризийлардан хабар олгани Оқсаройга жўнади. У саройни йироқдан томоша қилишни ёқтирарди.

Оқсарой кундан-кун ороланиб борарди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку назарида, агар кенглиги йигирма қадамлар чиқадиган, ён томондан буржлар билан мустаҳкамланган улкан пештоқ равоғини олиб қўйсалар, худди осмон тоқи тушиб кетадигандек туюлади. Икки тарафдан бўй чўзган, бурама ислимий гириҳлар ва қадама безаклар билан нақшинланган, мавж усулида терилган ғиштли белбоғлар боғланган гулдасталар¹ пештоқ салобатига салобат қўшади.

Турфа рангли кошин қопламалари жуда ажойиб. Пардозланган қизғиш-жигарранг гилда қатъий ҳандасавий андозада мохирона терилган ғиштчалардан нақшлар отилиб-отилиб чиққан. Тўқ кўк рангдаги адил чизиқлар сиркор парчинлар жилолари аро аниқ ажралиб туради. Ранглар

¹ Гулдаста – минор(а)нинг бир хили.

юқорига қараб қуюқлашиб боради, уларда ҳам кўк-нопармон тус устун. Кўламдор нақшлар, муборак ояти карималар ва ҳикматли иборалар билан зийнатланган ранг-баранг кошинлар ҳашам чекиб, саройга хориқулодда бир виқор, улуғворлик бағишлайди...

Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳар сафар мана шундоқ узоқ-узоқ кўзини ололмайди ва ҳар сафар Уста Хоразмийнинг улуғ меъмор эканига ичида тан беради. Бари, бари унинг иши-амали.

Уста Хоразмийнинг куни шу ерда ўтади. У кўпдан шахрисабзлик, аниқроғи, «оқсаройлик» бўлиб қолган. Пештоқни кошинлар билан безашдан олдин «Уста Матпано Хоразмий» сўзларини энг тепадаги деворнинг ич томонига, гиштлар орасига яширишни буюрганди, ҳайратланган шогирд тааж-жубланиб сўради:

– Устод!.. Муборак номлари ичкарида бўладирму, ҳеч ким уни кўрмайдирму?..

– Ҳовва, ичкарида... Бу ота-боболар удуми, эй шогирд, – жилмайди Уста Хоразмий. – Агар бино курсанг, номингни сир тут, йўқ эса, бу даъво ғаразга айланадур. Мен яратдим, мен яратдим, деб баңдаси манманликка бериладур, худони унутиб кўядир. Оламда яратгувчи ёлғиз Оллоҳнинг ўзи. «У сизларни ердан пайдо қилиб, унга жойлаштирди» дейилган каломуллода. Унга мувофиқ, иморат қуриш дунёда матлуб ва марғуб саналгай. Йўқ, биз маъбуди барҳақ Оллоҳнинг дилимизга солганини адо этғоймиз, холос. Биз сидқидилдан тер тўкамиз, ҳеч нарсага даъвойимиз йўқ, ғараздан йироқдурмиз... Бунни ёдингда тут, эй шогирд!

Ёш уста бунчалар хокисорлик сирини англаш мушкуллигидан ўйланиб қолди.

Хоразмда қанча бино курсалар-да, аммо меъмор исмини билдирмай гиштлар орасига яширадилар. Уста Хоразмий бунга кўп шохид бўлган.

Шоҳмеъмор бобокалонининг кўп йиллар аввал айтган сўзлари ёдида. Гурганждаги Қутлуғ Темур Бўлдой минорасини тиклаганида, ўз номини миноранинг ич томонига бир чеккага ёздирган, ташқари қуйи қисмида эса ҳукмдор Қутлуғ Темур Бўлдой билан Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг номларини куфий ёзувида чиройли битиб қўйган экан. Қутлуғ Темур хотини, Олтин Ўрда хони қизи Тўрабикахонимнинг кулоҳий гумбазли мақбарасида ҳам меъмор исмини қидириб хийла уришиб қолади киши.

Уста Хоразмий Сарой Беркадаги катта ўғлига ҳам шундай йўл тутишни уқтирган. Ўғиллари, ширин набиралари билан айри тушганига ҳам, мана, ўн беш йилдан ошибди...

Ҳовлида уймалашиб ишлаётган одамларнинг сон-саногини йўқ. Баланд ҳавозаларга чиқиб олган, пастдан қараганда муштдек кўринадиган усталар сарой пешонасига ғишт териб, чиройли шарафа ва арақилар ясардилар. Кошинкорлар пештоқдаги шер сурати атрофларига гўё ҳайвонлар подшоси муҳофазада бўлсин дегандай, ложувард кошинлар қоплардилар.

Ҳовлининг ўртасида бир кўп одам ганч қориш, ғишт саралаш, тош йўниш ва ҳоказолар билан машғул. Баҳаво айвонлар ҳам одамларга тўла. Унг томонда бурчакда ёлғиз йигит аллақандай қўшиқни хиргойи қилганча, бир неча кун аввал ёпиштирилган кошинларнинг қирраларини силлиқлаб, артиб чиқмоқда. Кунчиқиш тарафда боғу хиёбонни ораб ўтадиган айлана йўлкада ҳам кимлардир ивирсиб юрибди.

Устанинг чехраси очиклигини кўрган Жаҳоншоҳ ибн Жоку, салом-алиқдан кейин деди:

– Нохуш хабар келди... Тўхтамишхон билан катта жанг бошланар эмиш, ёшулли... Фармон олинди.

– Олтин Ўрда хони билан-а?.. – синчков сўради
Уста Хоразмий сийрак соқолини беихтиёр силар
экан.

– Ҳа...

Табризий гапга қўшилмас, фақат сезилар-сезил-
мас бош чайқаб ўтирарди.

Меъмор ҳеч нарса демади. У хаёлга чўмди. Ўн
беш йилдан бери Кешда яшайди, урушу жанг садо-
ларини эшитгани йўқ. Гоҳ-гоҳда Мисрда, Шомда,
Ироқда, яна аллақаяқлардадир савашлар юз бера-
ётгани ҳақида хабарлар қулоғига чалинади.

Шундай пайтларда Гурганждаги хоразмшоҳлар
саройини бузганларини эсларди-ю дили титраб,
қурч жуссаси яна ҳам кичик тортиб кетгандай
туюларди. Соҳибқирон урушу вазият тақозоси
билан баъзи вилоятларни бузар, ўзгасини тузар,
шаҳарлар бунёд этарди, Уста Хоразмий буни тушу-
нади. Чунки ўша қалъа бузилмаса, яна тез кунда
фитначилар ва душманлар уясига айланиб, салта-
натга таҳдид солиши мумкин, бу аниқ.

Дашти Қипчоқ жангидан қайтгач, Соҳибқирон
томонидан Гурганжга киши юборганини, қайтадан
тикланган шаҳарнинг кўркаму обод эканини эшит-
ганида қувонгани ҳозиргидек устанинг эсида.

Аммо Олтин Ўрда хони билан жанг бўлса,
у ҳолда Сарой-Берка босиб олиниши, хароба-
га айланиши аниқ. Уста Хоразмий чамасига кўра,
Тўхтамишхон Амир Темурга бас келолмайди,
Соҳибқирон чангалига чангал соладиган қудратли
подшо ҳозир жаҳонда йўқ. Қирғинбаротда, –
хотини-ку, оламдан ўтибди, – катта ўғли, яна икки
ўғли набиралари ҳоли нима кечади?..

Хос лашкарига олис сафар тадорикини буюриш
лозимлиги, эрта тонгда йўлга отланиш зарурлиги
сабабли Жаҳоншоҳ ибн Жоку безовталаниб турар-
ди. У кетаркан, ортидан Уста Хоразмийнинг ўзига
ўзи дегандек, айтган сўзлари қулоғига чалинди:

– Э, аттанг. Кошкийди уруш уруш бўлмаса...
Оти ўчсин урушни! Аттани!..

Кун бўйи сафар тадорики юмушлари қўлоёғини боғлаган Жаҳоншоҳ ибн Жоку қоронғи тушгандагина хайрлашгани Оқсаройга йўналди. Ўзаро боғлиқ уч қисмдан иборат Оқсарой тун қоронғусида бошқача манзара касб этарди.

Тимлар билан ўралган ҳовли суви йўқ улкан ҳовузни эслатади. Саломхона, турли-туман хоналар, сарой ва боғ хиёбонлари қоронғулик пардасига чулганган. Ҳориб-чарчаган қурувчилар бари хужраларда қаттиқ уйқуда маст...

Ҳовли сукунат кўйнида. Ой шуъласи ҳовлини ғира-шира ёритар, турфа соялар, қўлкалар ижод қиларди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку фақат бир одамнинг ухламай юрганини илғади, у кўзи хиралашса ҳам, саройнинг ичу ташини яхши кўра оладиган Уста Хоразмий эди.

Ана, у гоҳ сарой соясида кўринмай қолади, бир оздан кейин яна ёруғликка чиқади-да, кенг елкаси кўзга ташланади. Яна йўлида давом этади. Ахён-ахёнда «Э, аттанг. Уруш-а... Оти ўчсин урушни!» деган сўзлари эшитилади-ю тун қаърига сингиб кетади...

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

I

Маҳди улё Сароймулкхонимнинг Султонияга ташриф буюраётгани хабари Хонзода хонимни бағоят қувонтириб юборди, энди бемалол хонимойим ҳазрати олиялари билан мириқиб-мириқиб суҳбатлар қуради, диллар чигили ўз-ўзидан ёзилади. Ахир улар Султония билан Самарқанд орасида бир-бирларига мактублар ёзиб, кўкарчиннинг йўлига қараб кун ўтказишади-да.

Кеча Султониядаги баъзи воқеалар, ўзининг ташқаридан қараганда дабдабали, лекин аслида нурсиз ҳаёти, амирзода Мироншоҳ билан муносабатлар, Муҳаммад Султоннинг тўйи, унинг (Хонзода хоним шу пайтгача буни бошқалардан яшириб келди) Хон Султон оқага қўнгилсизроқ экани... ва ҳоказолар ҳақида батафсилгина мактуб ҳам ёзиб қўйди.

Кутилмаганда, мулозим Ахий Жаббор баҳодирнинг салтанат юмуши билан Гуржистондан келгани хабарини етказди.

– Ассалому алайкум, маликам! – эгилиб таъзим бажо айлади у. – Шавкатли Мироншоҳ Мирзодан, шаҳзода Муҳаммад Султондан саломларни қабул айлангиз!

– Хуш келибсиз, баҳодир! Шаҳзодам тузукмилар? Ҳой, Оқ!.. Бойинг келди, қара!..

Ийманган Оққиз бегим шуни кутиб тургани, дарҳол бориб баҳодирнинг оёқларига бош қўйиб тавоф қилди, кейин совутнинг совуқ пешига нозик лабларини босди. Кўзлари жиққа ёшга тўлди.

– Ҳай, ҳай!.. Қўйингиз, айб бўладир! Маликам кўрмасунлар... – хотинини қўлтиғидан ушлаб турғизди баҳодир. – Худога шукр, дейлик, тинчлик...

Хонзода хоним Ахий Жаббор баҳодирнинг иззатини жойига қўяр, уни Хоразмга борган вақтларидан биларди, бундай ўз аҳдига содиқ, хожасига вафодор инсон камдан-кам учрайди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, маликанинг бир оғиз сўзи билан хизмат русумини ўзгартирмади.

Ҳозир баҳодир нимадир демоқчидай туюлди, унинг ўнғайсизланганини кўрган Хоразм маликаси эр-хотинни холи қолдириб, саройдаги меҳмонхонага йўналди.

Ахий Жаббор баҳодир ўйга чўмди. Муҳаммад Султон воқеасини маликага қандай айтсин? Шаҳзо-

да-ку, ўн кунча ётиб, оёққа туриб кетган, ҳозир унинг қўшини Ширвонда. Ишқнинг изтиробларини баҳодир ҳам тортган, лекин... Ё раббий! Шаҳзодаларнинг ишқи ҳам шаҳзодаларчасига бўлар экан! Мажнун ҳолига тушиб қолди-я! Табиатан бақувват, кучли Муҳаммад Султон охири чидамади... Табиб, унинг кўнглига даво топмак керак, деди. Ҳеч қандай дору дармон, муолажа қор қилмас эмиш.

Ўшанда шаҳзоданинг бошини уқалаб, оёқларини силаб ўлтирар экан, баҳодир қачонлардир худди шундай ишққа мубтало жигарсўхта Жаҳонгир Мирзога ҳар хил эртақлар, афсоналар, Турўғлон ва Онабўри қиссаси, ҳатто ўзининг ҳам қалбини титкилаб, сарбадорлар пошшосининг қизи Жаҳон бикага пинҳона муҳаббати ҳақида сўйлаб берганларини эслади. Мана, Жаҳонгир Мирзонинг ўғли ҳам шундай бедаво ишққа мубтало бўлиб ўлтирибди.

– Соғинч бика... Соғинч бика...– ўзига-ўзи айтгандек, сўзланди Ахий Жаббор баҳодир атай...– Шундай шаҳзоданики ўзига маҳлиё этиб, телба ҳолига солибдим, оламда ягона қиз экан-да!..

– Нима-нима?.. Соғинч бика?.. – бирдан юмук кўзлари очилиб кетди шаҳзоданинг. – Қани Соғинч бика?... Соғинч... Соғинч... Келдингму?

Баҳодир тушунди. Шаҳзодага энг аъло шифо – унинг маҳбубаси ҳақидаги суҳбат, дилтортар сўзлар... Бемор ошиқ кўнглига маъшуқаси ҳақидаги бир оғиз калом ҳам малҳамлар малҳами бўлур. У Соғинч бика ҳақида Оққиз бегимдан эшитганди, унинг чиройи, зебойи хусни, гўзаллиги, латофати, шаддодлиги ҳақида... Худонинг ўзи кечирсин, деди ўзига-ўзи, овозини баланд кўтарганча, гарчи қизни кўрмаган эса-да, кўргандан ошириб мақтай бошлади:

– Соғинч бикани салтанатда эмас, балки дунёда якка-ю ягона деб ҳисоблайман! Шу ёшга

кириб, не-не диёрларни кездиму ҳали бундай хусндор, хушрӯй, кўрқда тенгсиз, сулув, баодоб соҳибжамол хуриликони учратмадим, шаҳзодам! Агар ўхшатсам, фақат назокатли маликам Хонзода хонимнинг ёшлиқларига қиёс этсам жоиздур...

Ахий Жаббор баҳодир яширинча шаҳзодага қаради-ю ҳайратда қолди! Ё раббий! Муҳаммад Султоннинг чиройли катта-катта кўзлари фавқулодда нурланган, тош қотган вужудга бамисли жон киргандай эди!

– Сиз... Сиз... – ютоқди тирсагига таянаркан шаҳзода. – Соғинч бикани кўрганмисиз?..

Ахийлар ҳеч қачон ёлғон гапирмайдилар. Аммо Ахий Жаббор баҳодир ҳозир кўнглида ўзи билмаган, танимаган бир ожиза ҳақида гапирар экан, ростларнинг ростини айтаётганига имон келтирди ва шаҳзодага жавоб берди:

– Шубҳасиз! Ахир бир маҳаллада яшар эдик-да!

– О, қандай бахтлисиз! – деб юборди шаҳзода. – Ҳар куни кўргансиз! Мен эсам фақат икки марта... холос!... Энди у ғойиб бўлган. Энди йўқ. Аргуншоҳдан ҳам дарак йўқ...

– Жоним шаҳзодам! – ҳаприқди Ахий Жаббор баҳодир Муҳаммад Султоннинг ҳуши ўнгланиб, тетиклашаётганидан бемисл қувониб, бошларини силаркан. – Камина падари бузрукворингиз Жаҳонгир Мирзо навкариман! Жаҳонгир Мирзони деб маликам Хонзода хоним юртига, Хоразмгача борганман! Худо хоҳласа, маъшуқангизга етишгайсиз! Сиз Соғинч бикага чўғдай муҳаббатингизни кўриб Мажнуну Вомиқлар ёқасини тутиб қолурлар!..

Муҳаммад Султон кўзларида умид учқунлари чақнади.

Ахий Жаббор баҳодир шаҳзода воқеасини Хоразм маликасига ёки, жиллақурса, Оққиз бегимга билдириб қўйишга қарор қилди. Бироқ шу палла

шаҳзоданинг: «Аҳволимни сир сақласунлар, ҳеч ким, айниқса, валинеъмат Соҳибқирон билмасунлар!...» деган сўзлари ёдига тушди ва бу ҳодиса ҳақида ҳеч нарса демади. Иккинчидан, маликаларни катта таҳликага солиб қўйиши мумкин экан. Яна бир жиҳати, бировларнинг сирини очиш ахийлар вазифасига кирмайди.

Ахий Жаббор баҳодир Султонияда икки кунгина туриб, Дарбандга жўнаб кетди. Оққиз бегим шавҳарини кузатиб қайтганда, кўзлари ҳали нам эди. Хонзода хоним индамади.

Бесаранжом маликалар ҳарбий жабҳа ёқдан хабарлар эшитишга ҳамиша муштоқ бўлишади. Ахий Жаббор баҳодирдан юртда, Соҳибқирон лашкарида тинчлик, эмну омонлик эканини эшитиб, Хонзода хонимнинг кўнгли бир оз таскин топди. Шунисига ҳам шукр.

Султонияда малика ҳеч ким билан сирлашиб-дардлашмайди. Кундошлари билан сўзлашишлари юзаки, чунки бари нуфузи баланд маликадан тортинишади, ёндашишга ҳайиқишади. Бунга имкон ҳам кам, чунки ҳарамда катта малика мақомидаги Хонзода хоним шаҳарнинг шимол тарафидаги Чаманбоғда яшаса, бошқалари ҳар турли узоқ-яқин боғларга жойлашган, тўйларда, катта йиғинлардагина кўришадилар холос. Ҳулокухон мулки топширилгандан кейин Мироншоҳ Мирзо ҳамма хотинларига ва жорияларига Соҳибқирондан улги олиб алоҳида-алоҳида боғлар бағишлади.

Хонзода хоним катта маликани Чаманбоғда, икки тарафида кўкка бўй чўзган, узоқлардан кўзга ташланадиган кўш минорали қасрда кутиб олди. Эртасига маҳди улёга эҳтиром кўргизиб катта зиёфат берди, амирлар, саркардалар, бекларнинг хотинлари оламнинг улуг маликаси, доврўкли Бибихоним билан дийдорлашиш насиб этганидан мамнун, турли совға-саломлар ҳадялар билан зиё-

ратга келдилар. Чаманбоғ пари-ю гулрухсорларни оғушига олганидан яшнаб кетди, айни пайтда мунглуғ аёлларнинг кўнгиллари чаман-чаман бўлиб очилди.

Икки олийқадр малика ўз дилларида, зиёфат тезроқ тугаса-ю, икковлари холи суҳбатга киришсалар, деган мақсадда бир-бирларига илтижо ила қараб-қараб қўядилар. Ниҳоят, гўзаллар анжумани якунига етиб, сочлари мушк таратувчи гўзаллар, кўз олар ранг-баранг либосларга бурканган ҳуриликлар гангир-гунгир ичида зиёфатдан қайта бошладилар. Дарвоза олдида қаторлашиб, интиқ кутиб турган ароба-ю маофалар боғнинг рашкини келтириб, қушлардай учмоққа шай нозик-ниҳол паричеҳраларни ўз қучоқларига олдилар. Бағри бўшаган боғ сассиз, хомушланиб қолди...

Хонимойимни боғнинг этагидаги нақшинкор қўшкка бошлар экан, Хонзода хоним атрофга синчиклаб қаради. У куз кирганини ҳам сезмаган экан, боғда саргайиш мавсуми ўзининг заъфарон кўрку хусини намойиш этарди. Айрим дарахтлар саргайган, ўзгалари яшил баргларини бағрига яшириб, бостириб келаётган хазон сипоҳига қаршилиқ кўрсатишга тиришарди.

Тепасида саккизта туғ елга бар уриб ҳилпираб турган, саккиз устунли ҳаворанг қўшк худди тилла узукнинг бўртиб чиққан кўзига ўхшарди. Унда салтанатнинг икки номдор маликаси бамисли узук кўзидаги ёқут-лаъллардек балқиб ўлтиришар, ҳарир пардаларнинг шокилаларини у ёқдан-бу ёққа отиб ўйнаётган шаббода уларнинг атрофида айланиб ўргилай деб, ўзини дам-бадам гўзал қўшк ичига урар эди.

– Уч йилдирки, Соҳибқирони муаззам Самарқандда йўқлар, маликам... – сўз бошлади Сароймулкхоним. – Худди Самарқандда ҳеч ким йўқдек... Ҳеч ким! Унинг устига, ўзлари ҳам бу ёқдалар...

– Куллуқ, хонимойим ҳазрати олиялари! – оҳиста бош эгди Хонзода хоним. – Тақдир экан... Мендан сўрасангиз-ку, ёнингиздан сира ҳам жилмай дердим.

– Юрагинг торс ёрилиб кетай, дейди баъзан... Ёпирай! Ўй босади... Чиғаноқда қисилиб-қимтиниб яшаётган дурмен, деб ёзғондилар мактубларида... – Сароймулкхоним беҳол жилмайди-да, ёқимтой қараш қилди. – Ўша... сиз эмас, балки мендурмен. Мен ҳақимда ёзғондингиз шекилли, фаҳмим етмай англамадимму...

– Вой, нималар деяпсиз, хонимойим ҳазрати олиялари? – самимий таажжубланиб сўради Хонзода хоним. – Нега ундоғ дейсиз? Сиз ҳақингизда эмас, зинҳор! Нега сиз ҳақингизда бўлар экан?..

Хонзода хонимнинг дунёда бирдан-бир ёриладиган одами Сароймулкхоним. Хоразм маликасининг айтадиган гаплари кўп. Соҳибқиронга ҳам айта олади, у – эрка келин, йўқ, – қиз, йўқ, – Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин «ўғил» бўлиб қолган.

Амир Темур Хонзода хонимни жуда авайлайди, ўйлаб куйиб-ёнади, унга боққанда оталик меҳри жўш уриб туради, тақдиридан юрак-бағри эзилса-да(малика буни Соҳибқироннинг қарашларидан сезади!) билдирмайди. Қизи Султон Бахт бегимдан кўра ҳам зиёда кўришини малика қалбан сезади. Аммо ўзининг икир-чикир дардларини айтиб, валинеъмат Соҳибқирон оромини бузгиси келмайди, аяйди. Ҳазратни ранжу изтиробларга солиш на ҳожат? Малика бутун салтанатга юк бўлиб, етти йил тул ўтирди, етти йил Соҳибқирон чеккан руҳий азобларнинг ўзи бир умрга етса керак... Буни ким тушунади?

Доим от устида юрадилар, юзлари сафар шамолларидан қорайган, бошларида бутун дунё ташвиши, юрт камоли, фарзанду набиралар тақдири, улар орасидаги турфа иддаолар (Соҳибқирон ба-

рини билиб билмаганга оладилар), дунёнинг турли жойларида бораётган қурилишлар, мамлакатлар фатҳи, айниқса маликанинг нури дийдаси, келажакда улуғ салтанатни етовга оладиган мард ва баҳодир валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон тақдири...

Буларнинг бари Соҳибқирон хаёлини банд айлаган. Хитой сафаридан қайтгач, салтанатни Муҳаммад Султонга топшириб, ўзлари озгина роҳат-фароғатда яшашни ўйлаб қўйганларини малика билар ва ичида Соҳибқирондан миннатдор бўларди.

Бир марта Самарқандда Боғи Чинорда ўлтирганларида Соҳибқирон шу ниятини айтиб қўйди, фақат салтанат ва мамлакат шаъни-шавкати, нуфузи учун бебаҳо саналадиган Хитой сафарини амалга оширгач, бу юз беради. Тайёргарлигу тадорик аллақачон бошлаб юборилган... Ўшанда Сарой-мулкхоним ҳам бу фикрни маъқул топганди.

Умаршайх Мирзо юлдузи сўнганидан хиралашган кўнгиллар осмони Улуғбек Мирзо офтоби балқиб чиққанидан ёришиб кетди. Иброҳим Султон таваллуди подшолиқ бўстонида ногаҳон барқуриб жамол кўргизган гулдек, барчани қувонтирди. Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон билан Хон Султон оқа тўйлари эса барига чиройли безак бўлди. Ҳа, ойнанинг ўн беши қоронғу, ўн беши ёруғ экан.

– Энг ёқтирмагон нарсам – уруш, маликам!.. Уруш деса, сафар деса, юрагимни ҳовучлаб турамен. Урушни оти ўчсин, илоё! Бирон фалокат чиқмасун, бирон дайди ўқ тегиб-нетмасин, деб жоним ҳалақда... Тагин мустарликлар, айрилиқлар, мамлакатлар оша дийдорга шошилиш, меҳмонда юрғондек юриш, тўйиб-тўймай, қайтишни ўйлаш, яна йўл... маҳди улё эрсанг-да, бир лаҳза ҳам хотиржамлик йўқ, осойишта яшаш йўқ...

– Хафа бўлмангиз, хонимойим ҳазрати олиялари...

– Соҳибқирони муаззамнинг умрлари жанги жадалда, сафарларда ўтмакда... Ахир бир жонларига нима керак? Тирик жоннинг умри ўтмай қоладирму? Ўйлаб ичим ачийдир...

– Рост айтадилар... – тасдиқлади Хонзода хоним. – Хоразм, Мўғулистон юришларининг саноғи йўқ... Аввалги Эрон сафари уч йилга чўзилди. Мана уч йилдирки, яна сафардалар... Валинеъмат Соҳибқироннинг бошларини тошдан қилсун, илоҳи! Бахтимизга, Оллоҳ ўз паноҳида сақласун!

Катта малика ўнг қулоғи остидаги чиройли қайрилган қора гажагини нозик қўли билан оҳиста силаб қўйди.

– Соҳибқироннинг энг ёқтирмайдурғон нарсалари, бу – уруш, билсангиз... Тоқатлари йўқ. Лекин бошингда қилич ўйнатсалар, ёнингдаги қилични олмай иложинг ҳам йўқ-да... Хоразмга ҳам ўзлари бордиларму? Йўқ! Ўзингиз гувоҳсиз. Саваш бўлмасин, деб сизларнинг тўйингизни салтанат хужжатига айлангирдилар, икки севишгон қалб ҳам муддаосига етди... Ҳамиша урушнинг олдини олиш чорасини излайдилар. Қуда-анда бўлсак, дейдилар. Кейин ўша мамлакатларда зулм ошса, у ернинг кадхудолари ўзлари Соҳибқирондан мадад тилаб, элчи юборадурлар... «Инна жаалнока халифатан фил арз» ояти бор Қуръони каримда, сизларни ер юзида халифа қилдук, деган. Ўзимни халифа ҳисоблаймен, қудратим изн берса, бориб ўша ерда адолат ўрнатмасам, гуноҳга ботамен, дейдилар Ҳазрат. Кечиримли эканларини айтмайсизми. Тўхтамишхоннинг тўрт марта узри қабул этилди...

– Ҳали шахзодам ҳаёт эдилар, – эслаб кетди Хонзода хоним. – Амир Соҳибқирон ҳамиша ўғил-қизларини, келинларини йиғиб, улар билан суҳбат қуришни яхши кўраддилар. Шундай даврада ўлтириш унга жуда ёқарди. Оқа бегимни, айниқса, озроқ касалмандлигиданми ёки катта қизлари эка-

ниданми, ёнларига ўтказиб ардоқлардилар. Бошқа ёнларида мен ўлтирардим, ҳар иккимизни ҳам қизим, дердилар. Суюб пешоналаримиздан ўпиб кўярдилар. Ана шундай кунларнинг бирида, Боғи Чинорда айтган гаплари ёдимда: «Кошкийди, бутун умрим худди шундай сиз жигарларим даврасида хушчакчакликда ўтса!.. Аммо салтанат ишлари билан банддурмен, вақтим йўқ, чорасизмен-да...» – дегандилар...

– Маликам! Амир Соҳибқиронга осон эрмас. Салтанат улкан ва муаззам... Яқинда Қорабоғ-далигимда айтдимки, катта ниятингиз бор – Хитойга юриш... Амалга ошса, жаҳонда бундан улуғроқ музаффарият бўлмағайдур. Яна Тўхтамишхон тарафга юриш зарурмикин?.. Қайтармоққа уриндим. Соҳибқирон дедиларки: «Иложим йўқ, Бибижон... Худодан кўрқамен. Айрим ношукр бандаларни жазолаб, танобини тортиб ҳам қўйиш керак... Ўғлим, дедим, мени чув тушириб кетди-ку, кўрнамак! Устимиздан кулиб ҳам юрғондир... Мард писиб юрмайдир, у ҳайикмасдан майдонга чиқади. У эса, юртда йўқ пайтимни топиб исён кўтарадур, босқин уюштирадур, майдондан кўркиб қочадур... Дилимизга яқин, Биби, айниқса иккинчи суядурғон ҳашаматли Занжирсаройга ҳам ўт қўйибдур ноинсофлар! У ерда қишлоқ солишни, хордиқ олишни, шикор қилишни ёқтирардим, сизни ўн яшарлик вақтингизда ўша ерда учратғондим, ёдингиздаму?.. Баридан бебаҳра этди, ножинс! Ҳар бир босилғон қадамга жавоб бордур бу дунёда, дедилар Ҳазрат яна...

– Биз ҳам тўйимизнинг иккинчи йили шаҳзодам билан Занжирсаройга борғондик, хонимойим ҳазрати олиялари.

– Бирга эдик-ку, маликам...

– Бирга эдик, бирга эдик... Валинеъмат Соҳибқирон олиб кетғондилар. Валиаҳднинг шикорда

катнашишларини истадиларми... Умрларида сўнги марта шикорға боришлари экан шахзодамнинг, энди ўйласам... – Хонзода хонимнинг кўнгли тўлиқди. – Шахзодам шикорда жуда чаққонлик кўргизибдурлар, Амир Соҳибқирон ёш боладай ҳамманинг олдида(мен ҳам бормен): «Валиаҳдим менинг, валиаҳдим!» – деб мақтандилар... Тескари қараб, йиғлаб юборибмен ўшанда.

– Эсласам, эсласам... Ўн гулидан бир гули ҳам очилмағонди шахзодамнинг... – Сароймулкхоним оғир сўлиш олди ва гапни бошқа ёққа бурди: – Ҳа, Занжирсарой ажойиб қаср, падари бузрукворим Қозон Султонхон ҳазратлари қурдирғондилар. Ёш қизалоқ эрдим, отажонимнинг қурувчилар ичида ўзлари ҳам ишларга аралашиб, ғишт кўтариб, кимгадир буюриб, қуйиб-пишиб юрғонлари ҳозиргидек кўз ўнгимда...

Гурунг тобора қизиб борарди. Кўшқдан атроф баралла кўришиб турар, Табриз тараф кенг далалардан иборат, ҳов олисларда йилқи уюрлари ўтлаб юрарди. Шарқ томонда Қулзум денгизи бўйларидаги адирга ўхшаш тоғлар элас-элас кўзга ташланарди. Осмон эса тип-тиниқ, уфқ этагида ивирсиб юрган бўлтак-бўлтак булутлар ўзларича, мусаффо кўк токига чиқмоқни чўтлашар, аммо қўллари қисқалик қилаётгани билиниб қоларди.

Шу палла Оққиз бегим Соҳибқирон чопари ку-таётганини билдирмоқ учун кўшкка яқинлашди-ю, бироқ ширин суҳбатни бузишга ботинолмади. Уни биров сезмади. Маликалар гурунг билан андармон хонтахтадаги таомларга қўл ҳам урмадилар, фақат ташналиклари ортиб, оз-оз гулобдан хўплаб қўйишарди. Хонзода хоним ўз дардларини айтмас, агар айтса нолиш бўлади, деб ўйлар, шу сабабдан, бу мавзуда маҳди улёнинг ўзлари сўз очиб қоларлар, деб интиқади.

– Тўрт ўғилдан иккисини тупроққа қўйдилар – маъюс деди Сароймулкхоним. – Ота учун бундан оғирроқ мусибат бормукин? Лекин хайриятки, худои таоло Ҳазратга тўзимдан бергон экан, чидадилар. Энди Амир Соҳибқироннинг таянчи, суянғони шаҳзода Муҳаммад Султон! Шаҳзодам, мен сизга айтсам, кўз олдимда вояга етди-ку, жуда ҳам бошқача йигит-да! Амир Соҳибқирон, мендан кейин, салтанатни бошқарғонда қийналмасун, деб ҳозирдан жонлари ҳалак! Ундаги ақлу идрок, кўрку хусн, нозиккўнгиллилик, инжа табиатлилик, пок сийрат, шижоат, тангилик, мардлик хислатлари улуғ бобосига жуда ўхшаб кетадир. Худо раҳмати Султон Ўзбекхоннинг шижоати ҳам унда мужассам...

Сароймулкхоним қараса, Хонзода хоним пиқиллаб йиғлаяпти. У шошиб қолди:

– Ие... маликам! Нима қилди?..

– Ўзим... шундай...

– Йиғламангиз, маликам! Кўз ёшингиздан айланай ўзим! – Маҳди улё чинни пиёлага гулоб қуйиб узатди: – Ҳўплангиз. Бир қултум ҳўплангиз! Енгил тортасиз.

Шу пайтгача чидаб қимтиниб турган Хонзода хоним энди ўкраб юборди!

– Вой!.. Вой... Ана холос!.. Маликам! Маликам... Айб бўладир, маликам, йиғламангиз...

Оққиз бегим дарҳол юпатай деб қўшқ томонга чоғланди-ю талпиниб қўйди, аммо жойидан жилмади Хонзода хоним ингранганча деди:

– Хурсандлигимдан йиғлаётирмен, хонимойим ҳазрати олиялари! Хурсандлигимдан... Мен йиғламай, ким йиғласун. Мунча пешонам тор экан! Сизга айтмасам, кимга айтамен, мен бечора! Ахир Хоразмда эканимда ҳамма менга ҳавас қиларди-ку, дунёда энг бахтли қиз, малика, ақлли, гўзалликда

ягона, хонлар қизи дейишарди-ку?.. Ақлли, дунёда энг бахтли бўлмай, мен ўлай! Кибру ҳаво нималигини билмағондим, бировга ёмонликни тиламағондим, зинҳор ғурурланғоним йўқ эрди шекилли... Не айбим борки, парвардигор шўрлик жонимни ўтларга отди? Бахтсизларнинг бахтсизига айлангирди? Бу дунёнинг расамади бормикин ўзи? Ахир айбдор киши жазосини олиши керакми? Ёки, бегуноҳ бир бандани қайта-қайта жазолайвериш лозимму? Жаҳонгир Мирзодек ёримни худойим кўп кўрди, кўп кўрди!.. Энди амирзода Мироншоҳ Мирзога ортиқча юкмен... Ўтирсам ўпоқмен, турсам сўпоқ... Бор-е, деб кўч-кўронимни йиғиштириб, Самарқандга жўнайин ҳам дейман...

– Ҳай-ҳай! Ундоғ қилмасунлар, маликам! Амир Соҳибқиронни ранжитмоқчимулар?.. – деди шошапиша Сароймулкхоним маликанинг қўлларидан ушлаб, худди Хонзода хоним ҳозироқ йўлга тушадигандек.

– Ўзим ҳам шундан кўрқамен, йўқ эрса... Аммо бардошим тугаб боряпти. Вой, худо! Мендан анови канизагим Оққиз бахтлироқ... Ҳа, ҳа, у бахтли, ардоқда, суйғони ёнида! Шунчалар ҳам толеим паст бўладирму? Шунчалар ҳам хўрланадурму киши?.. Севин бика эрмиш, Севин бикамас, Алам бикамен, Ситам бикамен! Дард бикамен! Мен ҳам одам боласи эдим-ку, хонимойим ҳазрати олиялари?.. Эдим-ку?..

Хонзода хоним ўксиб-ўксиб йиғларди. Ўн икки йилдирки, у Мироншоҳ Мирзо хасми, дилдилини қийнаб ётган аламларни дамни ғанимат билиб Сароймулкхонимга тўкиб солиб, бир йўла қутулиб олмоқчийди чоғи... Нур билан чайилгандай оқсарик юзлари, иринининг ўнг томонидаги мўъжазгина қора холи кўз ёшларда чўмилар, қирмизи лаблари нозиккина титрарди. Маҳди улё

аста Хонзода хоним ёнига ўтиб, бошидан силаганча меҳр билан бағрига босди:

– Ўзим айланай сиздан! Ўзим айланай, маликам! Сира бахтсизмен, демангиз-а! Ғанимларга ҳам бахтсизликни раво кўрмасмен! Ундоғ демангиз! Ношукрчиликка чиқиб қолмасун! Суқсурдай икки ўғлингиз бор ахир! Муҳаммад Султон, Халил Султон... Қизингиз бор. Фарзандни ҳам худо берғонга берадур, маликам, сизга берибдур... – Сароймулкхоним жим қолди, унинг ўпкаси тўлиб келаётгани сезилиб турарди. Агар шу палла унга, э сизга не бўлди, ўзингизни қўлга олингиз, кўнглини чўқтирмангиз, деб ҳол сўраганларидами, шубҳасиз ўкраб юборарди. – Мен... мен... маҳди улё... Биби-хоним... Бибижон... катта малика... хонимойим... Бахтлиларнинг бахтлисидурмен бошқалар назарида... Аммо бефарзанд ўтаётирмен-ку? Бир тирноқ билан худойимни мулки камайиб қоладурму? Зорим бору зўрим йўқ яшаётирмен бу дунёда. Ҳа, сиз эрмас, чиғаноқдаги дур мендурмен, лекин дурнинг ҳам каттаси, ҳам бедавоси! Тавба деб гапирай, шукрлар қиламенким, Ҳазрат Соҳибқироннинг ёнларидадурмен, набираларимиз қошимда, бу сизнинг шаддод ўғилларингиз, менинг ўғилларим... Худо, мана, Улуғбек Мирзони берди... Гоҳо ўй босадур, агар ўғлим бўлганда ҳам, унга Муҳаммад Султонгачалик меҳр қўя олар эдимми йўқми, билмаймен... Шукр айлангиз, маликам.

Сароймулкхоним ўзини ўнглаб олди. Хоразм маликаси хонимойимни қийнаб қўйганидан хижолат тортди.

– Кечирингиз мени, билмай сизни изтиробга солиб қўйдум, хонимойим ҳазрати олиялари! Кўнглим тўлиб кетди негадир...– йиғламсиради Хонзода хоним. – Тавба дейман, худога шукрлар дейман, Муҳаммад Султондай ўғлим бор. Буни-

си – шавҳарим, униси – ўғлим... Не чорам бор? Нединки, сен набира ҳолингда валиаҳд аталдинг, мен эсам ўғилдурмену шундай мартабага эришмадим, деган ғараз бор амирзодамда. Очиқ айтмасалар ҳам хатти-ҳаракатларидан, ўзларини тутишларидан билиниб турадир. Ахир бунда Муҳаммад Султоннинг ҳеч гуноҳи йўқ-ку? Менга уйланғонлари... Амир Соҳибқирон уларни кўрагон қилмакчи эканлар. «Менга кўрагонлик керак эмасди... Амир Соҳибқирон қўймадилар...» деган гапларни айтиб юрғонлари ортиқча. Амир Соҳибқирон кулоқларига тушса, нима бўлади, деб ўйлаш йўқ. Орқа-олдига боқмай қадам босадилар. Салтанат юмушларини ўйлаш қаёқда, ортга отадурлар. Ўзларини бағоят оламда танҳо сезадурлар ҳам мансабу мартабада, ҳам ақлу идрокда... Атрофларига мутрибу созандалардан тўрт-бешта одамни йиғиб олғонлар, ўйин-кулгу, маишатни баланд авжда тутадурлар. Айтсамми, айтмасамми... Бегона хотинхалажга қўл чўзиш одатлари ҳам йўқ эрмас...

– Мироншоҳ Мирзодан ҳар нимарсани кутиш мумкин... – ўйланиб деди Сароймулкхоним. – Майли ўксинмангиз, жоним маликам!

– Ҳамма уни Соҳибқироннинг эрка ўғли, дейдир. Кимса бир нима дейишга ботинмайдир. Салтанат ишлари ўлда-жўлда... Буларга вазири аъзам Муҳаммад Жалднинг ҳам алоқаси бор, шекилли... Тез-тез кўришадилар.

Хонзода хоним чиройли шаҳло кўзларини рўмолининг учи билан оҳиста арта бошлади. Сароймулкхоним маликанинг бошини силаганча, бағридан қўйиб юбормас, ўзининг ташвишини унутиб, ич-ичидан унга ачинар, вафосиз дунёнинг кирдикорларидан дод, дод дегиси келарди.

– Тўйиб ҳам кетасен, баъзан... Яшаётирмен, хонимойим, шу ўғилларимни деб, айникса Муҳаммад

Султонни деб, ишончим, суянчим, имоним, қувватим валиаҳд ўғлимни деб яшаймен. Маъзур тутсунлар...

Оққиз бегим оламга бергисиз маликаларнинг ўз турмушларидан нолиганлари, норизоликларини эшитиб, хаёлидан, салтанат чечаклари шундоғ изтироб чексалар, унда биздек печаклар не чора қилсунлар, деган ўксиниш кечди. Бирдан чопарнинг иши шошилинич эканини эслаб қолди ва оҳиста томоқ қиришга журъат этди.

– Оқ... Тинчликми?.. Нима гап? – ўзини ўнглаб пастга қаради Хонзода хоним ранжиганнамо. Маликанинг овози ҳали йиғи оҳангидан ариб улгурмаганди. Сўзларидан, интиқ бўлиб эндигина бир-бировимизга етишган пайтимизни ҳам кўп кўрдингму, деган маънони уқиш мумкин эди. – Чиқ-чи, бу ёққа...

– Гуноҳқор канизакни кечирсунлар, маликам! Қорабоғдан чопар етди. – чиройли эгилганча деди Оққиз бегим. – Маҳди улё хонимойим жаноби олияларига муҳим хабар бордур...

Сароймулкхоним сергақланди, ўнг юзидаги гажагини силаб кўяркан, сўзла, дегандай канизакка боқди:

– Амир Соҳибқирон Тўхтамишхонга қарши уруш очибдурлар... Элбурз тоғи домонаси лашкаргоҳ бўлибдур. Барча амирлару амирзодалар ўз кўшинлари билан боришлари шарт эмиш. Шоҳрух Мирзо мамлакатни бошқаришга Ғарбий Эрондан Самарқандга жўнашлари лозим эркан. Маҳди улё Сароймулкхоним ва Туман оқаларнинг ҳам амирзода бирлан боришлари айтилибдур, вазири аъзам Муҳаммад Жалдга барчасини кузатиб, пойтахтга омон-эсон етишларини таъминлаш топшурилибдур.

Мушфиқ маликалар шу лаҳзадаёқ ўз дардларини унутдилар.

– Оҳ!.. Тагин урушми! Уруш... Айтгон эрдим-а уруш бўлмасун деб! – бежирим ёкут лаблари кимгинди Сароймулкхонимнинг. Бир оздан кейин кўшиб қўйди: – Оққиз, тез Сафарберганга айт, таррадудга тушсун, эртагаёқ йўлга чиқурбиз!..

Хонзода хонимнинг кўз ўнгида эса дарҳол шавҳари Мироншоҳ Мирзо ва суйган ўғли Муҳаммад Султонларнинг ҳар бири ўз кўшини бошида Элбурз тоғига қараб илдам от йўрттириб бо-раётганлари гавдаланди.

– Худо сақласун! – деб қўйди оҳиста...

II

– Кўриikka-а! Кўриikka-а-а-а!.. – сўзлари янгради Элбурз тоғи этакларида.

– Кўриikka-а! Кўриikka-а-а-а!... – садолари эшитиларди Самур дарёси бўйларида.

Бир ҳафта аввал, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон сари ҳарбий юришга тайёргарлик маъносида «Черик яроғини шайласунлар!» деган ҳукми олий содир бўлди. Фирдавсмонанд пойтахт Самарқанддан тортиб Султониягача, Шерозу Исфаҳон, Балху Термиз, Гурганжу Андижонгача юқори доираларда, саркарда ва амирлар давраларида, авомуннос орасида шундай юриш ҳақида миш-мишлар кўпдан айланиб юрарди. Демак, энди аниқ: Турон султони билан Олтин Ўрда хони ўртасида дунёда ҳали тенги учрамаган улкан муҳораба юз беради!

Ҳамма ана шундан кўрқарди.

Тумонот черик, беадад лашкар, интиқомга ўч қўшин ўрнидан кўзғолди. Баҳор нафасидан яшиллана бошлаган тоғ ёнбағрида ёмғирдан сўнг бодраган кўзиқоринлардек, чодиру олачуқлар, боргоҳлар кўзга ташланди. Қуйироқда амирзодалар, беклар, лашкарбошилар ҳар бири аллақандай таважжухда

қўшинларини ўз жирғасида¹ сафга тизиб, кам-кўстини тўлдириб, орқа-олдига қараб, қайта-қайта кўздан кечириб чиқишарди.

Ҳамма Соҳибқирон черикни синчковлик билан эринмай юриб назардан ўтказишини, истаган навкардан улуфа олдингми, укалко² билан сийладиларми, арра олдингми, ўқдан нечта, отинг борми ва яна ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган турфа хил саволлар бериши мумкинлигини билишарди.

Тоғ ёнбағирлари бамисли маҳшаргоҳга айланди. Муборак яловлар балқиди. Ярақлаб чиққан офтоб нурлари майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида қиличлар тиғида, найзалар учида учкун бўлиб кўринди. Боққанлар, Чингизхондан буён бундай ораста ва мукамал зафарқарин лашкарни бандаси кўрмаган эрди, дердилар.

Бошига йирик ёкутли олтин тож кўндирган, эгнига зар чопон ташлаган Амир Темур учаман, деб ер тепиб турган гижинглаган тулпор – бу ўша Шайх Иброҳим туҳфа қилган отлар ичида Соҳибқирон назарига тушган дуторбўйин саман эди – жиловини тортиб-тортиб кўяркан, олис-олисларни, кўз илғамас кенгликларни тўлдириб ётган буюк лашкар маҳобатидан кўнгли яшнарди.

Тингчиларнинг хабарларига қараганда, Тартария императори қўшинининг чўғи баланд эмиш, шу нарса сал Соҳибқирон кўнглига хавотир соларди. Амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жокута уруш олдидан тумонот лашкарга бир йиллик улуфа, хазинадан ақчалар улашишларини, хоҳ кексадир, хоҳ ёш, биронта ҳам навкарни назардан қочирмасликларини буюрди.

– Барчасини назорат этасен! – деди Муҳаммад Чуроға додхоҳга.

¹ *Жирга* – бу ерда: ўз белгиланган жойида, маъносида.

² *Укалко* – аскарларга пул иъном қилиш, мукофот бериш.

Шер ўйнатувчи оловли ҳалқадан сакрашдан олдин шерга қанд егизиб ийдиргани каби, Амир Темур ҳам айқириб, душманни парчалайман, бурдалаб ташлайман, деб шайланган майдон шерларига дирҳаму инъомлар улашиб ҳаммасининг кўнглини тўқ қилиб қўйди.

У ёнидаги бурул от минган, одатдагидек оппоқ хирқа кийиб олган Мир Сайид Барака ҳазратларига оҳиста ўгирилди:

– Ижозат айласалар, черик яроғини кўришни бошласак...

Пири муршид от устига ёприлиб тушган хирқа барини йиғиштириб тақимига босди-да, дуога қўл кўтарди:

– Илоҳи, о-ов-мин, музаффарият ўнг томонларида-ю фатҳу нусрат чап ёқларида, олам итоатда-ю фалак фармонбардорликда бўлсун! Алҳамду лиллоҳи раббил оламин!

– Черик яроғи салтанат камолидур! – қўллаб-қувватлади Муҳаммад Чуроға додхоҳ. – Худонинг ўзи ярлақасин!

– Муборак назарларидан бошимиз осмонга етгувсидир, Амир Соҳибқирон! – деди амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жоку. – Ов-мин!

Кўриқда, одатда, кўшинлар худди жангга кираётгандек курч сафларга тизилишарди.

Қўлни эгаллаганидан мамнун валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон жавшанга¹ чулғаниб олганидан салобатли кўринарди, у тўрт йил олдин Қундузча ёнидаги жангда кўшин манглайида саваш курганини, бу билан бошқа амирзодалар китикпатиغا текканини эслади. Ўшанда ўн тўрт ёшли шаҳзода Тўхтамишхоннинг қочиб қутулиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини, бу нарса ҳали

¹ Жавшан – симдан тўқилган совут, зирх.

кўп ташвишлар ортгириши эҳтимоли борлигини ички шуур билан фаҳм этганди. Рост ўйлаган экан. Бу сафар ўша ниятда Соҳибқирондан ижозат сўрамоқчийди-ю, бироқ бу амакилари Мироншоҳ Мирзо, Шоҳрух Мирзоларга ёқмаслигини билганидан, отилиб чиқишга истиҳола йўл бермади. Энди анов-мановмас, нақ йигирма етти кўшин савашишга шайланмоқда.

Амир Темурнинг келаётганини кўрган Муҳаммад Султон ҳаяжонга туша бошлади, сўнг икки ойдан бери дийдорлашмаган бобосининг истиқболига ошиқди, манглай сардори Ахий Жаббор баҳодир уни орқароқда кузатиб борарди.

Тифлисда хийла ўзига келгач, шаҳзода Муҳаммад Султон машқлар билан овунишга тиришди, қилич чопди, найза сўқди, кўшинни бирма-бир назардан ўтказди. Нафсиламрини айтганда, бу энг адолатли йўл эди. Бу орада, худо ўзи қўллаб, омади чопиб, Ҳумоюн ўрдудан ҳам чақириб безовта қилмасалар бўладими! Бетобу беҳудлик воқеасини эса қаттиқ сир тутдилар. Шундай паллада Тўхтамишхонга уруш очилиши хабари тарқалди.

Шаҳзода эллик қадам қолганда, отдан тушиб, яёв борди ва юкунганча сўзга оғиз очди:

– Эй парвардигорнинг ўзи алқаган Улуғ зот, табаррук бобожоним, валинеъмат Соҳибқирон! Тобакай арзу само эмну омон, ҳукмингизда бўлсун жумлаи жаҳон!

– Ҳукмингизда бўлсун жумлаи жаҳон!!! – ҳайқирди ортда турган Ахий Жаббор баҳодир. Майдонга киришга отланаётгандай ясол¹ тортган, туғ-аламларга чулганган сабрсиз кўшиннинг: «Соҳибқирон! Соҳибқиро-о-он!..» деган наъраси осмонларга ўрлади.

¹ Ясол – саф, қатор.

Муҳаммад Султон Соҳибқирон узангисига лаб босди. Соғиниб қолган Амир Темур набирасининг дубулғасини силаганча, валиаҳдни мақтаб қўйди, офарин сўзларини дуо билан яқунлади:

– Асло камлик билмағайсен бу замонда, илоҳи, ёмонлиқ кўрмағайсен сен жаҳонда, илоҳи!..

Жаҳоншоҳ ибн Жоку негадир кўнглида ғурур туйди... Муҳаммад Султон билан илк бор кўришганда, шаҳзодада фавқулодда ҳаяжон изларини илғади, аммо бирон нарса сўролмади. Сўрай оладирму ўзи?.. Эҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку дўст-душманлар олдида оламнинг олий шаҳзадаси қайнотаси бўлиб кўкрак керса!.. Орқаваратдан Арғуншоҳ деган йигитни суриштирди, унинг Самарқандга жўнаб кетганини билди. Демак, «авбош» қизи энди Самарқандда экан...

Кўп ўтмай, чопар унга қисқа бир мактуб тутқазди. У бир неча қатордангина иборат эди:

«Муҳтарам амиримиз, соябонимиз Жаҳоншоҳ ибн Жоку жанобларига, тўрт кўз-тугал эканлигимизни билдириб ёзгуви гуноҳкор канизагингиз Сарвиноздурман. Қутлуг хабарни етказишга шошилурман: Оллоҳнинг инояти бирлан, «авбош» Соғинч бика қизимиз, худога шукр, соғ-саломат уйимизга қайтиб келди!.. Қайтиб келди! Бўмбўш бағримизни тўлдирди! Оллоҳнинг паноҳида тўрт мучаси соғ...Ўзи афсусу надоматда... Икковлон сиздан узр сўрайдурмиз...»

Жаҳоншоҳ ибн Жоқунинг юраги ҳаприқди, ўзини қўйгани жой тополмай қолди...

– Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида! Фидойи фарзандингизмиз, валинеъмат Соҳибқирон! – қичқиришди Муҳаммад Султоннинг навкарлари шу палла. Ўн икки минглик лашкарнинг садоси Элбурз билан бўйлашиб кўкларга ўрлади. Унга бурғулар овози кўшилди.

– Халлоқи безаволга салламно! Рост, улар менинг дилбандларим, фидойи, падари бузрукворига содиқ фарзандларимдур... – деди руҳланган Амир Темур чайқалиб турган қўшиннинг қурч сафларига тикилиб. – Ўтга кир десам ўтга кирадурлар, сувга кир десам – сувга... Қўшиннинг ҳар бир қанотини, ҳар бир навкарни, бир тандек сезамен, бамисли қўлимдек, кўзимдек, қулоғимдек, тилимдек... Лашкар ҳаракат қилса, қўлим ҳаракат қилгандай бўлади. Ҳар бир сипоҳ фавжи бамисли уруш аслаҳаларидан бири... Лашкар – менинг вужудим... Навкарга санчилган найза навкарга эмас, менга санчиладур!

Соҳибқирон шундай дегач, бир аскардан сўраб қолди:

– Чодирларинг борму? Улуфа тегдиму? Садоқда ўқ борму? Совут-чи?... Дубулға... Шамшир... Арра... Бигиз?..

Жавоб олгач, шаҳзодага ўтирилди:

– Черикдаги ҳар бир аскар бир йиллик овқатини ғамлаб олсун, ҳар бирида ушбу яроғлар бўлсун: ўқ-ёй, садоқда ўттиз ўқ, қалқон ва ёйга албатта ғилоф, қилич, гурзи, пичоқ ва ханжар. Ҳар икки одамнинг бирида дулдул от, ўн кишига бир чодир, икки белкурак, бир омов, бир ўрок, бир арра, бир болта, бир теша, бир чўкич, бир бигиз, юзта игна, тери, бир қозон, чилвир бўлсун. Отлардан етарлича олдингизларму? Чунки навкар отига шикаст етса, дарҳол отни алмаштирингизлар!

– Валинеъмат Соҳибқирон! Айтилгон нарсалар бари-бари муҳайёдур!

Амир Темур шаҳзодага боқаркан, бевақт кетган ўғиллари Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзолар ёдига тушди. «Агар ўлим омонлик берганида, ҳар бири қўшинимнинг бир томонини оларди...», деб ўйлади у.

Соҳибқирон йўлида давом этди.

Кутилмаганда Мироншоҳ Мирзо Дарбанддан ўтаётган вақтда, қўққис отдан йиқилиб, қўли қаттиқ мертилиб қолди. Одатда, катта муҳораба дарагини эшитди дегунча, барча амирзодалар, лашкарбошилар дарҳол ўз қўшинлари билан кўрик жойига етиб келадилар. Тавочилар буни алоҳида уқтиришади. Соҳибқирон Мироншоҳ Мирзони аяб, уғруқ билан бирга бўлишни тайинлади ва жанг майдонларидан йирокроққа, Озарбайжоннинг Шеки шаҳрига қайтариб юборди.

Жаранғорда, чап қанотда Амир Сайфиддин некўз лашкари қилич ва ўқ-ёйларини тартибга солиб тура – говсипарларга¹ чулғаниб, олий назарга ярашиқли тарзда кўр тўкиб турарди. У Тўхтамишхон олдидан бесамар қайтгандан сўнг, Амир Темур ишнинг тўққиз улуши тутаганини, энди оқибат қиличга қолганини англади ва уруш очишга қарор берди.

Баранғорда, ўнг қанотда Амир Шоҳмалик ва баранғор ҳировули Шайх Нуриддин қўшинлари ёнма-ён жойлашганди. Икки нуфузли амирнинг ўзларини қалин дўстлардай тутишларини, бир-бирларидан айрилмасликларини, аммо пинҳона обрў талашиб юришларини ҳамма биларди-ю ҳеч ким бу ҳақда гапирмасди.

Тўрт йил аввалги жангдан кейин Қундузча дарёси бўйида майдонда фавқуллодда баҳодирлик кўргизган амирлару навкарлар турли мукофотлар ила сийландилар. Ушанда Амир Темур қўшинлар олдида Амир Шоҳмаликни олқишлаб деди:

– Жасоратли амир тархонлик унвони бирлан сийлансун!

Қийқирик кўтарилди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ дарҳол тархонлик имтиёзларини ўқиб эшиттирди:

¹ Тура-говсипар – ҳўкиз терисидан ясалган одам буйи қалқон.

– Тархонлик унвонини олган бахти чопган киши саройда Амир Соҳибқирон хузурига хоҳлаган пайтда кира олиш ҳуқуқига эгадур. Тўққизта гуноҳ қилмагунча, уни ва фарзандларини сўроққа тутулмайдур, тегишли ўлжаси тақсим этилмайдур, барча солиқлардан озоддур! Амир Шоҳмалик жанобларига парвоначи мансабининг хос муҳри тобшуриладур!

Қошлари куюқлигидан қовоқлари йўқолиб кетгандай туюладиган Амир Шоҳмалик кўзларини ерга тикканча таъзим қиларкан: «Қуллуқ! Қуллуқ! Оллоҳга шукр!.. Сийловни ошириб юборибдурлар... Холис хизматимиз...» дерди, холос.

Шайх Нуриддин унга ғаши келиб тикилар, шундай мартабалар унгамас, бошқаларга насиб этаётганига астойдил ҳайрон қоларди.

Соҳибқирон ташрифига ҳали бир кун борлигини билган беш-олти кўшин нарида жойлашган, Тошқанддан чақириб олинган, хировулга кўйилган Амир Аллоҳдод сипоҳлари хуш кайфиятда эдилар. Сипоҳлардан бири қиличини текширар, қинидан суғурар, мақтангандай ҳавода бирикки ўйнатиб қайта солар, иккинчиси ихлос билан ўқларни ўткирлар, санаб садоққа қайта жойлар, учинчиси астойдил отининг ёлини тараш билан овора. Тўртинчиси эса қўлларини бошининг тагига кўйиб:

*«Бугмача-ю бугмача,
Бугмачада тугмача-ё...
Олмача анорингга балли,
Донаи холингга балли!..», –*

дея минғирлаганча, осмонларга тикилиб ётарди. Кимдир «Бухорони йўлида рўмолча топиб олдим...» – деб чиройли хиргойи қиларди.

Дароз бўйли сипоҳ ёнидагисига жиддий дерди:

– Сенга Шероз ҳокимлигини топширамен, агар менга Ҳалакахон тахтини берсалар...

– Ҳалакахонмас, овсар, Ҳулокухон де!

– Хўп, Ҳулокухон бўлса, Ҳулокухон-да!

– Хў-ў-ш... Шерозни қўяқол, Ҳамадонга ҳам кўнавераман! Аммо бир шарт бор: ёнимда хизматкорлик қилсанг, хўп-хўп, эмаса йў-ў-ўқ! – бўш келмасди бошқаси.

– Ўҳ-хў!.. Ўзим кал, таъбим нозикни қаранглар-а!

– Туркка салом бер, тўрт танга товон бер, дегин!

– Камина сенларга қараб ҳимматингни кутиб ўтирмайди! Мен худога-ю ўзимга ишонаман! Ҳали жангда қаҳрамонлик кўрсатиб, сийловига Исфаҳон ҳокимлигини қўлга киритаман! – дам урарди ўрта ёшлардаги учинчи сипоҳ уларга қараб.

– Ушанда девонбегиликни менга топширасан! – гап отди ёнидагиси.

«Ўтиришга бизни ҳам чақир, ҳой Исфаҳон ҳокими!», «Эсдан чиқмасун!», «Қоп кетмайлуқ!» қабилида ялтоқланган овозлар эшитилди.

Кулги кўтарилди.

– Худо хоҳласа, – сўзга аралашди йўғон овозли ҳазилкаш кўсанамо бир сипоҳ. – Тўхтамишхонни енгиб қайтанимиздан кейин, ҳокимлик-покимлик билан ишим йўқ, барчангизни ўзим бўза билан сийлайман, ҳа, ҳа! Бўзамисан бўза! Сен косагул бўласан, ҳой такасалтанг!

Кўсанамо сипоҳ барваста аскарга ишора қилди. Сурон кўтарилди.

– Косагул бўмасун! Бўмасун у!

– Ҳаммасини ўзи ичиб қўяди!

– Ановиндаям ризқимизни қийиб, барини бир ўзи қуритди!

Қийқириклар янгради.

– Вей... нега ўзим ичарканман? Ортса, сизларга ҳам бераман-ку ҳамиша, валакисаланглар! Ҳеч ях-

шиликни билишмайди-я! – деди такасалтанг барваста аскар.

– Ана, кўрдингларму?

– Инсофсиз!

– Эй, эй! Оғзинга қараб гапир-е!..

– Тўхтанглар! Тўхтанглар! – сўзни кесди кўсанамо сипоҳ. – Биласиларму? Тўхтамишхонни бурнидан бурув ўтказиб обкеламиз-ку! Ўшанда, Тўхтамишхонни ўзини косагул қиб кўямиз, ўзини! Бўза қуйиб бериб туради.

– Оббо сен-ей! Топдинг аммо! Қойил!

– Ўҳ-ҳў! Катта кетворди-ку!..

– Тўлдириб қуй, деймиз!

– Бир тўлдиртиб ичамиз!

– Ичамизу хумордан чиқамиз!..

Қий-чув ичида ана шундай садолар, қаҳ-қаҳ овозлари эшитиларди.

– Аммо, сизларга айтсам, бўза ичиш кўп яхши нарса-да! – гапга аралашди шу палла Йаналтекин билан катта ҳировул томонга ўтиб кетаётган Учқора, ҳаммининг диққатини ўзига тортиб. – Бундай роҳат оламда йўқ, дастингдан кетай! Бир кун, денг, базмда, ичаверибман, ичаверибман, арпаси яхши димланган экан, даюс, беш косадан кейин кайфим ошибдим, уйимга кеб киролмай остонада йиқилиб қобман... Хотинга айтдим, нега турғизмадинг, ўтиравердингми, турса ўзи кириб кетар деб!

Қаттиқ кулги кўтарилди.

– Ол-а! – астойдил ҳайрон қолди Йаналтекин. – Шу ёшга кириб, ҳечам маст бўлганинг эсимда йўғ-а, отангни арвойи!

Унга биров эътибор бермади.

– Вей... агар ташқарига югуриш демаса, ўн мешингни бир ўтиришда ичиб қўяман экан! Хо-хо-хо! Роса чоптирди-да ўшанда... – Гапга пишанг берди

яна барваста аскар. – Тариғи яхши димланмаган денг, кўкати чиқмаёқ шошиб келига собди-да, хум-пар!

– Бўзани гули-чи, икки косасиданоқ чаккангни қизитади!.. – деди кўсанамо навкар лабларини ялаб.

– Докаси ҳам тешиқ эканми, валакисаланг, ичида бутун-бутун тариқлар яйраб юрибди...

– Ичавер, дастингдан кетай, ичингда бўза бўлади, ичингда! Хо-хо- хо!

Кулги овозлари кўшни лашкарларга ҳам эшитиларди.

Амирзодалар Пир Муҳаммад Жаҳонгир билан Рустам ибн Умаршайхлар фавжлари бири чоповул¹, бошқаси чоповулнинг ҳировулида бўй чўзган, чап қанотда Амир Сулаймоншоҳ, ўнг қанотда Худойдод Ҳусайний лашкарлари сафланган...

Кўрик тўрт кун давом этди. Соҳибқирон ҳар бир фавж олдига борганда, ноғора-ю карнайлар чалинар, уларга сурнай, бурғу кўшилар, бу салобатли шукуҳли садолар дунёда бундан ортиқ қудратли кўшин йўқ, деяётгандай туюларди.

Амир Темур чақмоқдай аскарларга руҳ бағишлагувчи сўзлар айтар, кўнгилларини кўтарарди. Олис-олисларда гоҳ-гоҳда: «Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!» сўзлари тоғлар бағрини жанглатиб юборарди.

Худди шу кунларда шимолроқда Сунжа дарёсининг чап соҳилидаги хушманзара сайхонликда – жойни Тўхтамишхоннинг ўзи танлади – Олтин Ўрда кўшинларининг кўриги бошланди. У душман нафасининг яқинлигини сезарди. Хоқон ясолнинг чўғидан кўнгли тўлмаганми, тажанг эди. Қозончи баҳодир буни икки ой аввал бузғунчи унсурларни

¹ Чоповул – баранғор бўлинмалари олдида қўйилган уч сипоҳий фавжнинг умумий номи.

тинчитиш учун Сигноққа юборилган амир Идикунинг ҳали қайтмаганига йўйди.

«Эҳтимол, – ўйлади Қозончи баҳодир. – Ўша ёқларда ўзини саваш қураётгандай кўрсатиб, баҳона қилган Идику Амир Темур муҳорабасида қатнашишни истамас? Балки кейин... Амир Темурга қарши урушда қатнашмаганман, урушни истамаганман, демоқчидир?.. Жангга бадбахтнинг ўзи гиж-гижлади-ку!..»

Қозончи баҳодир пайқади: ясол тортган, жангларга шайланган Бек Ёруқ ўғлон, Кунча ўғлон, Ўқтой ўғлонларнинг териб кўйилгандай сафга тизилган жангчиларини кўриб, хоқон чехраси ёриша бошлади. Замон жонбозлари майдонга отиламан, деб турардилар. Хоқон яқинлашиши билан, Султон Маҳмуд ибн Кайхисров, Исабий ва Бахти Хожанинг тиш-тирноғигача қуролланган аскарлари ёппасига гуриллаб:

– Фармонингизга мунтазирмиз, эй хоқонлар хоқони! – деб ҳайқирдилар.

Ўзини бошқалардан кучли ҳисоблайдиган паҳлавон келбат жасур йигит Йағлибий баҳрин баҳодир таъзим айлаб, чаққонлик билан Тўхтамишхонга пешвоз чиқди. Қозончи баҳодир билади, Йағлибий баҳрин ҳеч нарсадан кўрқмайди.

Табризга юришда, шартта отидан тушиб, ҳайиқмай: «Хоқон аскариман!..» дея ўзини душман ичига урди! Овози ҳам кучли, узоқларга етади. Душман лашкари паҳлавонга кўзи тушиб, худди бўрини кўриб тирақайлаган кўйдаи қочиб қолди. Адирликда турган хоқон ҳазратлари уни олқишлади ўшанда.

Ҳозир Тўхтамишхон бир кўлида чўқмор, бир кўлида гурзи, шашпар, ўқ-ёй, камон, шамшир, қилич билан қуролланган Йағлибий баҳриннинг кокили тушиб турган елкасига уриб-уриб кўйди.

Унинг миннатдорчилиги шу ҳаракатида мужассамлигини хоқон ҳам, орқароқдаги Қозончи баҳодир ҳам, паҳлавоннинг ўзи ҳам англаб етди.

Шу палла хоқоннинг куёви, совутга ўралиб чорпахил йигитлардай салобат касб этган амир улумаро Довуд Сўфининг:

– Тарак дарёсига! Тарак дарёсига!¹ – деган сўзлари янгради тўлқинланиб турган беадад лашкар узра...

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

I

Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон Тўхтамишхон кўшини билан бўлажак шиддатли саваш манзараларини ўзича хаёл оинасида кўришга уринар, бу сафар, албатта, Олтин Ўрда хонини батамом енгиб, ўзини асир олишларига ишонарди.

Унинг фикрича, бу ерда айб бешак-шубҳа Тўхтамишхон тарафида. Валинеъмат Соҳибқироннинг ниятлари мутлақо бошқа, ул зоти олийлари кўпдан Чин сафарига отланмакни кўнгилларига тукканлар. Иложининг борича тезроқ Самарқандга қайтиб, кейин машриққа йўл солиш кераклигини айтдилар бобоси Дарбанддаги машваратда. Тузнамак ҳақини ўрнига қўймаган «ўғил»нинг ношукрчилиги барчани ранжитмоқда. Ногаҳонда ўгай отаси Мироншоҳ Мирзонинг ҳам нуфузли амирзодага ярашмайдурган турфа кирдикорлари, кеккайиш, эркаталтанглик, манманлик, ўйламай гапириб юбориш каби нолойиқ одатлари Муҳаммад Султоннинг эсига тушди. Бундай гаплар салтанатда

¹ Тарак – Терекнинг ўрта асрларда талаффуз қилиниши

ҳаволаб юрибди, бобосининг ҳам қулоғига етиб борса боргандир.

Хаёлининг бир четида Соғинч бика ташвиши турарди. Сипоҳ Арғуншоҳдан интиқлик билан хабар кутаркан, яқин орада тақдир томонидан суйгани борасида аллақандай тансиқ мужда билан сийланишига қаттиқ ишонарди.

Шундай паллада, дарҳақиқат, мўъжиза юз берди, парвардигор валиаҳд шаҳзодага бемисл илтифот кўргизди: чопар Арғуншоҳ мактубини унга етказди! Худди шундоқ: «Арғуншоҳдан мактуб олиб келдим», деди.

Мактубда олам-олам қувончни яширган сирлар ечими, дунёнинг ғаройиблигидан ҳайрат, пушаймонлик, алам оҳанглари – барча-барчаси мужассам бўлиб қоришиб кетганидан валиаҳд ошиқ ҳали беҳабар эди.

Манглай бошлиғи Ахий Жаббор баҳодир чопарнинг кимдан эканини билди-ю, вужудини заифгина ҳаяжон қоплади, рафиқаси Оққиз бегимдан эшитган тафсилотлар хаёлида жонланди.

Неча кунки, Амир Темур қўшини шимол сари одимлайди. Гоҳ-гоҳда карнай-сурнай, ноғора овозлари эшитилиб қолади. Тарак дарёси йўлидаги Манглай деган катта довон муҳофазасига илк қўшин юборилганига беш кун бўлган, қўшинлар маҳобатли қарвондай узоқ масофага чўзилганди.

Ўз лашкари бошида қўр тўкиб бораётган шаҳзоданинг сабри чидамади, тезроқ мактубни ўқисам, дерди. Қўниш жойигача ҳали анчагина бор... Нималарни ёзган эркан Арғуншоҳ? Нега ўзи келмади? Нега?.. Ўзи келмай, чопардан мактуб юборишга журъат этибди. Ҳай... Шаҳзоданинг кўнгил дардларига малҳам топа олдимикин? Жони жаҳони Соғинч бикани кўрдимикин? Кўрғон эрса, қаерда экан?..

Дам-бадам пишқириб бораётган тулпор отини ўз кўйига қўйди, чиройли найчадай ўралган мактубни авайлаб очаркан, хаёлидан Арғуншоҳнинг ўзи ҳам қайтиб қолар, деган сўзлар кечди.

«Ассалому алайкум, жаҳонларга бергисиз шаҳзода жаноби олийлари! – деб бошланарди мактуб... – Аввалан, бир қошиқ қонимдан кечгайсиз. Кўп хаёлларга чулганиб, дунёнинг у четидан бу четига бориб келдим, ўз ёғимга ўзим қовурилдим, куйдим-ёндим, охири қўлимга қалам олиб, ҳасби ҳолни баён этишга ботиндим. Ўзга қандай чорам бор эрди?.. Оллоҳга шукр!

Орада каминани гуноҳи азимга ботургон бир сир бордур, шаҳзода жаноби олийлари. Бас, сирни очишни узоққа чўзиб, интиқ кўнгилларини ортиқ ташна қилмакчи эмасдурмен. Гуноҳкор бандасини Ҳақнинг ўзи ўз ҳимоясига олсун. Бас... Мактуб битаётгон кимса... Арғуншоҳ, зукко ва ақлли йигит, сипоҳ... аслида Арғуншоҳ эрмас, йўқ, йўқ, жанобларининг суйгонлари... шундай дея олурменму, афв этгойсиз... бир бечора, шўрлик, ўқсиз, афтода, нотавонлар нотавони Соғинч бикадур...»

Ҳайратланган шаҳзоданинг қўлидан мактуб тушиб кетай деди! Ё раббий! Ё раббий! Ишонини ҳам, ишонмасликни ҳам билмас, «Йўғ-е!», «Йўғ-е!...» дер, кутилмаган янгиликни қандай англаш, шарҳлашга ақли етмасди. У мажолсиз: «Эй, Оллоҳим! Ўзингга шукр! Ўзингга шукр!...» деб юборди фавқулодда таважжухда... Кейин ютоққанча мактубни ўқишда давом этди:

«Ҳа, ўша сиз Жўйи Зар кўприги ёнида кўргон, қишлоқда хайру эҳсонлар пайтида катта малика Сароймулкхоним ҳазрати олиялари қошида қизаргон Соғинч бика... Ўзини бамисли, йигитчасига кийиниб

олиб бир замонлар Қалъаи Сафидда жанглар қургон «Шоҳнома»да таърифланмиш баҳодир қиз Гурдофаридга менгзаб, худди шу Қалъаи Сафидда саваиларда қатнашишига журъат этгон бир мушфиқ, ожиза... Ёлгон сўйлаб юргоним учун худо олдида, жанобларининг олдиларида беадад гуноҳкордурмен. Минг бор узримни қабул қилгойсиз.

...Ёдларидаму, Дажла дарёсининг кўпириб, камарлар ясаб, буралиб-буралиб оқишини, тўлқинлари бағрини ўйиб-ўйиб, аламдан ичига уриб кетишини кузатдилар... дарё ҳам ошиқму, дедилар ҳайратда ва ўзларига ўхшатдилар... Йўқ, шаҳзода жаноби олийлари, ўзлари эмасдилар, ўша дарё аслида мен эрдим, жанобларини суюб кўра олмай, жанобларига интилиб шу кўйларга тушгон суйгонингиз... Дарёнинг камарлари эмас, менинг юрагимдаги ўйиқлар, тўлқин эмас, менинг қалбимдаги тугёнлар эрди...

Кейин... кел, севгиларимиздан сўзлашайлик, сен ҳам севганмусен, деб сўрадилар шу палла... Юрагим потраб, қарасидан чиқиб кетай деди! Мен ҳам... севганменму? Ёпирай! Ҳеч ўйламагон эканмен! Севаменму... Бу – офтобни кўриб, шу офтобму, деб сўрагонларидек туюлуру.

Мен... ҳа, севамен! Сизни, сизни севамен!!! – деб юборишимга оз қолди! Овозимни баланд кўтариб ҳайқирай дедим, токи овозимни ана бу дарё тўлқинлари-ю қиргоқлари билан, мана бу ўрмон вижир-вижир қушлари-ю дарахтлари, дарахтларининг япроқлари, илдизлари билан, борлиги билан эшитсун, чор атроф, жумла жаҳон эшитсун! Ариши аълога етиб борсун! «Мендай қулингиз...» деганимда, ёнингизда тунпроқ бўлишига тайёр хокисор чўрилари тургонини сезмадингизму?..

Тўда-тўда булутлардан қовоғи солиқ осмон хаёлларини ўгирлади. Осмон жанобларига гамгин, изтиробда қолгондек туюлди. Унинг офтоби бор, дедилар, алмо

офтоби гойибда... Ўша гойиб... аммо ёнингизда тургон
офтоб мен эрдим.

Икки заргалдоқнинг бир-бири билан қувалашиб
юрғони эсингиздаму? Эркаги жуда-жуда чиройли эрди!

Яшил-кулранг модаси қандайдир назокатли, қанот
қоқишлари нафис, майин, ҳар бир ҳаракатида нозу
истигно... «Биёв-биёв» деб куйдириб, атай тутқизмай
қочғони қочгон, эркаги етиб борса, опоқ-чапоқ бўлгон,
сўнг яна сирғалиб чиқиб, бошқа шохга қўнгон... Ўша
заргалдоқ, қуш эмас, балки суйғонининг ёнида яширин
унинг ёруз дийдоридан баҳраманд бўлиб юргон бахтиёр-
ларнинг бахтиёри – мен эрдим...

Самарқандга совчи юборгонларини эшитиб, бахти
юришмагон, нега жойимда ўлтирмадим, деб аламга
ботгон, сизга қўшилиб йиглагон ўша шўрлик ожиза мен
эрдим...

Ўзимни билдирмасликка уриндим, ўзимга истаган-
ча жафо қилдум, ёлғиз мақсудим – ўлсам жаноблари-
нинг ёнларида ўлмак, қолсам жанобларининг ёнларида
қолмак эрди, шаҳзода жаноби олийлари мени севадилар-
му йўқми, шуни билмакчийдим, холос... Оллоҳга шукр-
ки, билдим, билдим! Ахир ўзимга, унинг учун – мен
учун! – жонимни беришга тайёрмен, дедилар! Ўшанда,
бу сўзларни эшитиб, оёқларига бош урай дедим, сирим
очилиб қолишидан қўрқдум, қалбларининг нечоғлик
мусаффо, шикаста, меҳру мурувватга, муҳаббатга
тўлуғ эрконига тан бердим, шаҳзода жаноби олийла-
ри!.. Беадад миннатдорчилигимни қабул этгайлар...»

...Муҳаммад Султон ўқир экан, нафас олиш
ҳам эсидан чиққандай бир алпозда сезди ўзини!
Боёқишни уч-қуйруксиз ўйлар қисти-бастига олди.
«Севамен!» «Севамен!» деб юборди бирдан ва орти-
га бир қараб қўйди. Лашкар ўн беш қадам орқада
келарди. Демак, «Арғуншоҳ»... – йигитчасига кийи-
ниб олган Соғинч бика... Йўғ-е! Наҳотки! Наҳотки,

фаҳмламаган бўлса?.. Ҳеч хаёлига келмабди. Гул ошиқни қарангиз, бахти ёнгинасида юрғон экану, билмабдур!..

Рост, сипоҳда қандайдир ожизаларга хос назокат бор эди, кам кулиб, кам гапирди. Жилмайганда, қизларникидек оппоқ тишлари кўриниб кетди ўшанда... Негадир жуда таниш туюлди. Бир марта гап орасида «вой» ҳам деб юбордим... Йигитлар бундай сўзни ишлатмайдилар. Нега ернинг тагида илон қимирласа фаҳмлайдиган туйғун, сезгир шаҳзода бу нарсаларга унчалар диққат қилмади экан?..

Тулпори гоҳ-гоҳ пишқириб кўяркан, гўё: «Яхши эмас, яхши эмас...» дегандай бош тебратиб борарди.

«...Ожиза бошим бирлан нималар қилиб қўйдим, ўзим ҳам билмаймен, шаҳзода жаноби олийлари. Тутгон тутумим бандасига ярашиқму ёки йўқму? Жанобларини ранжитиб қўймадиммукин? Икки йил аввалги бир ҳодиса эсимда. Самарқандда, богимизда гуллар чаман-чаман очиларди. Бўйимга тенг оқ гуллар ўсарди, улар муаттар ҳидлар таратарди.

Ҳар кун тонг билан гулларни томоша айлардим. Раҳматли аямлар: «Гул гулнинг ёнига борди...» деб ҳазиллашишарди. Бир кун қарасам, қандайдир кулранг капалак оқ гулга жуда чиройли қўниб тургон экан. Текким келди, ушлаб учириб юбормоқчи бўлдим-у... Ё раббий! Капалак гулга ёпишганча... ўлиб қолган экан! Кўнглим ўвишиб кетди! Оҳ, Самарқандга юбораётгонларида, эсларидаму, Дажла бўйида, қувонгонимдан, мен – «Аргуншоҳ», жанобларига эгилиб уч марта таъзим этдим... Афсус, суйғонига етишгон капалакнинг саботи менда топилмади – пойларига бош қўйганча, ўлиб қола қолсам бўлмасмиди ўшанда, деб ўксинамен!..

Аямларнинг канизаги Сарвиноз опа айтиб берди, отамларни ҳам мен эси паст кўп изтиробларга қўйибдурмен... Борибоқ, оёқларига йиқилиб узр сўрайдурмен, деган умид этагини тутгондим. Аммо... Ҳумоюн ўрду фармонига кўра, мендан бир кун аввал Қорабоғ тарафга жўнагон эканлар...

Ҳурмат ва эҳтиромимнинг тожи бўлгон, шаҳзода жаноби олийлари! Мазкур сўзим зинҳор ёзмишга таъна-маломат ёки нолиш эрмасдур. Тақдир экан... Малика Хон Султон оқа бирлан тўйларингиз ўтибдур... Муборак бўлсун, дейман. Дунёда ёлғиз умидим – Амир Соҳибқироннинг ардоқли дилпораси, жаҳон шаҳзодаси, салтанат валиаҳди, кўнглимнинг султони бўлгон ҳазратимнинг тинч, соғ-саломат юришларини Оллоҳдан тилагондан тилармен. Илоҳи, жумла мўъминлар қаторида ўзи паноҳида асрасун!.. Кечирсунлар мени, такрор кечирсунлар...

Аддои хокисор чўрингиз...

Соғинч бика.»

Шу палла Ҳумоюн ўрдудан чопар ошиғич хабар етказди-ю шаҳзоданинг хаёли бўлинди:

– Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон жаноби олийларининг Манглай довонига зудлик билан етиб боришлари ҳақида олий фармон олинди!.. Машварат ўтказилур эрмиш!..

Шаҳзода худди уйқудан энди уйғонган одамдай чопарга бир лаҳза ҳайрон қараб турди, кейин дарҳол ўзини ўнглади. У шу палла нима қилишни билмас, бамисли еру осмон ўртасида муаллақ, туш билан ўнг орасидаги сирли парда ичида турарди...

Эс-хушдан айрилар ҳолатга келган шаҳзода, мактубни оҳиста ўраб ёнига солиб қўйишга ўзида куч топди ва узоқларга, яшиллана бошлаган адирларга тикилди, аммо кўзлари дабдурустдан ҳеч

нарсани илғамади. Назарида, олам ўз қиёфасини йўқотган, ҳамма нарса қоришиб, буткул ўзгариб кетгандай эди...

Тўхтамишхон қўшини, одатдагидек, чекиниб Тарак дарёсидаги кечув орқали бежавотир жойга ўтиб олибди. Аммо ортидаги бутун кўприкларни, кечуларни бузибди. Биттагина қолган кечув ҳам кучли қўриқчилар назоратида, йўғон харилару шохшаббалар билан шиббалаб ташланган... Амир Темур худди ана шу кечувни душмандан олдин эгаллашни ният қилганди. Аммо, кеч қолибди...

Асабий вазиятда кечган машварат охирида Амир Темур ўрнидан турди-да, бундай деди:

– Олий шон амирларим, бургутдай олғир баҳодирларим! Жаноблар! Тинччиларим хабар бердиларки, Тарак дарёси у томонини Тўхтамишхоннинг лак-лак чериги тутиб кетибдур, бамисоли олам лашкардан иборатдай эрмиш. Бизниқидан бисёр кўп... Черигимизда эса озук туганиб қаҳатчилик хавфи пайдо бўлди. Амир Шохмалик тархон ўз лашкари бирлан атроф кишлоқларга борсун, шикорга чиқсун, озук топиб фароғат ила қайтсун!

– Бош устиға, Амир Соҳибқирон! – қўл қовуштирди Амир Шохмалик.

– Аслида дунёдаги барча инсонлар гўёки бир бутун тандур, барча – худонинг бандаси. Улардан кимда-ким бошқасига ҳужум қилиб, бало келтирса, бу инсон ўз танасини ўзи чопғони бирлан баробардур. Бировнинг бировга нисбатан ҳар қандай душманлик ҳаракатлари ўта маънисизлиқдур, урушнинг ҳеч лузуми йўқ... – Амир Темур эпкинда сезилар-сезилмас тебранаётган шохчодир чанғароғидаги уч ҳалқа тасвири туширилган ҳаворанг байроққа қараб қўйди. – Аммо уруш – катта ўйин, ўртага тушғоннинг ўйнамоқдан ўзга чораси йўқ... Уруш, бамисли ана бу шамол туғни

ўйнатғондек, саркардаларни ақлини олиб ҳар кўйга соладур, салтанатларни тўқнаштирадур... Муборақ ҳадисда айтилмишки: «Уруш макр ва ҳийладан иборатдур». Макр-ҳийласиз уруш йўқдир. Урушдаги макр, макр эрмас, ақлдур... Бас, биз ҳам кўшинимизни кўз-кўзламакчидурбиз. Душман кузатиб турур...

Соҳибқирон яна байроққа тикилди. Саропарданинг олдида ярим ёй шаклида тиз чўккан амирлару лашкарбошилар ҳам беихтиёр ўша ёққа қарадилар. Шамол кучайганидан, байроқ балқиб лопиллаганча ҳилпирай бошлаганди.

– Ҳар бир навкар ўз отидан бошқа яна бир от етаклаб олсун, – фармон қилди Амир Темур, – қоронғулиқ тушгач, сездирмай ортига қайтсун, кундузи ваҳшат солиб такрор ўтсун... Бори аёллар, хонимлар ва оқалар, саркарда ва навкарларнинг заифалари, жориялар, қуллар ҳам бошдан-оёқ совутларга ўралсунлар, дубулға кийсунлар, яроғлансунлар, от бошини тутиб жон олар жангчилардай соҳилдан мағрур ўтсунлар! Тунда қайтсунлар ва боз ўтсунлар. Курка-ю ноғоралар, бурғулар, карнай-сурнайлар садоси осмонларнинг кулоғини кар қилсун! Токи черигимизни пуркудрат ва беададлигини ғаним кўриб, юрагига озгина кўркув, ваҳима тушса, кифоя. Душман юрагидаги озгина кўркув, ваҳима минг лашкарнинг кучидан кудратлироқдур, жаноблар!..

II

Замонанинг икки фалакиқтидор улкан лашкари бир-бирини кўздан қочирмай уч кеча-уч кундуз дарёни юқорилаб юрдилар. Тепадан кўрган одам, улар Кулзум денгизи соҳилларига чиқишга йўл излаб юрибди шекилли, деб ўйларди. Гоҳ-гоҳда икки томонда ҳам сабрсиз навкарларнинг ҳавода

ўйнатган қиличлари офтобда ярақлаб қоларди. Бу савашни соғинган майдонга отиламан деган аскарлар учун диққинафас, жонга тегар даражада зерикарли ҳол эканини кўрсатарди. Лекин Амир Темур учинчи куни душманни ғафлатда қўйди – тунда уч кунлик йўлни бир кунда босиб, қўшинини шиддат билан ортга, кечувга бошлаб келди ва сездирмай ганим соҳилига ўтиб олди!

Тўхтамишхон беадад Турон қўшинига назар соларкан, ростдан кўнглига ҳадик ғимирлаб кирди. Эрталабдан то кечгача лак-лак аскар ўтиб ётибди, уч-кети йўқ, охири йўқ, ҳеч тугамайди... Тўхтамишхон тингчиларининг айтишларича, Элбурз этагидаги кўриқда йигирма етти қўшин қатнашган экан, холос. Кўз олдида ўтган лашкар эса нақ эллик қўшинча бор! Қай бирига ишонмоқ керак?..

Баногоҳ шуури, зехни унга тезгинада қаттиқ саваш бошланишидан хабар бергандай туюлди. Бор вужуди аллақандай қўрқув аралаш роҳатдан жимирлаб кетди.

– Тарма!

– Жоним омода, хоқон ҳазратлари! – тиз чўқди хамиша ҳозир у нозир Амир Тармочук.

– Идику манғиттан хабар борму?

– Йўқ... хоқон ҳазратлари!

– Қозончи душманни тўхтатиш учун манглай бўлиб жангга борганди, қайтмадиму?

– Қайтди, хоқон ҳазратлари!

– Қайда у?

– Кирмоққа... тортинадур.

– Чорла!

Қозончи баҳодир тез юриб келиб, ўзини хоқон оёғига ташлади-ю, турмай ётаверди:

– Гуноҳимдан ўтингиз, хоқон ҳазратлари! Гуноҳимдан ўтингиз!

Энг ишончли, садоқатли одамларидан бирини шундай алпозда кўриб, Тўхтамишхоннинг кўнгли олинди.

– Тур ўрнингдан!

– Айтмоққа тилим бормас... – қийналиб деди Қозончи баҳодир. – Устимизга баҳайбат лашкар шиддат билан ёприлдики, омон қолмасам керак, деб кўрқиб кетдим...

– Бу гапларни айтиб ўлтиргунча, омон қолмаганинг дуруст эди! – ғазаб билан сўзни кесди Тўхтамишхон.

Хоқон ўйга чўмди. «Ажабки, одамзоддай бегтайин, беқарори йўқ экан дунёда! Ваъда қилади, ваъдасига вафо йўқ, аҳд айлаб, шу заҳоти аҳдини унутади. – хаёлидан кечди унинг. – Миср султонига ишонгандим, у аскарлар юбормоқчийди, лекин Амир Темур маккорлик қилиб йўлини тўсиб қўйди... Полша қироли Ягайлонинг кўшин жўнатаман, деган сўзи бор. Аммо ҳали дарак йўқ. Амир Қора Юсуф кўп оғиз кўпиртирарди, қани унинг лашкари? Ўзи қаерда?.. Султон Аҳмад жалойир-чи? Ўзи йўқ, бир тутамгина сипоҳ юборибдур. Сивас султони Қози Бурҳониддинни кўрингиз! Тухум қўймоқчи бўлиб қақаглаб оламжаҳонни бузган товуқдек, ҳаммадан кўп дод-вой солди, «манфур Темурга» қарши курашиш ҳақида мактублар ёзиб ҳар ёққа йўллади, кўшинлар юборишни ўз зиммасига олди... Аммо қани, у кўшин? Шундай субутсизларга ишониб Амир Темур салтанати сарҳадларига, Туронзаминга ҳужумлар қилдингму, Занжирсаройни ёндирдингму, Турон шери билан ўйнашдингму?..

Ҳа... ўзингга муносиб балои офатни орттириб олдинг! Рост, Амир Темурга фақат сен бас кела оласан!.. Замонанинг улуғи ўзингсан, худога ва ўзингга суяна бер, Тўхтамишхон! Ўзингга ишон, ўзингга!..»

Олтин Ёрда хонининг қарори қатъий эди:

– Қозончи! тарма!.. Зудлик бирлан қўшинлар саф тортсун! Билингизким, мушук-сичқон ўйнаш жужуқлар ишидур! Шерларга ярашмайдур! Токай-гача «отамиз» бирлан довлашиб юрамиз? Вақтимиз йўқ! Йў-ў-ўқ!.. Ҳали ит кунини кўрсатаман уларга-а!.. Ит кунини-и!.. Туғилғонига пушаймон бўладур!

Тўхтамишхоннинг чинқириқ овози узоқларга ҳам эшитилди.

– Бўладур, хоқоним! Пушаймон бўладур! – деди ўзини сал ўнглаб олган Қозончи баҳодир. – Сичқонни инини минг тангага сотаман ҳали!

Амир Тармочуқ ҳам ўзича нимадир деб минғирлади.

Шу палла хоқон, ичида яшаётган икки одамнинг яна бир-бирларига иддаолари борлигини сезди. Қизиғи, агар ўша икки одам баҳсга киришишса, хоқон тўхтатишдан ожиз қоларди. Аммо чопиб кирган мулозим ҳамма нарсани ўзгартириб юборди:

– Хоқоним! Хоқоним! Амир Темур кечувдан ўтиб дарё ёқалаб катта қўшин бирлан бостириб келаётир экан!..

– Нима-нима?! Ким кечувни ташлаб кетди?! – бақирди хоқон. – Ким?!.. Ким деяпман?!.. тарма! Бари қатл этилсун!..

Жанг бошланишидан бир кун олдин, Амир Темур черикка чуқур хандақлар қазишни ва уларни шох-шабба-ю хас-хашаклар билан ёпиб чиқишни буюрди. Шаҳзода Муҳаммад Султоннинг назарида, эрта-индин даҳшатли жанг юз бериши муқаррар бир вазиятда, қандайдир хандақлар қазиб вақтни ўтказиш кераксиз ишдай туюлди. Ҳатто ўз фикрини айтмоққа чоғланди ҳам. Лекин ичида, подшо амри – вожиб, деб қўяқолди.

– Ҳошияларга сипоҳлар қўйилсун! Кечаси ҳеч киши ўз ўрнидан қимирламасун! Ўт ёқилмасун! – деган сўзлар янгради қўшинлар узра...

Туннинг икки палласи ўтиб-ўтмай, тонг ёришар-ёришмас, Тўхтамишхоннинг катта қўшини душмандан ис олиш маъносида, сутдек ойдинда шабихун уриб, бостириб келди. Турон черигига яқинлашаркан, ноғора-ю карнай ва кўрагаларни¹ чалдириб, жумла-жаҳонга сурон солишга уринди. Орада хандақ борлигидан беҳабар илгарилаётган ғаним аскари Турон қўшинининг ёприлаётган душманни кўрса-да, жойидан жилмай бамайлихотир турганидан ҳайратланди ва... хандаққа қулай бошлади! «Хандақ бор! Хандақ!.. Қоч!!..» деган овозлар эшитилди. Кутилмаган балодан кўрқиб кетган лашкар дарҳол калапатра бўлиб орқага қайтишга турди.

«Душманга хандақ гўр қилиб қазилган эканда!» – деди шаҳзода ва бобосининг ҳеч қачон, ўйламай қадам босмаслигига яна бир бор ишонч ҳосил қилди.

Турон лашкари ўткир тигли ханжарларни маҳкам тутгувчи, кескир қиличларни ҳаволарда ўйнатгувчи, осмонларни учувчи ўқлар билан тўлдиргувчи, жон оламан деган найзаларни санчгувчи, ўзи ва Ватани шарафини асрай оладиган баҳодирлар, уруш денгизининг кўрқмас ғаввосларидан иборат эди. Соҳибқирон лашкар сафларини назардан ўтказиб, бир қўлни ўзи учун хос қилди, иккинчисини кейинги вақтларда сал хаёлчанроқ бўлиб қолган шаҳзода валиаҳд Муҳаммад Султонга топширди.

Соғинч биканинг мактуби шаҳзода хаёлларини нурлантириб юборди. Мактубни юрагининг устида

¹ *Кўрага* – сурнайнинг бир хили.

сақларди. Ичида айтаман деган гаплари кўпайиб кетдики, кимга ёрилишни билмайди. Хайриятки, шахзоданинг хотира дафтари бор... Мактубни олган кунни тунни Қулзум бўйида ўтказдилар, ҳамма ҳориб-чарчаб уйқуга кетди. У беихтиёр доим сақлаб юрадиган зарҳал сандикча ичидан хотира дафтариини топди ва варақлашга тушди. Шаҳзода ҳамиша кўнглидаги қувончини ҳам, изтиробларини шу дафтарга тўкиб солар, юрагини бир бўшатиб оларди. Ҳозир бошидан ўқиб чиқишни истарди-ю, дарди янгилашидан кўрқди. Дафтарнинг хийла аввалги саҳифасида бирининг боши ҳам, иккинчисининг эса япроқлари тўзғиган иккита гул расмини чизганди... Энди чизгани бошқача чиқди – иккита яшнаган гул ёнма-ён бир-бирига ингилиб турибди!

Шаҳзода нималарнидир ёза бошлади, афсусу надоматлари, вужудини гоҳ яйратиб юборган, гоҳ титратиб азоблаган кечинмалар, соғинч туйғуларидан саҳифалар рангоранг бўлди.

«...Кошки эди, имкони топилса, ҳозироқ Самарқандга жўнасам... йўқ-йўқ, аввал онаизорим Хонзода хоним пойига бош уриб борсам, бир оғиз ҳам сўз айтмай, секингина мактубни тутқазсам, кифоя... Йўқ-йўқ, онаизоримга қандоқ айтамен? Яхшиси, яқингинада Самарқандга қайтгон хонимойим, маҳди улё ҳазрати олияларини зиёрат этайин... Жўйи Зарда «Шу ожизани шахзодамга унаштириб қўйсаммикин?...» деган сўзларни хонимойим айтгонлар-да! Лекин бормогим мумкин эрмас, бир лаҳза ҳам фурсат йўқ.

Ҳадемай катта муҳораба боиланиб кетса ажабмас. Замонанинг икки қудратли ҳукмдори ҳарб майдонида от сурадир. Бундай танг паллада, йўқотган ёримни топдим, соғинганмен, бас, Самарқандга унинг ёнига боришга ижозат берсунлар, дейиши валиҳд шахзодага муносибмикин?.. Савашлар тугагини кутмоқ керак.

Оллоҳ сабр берсун... Йўқотгонимни топиб турибмен-
ку... Беадад, беадад шукр...

Яқинда Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола»сини кўчуриб, Амир Соҳибқиронга тақдим эт-
дум. Дуо қилдилар. Ҳазрат бобомларнинг ўтинчлари
борки, «Куръони карим»ни ул зот учун китобат ай-
ласам... Киришгонмен, рағбатим бор, аммо журъатим
ҳам фурсатим етмай турибдур...»

Туни билан шаҳзода ва липиллаган шам иккиси
бедор ўтириб чиқдилар, Бирдан субҳи содиқ пал-
ласи, оламни тутган «Оллоҳу акба-а-ар!», «Оллоҳу
акба-а-ар!» садолари унинг хаёлини тарқатиб юбор-
ди. Изма-из: «Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон
бахшида!» садолари янгради. Шаҳзоданинг майдон-
га отилгиси келиб кетди. Аммо Амир Соҳибқирон
унга махсус фармонни кутиб, жойидан жилмас-
ликни буюрғонлар, сабр этагини тутмоғи керак...
У тобора тўзонга чулғаниб бораётган майдонни
интиқлик билан кузата бошлади.

Борликни аёвсиз жанг шовқини қоплади. Ҳеч
ким ён беришни истамасди. Бирпасда Туроннинг
ҳам, Олтин Ўрданинг ҳам худди қўл билан чирой-
ли териб қўйилгандай зич сафли қўшинлари куч-
ли зилзилада дарз тушиб қулай бошлаган улкан
иморатлардай тархи бузилиб, ҳамма нарса аралаш-
қуралаш бўлиб кетди.

Иағлибий баҳрин аскарлари майдонга жасорат
оёғини қўйиб, мардона жанг қилардилар. Душман
ҳалқага олишга уриниб, Турон лашкарини ҳар то-
мондан қисиб келарди. Олтин Ўрда жангчилари
ҳам жасорат соҳиблари сирасига кирарди, улар
ичида найзаларни бука оладиган, юракли, ёвқур,
раъйларни синдиришга қодир, камон отишда мер-
ганлар мергани, моҳирликларидан бирон отган ўқи
зое бўлмас, ёй тортиб, мўлжалга олсалар, кўзланган

нишон турибдими, ётибдими, учаётирми, фарқи йўқ, албатта бориб тегарди.

Тўхтамишхон сўл қанот сардорлигини Кунча ўғлонга топширди, Бек Ёруқ ўғлон, Ўқтой каби лашкарбошилар унинг кўл остида эдилар. Баранғорда қилич яланғочлаган Рустам Мирзо ибн Умаршайхга: «Дарёга орқа қилиб саваш қурилсун!» деган фармон етказилди. У Амир Сулаймоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Худойдод Хусайнийлар билан бирга душманнинг сўл қанотидан ёриб ўтишга уринишган Кунча ўғлонларга юзма-юз чиқди.

Тўхтамишхон чоғроқ тепалиқдаги чодирдан майдонни назорат қиларди. Хоқоннинг кўнгли тўқ: кўшини етарли, хонликнинг ҳамма вилоятларидан аскар тўпланган, кўмакка етиб келганлар бор, яна келаётир. Галаба унинг тарафида бўлмоғига асло шубҳа йўқ, чунки Тўхтамишхон ўз юртида майдонга кирган, Амир Темур эса ватанидан йироқда, жуда йироқда... Хоқон атай шуни уюштирди. Ҳатто чап томонда баҳор тошқинларини жиловлай олган, аммо ўзининг қутқута тушган ёш, асов тўлқинларини тиёлмай ҳайқириб оқаётган Тарак дарёси ҳам ўз хоқонига ён босади...

У ўнг қанотдаги вазиятга назар солди-ю қувониб кетди! Айниқса, Бахти Хожа билан Исабий арлот ўлар-тириларига қарамай савашинишмоқда, Йағлибий баҳриннинг лашкари Амир Сайфиддин некўз фавжини шошириб қўймоқда. Жанг равиши унинг ўйлаганидай кечмоқда.

– Ганимга ит кунини сол, Йағлибий! – дерди ўз-ўзига айтгандай Тўхтамишхон, чодир олдида у ёқдан бу ёққа юраркан.

Улкан жанг майдони Амир Темур кўз олдида бамисли кафтдагидек ястаниб ётарди. Соҳибқирон жаранғорда иш чатоқлигини пайқади, у ёқдан ғоҳ-ғоҳ голибона янграётган бегона суронни эшитиб

ўнғайсизланар, ўзини гўё билак баҳсида энгилаётганидан ўнг қўли кучсизланиб бораётган одамдек хис этарди. Душманнинг жангари бир бўлинмаси, чамаси Йағлибий баҳрин, балки Исабий арлот, қаттиқ ҳамла қилганидан Амир Сайфиддин некўз фавжининг шиддати кесилиб қолди. Ғаним унинг ортига ўтиб қуршовга туширмоқ пайида. Амир Сайфиддин некўз пиёда бўлиб олди, унинг сипоҳлари ҳам шу йўлни тутдилар. Амир дарҳол қалқонларини маҳкам тутиб, камон қабзасига ёпишиб, ёвга ўқлар ёғдирди. У куни битганини билди...

«Хў-ў-ўш!.. – деди аламда. – Бахташ таваккал! Худо бор, не ғаним бор?! Умрим битса, битибди... Оллоҳ, Ватан ва подшоҳ учун жон бахшида!..»

Шундай дегач, у дадилланди, ўлимга тик боқиб, тагин жангга кирди. Кутилмаганда, Йағлибий баҳринга Бахти Хожа лашкари ёрдамга етиб келди-ю Амир Сайфиддин некўз сипоҳларида чекинишга мойиллик пайдо бўлди, фавж сийраклаша бошлади. Пир Муҳаммад Жаҳонгир, Амир Шоҳмалик ва Амир Аллоҳдодларда ҳам вазият ночорлашиб борарди.

Кўнгли кўтарилган Йағлибий баҳрин, иттифоқо, шаҳзода валиаҳд Муҳаммад Султон вазиятни билиш учун қўлдан жўнатган шоп мўйлов Ахий Жабборни(Мироншоҳ Мирзо жангда қатнашмаётгани учун, унинг сипоҳлари шаҳзода ихтиёрига берилган эди) кўрди-ю баҳодирлардан бири деб ўйлади ва қирқ қадамча наридан қилич ўйнатганча ҳайқирди:

– Ҳой, мен кимман, билмасанг билгил! Кейин ўзинг холис фикр қилгил! Билгил, мен Йағлибий баҳринмен! Кўрсатай нақ худо қаҳрин мен! Тоғларни пора-пора қилурман, лошингни канорага илурман! Шерларга айтгилки, менга дуч келмасунлар, кўрқоқлар-чи, кўрқоқлар, ҳеч келмасунлар!.. Хо-хо-хо!

Азалдан хангома излаб юрадиган, яккатозлик курашларини яхши кўрадиган Ахий Жаббор баҳодирнинг қитиқ патига нимадир тегиб кетди, мақтанчоқ ғанимга масхаромуз кулиб қаради:

– Худо уриб қўйибди-ку сени! Ҳеч танимас экансен-да мени! Мени Ахий Жаббор дейдилар... Қудратимни филча бор дейдилар! Худо урган менга дуч келади, бад ниятинг сени пуч келади! Эй сен, ҳайз кўрганнинг боласи, туққанда бормиди чоласи? Эс борида эсинг йиғиб ол! Жонинг сақла, тездан қочиб қол!

Икки қайсар бир-бирига юзма-юз бўлди. Йағлибий баҳрин мазахлагандай қаҳ-қаҳ урди:

– Хо-хо-хо!.. Жигар тешувчи ўқларимни ҳали кўрмагансан шекилли! Эҳ-ҳе!.. – баланддан келди у. – Қарағай найзам қалтирар, шамширим тиғи ялтирар! Саккиз ботмон гурзим бор, девдай даҳшат тарзим бор! Тўхтамасдан ўтсанг-чи, жон фойдага, кетсанг-чи!

Ахий Жаббор баҳодир қаттиқ кулиб юборди:

– Хо-хо-хо!.. Қиличим нақ тош кесар, қарқарали бош кесар! Қинга солсам қилт этар, суғуриб олсам йилт этар! Етти аъзонг бир-биридан жудо этай, Соҳибқирон дея жоним фидо этай! Бир яхшилик қилай сенга, қулоқ сол: эс борида қочиб қолу қочиб қол!

– Ер билан бир бўларсан! Галварс!!! – қичқирди Йағлибий баҳрин.

– Кафан кўрмай ўларсан! Эси паст!!!– хайқирди Ахий Жаббор баҳодир.

– Лошинг қолар ерларда!!

– Танинг чирир гўрларда!!..

Йағлибий баҳриннинг сабри чидамади, найзасини тўғрилаганча от бошини Ахий Жаббор баҳодирга қараб бурди. Баҳодир ҳам қўлида залворли чўқморини ўйнатиб, отига қамчи солди. Йигир-

ма қадамча наридаги баҳрин найзасини тўғрилаб, баҳодирнинг юрагини мўлжалга олганди. Баҳодир моҳир чавандоз эди, ўзини бепарво, гўё хабарсиздай тутди, баҳрин найза ўқталишидан бир неча лаҳза аввал от ёлига қапишиб олди, найза ҳавога санчилди! Баҳодир пайтдан фойдаланиб, қўлидаги чўқморни қарсиллатиб, найзасини ўнглаб улгурмаган баҳриннинг бошига туширди! «Занғар!!!» – деган сўзини ўзидан бошқа ҳеч ким эшитмади.

Баҳодир ўз зарбасидан ғанимининг отдан кулашига ҳеч шубҳа қилмасди. Аммо дубулғаси қаттиқ букилган баҳрин, бақувват экан, бир чайқалди-ю эгарда маҳкам турди, куламади. Олтин Ўрда мамлакатида моҳир қиличбоз деб донг таратган баҳрин: «Аҳ-а-а!..» деб қичқириб юборди, қаҳру ғазабда зулфиқор қиличини ишға солмоққа шайланди. Баҳодирнинг қўлида эса тили «жонингни оламан!» деб сўйлаётган найзанинг учкир тиғи офтобда ялтирарди. Жангга кирмасдан олдин, Дарбанддан топган қайроқ билан кеча боплаб ўткирлаб олганди, энди корига ярайди. Камон дастасига қўл уришни эса кейинга қолдирди.

Шу палла баҳодир билан баҳриннинг кулоқларига яқинлашаётган пуршиддат бошқа бир фавжнинг кучли сурони эшитилди! Улар ўша ёққа алаҳсиб қараб қолдилар.

Хумоюн ўрду фармонига кўра, Амир Сайфиддин некўзга мададга келган амир ул-умаро Жаҳоншоҳ ибн Жоку тумани душманга тўфондай ташланди ва дунёси қоронғи бўлган Амир Сайфиддин некўзнинг жонига оро кирди. Икки соҳибдавлат амир дарҳол камонларини маҳкам тутиб, бир-бирига суяниб, наъралар чекиб ғанимга юзландилар!

Душман лашкарининг шаҳти сингандай эди, сўл қаноти парокандаликка юз тутди. Йағлибий

бахрин аҳволни кўрдию Ахий Жаббор баҳодирни ҳам қўйиб, ҳайқирганча олдинга ташланди! Худойдод Хусайнийнинг жангталаб фавжи чап ёқдан юзма-юз чиқди. Яна қатли ом жанг бошланиб кетди. Тўхтамишхон бесабр у ёқдан-бу ёққа юрар, баъзан майдонга узоқ тикилиб қоларди.

Ўнг қанотда жанг суст, Ўқтой дадил савашга кирмас, ниманидир кутиб тургандай тайсаллангани сезилади. Гўёки майдонни ташлаб қочмоқчидек туюлди хоқонга...

– Олға бос!!! – бақирди Кунча ўғлон... – Бек Ёруқ ўғлон! Баракалла, шоввоз! Жангга кир, Ўқтой! Нега сўлжаясан?!

Ўқтой ўғлон негадир жойидан қимирламасди.

Кунча ўғлоннинг иш буюришлари, у-бу деяверишлари гашига тега бошлади, ичида унга эмас, балки рақибига сардорликни топшириб қўйганига хоқондан ўпкalandи, интиқом ўти алангаланди.

Безовталанган Тўхтамишхон ўзи майдонга тушди. От жиловини тортиб тўхтатаркан:

– Нимага қараб турибсан, сўтак? – кичқирди у Ўқтойга. – Жангга кир, жангга!!..

– Хоқоним! Кунча ўғлонда хун қасдим бор! Хун довлайман! Кунча ўғлон суюкли жиянимни ўлдирган! Кунча ўғлонни менга беринг! Қасосимни оламан, уни ўлдираман! Кейин майдонга тушиб душманнынг тит-питини чиқариб ташлайман! Йўқ эса, жангга кирмайман!– деди кескин Ўқтой. Унинг ортида бус-бутун лашкар, баҳс нима билан тугаркин, деб кутарди.

– Билингизким, ҳаёт-мамот жанги пайтида, хун талаб этмоқ, нодонни иши! – жиғибийрони чиқди хоқоннинг. У биларди: хун сўрагани ҳатто хоқон ҳам дўқ-пўписа билан бу йўлдан қайтара олмайди. Яхши гап билан инсофга чақириш керак, холос. Тутингизлар, деб юборса, ўзаро жангу жан-

жал чиқади. «Чамаси, Амир Темур унинг кўнглига фитна уруғини солибдур..», – деган сўзлар кечди хоқоннинг хаёлидан.

Тўхтамишхоннинг овози юмшаб чиқди:

– Розиман! Фақат саваш тугасун, кейин дилозорингни сенга тобшураман, қасос олиб муродиңга етгайсан!

Кунча ўғлон қиличини маҳкам ушлаганча, ҳушёр кузатар, ҳар эҳтимолга қарши ҳимоя чорасини ўйларди.

– Йўқ! – кескин жавоб қилди Ўқтой. – Аввал ҳам олампаҳоҳдан сўрадим, кейин, деган жавоб олдим... Энди Кунча ўғлон урушда ўлиб-нетса, маҳшарда хун оламанму?.. Ҳозир шу ишни адо этмасам, унда итоатдан чиқаман!

Тўхтамишхон тажанг деди:

– Бошимизга кулфат тушиб турибди, кулоқ сол! Худди кўзи ожизу жардан нажот қидирган одамдай бўлма! Билгилки, ҳеч қачон бировнинг ҳақи бировда қолмайди. Рўбарўмиздаги беомон ғам-ғуссадан ўтиб олайлик, ниятинга етгайсан! Сабр айла, Ўқтой ўғлон!

– Эй, навкарлар! – бақирди бирдан қайсар Ўқтой ўғлон ўз фавжига қараб. – Талабимиз инобатга олинмади! Жангни ташлаб кетамиз! Кетди-и-и-ик!

Лашкар ўрнидан қўзғолди. Пайт пойлаб, баҳона излаб турган кўрқоқ хиёнаткорлар, жангдан ўзини тортган сотқину муртадлар ҳам чеккачеккадан Ўқтой ўғлонга эргашдилар. Олтин Ўрда қўшинининг бир томони ўпирилгандай бўлди.

– Тарма! Қозончига айт, захирадан қўшин олиб ўнг қанотга мададга етиб борсун! Сўл қанотни Довуд Сўфининг ўзи эгалласун!

Бирдан ҳар томондан:

– Соҳибқирон жангга кирдилар!!

– Соҳибқирон жангга кирдила-а-ар!!

– Соҳибқирон майдон ичинда-а-а-а! – қабилда садолар янгради. Турли пучмоқлардан эшитилган: «Оллоҳ, Ватан ва подшоҳга жон бахшида!» сўзлари уларга эш бўлди.

Чоштгоҳ маҳали жанг суръатидан унчалар қониқмаган Амир Темур безовталанди, ёнидаги баҳодирларнинг ҳай-ҳайларига ҳам қарамай, карнай-сурнай, ноғора садолари остида наъра торганча, ўзини майдонга урди!

Даҳшатли хабар Тўхтамишхон аскарлари ўртасида чақин тезлигида тарқалди. Душман юрагига қўрқув оралади, аммо аёвсиз савашини тўхтата олмади. Уруш олови баттар алангаланди.

Шу палла қаёқдандир, Соҳибқирон билолмади, Тўхтамишхоннинг чақмоқдай бир қўшини майдонга ёриб кирди! Йўлидаги сипоҳларни чопиб, ўлдириб, янчиб, хас-хашақдай четга суриб, атрофидаги хос сипоҳларни йироқларга юборганидан ўзи ёлғиз қолган Амир Темурга яқинлаша бошлади! Тўхтамишхон «тишининг қаваги»да сақлаб турган лашкарини жангга ташлади! Унинг нияти Турон султонини бирон зиён-заҳмат етказмай, тириклай қўлга олишдан иборат... Соҳибқиронни ўлим шарпаси чулғаб олди... Дарҳол қўлдаги шаҳзода Муҳаммад Султонга чопар жўнатди ва ғаним аскарларига юзланди!

– Шу ердан, Ҳазрат Соҳибқирон! – деган гулдиреган овоз эшитилди бирдан. – Ёнингизданман! Йўқ! Йўқ! Зинҳор жойларидан жилмасунлар! Савашини бизга қўйсунлар! Боплаб адабини бергаймиз!

Жон ҳалпида етиб келган Шайх Нуриддин баҳодирнинг қисик кўзларида ёғийга нисбатан ғазаб ўти чақнарди.

– Ўлжага тушган ғаним аробаларидан учтўрттасини Амир Соҳибқироннинг олдига қўйин-

гизлар, душмандан ихота қилсун! – аёвсиз жангга киришар экан, буюрди баҳодир ўз сипоҳларига.

Шайх Нуриддин ўйланиб ўлтирмай жонини ҳалокат гирдобига отиб, тангри таоло, маъбудди барҳаққа таваккал қилиб, шартга отдан тушди, номуснинг зўридан беомон тиғу шамширларга рўбарў келди! Шундай имкон яратгани учун худого шукрлар айлади. У Соҳибқиронни деб лозим эса жонини ҳам аямайди, зеро ўзининг шахту шиддатини дўсту душманга, хусусан, Амир Шоҳмаликка бир кўрсатиб қўймоғи ҳам керак!

– Оллоху акбар! – ҳайқирди у ёвга хезланар экан.

– Оллоху акба-а-ар! – ҳайқирди қўшин майдон узра...

Изма-из Амир Аллоҳдод, Амир Мизроб ибн Жоку ва бошқа баҳодирлар, сипоҳлар ҳам пиёда бўлиб жангга кирдилар. Ўнгу сўл қанотлар бир-бирига аралашиб кетди. Шамол кўтарилиб, еру осмон орасини чангу тўзон, гирдибод қоплади. Бақириқу қичқириқ саслари, вадаванг гўсноғора садолари, сурон овозлари борлиқни тутган, тارانг тортилган камонлар, дўлдай ёғилган ўт тилли ўқлар, офтобда ялтираган қиличлар шу қадар кўп эдики, игна ташланса ерга тушмасди.

...Олтин Ўрда тақдирини узил-кесил ҳал қилган жанг охирлаб борарди. Майдон жаҳаннамга айланди. «Уруш» деган бозорда энг арзон нарса одамнинг жони эди. Дарё-дарё қонлар оқди, узоқ йиллар сувсиз шўр босиб, оқариб ётган сахро юзи қипқизил рангга бўялди. Чангу қонга беланиб ётган ўлганларнинг ҳисоби йўқ, ҳар қайда узилган бошлар, жасадлар, лошу мурдалар ётар, ўнгу сўлда ерга санчилган найзалар, синган қиличлар, гурзилар, уюлган қурол-аслаҳалар кўзга ташланарди. Суронлар ичида қайга боришни билмай, у ёқдан бу ёққа

чошиб юрган эгасидан айрилган отларнинг зорли кишнашларига ҳеч ким эътибор бермасди.

Шу палла амир ул-умаро Довуд Сўфи сардорлигида душманнинг катта қўшини жангга кирган эмиш, деган хабар тарқалди.

– Пурқудрат валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон лашкари!!! – деб қичқириб юборди кимдир. Дарё тарафдан муҳолифларни даҳшатга солиб от қўйган улкан черик наъраси эшитилди! Соҳибқирон шаҳзода қўшинининг чап томондан хужумга кирганини кўриб турарди.

Зафарқарин лашкар бирпасда майдон тарhini ўзгартириб юборди!

Кўп ўтмай кутилмаганда:

– Ёв қочди!!

– Ёғий мутафарриқ ўлди!..¹

– Тўхтамишхон қочди!! Кунча ўғлон қочди!

– Иағлибий қочди!.. Қочди!!!

– Ур-ҳо-о! Ур-ҳо-о-о!!!!.. – садолари кулоқларга чалинди! Турон лашкарларининг қудратли суронлари янгради. Барча валиаҳдни олқишларди.

Баҳодирлар ва аскарлар бундай жанглардан сўнг яхши сийланишларини билардилар. Ҳозир ҳам шундай бўлди: иш кўрсатган амирлар, беклар, баҳодирларга зарбофт тўн, мурассаъ камар, олтин эгарли отлар ҳадя қилинди. Айрим шижоат соҳиблари туман, вилоят ва ўлкалар билан сийландилар. Ҳамма бир-бирини қутларди.

– Ҳар кишига нақд хирманидан ўн минг олтув кўппакий инъом этилсун! – фармон қилди Амир Темур.

Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон орзулари поймол бўлаётганини сезар, салтанат худди ҳовучдаги кумдек, сиқимлаган сари, бармоқлари орасидан сирғалиб оқиб тушарди. У Жўжи шаҳзодалари би-

¹ Мутафарриқ улди – яъни пароканда бўлди, маъносида.

лан бирга қочишдан бошқа чора тополмади. Энди Турон лашкарининг ғолибона саслари пойтахт Сарой-Беркага ҳам етиб бориши муқаррар экани юрагини қаттиқ сиқарди.

Азалдан Амир Темур Муҳаммад Султонни ҳамма нарсадан ортиқ кўрарди. Аммо ҳозир шаҳзода Соҳибқиронга бамисли ширин жондай азиз, руҳи қудсдай ардоқли туюлиб кетди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

I

Московиядан қайтар экан, валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон кўшин билан тантанавор Олтин Ўрда пойтахти Сарой Беркага бурилди. Ҳожи Тархонда эканида Соҳибқирон шаҳзодага бундай тайинлаганди:

– Ўшал бахти чопмағон Тўхтамишхонни қўлга туширмак (бир мучасига ҳам тегилмасун), Халифа Усмон Қуръонини хон саройи кутубхонасидан олмак, «Гулшани хазойин» сандуғини дараклатмак, сўнг шаҳарга ўт қўйиб кулини кўкка совурмак. вазифангиздур! Тўхтамишхон биз йўқ пайтимизда бостириб бориб мухташам ва суюмли Занжирсаройимизни шафқатсизларча ёндириб юборғони эсимизда турибди. Ал-қасосу минал-ҳақ!

«Бир вазифани адо этиб бўлмади... – ўйланди шаҳзода. – Тўхтамишхон тагин қочиб қутулди...»

Шаҳзода шаҳарга кирганда, Амир Темурнинг аллақачон хон саройида эканини унга етказдилар. Шаҳзода хон кутубхонасида юрган бобосини тавоф этаркан, хижолатомуз деди:

– Ғанимни Московиягача қувиб бордик... Лекин тутолмадик. Летува деган мамлакат тарафларга жуфтакни ростлаб қочиб қолди.

– Ҳа... Тўхтамишхон чопагонлардан...

Соҳибқирон бошқа сўз қўшмади.

Амир Темур мулозимларга кутубхонанинг пастки қабатини синчиклаб кўриб чиқишни, Халифа Усмон Қуръони топилиши билан хабар беришни ва Самарқандга олиб кетишга китобларни яхшилаб саришталашни буюрди. Ўзи пири муршид Мир Саййид Барака, Амир Сайфиддин некўз, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ва мулозимлар кузатувида иккинчи қабатга кўтарилди ва ўнг томондаги хоналар томон юрди. Муҳаммад Султон эса чапга бурилди.

Иттифоқо, рўпарадаги жигарранг китоб жавони шаҳзода диққатини ўзига тортди. Унда бежамали бир қора қути турарди. Обнус ёғочи ва фил суягидан ишланган, кумуш билан ороланган қути бағоят чиройли, томоша қилса арзийдиган даражада ярақларди.

Шаҳзода залворли қутини олиб токчага қўйди. Оҳиста очаркан, негадир юраги дукиллай бошлади. Бежиз эмас экан: унда... ўша Басрадан излаб тополмаган қирмизи атлас муқовали Мусҳаф, Халифа Усмон Қуръони турарди!

У дарҳол Мусҳафни олиб уч марта ўпиб қувончдан ёшланган кўзларига суртди.

– Бобожон! Бобожон! – деб юборди кейин. – Мўътабар Мусҳаф! Халифа Усмон Қуръони!

Кутубхонани айланиб юрган Соҳибқирон дарҳол шаҳзода ёнига келди:

– Хайрият! Хайрият! Оллоҳга шукр!..

Амир Темур Мусҳафни эъзозлаб уч марта ўпиб кўзларига суртди-да, худди оғир юк елкадан ағдарилгандай енгил хўрсинди. Пири муршид, некўз ва додхоҳлар ҳам каломуллони суюб тавоф этдилар. Муқаддас китобни, қутини томоша қилиш фараҳли эди. Ана, кийик терисидан бўлган саҳифаларга сачраган шаҳид Халифа Усмоннинг

қутлуғ қонлари... Қутининг қора силлиқ қопқоғида
оқариб маржондай тизилган фил суягидан
қилинган нақшлар...

– Энди улуғ китоб Кўксарой кутубхонасининг
дурри яктоси бўладур! – ғурурланди Соҳибқирон.

– Муборак бўлсун! – қутлади пири муршид. –
Оре, рост... Қудратингизга қудрат қўшадур!

– Шаҳзодам! Ёнига ўзлари китобат этаётғон
«Қуръони карим»ни қўйгумиздур!

– Қуллук, валинеъмат Соҳибқирон! – юқунди
шаҳзода. – Оллоҳ ўшал кунларга етказсун, илоҳи!

– Узукка кўз қўйғондек бўлур, жоним сизга
қурбон Амир Соҳибқирон!

– Неқўз жаноблари! Буюрингизким, «Гулшани
хазойин» сирли сандуғини ҳам қидиришдан толма-
сунлар, ҳали ҳануз топилмайдур...– эслатди Амир
Темур.

– Бош устига!

– Китобларни сандуқларга солиб, алоҳида аро-
баларға, туяларға ортсунлар! – деб амр этди вали-
аҳд шаҳзода мулозимларга.

Шаҳардан ташқарида турган қўшинга Сарой
Беркани уч кун талашга ижозат берилди. Салтанат
хазинасига ҳам, қўшинга ҳам жуда кўп бойликлар,
зархарид моллар, буюмлар, чўрилар, ўлчаксиз
ғаниматлар насиб этди.

«Шаҳарга ўт қўйилсун!» – деган олий фармон
содир бўлди. Уйлар, саройлар лангиллаб ёнар, олов
тили билан осмонни тозаламоқчи бўлгандай ялаб-
юлқарди. Кўкка ўрлаган аланга аланга эмас, балки
лат еган кўнгил пучмоқларини ёритган интиқом, ўч
ўти алангасидай туюларди...

Турон қўшинининг Олтин Ўрда мамлакатини
фатҳ этгани, валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон-
нинг Тўхтамишхонни қувиб Московиягача борга-
ни ва зафар қучгани, Сарой-Берка, Ҳожи Тархон

шаҳарларининг кули кўкка созурилгани тўғрисида шаҳзода номига битилган фатҳномаларни олган чопарлар кечани-кеча, кундузни кундуз демай Самарқанду Хоразм, Озарбайжону Форс, Ироқу Хуросон, Зобулистону Сеистон, Мозандарону Табаристон томонларга қараб едилар.

Айни фатҳнома олинган паллалар, масъуд кунлар эди, борлиқда куз фаслининг аломатлари сезиларди. Туман оқа арафа куни чоштгоҳда турфа тўхфа-ю инъомлар олиб Боғи Чинорга ташриф бурди. Катта малика қаср олдидаги панжарагулчин сўрида ўлтирарди.

– Рамазон ҳайитингиз қутлуғ бўлсун, хонимойим ҳазрати олиялари!

– Шукр... Ўзингни ҳам қутлаймен, Туман...

– Амир Соҳибқирондан... хабарлар борму? – ийманганча сўради Туман оқа сўрига чиққач. Кейин маъноли деди: – Тушимга кирибдурлар...

– Доим ўйлағонингдан бу... Қутлаймен! Сенга насиб этибди. Султониядан Хонзода хоним ҳам табриклаб мактуб юборибдурлар...

– Тинчмиканлар?... Хайрият... Кошкийди, эгачи маликам билан тез-тез дийдорлашиб турсак... – Туман оқа бироз сукутга чўмди. – Хонимойим... сизга айтадургон бир янгилигим бор. Аммо аввал сўрасам: шаҳзода Муҳаммад Султон... билан қайлиғи Хон Султон оқа ўртасида илиқлик йўқ эмишму? Шундай сўзлар эшитамен...

– О, нимасини айтасен, Туман! Йўқ... йўқда... – бош чайқади Сароймулкхоним. – Хонзода хоним ҳам шундан ёзгурадурлар. Яқинда мактуби келгонини айтдим-ку. Хон Султон оқа иккиқат эмиш. Шаҳзодам шу сабабдан бирга олиб кетмайдурлар. Фарзанд туғилса, зора бир-бирларига меҳр уйғонар, деб ёзибдилар.

Маликалар бир муддат ўйга чўмдилар.

– Шаҳзодам... яна бир қизни... қаттиқ севғон эканлар...му?

– Ҳа... Севғон эдилар... Севиш ҳам гапми!.. Соғинч бика шаҳзодага узукка кўз қўйгондек муносиб қиз эрди. Бирам муносибки! Бир-бирларига талпинишларини кўриб қувонардинг... Ўзинг биласен, Мозандаронда эканимизда унга совчи юбордик. Жаҳоншоҳ ибн Жоку қизлари..

– Биламен, биламен...

– Ул ожиза дом-дараксиз кетғон... Соҳибқирон салтанатидай бир мамлакатда одам йўқолиб турса, уни излаб тополмасалар-а! Ажабки, ҳануз бир изи чиқмади. Умидим бор, чиқаду, тириккина қиз эрди. Билармусен, шаҳзода набирамга ичим ачийди. Қиздан ҳам кўра, у кўпроқ севарди... Не аҳволда юрғон эркан?.. Ростакам муҳаббат ожизаларда эрмас, эрларда бўладур! Биз ожизаларнинг меҳр қўйишимиз осон – бизга иссиқ меҳр, ширин сўз, ардоқ бўлса севиб кетаберамиз, Туман!..

Туман оқа ёш келинчақдай қизариб кетди.

– Қисматимиз шундоқдур. Бошқа на иложимиз бор? Аммо ҳамма сир ўша «меҳр қўйишимиз осон»лигининг жуда қийинлигидадур, маликам!

Бу сўзлар маъноси Туман оқага сал туманлироқ туюлди. Хонимойим, биз ожизалар севиб қолишимиз ҳам, севиб қолсак, узилишимиз ҳам қийин деган фикрдамилар ёки севишга мажбуру маҳкум бандалармиз демоқчимилар, тушунолмади. У мақсадга ўтишга шошилди:

– Хонимойим! Мен ҳам уларнинг бир-бирларига муҳаббатлари ҳақида эшитғон эрдим. Ҳамма билади-ку. Совчи юборилғонидан ҳам хабардормен. Ул қизнинг ғаройиб воқеасидан ҳам... Суюнчини дариг тутмасунлар, мен... мен... ўша қизни бугун ўз кўзим билан кўрдим!..

Сароймулкхоним ўлтирган жойида қотиб қолди! Қирмизи оқ юзларига қизиллик югурар экан, қўли беихтиёр ўнг чеккасидаги гажагини силашга чўзилди, чиройли кўзлари қувонч аралаш хайратдан катта очилиб кетди. Чап юзидаги кичкина қора холи, нима бўляпти ўзи дегандай, атрофга хайрон боқарди. У шу топда ўлган одам гўрдан чиқиб келибди, десалар, Соғинч бика қайтибди, дегандан кўра кўпроқ ишонарди.

– Нима-нима? Кўрдим, дейсанму? Нималар деяпсен ўзи, Туман!?! Қерда кўрдинг? Наҳотки!.. Наҳотки!.. Суюнчигина сендан айлансун!

– Кўрдим, кўрдим... Бизнинг Боғи Биҳишт маҳалламизда бир тўйга бордим, – ҳикоя қила бошлади Туман оқа. – Давлатшоҳ баҳши, Амир Шохмалик, Шайх Нуриддин баҳодир қизлари ичида бир қиз кўзимга ўтдай кўринсами! Ёшиям ўн олти ё ўн еттида... Дарров қизиқдим, ким у, қаердан, нега авваллари учратмагонмен?.. Сўраб билдим. У амир Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизаси Соғинч бика эркан! Яқинда келибдур...

Туман оқанинг сўзи ҳали тугамаганди, дарвоза тарафдан қий-чув садолари эшитилди. Сафарберган кириб, ҳарам аҳли ташриф буюраётганини билдирди. Совға-саломлар кўтаришган маликалар Чўлпон Мулк оқа, Бахт Султон оқа, жориялар Рухпарвар оқа, Парвиз Жаҳон бахт оқа, Нигор оқа, келинлар – Мироншоҳ Мирзо хотинлари Давлат Келди оқа, Ўрун Султон Хоника, Шохрух Мирзо завжалари Гавҳаршод бегим, Тўти Хотунлар канизақлари билан сўрини ўраб олдилар.

Салом-алиқдан сўнг, ўтган-кетганлар ҳақиқа тиловатни тугатган ҳам эдиларки, чопар кириб, Турон қўшинининг Олтин Ўрда устидан қозонган зафари фатҳномасини катта маликага тутқазди. Бу қувончли хабар дийдорлашувдан чароғон кўнгил-

ларни яна ҳам руҳлантириб юборди. Ҳамма бири-бирини табрикларди, маликалар ва хонимлар қий-чувидан Боғи Чинор ҳам яшнаб кетгандай бўлди.

– Ҳаммамизга улуғ зафар қутлуғ бўлсун! Бахтимизга Амир Сорҳибқирон дунё тургунча турсунлар! – деди Сароймулкхоним. Маликалар қўл қовуштириб таъзим қилдилар.

– Ҳайитингиз муборак! – давом этди маҳди улё. – Амир Жаҳоншоҳ ибн Жоку заифасининг сўнгги ҳайити... Ҳозир Оҳанин ёққа борғайбиз, ундан Арк кўчасига, бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа хонадонига ўтғойбиз, муҳтарам Амир Довуд дуғлат ҳақларига фотиҳа ўқиб қайтғойбиз... Ифторлик, худо хоҳласа, Боғи Чинорда...

– Бош устига, хонимойим! – таъзим бажо келтиришди маликалар.

Маликалар чиққан турфа хил матоларга чулганган ўн бешга яқин рангоранг маофалар пойтахт кўчаларига маржон бўлиб тақилди.

Соғинч бика Самарқандда қайтгандан кейин, қийналиб-қийналиб ўзи шаҳзодага, канизак Сарвиноз эса – бу гап Соғинч бикадан чиқди – отасига мактуб битдилар. Шаҳзода ҳам, падари бузруквори Жаҳоншоҳ ибн Жоку ҳам Олтин Ўрда муҳорабасида юрибдилар. Жавоб кутмаса-да, кўнглининг бир четида нимагадир илҳақ... Сароймулкхонимни зиёрат қилишдан эса гўё алланиманингдир илинжида боргандек туюлмасин, дея тортинди.

Бир куни дугоналари Зубайдабону, Робия бегим, Билқис бегимлар келиб қолишди. Соғинч бикага қаттиқ иддао қилиб юрган «войвойхон» Зубайдабонунинг акаси ҳам уйланибди! «Шалпангқулоқ аканга ким ҳам тегарди?», деб масхаралаб юрадиган Робия бегим, Амир Шоҳмаликнинг қизи, тақдир экан, ўзи ўшанга келин бўлиб тушибди!

Сарвиноз, буни пешона дейдилар, дея кула-кула айтиб берибди.

Дугоналар бир-бирларини соғинишган экан, роса чақ-чақлашиб ўлтиришди. Сухбат қизиди.

– Тўйинг бўлмадиму? – сўради гап орасида Соғинч бика Билқис бегимнинг икки ўрим бўлиқ сочларига қараб.

– Вой, бизларни эр олмайди!.. – жавоб берди ҳаммани кулдириб бўлагина Зубайдабону, ўзи билан тикмачоқдек Билқис бегимни кўрсатиб. Келинлик салтанатининг маликаси Робия бегим, «Ажаб бўпти!» дегандай чиройли жилмайди. Соғинч биканинг икки юзидаги кулгичи ўймоқчалар ҳосил қилди.

– Вой, Соғинч ўлгур, роса ҳаммамизни қўрқитиб юбординг-ку! Қаёққа йўқолдинг? Шундан гапир! Биров Зарафшонга тушиб кетди дейди, яна қочиб кетди дейишадими-ей... Авбош бика деганлари ҳам бежиз эмас экан-да.

– Жўгилар қўлига тушган, деб эшитдим... – Билқис бегим сочининг учини ўйнаб ўлтирар экан, гапга аралашди. – Жўгилар олиб бориб, бошқа ҳиндистонлик жўгиларга сотишар экан-да... Кейин бошқа жўгилар...

– Вой, нималар деяпсан, Билқис ўлгур?.. Йиғиш-тир жўги-пўгингни! Доим шунақа гапларни топиб юрасен!

– Ҳа-да! Жўгилар борлиги аниқ...

– Ҳе, жўгинг билан қўшмозор бўл! – деди яна Зубайдабону.

Соғинч бика бамайлихотир жавоб қилди:

– Умрага¹ бориб келдим...

– Вой? Умрага? – сўради Зубайдабону ишонишини ҳам ишонмасликни ҳам билмай. – Шу бошинг билан-а? Тўқимай ўл!

¹ Умра – кичик ҳаж.

– Тўқиғоним йўқ.... – жилмайди Соғинч бика. «Ёлғонни худонинг ўзи кечирсун!» деб қўйди ичида. – Эҳромга чулғаниб олиб, Каъбатуллоҳни тавоф айладим... Ҳазрати Оиша масжидига бориб, сизлар учун ҳам умра қилдим... Илоё, жондай дугоналарим войвойхон Зубайдабону бирлан дўмбоққина Билқис бегимларга кўчқордай куёвлар ато этгил, деб...

Қаҳ-қаҳ отиб кулишдилар. Кулги садолари ичида Зубайдабонунинг йигитча овози ажралиб турарди. Бу гап ҳаммадан ҳам Робия бегимга ёқиб тушди:

– Ато қилсун! Ато қилсун!

– Вой, ўл, меҳрибон бўмай! Мана, ўзинг акамга тегмай қочиб кетдинг, қуруқ қолдинг. Робия бегим, илдам экан, куёвни илиб кетди!

– Тақдир экан-да, Соғинч... – деди Робия бегим.

– Робия бегим хўб қибди, ували-жували бўлишсин, қариб-чуриб юришсин! – кайвонилардай тилак билдирди Соғинч бика ва ичида қизларни бир чандиб қўяй деди. – Сенлар-чи! Ҳадеб бировларнинг ташвишини чека бермай, бундай ўзларингга ҳам қарангизлар, Билқис икковинг ҳалиям эгар кўрмагон отдай гижинглаб юришибсен!

– Ўша эгар йўқ-да, эгар! – тарсиллатди Билқис бегим.

Беғубор кулги овозлари янгради. Ора-орада: «Ўзинг-чи, ўзинг?», «Ўзинг-чи?..» сўзлари эшитиларди. Кўнгилларга малҳамдай хуш ёққан суҳбат алламаҳалгача чўзилди.

...Маҳди улё Сароймулкхоним ва маликалар кенг-мўлгина ҳовлига кириб келганларида бутун маҳалла аёллари жам бўлиб туришган экан. Аёллар узоқдан эгилиб, таъзим бажо келтирдилар. Маликалар каттагина сўрига тиз чўкишди. Қуръон туши-

рилди, кўнгил-ҳол сўралди. Туман оқа Оппоғойим пайтида ҳовлининг жуда ҳам фариштали эканини эслади.

Катта малика сўридан тушиб, қўлини кўксига қўйиб салом берган Соғинч бика билан кучоқлашди. Шу алпозда улар, ўзлари англамаган ҳолда хийлагина туриб қолдилар. Сароймулкхонимнинг юраги бўшаши, бағоят иродалиман деб юрган Соғинч бика эса бошини маҳди улёнинг кўксига қўйиб: «Хонимойим! Хонимойим... Сиз онам ўрнида онамсиз!..» деганча, ўзини унсиз йиғлашдан тўхта олмас, айтмоқчи сўзлари кўз ёшига айланарди.

– Қўйингиз! Қўйингиз!

Соғинч бика мамлакатнинг энг иззат-икромли аёли кўнгил сўраганигина эмас, балки маликанинг уларни боғлаган кўзга кўринмас омонат ипни йўқотиб қўймагани, боши қотган музтару нотавон, бечора Соғинч бикани йўқлагани уни тўлиқтириб, йиғлашга ундарди.

Сароймулкхоним Соғинч бикага яхшилаб назар солди. Рубарўсида парвардигор меҳр билан яратган дурри якто турарди. Оқ юзлари тип-тиник, йиғидан қизарган кўзлари яна ҳам гўзаллашиб кетган, икки юзидаги кулгичи ўзига ярашган, қадди ниҳоли даражаи камолга етган, балоғат остонасидаги пуркуч ожиза...

– Ифторликка келингизлар! – тайинлади Сароймулкхоним Соғинч бика билан канизак Сарвинозга, оқшом батафсилроқ суҳбат қуришни кўнглига туғиб қўяркан.

Ростдан ҳам, кечқурун меҳмонларни кузатишганларидан сўнг катта малика ва канизак Сарвиноз ўртасида гурунг бошланди:

– Вой ўлайин-ей, бу қиз... – сўзга оғиз очди канизак Сарвиноз... – Хонимойим ҳазрати олиялари, достони жуда қизиқ...

Соғинч бика боғни айланиш баҳонасида маҳди улё канизакларидан бири билан атай ташқарига йўл олди. Қизнинг худди афсонадай қиссаси ҳайит куни эрталаб жаъми маликалар Шоҳизиндага бориб, Қусам ибн Аббос мазорини зиёрат этганларида ҳам, Туман оқанинг ўзи учун тиклатган мақбараси олдидан ўтиб Шодимулк оқа, бонуйи кубро Қутлуғ Туркон оқа руҳларини шод айлаганларида ҳам, бағоят мутаассир бўлган малика хаёлидан чиқмади. Ҳали бундай ҳодисани учратмаганди. Унинг Соғинч бикага раҳми келиб кетди. Йўқ, ожизаларнинг муҳаббати ҳам эркакларниқидан қолишмас экан! Соғинч бика буни исботлаб кўйибди!

Катта малика Боғи Чинорга қайтгач, ёлғиз хаёлларга чулганганча, боғни узоқ айланиб юрди. Сўнг бир қарорда тўхталди-ю хонага кириб, дарҳол Хонзода хонимга мактуб ёзишга ўлтирди.

«Ассалому алайкум ва баракотух, дийдорлари ҳамиша кўзимизнинг нури дурри якто маликам! Даромаддан сўнг: келинимиз Хон Султон оқа юкли бўлгонини мактубингиздан билиб, бағоят қувондик. Амир Соҳибқиронга ҳам хабар бермакка шошилдим. Шаҳзодамнинг зурёдлари ахир! Ё раббий! Кеча яқинда ўзлари гўдак эдилар-а! Бугун эса Олтин Ўрда бирлан муҳораба фатҳномаси валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон номларига ёзилиб турубдур, бу жуда катта сийлов, мукофотдур, эҳтиромдур. Уушбу мужда ўзларига қутлуғ бўлсун!

Меҳрибону мушфиқ маликам! Бизда ҳам фараҳли мужда бордурким, эшитиб ҳайратдан ёқа тутмогингиз аён. Узимиз худди шундай ҳолга тушдук. Аччиқ аралаш ширин эртақнинг нақ ўзи. Мозандарондан Самарқандга совчи юборгонимиз, гойиб бўлгон Согинч бика, жаноб Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизаси, худога шукрки, тирик

эркан! Тирик эркан! Қиссаси гаройибки, киши ишон-майду! Бу шўх қизни кўрингизким, ўзига «Аргунишоҳ» деб от қўйиб, совуту дубулга кийиб... шаҳзодам лашкарига қўшилмоқни истаб, сипоҳ бўлибду! Билдирмай савашларга борибду! Кўрқмагонини кўрингиз! Мақсуди – шаҳзодам уни севадирму, йўқми, билмоқ эркан. Бу ёғи яна қизиқ. Шаҳзодам у билан бир марта учрашибдулар. Ҳатто унга севгани борлигини айтибдулар, йўқотиб қўйгонидан қаттиқ гамдалигини билдирибдулар. Соғинч бика, қув, ўзини танитмабду ва... ўша гойиб бўлгон қизни топмоқ учун шаҳзодадан ижозат олиб Самарқандга қайтибду! Ушбу гаройиб ҳодисани кўришгонимизда тўлиқ сўйлаб бергаймен.

Алқисса. Муродга келсам... Амир Соҳибқирон ва валиаҳд шаҳзодам Олтин Ўрда муҳорабасидан зафар бирлан қайтишмакда. Хурсандчиликка хурсандчиликлар уланиб кетаверсин, илоҳи.. Бир пайт ўзлари ният қилгон эрдиларки, шаҳзодам тўйларини Султониядаги маҳобатли саройда ўтказсак, деб... Фаришталар омин, деган экан. Йўқса, Амир Соҳибқирон шитобан Хитой сафарига жўнашлари мумкин. Кейинга сурилмасун, дея ташвишдамен. Иншооллоҳ, келин-куёвларнинг чилласи охирлагунча Султонияда бирга бўлгоймен, мириқиб суҳбатлар қургоймиз, деган умиддамен. Тез кунларда дийдор кўришгоймиз, маликам...»

...Ҳар бирига биттадан кичик манжаниқ ўрнатиб қўйилган миноралари рангоранг кошинлар билан безатилган, тош деворлари нақшинланган шукуҳли хон саройи чиндан ҳам Султониянинг кўрки эди, Муҳаммад Султон ва Соғинч бикаларнинг улуғ музаффарият сурури-ю нашъасига йўғрилган тўйлари унга ярашиқли муҳташам безак бўлди.

Эрталабдан янграган карнай-сурнай садолари кулоқларга хуш ёқар, саройнинг ўнг томонида нақшинкор айвонда машҳур мутриблару маш-

шоқлар, созандалару хонандалар хизматда эдилар. Чолғу садолари жўрлигида янграган соҳир кўшиқлар кўнгилни тўлиқтириб юборарди.

Амир Темур бир кўп аъёнлар даврасида сарой ичидаги жаннатнамо боғда салқин ҳовуз бўйидаги нақшиннигор сўрида ўлтирарди.

– Дунёнинг қутлуғ ходисалари изма-из юриши ажойиб эзгулик аломатидур, Амир Соҳибқирон! Бари яратганнинг бемисл муруввати, лутфу қарами! – деди пири муршид Мир Саййид Барақа кўлини дуога очар экан. – Худонинг ўзи бетавфиқ «ўғил»нинг жазосини берди. Халифа Усмон Қуръонига эришганимиз кўнгилларни сурурга тўлдирди. Оламини тутган музаффарият садолари валиаҳд шаҳзодам тўйларининг карнай-сурнай сасларига қўшилиб олам уйғунлигини пайдо этмақда. Тўй барчамизга муборак бўлсун! Келинимизнинг қадами қутлуғ келсун, илоҳи!

– Қуллуқ, пирим, қуллуқ! – миннатдорчилик билдирди Амир Темур.

Амир Темур улуғ бекларга катта зиёфат уюштиришдан олдин Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан Амир Шоҳмаликларни ёнига чорлатди:

– Сарой-Беркадан олинган ўлжа, молу маноларнинг барчасини туманбеги, мингбеги, юзбеги, ўнбеги ва сипоҳларга улашилсун! Энг аввал ярадорлардан бошласунлар. Бирор одам назардан четда қолмасун. Отсизлар от олсунлар, молсизлар – мол, пулсизлар – пул... Хазинага бир дирҳам ҳам киритилмасун!..

– Аҳсанта! Аҳсанта! – деб юборди пири муршид.

Султониягина эмас, бепоён салтанатнинг турли музофотларидан ҳам меҳмонлар тўйга етиб келишганди. Аркони давлат кишилари, амирлар, баҳодирлар, лашкарбошилар, ясовуллар, сипоҳийлар, тингчилар, толиби илмлар, фақиру

мискинлар эмин-эркин дастурхон атрофида ўлтиришар, улар орасида кўлида гулдор тасбиҳ ушлаган кажава рўмолли сўфий момо ва Мубашшир баҳодирнинг бошқа нотаниш тингчилари ҳам кўзга ташланарди.

Соҳибқирон Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг пири муршид кулоғига ниманидир шивирлаганини, пирнинг бош тебратиб кўйганини кўрди.

– Оллоҳнинг буюрғон юмушларини адо этмак жоиз... – сўзланди Мир Саййид Барака ва ўрнидан турди. Додхоҳ иккиси шаҳарнинг шимолидаги, келиннинг «уй»и деб қабул қилинган, ҳар томони минг қадамча чиқадиган мураббаъ шаклидаги сўлим Чаманбоққа отландилар.

Чаманбоғда тўй қиёмига етган эди. Сароймулкхоним қизини узатаётган она мақомида, Туман оқа ва бошқа канизақлар унинг ёнида... Куёв томондан шаҳардаги саройдан ўнга дошқозонда дамланган палов келди. Қаср айвонидаги, ҳовлидаги қатор сўриларда дастурхонлар ёзилди. Узоқ-яқиндан меҳмонлар қадами узилмас, ширин таомлардан тановул айлаб чиқишган хушчақчақ одамлар кетгилари келмай, боғ атрофида гуррас-гуррас кезиб юришади. Айримлар эса тўй ҳақида, шахзода билан кединчакнинг аллақачон ёйилиб кетган киссалари тўғрисида ҳайрат билан гурунглашишадди. Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Амир Сайфиддин некўз, Мир Саййид Барака, Муҳаммад Чуроға додхоҳ ва бошқа амирлар боғ эшигида меҳмонларни кутиб олишмоқда, «Куёв қутлуғ бўлсун!», «Куёв муборақ!», кабилида табриклар тез-тез кулоққа чалинади.

– Куллуқ!.. Ўзингга шукр! Ўзингга шукр!.. – деб кўярди қизидан айрилиб кўнгли вайронага айланган, энди эса бирданига ҳам ўғиллик, ҳам қизлик бўлаётганидан ўзини осмон-фалакда сезган Жаҳоншоҳ ибн Жоку.

Пешин билан аср ораси, ҳаммадан ҳам кўпроқ шовқин солиб юрган болакайларнинг «Куёв келди!», «Куёв келди-и-и!..» деган овозлари янгради. Шаҳзодалар, амирзодалардан иборат ўттиз чоғли куёвнавкарлар карнай-сурнайлару чилдирмалар гижбанги, завқли қийқириқлар остида қасрнинг иккинчи ошёнасидаги, атрофига ипак кўрпачалар солинган, ноз-неъматларга тўла дастурхонлар билан безатилган улкан хонтахтали меҳмонхонага йўналдилар.

Қасрнинг нариги томонидаги хонада дугоналари ичида ўлтирган Соғинч бика мусиқа садоларини эшитар, чилдирманинг ҳар бир садоси унинг қалб тепиши билан жўрликда жаранлар, гўёки чилдирмани бошқа биров эмас, қизнинг безовта юраги чалдирмоқда эди. Чуғурлашган дугоналарининг сўзлари, турфа маслаҳатлари қулоғига кирмас, умуман нимани ўйлаётганини, нималар бўлаётганини идрок этмас, на ерда, на осмонда, балки вазнсиз парвозда, қандайдир эпкинлар қанотида учиб юргандай туюларди бу палла...

Янгалар – канизак Сарвиноз билан Робия бегимлар Соғинч бикани икки ёқдан енгилгина туртишиб: – Ҳай, жавоб берсанг-чи! Розимен, денг!.. Розимен денг! Ҳай!.. – деб шивирлашди.

Чимилдикнинг у томонида куёв турар, хутбаи никоҳ бошланган, энтиккан шаҳзода: «Соғинч бика бинти Жаҳоншоҳ ибн Жоку ожизасини ўз никоҳингизга олишга розимисиз?» деган саволга, кутдирмай «Ҳа...» деб жавоб қилган, навбат энди келинга келганди.

Соғинч бика шаҳзода валиаҳд Муҳаммад Султонга ўзини бахшида этишга розиму?.. Сўраб ўлтиришга ҳожат борму? Қиз унсиз тўлиб-тўлиб йиғлади. Сўз айтишга мажоли ҳам йўқ, бемисл бахт қувончидан юраги потраб чиқай, дерди.

Пири муршид учинчи марта саволини такрорлади.

– «Ҳа!», деяпти, пирим! «Ҳа», деяпти... Рози... Рози... – джавоб берди овозини ингичкалаштириб янгалардан бири, чамаси, Сарвиноз.

– Товушсиз йиғи ҳам изн аломатидур... Илоҳи, кўша қарингиз! Алҳамду лиллаҳир раббил оламин!.. Омин!..

Куёв меҳмонхонага қайтиши биланоқ, куёвжўралар Шохрух Мирзо ва Соҳибқироннинг жияни Мирзо Алибеклар эски удумларга биноан Сароймулкхонимга мурожаат этдилар:

– Хонимойим ҳазрати олиялари! Ижозат берсалар, куёв сарпосини «сотиб» олмақчийдик...

Шохрух Мирзо жавоб кутмай ёнидан тилло тангаларга тўла бир ҳамён олди ва катта маликага узатди. Сарвиноз ишора билан кўшни хонада тайёрлаб кўйилган гулдор тутунни олиб кирди.

– Шаҳзодам! Қиблага юз бурсунлар! – деди Мирзо Алибек куёвни кийинтиришга киришар экан. Унинг қорамтир юзи, дўнпешонасида терлар ялтирарди.

– Сарполар муборак! Сарполар муборак! – кутлашди куёвжўралар...

Пиқ-пиқ йиғлаган, оппоқ либосга бурканган, сўз айтишга ҳоли йўқ Соғинч бикани таъзим билан отасининг олдига олиб келдилар.

– Нону тузингизга рози бўлингиз, отажон... – келин тилидан сўради Сарвиноз. Жаҳоншоҳ ибн Жоку бағри увалганча, қизининг пешонасидан ўпиб, елкасидан қучди:

– Розиман, болам-а, минг бор розиман!..

Ҳамма дуога қўл кўтарди.

Чаманбоғдан бошланган мунгли ёр-ёр садолари то шаҳардаги саройгача тинмади...

Муҳташам сарой остонасидаги поёндозга қадам қўйишаётган келин-куёвларга қараб, кўзлари ёшланган Соҳибқирон ёнида турган Сароймулкхонимга оҳиста шивирлади:

– Тахтини мен яратиб берайин, аммо бахтини Оллоҳнинг ўзи, илоҳи, ато этсун!

Мамнуну масрур Сароймулкхоним бош тебратиб, тасдиқ ишорасини қилди.

Амир Темур келин-куёвларнинг пешоналаридан ўпиб, бахт-толе тилади, ёнчиғидан бир сиқим тилло танга олди-да, жаранглатиб бошларидан сочиб юборди. Кейин дуру жавоҳирга, мушку анбарга навбат етди. Ҳамма икки покиза тимсолга интилар, қўлларини дуога очар, нимадир дегиси келар: «Қутлуғ бўлсун!», «Муборак бўлсун!» деб қичқирди.

Соҳибқирон Хонзода хонимнинг бошини силаб қўяр экан:

– Келин муборак, онақизим! – деди, Хонзода хоним ҳамиша валинеъматнинг эркалаб айтган ўша «онақизим» сўзини яхши кўрарди, эгилиб Соҳибқирон тўнининг пешини ўпиб, кўзларига суртди. Амир Темур кейин ўгрилиб, Сароймулкхоним, Туман оқа, Чўлпон Мулк оқа ва Султон Бахт бегимларга ҳам табрик сўзларини айтди.

– Ўзларига қутлуғ бўлсун, валинеъмат Соҳибқирон! – дейишди маликалар.

– Қуллуқ, қуллуқ!..

Сочқи фасли давом этарди. Мироншоҳ Мирзо билан Шоҳрух Мирзолар ҳам шайланиб тургандилар, амирлар, аркони давлат аъёнлари, лашкарбошилар, туманбеги, мингбегилар ҳам бир-биридан қолмай деб ҳамёнларини кавлашга тушдилар. Айниқса, вазири аъзам Муҳаммад Жалднинг ўқи ўзди: унинг сўлқиллоқ қўллари тинмади – тўрт марта сочқи қилишга улгурди. Шамлар ёруғида ялт-

юлт учқунлар сочган тангалар ёмғирдай ёғиларди. Юрганда оёқ тагида тангаларнинг ғижирлаши оддий ҳол бўлиб қолди.

Сароймулкхоним Хонзода хонимни оҳиста кучоқларкан, шивирлади:

– Шаҳзодам бахтини энди топдилар, маликам! Тангри умрларини узоқ айласун! Паҳлавон фарзандлар кўрсунлар! Бизлар боқайлик деб, куймаланиб юрайлик, илоҳи!

Соғинч биканинг баркамол хусни малоҳати Хонзода хонимни чиндан-да, ҳайратга солди. Маҳлиқо келинчак бир лаҳза ўзининг ёшлигига ўхшаб кетди. Ўзи ҳам қачонлардир шундай зебо ва соҳибжамол эди... Рўбарўда – гўё Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хонимлар... Ана, Кониғилдаги оқ уйда... ҳозир гўшангага киришади... янгаларнинг тап тортмай: «Келин-куёвлар қовушганда фаришталар улар тепасида қувончдан чарх уриб учишар эмиш!» деган сўзларини эшитишади...

– Ўғлимга жуда муносиб эркан!.. – сўзлари учди беихтиёр қирмизи лабларидан.

Зубайдабону, Билқис бегим, Робия бегимлар бу ўжар, қайсар, авбош Соғинч бика тўйининг шуқуҳди манзарасига қарар эканлар, кўнгилларида ҳавас билан баробар кам-кам ҳасад томирлари ҳам кўзғолишга мойил эканини сезардилар.

«Келин ўрнида мен бўлсам эрди...» – дерди ичида икки ўрим сочи орқасини тўлдирган Билқис бегим. Шаҳзода ёнида хаёлан ўзини кўрарди Зубайдабону...

– Куёвтўрам, келинпошша мунтазирдурлар!

Сарвиноз билан Робия бегим шаҳзодани файзи илоҳийдан зийнатланган чимилдикқа бошладилар.

Заррин чопонга ўралган, бошига куёвлик тожини кийган Муҳаммад Султон худди ширин туш ичида юргандек, ҳозир уйғонади-ю баридан айри-

либ қоладигандай кўрқарди. Худога шукр! Оппок келинлик либосига чулғанган, чехрасига парда ташлаган дунёнинг пари пайкари, хусни гул-гул очилган Соғинч бика, мана, ёнида...

Улар бир-бирларига тикилиб тўйишмас, шу алпозда тонг оттирмоқчидай эдилар, шекилли... Тиллардан сўз қочган, асли бунга эҳтиёж ҳам йўқ... Куёв-келин нигоҳларида – балқиган ишқ нашидаси, узр-хоҳлик, шукроналик, ширингина ўпка-гина, норизолик аралаш ризолик, ўкинчга йўғрилган қувончнинг тилсиз туйғулари, толеннинг буюк тантанаси – бари, бари намоён...

Ниҳоят, Муҳаммад Султон оҳиста пичирлади:

– Юзингиздан пардани кўтариб... жамолингизга қўрқиб-нетмай... тўйиб тикилмоқ онлари етғонидан бошим осмондадур, маликам!..

Соғинч биканинг юраги қинидан чиқиб кетгудай бўлди, аммо ҳеч нарса демай, ним табассумда бошини эгиб тураверди.

– Қочоқ кийгим!.. – Сўзланди яна шаҳзода офатижон қайлигининг ойдай чехрасига тикилганча... Шу палла, бахт унинг ўнг томонида-ю шодлик чап томонида эди. Оҳиста пардани кўтариб, ўнг юзидagi ўймоқчасига титраган лабларини босди... Кейин дарҳол ортга чекинди ва кўзларини кўзларига тиканча қараб ўтираверди.

Кўзлар сўзлар эдилар, қувончларини, қайғуларини, армонларини, азобларини, ўпка-гиналарини, инсоннинг бахтини, толе ҳимматини, иқбол шарафини, висол лаззатини... Лекин бу сўзларни Оллоҳдан бошқа ҳеч ким эшитмас, эшитса ҳам англамаган бўларди.

Бир-бирларига тикилганларича тонг отганини ҳам сезмадилар.

Узоқдаги маҳаллада хўроз қичқиргани эшитилди...

Қирқ кеча-кундуз тўй зиёфати давом этди, меҳмонлар оёғи узилмади. Базмларда давраларни чиройли безаган «Ол, ҳа, ол!» каломларининг кадри кўтарилиб кетди. Ҳайхотдай хона нафис матолар, заррин тўнлар, ажабтовур матоларга ўралган бўғчалар билан тўлиб-тошганди. Совға олмаган бирон амир, аркони давлат вакиллари ё сипоҳу фуқаро қолмади. Барча чексиз неъматлар, обрў бўлғувчи хилъатлар, бағалтак-камзул, тож ва зеру зеварлар, жома-ю либослар, салла-ю хирқалар билан сийланди.

Тўй поёнига етди, аммо таванхонада ҳали совға-саломлар мўл эди.

Икки ойдан кейин, фирдавсмонанд Самарқанддан чопар етиб, валиаҳд Муҳаммад Султоннинг мухолифат кучлари яна бош кўтарган, устига устақ, тўрт йилдан буён ҳар йилгиси уч юзминг динордан иборат хирожни тўламай келаётган Ҳурмуз вилоятини забт этишга бормоғи ҳақидаги фармони олийни етказди.

Шаҳзода ўзини вазият чирсиллаб турган жойларга юборилиши подшолик йўлидаги тажрибалардан бири эканини, валиаҳднинг чигал муаммоларда кўзи пишиши лозимлигини ва бу Соҳибқирон истаги-ю салтанат манфаатларидан келиб чиқаётганини чуқур фаҳмларди.

II

Сароймулкхоним келинчакка ўзи «она»лик қилаётганидан келин-куёвни йўқлаш, куёв мазар¹ юбориш ташвишини чекди. Холдона биби, Оққиз бегим ва Сарвинозни чақиртириб яхшилаб тайинлади:

– Келин-куёвларга ҳар куни нонуштага, тушликка кечки таомга қовурдоқ, қўй гўшtidан манти,

¹ Куёв мазар – келин-куёвларни сийлашга юбориладиган хилма-хил таомлар (лаҳжа).

юпқа шўрва, палов тайёрлангизлар. Ҳамма баковуларга тайинлангизлар. Ейилса-ейилмаса пармуда, варақи сомса, ширмон, қатлама, жиззали патирлар дастурхондан узилмасун, чак-чаклар безасун. Каклик, бедана гўштлири ҳам жуда хуштаъмдур. Кабобдан, қизил пиёз, анор пўчоғи солиб қайнатилган тўқжигарранг тухумлардан қўйингизлар. Ва, албатта, қази-қарта ёддан чиқмасун. То чилла охирлагунча ўн беш кунда бир марта кулчатой пиширтирингизлар... Шаҳзодам хамир овқатни хуш кўрурлар. Тушундингизми?

– Чучундик, чучундик... – жавоб қилди энага Холдона биби.

Сароймулкхоним билан Хонзода хоним мамнуну масрур зиёратга келишар, гоҳида яхши таомларни ўзлари олиб киришар, лекин узок ўлтиришмас, келин-куёвлар билан суҳбатлари қовушавермасди. Муҳаммад Султон ҳам, Соғинч бика ҳам ерга тикилиб изо тортишганча сўзга оғиз очишмасди. Валиаҳд шаҳзода ва қайлиғининг бир-бирларига жуда муносиб эканларини кўриб қувонишаркан, Соҳибқирон Амир Темур салтанатининг икки иззатли маликаси, «узукка кўз солгандай» ибораси мана шу жигаргўшалари учунгина яратилганига имон келтиришарди.

Тўйнинг йигирма биринчи куни Амир Темур сафар тараддудини кўра бошлади. Тиниб-тинчимас бу одам энди катта муҳорабадан ҳали пойтахтга қайтиб улгурмай, яна бошқа сафар ҳақида ўйламоқдалар... Самарқандда ҳам кўп турмай отланмоқ пайидалар. Шаҳарга сиғмайдилар, ҳаво етишмайди чоғи. Унга кенгликлар, завқларга кўмилган майдонлар, бепоён уфқлар керак... Бунини, ҳамма билмаса ҳам, Сароймулкхоним яхши билади.

– Бошлари, илоҳи, тошдан бўлсун! – деб қўйди Соҳибқироннинг ногирон оёғини уқалаб ўлтирган, ташвишларга чўмган катта малика...

Маликалар Туман оқа, Чўлпон Мулк оқа ва жориялар Соҳибқирон билан бирга тонгда Самарқандга жўнаб кетдилар. Ҳумоюн уғруқ Ҳамадонга бир қўниб ўтади. Сўнг йўл Рей орқали Машҳадга, ундан Ҳирот, Балх, Термизга тушади.

Уч кундан кейин Сароймулкхоним билан Султон Бахт бегим қўлларида совға-саломли тугунларни кўтарганларича саройга, Хоразм маликасининг бўлмасига ташриф буюрдилар.

– Ассалому алайкум! – деди нақшин-нигор эшикдан кирар экан Сароймулкхоним.

– Ва алайкум ассалом! – таъзим билан кутиб олди Хонзода хоним.

– Энди келин муборак бўлсин, маликам!

– Ўзларига қутлуғ бўлсун, хонимойим ҳазрати олиялари!

Таомлардан сўнг, маликалар гулобдан хўплаб-хўплаб ўлтирдилар.

– Атиргул шарбати, танга шифо... – деб қўйди Сароймулкхоним даромад қилиб, кейин маликаларга юзланди: – Шаҳзодам энди бахтини топдилар, Оллоҳга шукр, келинимиз жуда ҳам барно, жуда ҳам фаросатли... Кўрку чиройи, ҳусни малоҳати, ақлу заковати таҳсинларга лойиқ!

– Қуллуқ хонимойим, қуллуқ!

– Мен ҳам, эҳ, йигит эмасмен-да! Шу қизни олардим, деб юборибмен! – сўзни ҳазилга бурди ўттиз тўрт ёшга кирган, аёллик камолига етишган қийик кўзли шаддод Султон Бахт бегим.

Кулишдилар.

– Қуллуқ, қайинсингилжон! Мабодо, сизга тегмаса-чи?

– Чавандозликда барчани енгиб чиқардим! Найзабозликда ҳам! Барча шартларини адо этардим...

– Бир гап айтайми? – Сароймулкхоним икки маликани ўзига қаратди. – Оллоҳни ишига тан бермай илож қанча? Қарангиз: қайин она билан келин бир-бирларига шундоғ ўхшайдиларки, ҳайратдан ёқа тутаман! Келин қайнонага тортади, деганларку! Кўрку жамолда ҳам, ақлу идрокда ҳам улар беқусурдурлар! Исмлари ҳам бир-бирига уйқашда: Севин бика, Соғинч бика!.. Ё раббий! Лавҳул Маҳфуздаёқ сизнинг қайнона-ю, Соғинч биканинг келин бўлиши ёзиб қўйилган эканму дейман!

Катта малика самимий сўзлаётганини Хонзода хоним сезиб турарди.

– Йўқ, хонимойим ҳазрати олиялари, кошки мен ўхшасам!.. Унинг ўзгача фазилати бор. У сипоҳ, савашларда қатнашгон... Яна қаерда денг, нақ шаҳзодам лашқарида! Ўзини билдирмагон. Шаддод қиз! – Хонзода хоним кулди. – Мен билдириб қўярдим... Унга тенг келолмасмен!..

– Нималар қилган экан келинимиз? – сўради Султон Бахт бегим қизиқиб. – Эшитиб тўлиқиб кетмақдамен...

Султон Бахт бегим мутлақо беҳабар эканидан оғзи очилиб қолди. Кейинги икки йил ичида унинг шавҳари Амир Сулаймоншоҳга Эрондаги кичкинагина Абаркуҳ деган шаҳар ҳокимлиги топширилганди, малика қарийб ўша ердан ташқарига чиқмади.

– Айтгандай, келинимиз сизга ҳам менгзайди, бегим! Чавандоз, найзабоз, кўрқмас, ботир!.. – Султон Бахт бегимга юзланди катта малика. – Суриштириб билиб олдим, отаси Жаҳоншоҳ ибн Жоку жаноблари мухтарама волидангизнинг Соҳибқирон ортидан от миниб юрғонлари, Хоразмдан қайтишда Жайхунга кўрқмай от солғонлари, сизнинг шижоатингиз, шаддодлигингиз ҳақида ҳам кўп ҳикоялар сўйлағон эканлар...

– Волидамиз Улжой Туркон оқа ҳақида-я? Биров эслар эканму? – ҳайратда сўради бегим. У шу палла, сен қачонлардир нимадир қилишинг мумкин, унутилиб кетди, деб ҳисоблайсан ҳам, лекин у кимлардир учун ибратга ярашини, инсоннинг ҳеч бир қадами ҳеч қачон унутилмаслигини англаб етди. – Оҳ, онаизоримни элас-элас эслаймен холос... Чодирнинг бир бурчагида ҳамиша падари бузрукворимнинг ва онаизоримнинг совуту дубулғалари, қиличлари ёнма-ён турарди... Кейин ўзимники ҳам қўшилган...

Сароймулкхоним маликаларга Соғинч бика ҳақидаги воқеаларни батафсил айтиб берди.

– Келинимиз Соғинч биканинг яна бир фазилати ортиқ: у шаҳзодамни қаттиқ севган, ана шу муҳаббат уни шундай шижоатлар кўрсатишга руҳлантирғон... Ана шунга бош эгамен! У ўз муҳаббати учун кураша олғон қиз! Мен... ундай шижоатга қобил эмасдурмен! Таърифлари каминага бир сийлов холос, хонимойим ҳазрати олиялари! – деди ҳаяжонда Хонзода хоним, кейин ўйланганча қўшиб қўйди: – Қўйингиз... Менга ўхшамасун... Сира ўхшамасун!..

Хоразм маликаси бош эгди. Орага жимлик чўкди, ҳамма ўз хаёли билан банд... Айниқса, Султон Бахт бегим ортиқ мутаассир бўлди. «Келинчак шаҳзодани севиб қолиб, муҳаббат деб нақ жондан кечишгача борибди... Сен-чи, Бахт? – сўради ўзидан ўзи алам гирдобиди. – Худо шоҳид, ичингда Амир Шоҳмалик жанобларини севардинг. Ҳа, севардинг, аммо севгинг учун курашдингму? Нега сен ҳам йигитдай кийиниб Амир Шоҳмалик қўшинида қатнашмадинг? Ўз тақдирингга бировникига қарағондай қарадинг? Жонингга ачинмадинг? Агар курашғонингда, анови ер ютгур малъун телбанинг қўлида эзилган гулдек хор бўлмасдинг-

ку?.. Энди Султон Бадбахт бегимга айланиб ўлтирибсен!..»

– Амир Соҳибқироннинг бунчалар мамнуну масрур юрғонларини кўпдан эслай олмаймен. Айниқса, шахзода Муҳаммад Султоннинг тўйдан кўнгиллари бирам кўтарилиб кетдики, таъриф ожиздур! Биласиз-ку, тўй деса, валинеъмат жонини ҳам беришга тайёрлар! – жимликни бузди Сарой-мулхоним. – Йўлга чиқишларидан бир кун олдин тагин Хитой юриши ҳақида сўйлаб қолдилар-да... Тингчилар у ерларда мусулмонларнинг аҳоли оғир деб хабар етказишибди. Кофирлар юз минг мусулмоннинг бошини олғон эрмиш. Дарё-дарё қонлар оқибди... Мусулмонларнинг азият чекканларини эшитсалар, камоли ғайрати-ю номус кучидан зинҳор чидаб туролмайдурлар. Тагин уруш қанот ёзади...

– Тагин уруш... Валинеъмат Соҳибқиронни бу йўлдан қайтармадиларму? – Тўй ҳавосида юрган Хоразм маликаси, дунёда ҳали урушлар ҳам бўлиши мумкинми, дегандай қаради.

– Валинеъмат Соҳибқирон қарор этсалар, ортга қайтмайдурлар! – кўшиб кўйди қийиқ кўзлари чакнаб Султон Бахт бегим. У урушлар тарафдори эди. – Жаҳонни фақат урушлар обод этиши мумкин, бу кундай равшан-ку. Салтанатга юрт кўшилади, хазина тўлади...

– Кўйингиз, бегим! Урушни оти ўчсун! – гўё урушларнинг бўлиш-бўлмаслиги Султон Бахт бегимга боғлиқдек зорланди Хонзода хоним.

– Кўп марта ул зотга, ҳазрат, шундай қадам ташламоқ балки ноўриндур, деб худони зорини қилдум... – оғринсиниб деди катта малика. – Жета ёқлар ҳам тингиди, Эрон тарафларга уч йиллик юриш бўлди, буниси беш йилга чўзилди, Олтин Ўрданинг қадди букилди, деб гапирдилар Соҳибқирон. Са-

рой-Берка билан Хожитархонга шунинг учун ўт кўйдурдум. Ортиқ бизга кўл кўтармайдурлар. Тижорат йўллари бежавотир бўлди. Бас, энди Чин мамлакатига борурмен... Ҳа,ҳа, шундоқ дедилар! Ҳатто тавочиларга тайинладиларки, уруш жабдуғини hozirlасунлар, музофотларда кўшин йиғишга киришсунлар, лашкарга уч йиллик улуфа тайёрлансун, деб. Пойтахти фирдавсмонандга қайтгач, курултой чақиртирмак ниятлари ҳам йўқ эмас...

– Келинимизни чорлайлук, пошшахонни бир кўрайлук, келинбу! – таклиф этди Султон Бахт бегим Хонзода хонимга, мавзуни ўзгартиришга тиришиб. – Олдимизда бир оз ўлтурсун!

Бегим назарида, ҳали чилласи чиқмаган келинчақдан ҳам гўзалроқ аёл йўқдир оламда! Унинг ҳар бир ҳаракати, салом беришидан тортиб, юриштириши-ю тавозе айлашларигача бари чиройли...

Хонзода хоним уч бор қарсақ чалди. Қарсақ тугар-тугамас, худди шуни кутиб тургандай сарой ҳовлисидан қандайдир шовқин эшитилди. Шошиб кирган Оққиз бегим узр сўраб, Хонзода хонимга сўз айтишга шошилди:

– Муҳтарама маликам! Мироншоҳ Мирзо жаноблари Боғи Эрам базмидан сармаст қайтибдурлар... Атрофларида вазири аъзам Муҳаммад Жадд, надимлар ва мулозимлар барчаси сархуш: «Бопладингиз!», «Тўртинчиси ҳам йиқилди!», деб қичқирадурлар, сурон соладурлар. Шаҳардаги уч минорани буздурғон эрдилар, энди тўртинчисига ҳам навбат етибди. Ўшанинг базми жамшиди экан. Хазинани оч, деб буюрадурлар. Кеча ҳам хазинадан кўп молу тухфалар олинмиш эрди...

Хонзода хоним эшитиб беҳуд бўлаёзди. «Амир Соҳибқирон Султониядан жўнаб кетдилар-да... Энди ҳайиқадурғон одам йўқ... – хаёлидан кечди унинг. – Э, худо! Амирзодага ўзинг инсоф бер!

Кирдикорларини шунча сир тутдум, чеккан озорларимни кимсага билдурмадум... Энди хонимойим олдида, қайинсинглим малика Султон Бахт бегим олдида шарманда-ю шармисор айламасанг, бас...»

Хоразм маликасининг «чеккан озорларимни билдурмадум...» сўзларида жон бор эди. Чиндан ҳам, у кўп нарсани ичига ютар, тоқат айлар, бирон бир гапнинг ҳидини Султониядан нари чиқармасликка тиришарди. Фақатгина Сароймулкхоним бундан мустасно. Лекин, юрагини тўлдирган зардоблари агар бир уммон эса, тубидаги тўлқинларни эмас, фақат юзадаги мавжларнигина мактубида акс этдириб, маҳди улёга жўнатар, шаҳзода Муҳаммад Султонга номани мутлақо бошқа одам бўлиб ёзарди.

Мироншоҳ Мирзо, унинг шавҳари, гуноҳлари – маликанинг ҳам гуноҳлари. Шу сабабдан, барини мумкин қадар яширишга уринади. Аммо энди... ташқарида бундай ҳол юз берди... уни қандай яширади? Ҳамма нарса Оллоҳнинг иродасига боғлиқлигини Хонзода хоним билади ва тан олади. Бари худодан. Бу бандасидан сўралмайдиган ҳолатларки, улар инсон имкони даражасидан четда туради.

Амирзода Мироншоҳ Мирзо бутун лашкарини йиғиб, тез-тез шикорга чиқишни хуш кўрарди. Ушбу воқеалардан уч ой аввал Табриз билан Хой шаҳарлари орасидаги кенг майдонда шикор солишни буюрди. Тўхтамишхон муҳорабасига бо-раётиб, бу ерни кўз остига олиб қўйганди. У кенглик, ов завқи, қўлга тушажак ўлжалар шавқида оқ тулпорини ҳар ёнга чоптирар, лашкарбоши-ю сипоҳийлари, надиму мулозимларига қичқириб, нималарнидир тушунтирмоқчи бўлар, сўзлари отлар дупур-дупурида эшитилмай қолиб кетарди.

Аста-аста шикор ҳалқаси кенгайиб маҳобатли тус ола бошлади.

Шу палла Мироншоҳ Мирзо рўбарўсидан сакраганча, бир нозик-ниҳол оҳу отилиб чиқди! Амирзоданинг кўзлари чақнади:

– Ана энди келдик мақсудга!.. Отилмусу-у-ун! Тирик ушлайме-е-ен!.. – жон ҳалпида қичқирди у. «Отилмасу-у-ун!», «Отилмасу-у-ун!», «Тирик ушлайдила-а-ар!» деган хитоблар атрофга таралди.

Оҳу кулоқларини дикрайтириб: «Кўриб қўйинглар, қандай гўзал ва чиройликман!» дегандай, бир лаҳза рўбарўсидаги оқ отли чавандозга ҳайрату ҳадикка тўла маъсум кўзларини тикиб турди. Амирзода умрида бундай кўркем жониворни учратмаганди. Оҳу чиндан ҳам ўз исмига мос, моҳир ҳайкалтарош ясаган қўғирчоқдай нафис ва хушсурат эди! «Оҳуларни ушлашни, силаб-сийпалашни яхши кўрамен!..» – деди завқи ортиб.

У узун сочли «оҳу»лар тутмоқни ёқтиради. Оҳ, оҳ, узун сочли, қайрилма қош оҳулар!.. Кейинги пайтларда, Мироншоҳ Мирзо ўзининг хотинлари ва канизақлари билан кифояланмай, бировнинг кўзга яқин қизи, келини, канизаги борми – ёқиб қолса бас, андишасиз тўшакка тортадиган одат чиқарганди.

Шу палла, Эрон шоҳи Баҳром ва Дилором ўртасидаги ишқий можаролар ёдига тушди. Баҳром Гўр ҳам оҳуларни овлашни ёқтирарди. Бир куни Дилоромни, яъни «оҳу»ни оҳу овига олиб боради. Мироншоҳ Мирзо назарида, шоҳнинг бундоқ тутуми хатолиги аён. Мерганлар мергани Баҳром Дилоромнинг кўзи олдида бир ўқ билан оҳунинг икки оёғини «тикиб» қўяди... Кейин...

Бирдан хаёли бўлинди: атрофни қуршаган одамлардан ҳадиксираган жонивор, шарт орқасига қайтди-ю ура қочди! Эс-хушини ўнглаган амирзо-

да унинг изидан от қўйди! Охунинг нозик оёқлари шу қадар чопқир эдики, учқур қанот оқ тулпор ҳам қувиб етолмасди. Оху ариқлардан, уватлардан қуюндай учиб ўтар, буталар ортида йўқолар, бир оздан кейин хув нарида, кенг сайхонликда чопиб бораётгани кўзга ташланарди. Амирзода бадтар жаҳли чиқиб қасдланар, тинимсиз отига қамчи солар, «...отмаймен... тутамен... тирик тутмай қўймаймен!..», дерди ўзига-ўзи ҳаллослаганча.

Тулпор учқурлигини қилди: толиққан охуга етай деб қолди. Оху буни сезиб, навбатдаги ариқдан сакраб ўтгач, шартга ўнг томонга қайрилди ва чакалакзор ичида ғойиб бўлди! От ҳам шундай қилди, аммо буриламани деб чўчанглаб кетди, бехосдан Мироншоҳ Мирзони эгардан улоқтириб юборди!

Гурс этиб тушган амирзоданинг боши айланиб, кўз олди қоронғилашди... Ахий Жаббор баҳодирлар этиб келишганда, ёнбоши билан қаттиқ йиқилган шаҳзода беҳуду беҳуш ҳеч нарсани билмай ётарди. Шикор бекор бўлганидан беклар ва мулозимларнинг қовоқлари тушиб кетди, улар катта базму зиёфатга йиғилиб, эндигина дастурхон атрофига ўлтиришга шайланган, лекин муродига ета олмай бир луқмасиз қайтган одамлар ҳолига тушди.

Мироншоҳ Мирзо ҳозик табибларнинг турли муолажаларига қарамасдан, уч кеча-ю уч кундуз ўзини танимай ётди. Ҳарам маликалари, амирзоданинг хотинлари – Хонзода хоним, Давлат Келди бикалар шавҳарлари қошида парвона эдилар. Суюрғатмишхоннинг қизи, бетга чопар Ўрин Султон хоника секингина: «Бира тўла ўлиб қола қолмапти-да, қутулардик!..» – деди беҳуш ётган амирзодага қараб. Унинг сўзларини ёнидаги маликалар ҳам эшитди. Аммо ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Бир ойлар ўтар-ўтмас, амирзода сажиясида дағалликлар, нохушликлар кўзга ташлана бошла-

ди. Муолажада хатога йўл қўйилгани сабабли, дейишди кейин, димоғида халали, яъни савдойилик, ваввос белгилари пайдо бўлган эмиш, миясида чалғиш аломатлари бормиш.

Табиатан мард, жасур, қўрқмас амирзода, чиндан ҳам, кекчи, гумонпараст, шубҳаларга бериладиган одат чиқарди кейинги пайтларда. Унинг алами – салтанат валиаҳди этиб аталмаганида! Назарида, валиаҳдлик Умаршайх Мирзо вафотидан кейин уники эди, Шоҳрух Мирзо – ёш, ахир подшонинг ўғиллари кўз олдида валиаҳдлик набирага топширилиб турибди-да. Бундай адолатсизликка чидаш мумкинми?

Соҳибқиронга, нега шундай қилдингиз, деб айтолмайди, дарди ичида... Ҳумоюн ўрду ўчини ёнидагилардан олади. Ўз ҳарамига ҳам тирноқ орасидан кир ахтариб қарайди, ношаръий хотинларни кўпайтириш яхши кўрган машғулот... Гоҳ бирон хотинидан қутилиб, янгисига уйланар ёки бошқасини аллақандай хиёнатларда айблаб, бухтонлар қилар, дилозорликларга йўл очар, шовшувлар чиқарарди. Ўрин Султон хоника ана шундай тухматга учраб, худо бир сақлаб омон колди. Бир куни беихтиёр адашиб, ҳарам томонга бурилган мулозимнинг ортидан бориб: «Нединки, сен бу ёққа юродурсен?» дегандай бошига қилич солди. Бир маликани хиёнатчи деб гумонсираб, отнинг думига боғлатиб сахрога ҳайдатди. Тўртта надими билан салтанат ишларини ўлда-жўлда қўйиб узлуксиз зиёфатлар ўтказар, ўйин-кулгиларга берилар, кўнгил очар оқшомлар, айш-ишратлар, хурмача қилиқлар давом этарди...

Хонзода хоним шуларни ўйлар экан, сабртоқати тугаб борар, оқибатда одамликдан чиқай деб қолган амирзода билан бир кунмас-бир кун юзма-юз келиш муқаррар эканини чуқур англади.

Чамаси, амирзода моҳир машшоқларни ишга солди шекилли, ҳовлидаги суронга энди най ва уд садолари ҳам кўшилди.

– Чиқайлик-чи, амирзода нега тўполон қиладилар, билайлик... – деди Сароймулкхоним. – Зора инсоф йўлини тутса...

– Авваллари ҳам эшитгондим, хонимойим ҳазрати олиялари... – сўз кўшди Султон Бахт бегим қийиқ кўзларида ғазаб учқунлари чакнаб. – Андишанинг ҳам чегараси бор... Интизомга солурбиз...

Хонзода хоним шартга ўрнидан турди:

– Йўқ, йўқ, хонимойим ҳазрати олиялари! Қайинсингилжон, ҳозир рўбарў кела кўрмангиз! Йўқ, йўқ!..

– Ношукр эркаталтанг укажонимнинг таъзири-ни бериб кўямен! Кўлимдан келади! – эркакшода феъли жунбушга келди Султон Бахт бегимнинг. – Ўзиям... пайтини топа олмай юрувдим...

Амирзоданинг ушбу беадабликлари, айниқса, хонимойимнинг, эгачисининг шу ерда эканларини била туриб андишасизликка боргани шаддод опанинг қаттиқ иззат-нафсига тегди. «Икки номдор малика олдида Соҳибқироннинг пушти камаридан туғилгон укам масхара-ю кулги бўлиб ўлтирса, қандай чидаймен? – ўйлади ичида. – Бу гапларнинг бир учи ўзимга ҳам тегиб турибди. Амир Соҳибқирон фарзанди сифатида валинеъмат Соҳибқирон шаънига гард тушмаслигига тиришамен ҳаммиша! Амирзодалар дашномларимни эшитишса ҳам чидайдилар, оғир олмайдилар, тўғрисўз, шартаки, шаддодлигимдан ҳайиқадилар...»

– Тўпалон тўхтамайди шекилли... – ташқарида тинмаётган шовқинга қулоқ соларкан, безовталанди Сароймулкхоним.

– Султониядаги тўртта миноранинг учтасини, тагига хазина кўмилган деб йиқитгандилар... – сўз

қўшди Оққиз бегим. – Тўртинчисини ҳам ўзлари тепасида туриб кулатибдилар-да бугун...

Хонзода хоним ҳўмрайганча Оққизга: «Сендан биров сўрайдурму? Нега алжирайсен?» дегандай оғринсиниб қаради. У Сароймулкхоним, айниқса, қайинсинглиси Султон Бахт бегим олдида шавҳари ҳақида нохуш гаплар бўлишини истамасди. Канизак тилини тишлаб қолди.

Гапириладиган нарса маликада ҳам бисёр эди-ку, аслида... Амирзода тутумларининг ўзгариб бораётгани, хулқи бузилиб, беқарорлик авжга чиқаётганидан сўзласинму? Ёки бузғунчилик ишларини айтсинму?.. «Ном чиқарай деб ҳамма қурилишларни, мадрасаларниям, масжидларниям, боғларниям, саройларниям валинеъмат Соҳибқирон ўз ҳақларига олдилар, бизга ҳеч нарса қўймадилар. Мен қандай ном чиқарамен? Энг яхшиси, элхонийлар тиклағон ҳашаматли данғиллама биноларни буздирамен, уларнинг тагида хазина яшринғони аниқ... Ҳам салтанатни бойитамен, ҳам номим чиқади. Ахир фалон бинони фалончи қурғонди, амирзода Мироншоҳ Мирзо вайрон қилди дейдилар-ку!» – деган нохуш сўзларидан десинму? Султонияда ҳам, Табризда ҳам бузиб ташланган бинолар анчагина...

– Йўқ, йўқ! Чикмангизлар! Ҳозир хоналарига кирадилар. Тинчиб қоладилар. Одатлари шунақа... – узр сўрагандай деди Хоразм маликаси.

У феъл-атворли, шаддод Султон Бахт бегимдан чўчирди. Фарзандлар ичида энг каттаси бўлганидан, Амир Темур ва салтанат шаънини сақлашга ўзини барчадан ортиқ масъул сезадиган бегимдан ҳар нарсани кутиш мумкин, жаҳли чиқса, иниси амирзода билан сен-менга бориб ултирмай, Соҳибқирон отамизнинг обрўйини тўкяпсен-ку, дея ҳамманинг олдида тарсаки ҳам тортиб юбораверади... Бу маш-

машалар Соҳибқирон қулоғига етса нима бўлади?

Сабри чидамаган Султон Бахт бегим маст-аласт одам билан гаплашиш мумкин эмаслигини билса-да, ўтиролмади, номусдан Хонзода хонимнинг хай-хайига қарамай, шартта ташқарига йўналди!

– Қўйингиз, Султон қизим! Сархуш одам билан тенглашасизму?.. – қайтаришга уринди Сароймулк-хоним. Маликалар юрак ҳовучлаганча қолдилар. Бегим отилиб чиқиб кетди.

Хайриятки, ҳовлида шовқинлар тинчиган, сар-маст амирзода гапни тўхтаган жойидан давом эт-диргани надимлари билан аллақачон шоҳона да-стурхон ёзилган меҳмонхонага кириб кетган экан. Сал ўтмай даврага файз бағишлаб, найнинг сеҳрли навоси тарала бошлади.

Бироқ, маликалар суҳбатидан файз кўтарилган эди.

– Ҳазрат Соҳибқиронни Самарқандда кутиб олмагимиз лозим, бегойим! – деди Сароймулкхо-ним Султон Бахт бегимга, суҳбат мавзусини тезроқ ўзгартириш ниятида. Кейин Хонзода хонимга ўтирилди: – Маликам! Дарҳол йўлга тушмоғимиз даркор. Кеч қолмайлик тагин.

Маликалар кўзғолар эканлар, Хонзода хо-ним нохуш воқеа юз берганидан хижолат: «Хафа бўлмангизлар!.. Хафа бўлмангизлар!..» – дея нуқул узр сўрарди.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

I

Милодий 1398 йил баҳори фавкулудда илиқ келди. Ҳамал кириб улгурмай, Турон водийлари яшиллана бошлади. Жануб томонлардан қайтишган турфа қушлар осмонни тўлдириб юборган. Усти бошдан-оёқ тим қора, кўкраги оппоқ, томоғида малларанг холи бор, тўшига тўқ ранг белбоғ «боғлаб» олган олифта қалдирғочлар ин қўйиш учун ўзларига жой излашади, масжидлар томлари тагига, мадрасалар пештоқларига, айвонлар бурчакларига учиб кириб-чикиб юришади, валфажри ўқишади. Сойлар тўлиб оқади, ундан тепароқларда қир-адирларда эса ўзларини дунё томошасига солай деб, ер бағридан шошилиб отилиб чиқишган лолақизғалдоқ ва чучмўмалар бозори қизийди...

Валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон Мўғулистон сарҳадига бориб, забтга машғул бўлсун ва Ашпарада қалъа солсун, зироат, экин-тикинни йўлга қўйсун, деган ҳукм овоза қилинди.

Бир йил олдин кузда Соҳибқирон Шайх Аҳмад Яссавий мозори зиёратига отланганида шаҳзода Муҳаммад Султонни, унга қўшиб Халил Султон ва бошқа амирзодаларни ҳам ўзи билан бирга Яссига олиб кетди. Ортада йўлни аркони давлат кишилари – вазирлар, амирлар, садрлар, баҳодирлар, тавочи, кўрчи, баковул, ахтачи, қушчи, мунший ва муҳрдорлар тўлдирган, хос лашкар уларни кузатиб келарди.

Шайхнинг кичик мақбараси олдида Амир Темур аллақандай таважжухда тиз чўкиб ерни ўпди:

– Пирим!.. – деди ички бир туғенини аранг бошиб. Бошини кўтарар экан, қўллари билан чангаллаб олган хас-хашак аралаш тупроқни юзларига суртиб тавоф қилди.

Ҳамма жим кузатарди.

– Азиз зот, қуддиса сирруху, Муҳаммад Ҳанифа ўғлонларидандурлар, Туркистоннинг шайхул-машойихи, пири бузруквор, алайҳи ва ала олиҳи вассалом. – тиловатдан кейин сўзга оғиз очди Соҳибқирон. – Туркистон ота, деб улуғлайдурбиз, шаҳзодам. Ҳамиша руҳий мададларини сезамен... Олти йил аввал Тўхтамишхон муҳорабасига бораётиб, дилимга туккан эрдимки, бунда бир мақбара бунёд этғойбиз, вале чарҳи фалакнинг ташвишлари то ҳануз бизга имкон бермай, қўлимизни ушлади. Тушимга ҳам кирибдурлар, пирим, олийҳиммат зот, ҳеч нарса демасдан, елкамга уриб-уриб қўйибдилар. Чўчиб уйғонибмен... Халлоқи безаволга салламно!.. Бас, мозорга вақф тайин этсунлар, устига иморати олий солсунлар. Хожанинг қабрини оқ тош била ясасунлар. Бамисли гумбази даввор бир улуғ тоқ боғласунларким, кўк била сўзлашсун!.. Томларига рангин кошинлар қопласунлар, чиройли безасунлар!..

Тавочи билан девон муншийси дафтарларига нималарнидир ёзишарди. Шаҳзода улуғ бобосининг ҳар бир тутумини кузатар, Соҳибқирон бу ерга нима учун уни олиб келганини, пирни қандай азизлаганини, буларнинг бари сенга сабоқ бўлсин, валиаҳдсен, салтанат тахтига минсанг, мана шундай азиз-авлиёларни эъзозлашни сира унутмагил, деяётганини англарди.

– Ясси эрмас, бунинг номи Туркистондур! – деди бирдан Амир Темур теварак-атрофга боқар экан. – Туркистон!.. Туркларнинг сигинадурғон, зиёратга келадурғон, уларнинг мағрур бошларини бириктирадурғон маскан... Миллат шаънини улуғлағонлар улуғланадурғон маскан... Улус бекларию авомунноснинг бир-бирларига оқибатлари йўқолғонда айни шу ерда адашғон ақлларини пеш-

лаюрлар. Дунёнинг тангу тор ишларидан омади юрилмағонда шу ерга келурлар, ўз йўлларини то-
пурлар. Оллоҳ берган ҳаётнинг қадри-қимматини,
асил маъносини англамағонлар, уни ардоқлашни
унутғонлар бу ерга қадам ранжида килурлар,
хушларини ўнглаб олурлар! Миллатни бўлиб юбо-
ришга бел боғлагон бетавфиқлар худди шу ерда
тавбага юз бурурлар. Эҳ, туркларнинг боши кўп
ҳам бир жойга қовушабермайдур! Афсус, унинг фо-
жиаси ҳам шунда!.. Йўқ эса, бугун олам туркники
бўлурди! Бор кучим, шижоатим, саъй-ҳаракатимни
шунга бахшида этдим. Машриқда то Хитой
сарҳадигача, мағрибда то Рум сарҳадигача, шимол-
да Московиягача ақлимнинг зўри, қиличимнинг
кучи бирлан Турон салтанатига бирлаштирдим.
Аммо ҳали тўла-тўқис ниятимга эриша олғоним
йўқ... Бу улуғ ниятдур, уни ўзлари ҳам дастур қилиб
олғайлар, ҳамиша эъзоз этғайлар, шаҳзодам!

Муҳаммад Султон дарҳол туриб таъзим қилди:

– Бош устига, Амир Соҳибқирон!

Атрофда ҳеч ким йўқ эди. Соҳибқирон ҳамма
ҳам билиши шарт бўлмаган, кўнглида асраб юрган
улуғ орзусини Оллоҳнинг гувоҳлигида Туркистон
ота олдида ёлғиз унгагина айтаётганини валиаҳд
шаҳзода юракдан ҳис этар, беҳад ғурурланарди.

– Шаҳзодам! – деди Амир Темур қайтаётиб
Сайрам шаҳрига кирганларида. – Шу ердан
кунчиқишга қараб икки кун юрсалар, Ашпарага
чиқурлар. Бу ер – Мўғулистон сарҳади. Ўзлари бир
қалъа курғойлар, бунёдкорликни ўрганмак керак...
Эр киши топғонини уйига сарф қилмаса, нимага
сарф этадур? Уйимиз эса – Турон, Туркистон... Зи-
роат майдонларини обод айлағайлар. Егулик захи-
ралар тайёрламак лозим. Мирзо Алибекни Сайхун
бўйларига жўнатдик, Амир Сулаймоншоҳни Тароз-
га юбордик. Уларга ҳам шундоқ уқтирилди... Бари

кейин асқотадур. Худо хоҳласа, Чин мамлакатига қўшин тортғоймиз!

Амир Темур кунчиқишга узоқ тикилиб қолди...

Ясси сафаридан олти ой аввал эди, Хўрмуздан қайтиб, Боғи Нақши жаҳонда яшай бошлаган келин-куёвлар ўз мулозимлари ва канизаклари кузатувида Боғи Чинорга ташриф буюрганларида, соғиниб қолган Сароймулкхоним, қувонганидан еру кўкка сиғмай кетди. Бамисли ўзи туққандай: «Вой, айланай-а сизлардан!» дея, дам шаҳзоданинг, дам Соғинч биканинг манглайдан ўпар, ўтқизгани жой тополмасди. Турфа хил совға-саломлар ичида зару забаржад, дуру жавоҳир, Чин ипагидан тикилган алвон либослар, мушку анбарлар, ноёб яшм тошлари, дуркун бўталокнинг ўрқачидек ёмби олтинлар бор эди. Соғинч бика хонимойим учун Кирмондан махсус шолрўмол олдирди, меҳмонхонага ипак гилам тухфа қилди.

– Чиройли гилам экан. Худо хоҳласа, Самарқанддаги жоме масжиди хонақоҳига, хоналари, айвонларга айнаи ўша Кирмон гиламларидан тўшатамен, деган орзум бор... Ҳм-м... Хўрмуздан гапириб беринг-чи? – сўрар экан, Сароймулкхоним пинҳона Соғинч бикага қараб-қараб кўярди.

Соғинч бика кўрки барқ уриб, хуснига хусн қўшилиб, бемисл бахтдан боши осмонда экани кундай равшан эди. Катта малика боқаркан, маликанинг юзида биронта юклими, йўқмилигини билдирадиган доғни излар, аммо, чехра доғсиз, ҳатто яна ҳам тиниқлашган, офтобжамолнинг бундан беқиёс кўрку малоҳати ортганди. – Ҳали у ёқларни кўриш менга насиб этмади... Амир Соҳибқирон ҳам бормағонлар...

Муҳаммад Султон, гапирингиз, дегандай қайлиғига тикилди. Соғинч бика шаҳзодага, сиздан олдин гапираменму, ўзингиз жавоб берақолсангиз хўб

эди, хижолатга қўйдингиз, дегандай ўпкали боқди, яна бир имодан кейин уялибгина сўз бошлади.

– Султониядан Хўрмузгача олтмиш кунлик йўл экан, хонимойим ҳазрати олиялари. Катта сув шундоқ кўз олдингизда ястаниб ётади. Бутун дунёни сув босганму, дейсиз. Жазирама иссиқ, ҳавоси намхуш, рутубатли, канизаклар кир ювсалар, қуритолмай ҳалак бўладилар. У ерда катта дур бозори бор экан, бирам ажойиб! Бирам ажойиб! Айниқса, Ямандан келтирилган бебаҳо дурри аданлар бозорнинг кўрки экан. Ўзларига олиб келдим, хонимойим ҳазрати олиялари! Хонзода хоним онамизга ҳам бирини атадим... – ўрнидан туриб таъзим бажо айлади Соғинч бика ва икки қўллаб йирик тўрт шода дурни маҳди улёга узатди. – Кўп ўрнида қабул этгойлар...

– Ҳимматингиз учун куллуқ!.. Бўйингиздаги дур ўшаларданму?.. – жилмайганча сўради Сароймулкхоним ёш маликанинг оқ томоғини безаб турган дурни меҳр билан томоша қилар экан.

– Ҳа-а... Жаҳон шаҳзодаси илтифот айладилар... – қўлини кўксига қўйганча, бош эгди Соғинч бика, бу билан энди сўз навбати сизники, шаҳзодам, демоқчидай эди.

Суҳбат кизий бошлади.

– Жуда кўхна шаҳар экан... – гапни яна шаҳарга бурди Муҳаммад Султон. – Сосонийлар қурғон экан минг йиллар аввал. Ҳинддан, Мағрибдан кўп кемалар келаркан. Савдогарлар Хуросону Мозандаронга, Эронзамину Туронзаминга моллар элтишаркан. Лекин Хўрмузнинг отлари зўр деб, таърифини эшитгондим, ростдан ҳам жуда учқур отларни кўрдим! Дунёга машхур! Бошқа мамлакатлар бу отлардан кўп сотиб олишаркан... Валинеъмат Соҳибқиронга насли тоза отлардан мингта-сини совғага шай этибдурмен! Тагин юзта хачир,

юз минг кепаккий динор, дуру марваридлар билан хошияланган хилъатлар ҳам жам қилибдурмен...

Сароймулкхоним тинглар экан, кейинги бир йил ичида шаҳзоданинг кучга тўлиб, ҳавас қилса арзийдиган келишган ўктам йигит бўлиб камолга етганини кўрди. Ҳа, севикли ёр дийдори, меҳри-муҳаббати йигит умрини яшнаган чаманзорга айлантиради.

– Амир Соҳибқироннинг нозик жойларини биласиз-да, от деса ўзларини нақ томдан ташлай-дурлар! – деди маҳди улё. – Бир қарашдаёқ отнинг яхши-ёмонини фарқлай олурлар...

Шаҳзоданинг юзига табассум ёйилди.

Суҳбат ўзани Хўрмуз йўлида ғанимларнинг қандай бартараф этилганига бурилди. Муҳолифат кучайиб кетибди, шаҳзода ўзи шоҳид бўлибди. Айниқса, Язд шаҳри муҳолифати сулҳни тан олмай, қалъа дарвозасини ичидан беркитиб, ўз бошига бало ортгирди. Қамал чоғи, уларда озуқа тутаб, одамлар ит-мушукни ҳам едилар... Охири муҳолифат бошлиқлари шаҳар ичидан лаҳм қазиб чиқиб қочдилар. Черик уларнинг изидан бориб, барини тутди ва тиғдан ўтказди.

«Шаҳар элида сира гуноҳ йўқ, – деди Амир Сайфиддин некўз. – Ул бегуноҳларнинг жонига-ю молига қасд қилмасунлар, шаҳзодам!»

«Раийятда не гуноҳ? Ҳамма айб саркаш муҳолифат садрларида! – кўшилди Амир Шоҳмалик. – Гуноҳкорлар ўз жазосини олди-ку...»

Ҳориган аскарлар, кўзлари аланг-жаланг, қачон дарвоза очиларкин, шаҳарни талаб ўлжаларни, чўриларни қўлга киритамиз, деб ҳамлага шай турар, ҳар ким ўз кўнглида энг аввал кириб олиш ташвишини чекарди.

Кутилмаганда шаҳзода Муҳаммад Султон бу-юрди:

«Шаҳар дарвозасига беклар қўйилсун! Ҳеч ким киритилмасун! Шаҳар аҳлига зиён-заҳмат етказилмасун! Моли омон сўралмасун!..»

– Кам бўлмангиз, шаҳзодам! – мақтаб қўйди Сароймулкхоним эшитиб. – Худди Ҳазратимдек ҳаракат қилибдурсиз. Валинеъмат Соҳибқирон бундан бешак қувонгайлар, иншоолло! Чунки, фуқаро-ю мискиннинг ғамини емоқ ҳақиқий одил пошшо вазифасидур, дейдилар Ҳазратим... Яқинда хос мунший мавлоно Ҳайбатуллоҳга тузуклар дафтарига ёзишни буюриб, шундай сўзларни айтиб турғон эканлар: «Раийят аҳволдан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Золимга қарши мазлум додига етдим... Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик кўргуздим. Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм еткизғонини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим...» Ўзларига ҳам сабоқ-да...

Шаҳзода бош тебратиб мамнунлигини билдирди:

– Шубҳасиз, бизга сабоқдур. Худо хоҳласа, тузукларни ўзим китобат қилғоймен, хонимойим ҳазрати олиялари! Валинеъмат тобшурдилар...

– Буюрсин, илоҳи!

– Хонимойим ҳазрати олиялари! – мурожаат этди Соғинч бика. – Ҳазрат Соҳибқиронни сафардан қайтғонларида қандай кутиб олдингизлар?..

– Таомлардан тановул айлаб ўлтирингиз!

Сароймулкхоним шундай деди-ю бир лаҳза ўйланиб қолди.

– Ҳа, ўшанга ҳам ярим йил бўпти-я! Жуда хаяжонли ва хушнуд эди у дамлар!.. Ҳозиргидек кўз олдимда...

Соҳибқироннинг Олтин Ўрда муҳорабасидан қайтаётиб Балҳа тўхталгани ҳақидаги хушхабар-

ни катта малика Боғи Чинорда эшитди. Тўрт ойгина аввал Султонияда учрашганларига қарамай, узоқ юз кўришмаган кишидек юраги увишди, аъзои бадани жимирлашга тушди. Истикболдаги қутлуғ дийдорлашувдан кўнгли нурафшон бўлишига умидвор малика, Соҳибқиронни сарҳади йўқ муҳаббат билан севишини қаттиқ туйди! Бу муҳаббатнинг қандайлигини ўзи ҳам баҳолмай олмади. Худога муҳаббати, кейин Соҳибқиронга... Йўқ, йўқ, бу иккита эмас, аслида бир муҳаббатдир, шунинг учун унинг поёни йўқ!..

Боғи Чинор Соҳибқироннинг Самарқанддалик вақтлари ҳамиша обод туюлар, зарҳал темир дарвозадан оқсоқланганини ҳам билинтирмас даражада, оҳиста кириб келганда, боғ тўларди-қоларди. Сафарга отланди дегунча, худди эгасиз уйдек ҳувиллаб, юракни сиқарди. Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам сабри чидамай, гоҳ ўғил-набираларни кўриш, гоҳ тўй-тўйчиқ, мушкулкушодлар сабаб, Хуросонми ё Табризгами, Тошкандми ё Кешгами, йўл олади. Барига ана бу чинор гувоҳ. «Ота-бола» чинорларнинг бири қуриган эди, Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин, ирим қилиб бошқа чинор эктирмади, «ота-чинор» ёлғизланиб қолди. Ажабо, Амир Темур ташриф буюрса, худди билгандек ҳамиша шовуллай бошлайди.

Катта малика дарҳол Шоҳрух Мирзо билан Султон Бахт бегимни ёнига чорлатди:

– Бошимизга хумо қуши қўнди! Хумоюн даргоҳдан чопар етди! Соҳибқирони комкор беш йиллик урушдан пойтахти фирдавсмонандга қайтмоқда эканлар! Иншооллоҳ, Хузорда кутиб олгаймиз!

Икки ўғилнинг отаси бўлиб қолган ўн тўққиз ёшли Шоҳрух Мирзонинг ҳамиша солиқдай қалин қовоқлари кўтарилиб, кўзларида қувонч нурлари порлади. У бу кунларга интиқ: Соҳибқирон

қайтганидан кейин, Ҳумоюн ўрдудан унга Хурсонни ҳокимият нишони билан топширилиши ҳақидаги олий фармон кутилди.

– Оллоҳга шукр! Оллоҳга беадад шукр! – деб қўйди Султон Бахт бегим. – Валинеъмат бузрукворимни бирам соғиндимки... Тикилиб тўйиб-тўйиб олсам дейман, аммо бунга имкон қани?.. Султонияда шаҳзодам тўйларида кўрғон эсам-да, жуда узоқдай туюлиб кетди-да...

Барча маликаларга мамлакат султони истиқболига чиқилиши маълум қилинди. Маликалар Туман оқа, Улус оқа, канизак-жориялар Рухпарвар оқа, Дурсултон оқа, Жаҳонбахт оқа ва бошқалар хурсандликдан қий-чув кўтариб юборишди.

Каловланиб қолишган заифаларнинг юзларига қон тепди, нафис вужудларни ҳаяжонлар чулғаб олди. Хаёлларида алланималардир ёқимли жонланди. Ҳарам гуллари худди илк марта учрашаётганларидай, кўрку ҳусн, назокат имтиҳонида ўзларини қандай тутиш, қандай кийинишни ўйлаб тараддудландилар. Ҳар бир гул ўзича бир олам эди, олам офтобидан баҳраманд бўлмак умидини дилининг туб-тубида сақларди.

Ўшанда Соҳибқиронни Ҳузорда кутиб олишган маликалар катта карвонга қўшилиб Кешга йўналдилар. Йўлда Хўжа Илғор, Дархон қишлоқларини оралаб ўтдилар. Қачонлардир худди шу Дархон кўчасидан бораётиб, қаттиқ очикқан Темурбек бир ҳовлида совитишга қўйилган қозондаги аталани шошилиб ичган, оғзи куйиб, айвонда елпиниб ўтирган момодан дашном эшитганди. «Дашном-ку дашном, – деганди Соҳибқирон ўша воқеани эслаб Сароймулкхонимга. – Кейин жуда кўп тўкин-чочин дастурхонлар атрофида ўлтирдим, едим-ичдим, момонинг аталасичалик мазали таомни ҳали кўрғоним йўқ...»

– Кешга етиб келдилар. Тонгда энг олдин пирлари Шайх Шамсиддин Кулол мозори зиёратига бордилар Кейин оталари ва оналари, Жаҳонгир Мирзо билан Умаршайх Мирзо қабрларини тавоф қилдилар. Олис сафар шукронасига етимесир, бева-бечораларга хайру садақалар улашишлар бошланиб кетди. Ўзим ёнларида юрдим. Самарқандда дарҳол фақиру мискинларнинг аҳволларини сўратдилар. Бу – одатлари. Тафтишда оғир гуноҳкор бўлиб чиққан, халқнинг ҳаққини еган зулмдорларни жазога буюрдилар, хонумонини талон қилдурдилар, бошқаларининг оёқларига кунда солдириб, бўйинларига душоха¹ ташлатдилар ва бари эл орасида шарманда-ю шармисор бўлди...

– Бахтимизга узоқ яшасунлар! – кўзлари ёнди Соғинч биканинг.

– Бир ишларидан, десангиз, бағоят қувондим. – Катта малика жилмайиб қўйди. – Буюрдиларким, фақат Самарқанддамас, балки салтанатнинг барча вилоятларида йўқсилу гадо борми, дарвешу мискин борми, барини бир жойга йиғсунлар, уларни йиллик озиқ-овқат билан таъмин этсунлар, тўну яктак, кафшу этик, фўта-дастор, қишлик-ёзлик чопонлар билан сийласунлар!.. Ахир бечора мискинларнинг дуоסי энг аввал ижобатга ўтади-да!

– Тасанно! Тасанно! – дейишарди шахзода ва келинчак.

– Гапнинг рости, Амир Соҳибқирон дарҳол Хитойга юриш бошлайдилар, деб кўрққан эрдим... – Сароймулкхоним сўлиш олди. – Хайрият, қурилиш ишларига шундай қаттиқ киришдиларки, хайрон қоласен киши! Гўёки Хитой сафари эсдан чиқди-кетди! Кошкийди, буткул эсдан чиқиб кетса!.. Ҳазрат Соҳибқирон Кешга бораётиб, йўлда тоғнинг оғзидан шарқираб чиқаётган сувни

¹ Душоха (форса) – икки шоҳли бўйинтурук

кўрибдилар. Буюрдиларким, бир боғ қилсунлар, ичида қаср солсунлар, сув боғдан оқсун... Меъмору муҳандислар ишга тушибдилар. Ҳазратнинг ўзлари-чи, чангу ғубор демай, ойлаб ўшандай боғлар бошида куймаланадурлар, қурилишлар атрофида кезадурлар, кўшқу саройларга кириб, хитоб айлаб кенгашлар берадурлар, бу ундок бўлибди, буниси пухта эмас, дея мутасадди бекларни итобга оладурлар. Юртни обод этай деб жонлари ҳалакки, ҳеч чегараси йўқ... Кеча-ю кундуз иш тинмайди! Кониғил ёнида Дилкушойи боғи, шаҳарнинг шимолида Боғи Шимол барпо этилди. Гўзал боғ!

Буни эшитган Муҳаммад Султон билан Соғинч бикалар қизиқишиб эртасигаёқ Боғи Шимолга йўл олдилар ва кўришиб ҳайратдан ёқа тутдилар! Хонимойимнинг айтганларича бор экан. Олиймақом қаср кўкка бўй чўзган, ҳар буржида Табриз мрамаридан устунлар қўйилган, томлар эса тилла ва ложувард нақшлар билан қопланган, қаср олдидаги майдонга ойнадай мрамар тошлардан «гилам» тўшалган. Бирам тиниқки, одамнинг юзи кўринади... Боғнинг келбати, шаҳзода назарида, улар Ҳурмузда яшаган боққа ўхшаброқ кетади, аммо салобатда ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас.

Қош қорайганда, Боғи Нақши жаҳонга қайтишди. Боғда меҳмонга келишган Соғинч биканинг дугоналари Билқис бегим, Зубайдабону ва Робия бегимлар кутиб туришарди.

...Шаҳзода Муҳаммад Султон Ашпара далаларида эктирган бугдойлари ўримга кирай деганда, Амир Темурнинг саодатманд гази ниятида Ҳиндистонга кўшин тортганлари тўғрисидаги фармонидан таажжубланди. Кейин сабабини билиб олди. Узини Султон Маҳмуд Ғазнавий салтанати-

нинг эгаси деб ҳисоблаган иниси Пир Муҳаммад Жаҳонгир вилоятидаги нотинч вазият, бир пайтлар Тармаширинхон замонида Чигатоӣ улусига кўшиб олинган Ҳинд мамлақатидаги мусулмонларнинг бутпараст кофирлар томонидан тазйиқларга учраётгани Соҳибқиронни аввалги Ҳитойга юриш ҳақидаги қарорини ўзгартириб, қутилмаган сарфарга чиқишга мажбур этган эмиш. Яна билгувчи Оллоҳнинг ўзидир.

II

Султония бойларидан бирининг жаннатми-сол боғини ёқтириб, сотиб олган Мироншоҳ Мирзо уни «Боғи Эрам» деб атаганди. Шаҳар жанубида жойлашган бу боғнинг сўлим ва файзиёблигидан кирганнинг баҳри дили очиларди. Табриздаги Гулшанбоғ сал чоғроқлигини ҳисобга олмаса, Боғи Эрамнинг айни ўзгинаси. Улфатлар мажлисларини, кўпинча, Боғи Эрамда ўтказишни хуш кўрадилар.

Баҳорнинг гуркираган палласи... Яқингинада жанубдан қайтишган гала-гала қушлар ям-яшил боғни тўлдиришиб сайрашар, дарахтлардан дарахтларга, гуллардан гулларга қўнишар, гоҳ чап томонга, гоҳ ўнг томонга гур-гур учиб ўтишарди.

Амирзоданинг надим-улфатлари қаср айво-нидаги башанг дастурхон ёзилган нақшин сурини эгаллашган.

Тирсагини парку ёстиққа ботирганча ёнбош-лаб олган амирзоданинг ёнида девон ишларини тафтиш этмоққа келган вазири аъзам Муҳаммад Жалд савту наволардан роҳатланиб, бош тебратиб ўлтирарди. Ораларида ўн ёш фарқ бор эса-да, бу нарса амирзода билан вазири аъзам муносабатларида сира сезилмасди. Улар тенгқурлардай қадрдону сирдош эдилар.

Амирзода вазири аъзамнинг калта сўлқиллоқ қўллари хийлагина узун эканини биларди, шу сабабдан унга ортиқча мулозамат қилишга тиришарди. Соҳибқироннинг катта ўғли Мироншоҳ Мирзонинг келажақда улкан салтанат тахтига келиши мумкин, деган умид эса вазири аъзамни хушомадлар қилишга рағбатлантирар, ҳар нарсага тайёр туришга ундарди.

Созаңдалар сардори сарикдан келган чиройли юзли, сийрак қошли, қирқ беш ёшлардаги Хожа Мароғий дуторини созлаш учун қулоғини узоқ буради.

– Қулоғини бурамасанг, қулоқ солмайду... – деди жиддий Мироншоҳ Мирзо мутрибга боқар экан.

– Доно сўзларни айтдилар, амирзодам! – хушомадгўйликни ўринлатаркан, у ёқ-бу ёққа қараб кўйди вазири аъзам Муҳаммад Жалд. – Бор-йўғи тўрт каломда бутун дунёнинг мазмунини мужассам айладилар-а!..

Даврада қўллаб-қувватловчи овозлар эшитилди. Хожа Мароғий кулди:

– Ҳа, ҳукмдорим, сас чиқармоқ учун қулоғини бурамак лозим...

Мироншоҳ Мирзо узоқ йиллар аввал Султон Аҳмад жалойирга хизмат қилган, кейинги беш йил ичида Турон салтанати саройида донг таратган бастакор Хожа Мароғийга орзуманд бўлиб юрарди. Ниҳоят йўлини топиб, уч ой аввал вазири аъзам Муҳаммад Жалд ёрдамида уни Султонияга олиб келишга муяссар бўлди. Нафсиламрини айтганда, бастакорнинг ўзи ҳам она шаҳри Мароғага яқинроқ боришга интилганди.

– Овозасини кўп эшитдук... Самарқандда доврўқлари баланд. Фазилатларидан сўзлангиз! – буюрди Мироншоҳ Мирзо ўшанда Хожа Мароғий дўстларидан бири хос ҳофиз Абдулмўмин

Гўяндага. – Яхшироқ билиб олайлик, дейман. Амир Соҳибқирон ҳам бежизга олиб кетмағон бўлсалар керак... Салтанатда нуфузи яна ҳам ортибди, айниқса, Соҳибқирон билан Хизр Хожaxon қизи, кичик малика Тўқал хоним момомиз тўйларида сеҳрли наволар ижро этиб, кўнгилларни роса сел қилибдур...

Хожа Мароғий жилмайганча ерга қараб турарди.

– Рост, бу унинг кўлидан келади. Дўстимни кўпдан бери биламан. Оллоҳга шукр, хийла фазилатлари бор... – сўз бошлади ҳофиз. – Зинҳор мақтаяпти, деб ўйламасунлар. Борини айтишга ижозат берсунлар. Хожа даставвал Қуръони карим ҳифзию қироат илмига моҳир ҳофиз, қуръонни тўққиз қироат билан ўқийдур. «Ёсин»ни ўқуса, ҳатто фалақдаги булут ҳам тўхтаб қулоқ тутади, қиссахондур, билмаган ривояти йўқ, расулуллоҳ жаноблариданми, Хизрданми, Искандари Зулқарнайнданми, Исфандиёри Рўйинтанданми, Абомуслимданми – қиссалар айта оладур. Уни мусиқа илмида пешво ҳисоблайдурлар, рисола битмишдур, мазкур рисолада уд, чанг, рубоб, ётуғон, қўбиз ва ҳоказо чолғу асбобларининг қирқ беш хилини таърифлабдур, қирқ беш хилини! Барини қойиллатиб чала оладур. Чорқирра феъллик: ўзи рубоб ясайдур, ўзи уни чаладур, ўзи куй тўқийдур, ўзи ижро қиладур! Куйлари тош кўнгилларни ҳам эритиб юборадур. Соҳибқирон ҳазратлари музаффариятига бағишлаб машҳур «Фотиҳий зарб» куйини басталаган... Хонанда, ашуласидан диллар ёришадур, лоф эрмас, муғаннийлар ҳомийси Зухронинг биронта анжумани ул зотсиз ўтмайдур, муқаллиддур, шундай овозини ўхшатиб қўя оладики, эшитган одам ўзининг ўзи эканидан шубҳалана бошлайдур... Пазандадур, пиширган таомининг таъми еганнинг оғзида кетадур...

Мироншоҳ Мирзо ҳайратдан ёқасини ушлаб:

– Бус-бугун хазинанинг ўзи экан-ку! – деб юборди.

– Барига ўзим гувоҳман, амирзодам! – деди Абдулмўмин Гўянда... – Ўзингиз ҳам кўргайсиз!

– Ортикча мақтовлар керакмас... – деб кўйди Хожа Мароғий хижолат бўлиб.

Ўша-ўша, Хожа Мароғий Мироншоҳ Мирзога ёқиб қолди ва надимлар сардори этиб тайинланди.

Бирдан бошланган кўклам ёмғири борлиққа тароват уфурди. Битта-ярим томчилар майдан яхшигина қизарган юзларга ёқимли урилади. Муҳаммад Жалд: «Оҳ-оҳ!» деб кўяр, Ҳабиб Удий умидвор ажин босган юзини ёмғирга тутарди.

Ниҳоят Мироншоҳ Мирзонинг Амир Қора Юсуф устидан қозонган зафарини шарафловчи «Ғолиб» куйи янграй бошлади.

Хожа Мароғий одатда ўзи басталаган куйларни чалишни ёқтирмасди. Лекин ҳозир аксинча – унинг бир кўли пардаларда югурар, иккинчи кўли бармоқлари эса торларни титратиб дугор узра йўрғаларди, Қутбиддин Найий найни сайратар, Мавлоно Кўхистоний гижжакни қийворар, Ҳабиб Удий эса усталигини намойиш этиб ўнг кўлида уд чалиб, чап кўлида доира чертар, айна дамда боғни ширали сасларга тўлдириб ашула айтаётган ҳофиз Абдулмўмин Гўяндага жўр бўлишга ҳам улгурар, устод Ардашер Чангий эса барини чангда қолдириб кетарди... Ахий Жаббор баҳодир ва бошқа хос мулозимлар хизматда эдилар.

Хулоқухон мулкининг соҳиби Мироншоҳ Мирзонинг Ҳиндистон муҳорабасига таклиф этилмаганини ҳамма ҳар хил сабабларга йўйди. Биров: «Мамлакатда нотинчлик ҳукмрон, ғарбий сарҳадларда мўътадиллик йўқ, ашаддий душманлари Ироқ ҳокими Султон Аҳмад жалойир билан Амир Қора Юсуфлар тутқич бермай Миср султо-

нига, Рум императорига бориб уларни урушга қайраб ётибди...», деса, бошқаси: «Амирзоданинг отдан йиқилиб эс-ақлига халал етгани сабабдир, у савашларга боришга қодир эмас, шундан Амир Те-мур уни жангларга чорлатмади», дерди.

Эл оралаб юрган миш-мишларни Мироншоҳ Мирзога аввало ўзининг надим-улфатлари еткази-шарди. Эшитган сари амирзода аламини шаробдан олар, ундан мадад тиларди.

Эл оғзига элак тутиб бўлмас, ҳукмдорим! – деди Хожа Мароғий юпатганнамо.

– Эл оғзини тикиб қўйиш керак... – кенгашди ўзича сархуш Ҳабиб Удий.

– Кошки эди... – сўзга аралашди Ахий Жаббор баҳодир. – Иложи йўқ-да...

– Фақат най пуфлашга озгина жой қолдирилса кифоя... – ҳазиллашгандай чиқди Қутбиддин Най-ийнинг сўзи.

– Оғзимни тиксалар, қўлда чалавераман! – гапни илиб кетди Мавлоно Кўҳистоний. Ардашер Чангий ҳам нимадир деб муносабат билдирди. Эмин-эркин айтилган сўзлар даврадагиларнинг амирзодага хийла сирдош, ҳадди сиғадиган улфатлар эканини кўрсатарди.

Сармаст амирзода бу гапларга эътибор беряп-тими, йўқми, билиш қийин. У Табризнинг нуфуз-ли кишиларидан бирининг ўн етти ёшли нозанин келинига ишқи тушиб, зўрлик билан тортиб олди. Бир ойдирки, амирзода маишатгоҳининг гули бўлган заифа энди ҳукмдор амри билан хос даврада юзига ҳарир парда тутиб соқийлик қиларди.

Амирзода ҳамманинг олдида ғайриоддий ту-тумларини, ҳам бировнинг ҳавасини келтирадиган, ҳам иззат-нафсига тегадиган қилиқларини атай-лаб намоён этишни, мақтанишни ёқтирар, бундан бениҳоя роҳатланарди.

– Шароб!.. – буюрди амирзода майкоса тутиб, келинчак ҳаракатларини кўриб вужуди майингина титрар экан. У маҳбубасига бошқалар ҳавас билан боқса, қаттиқ меҳри ортадиган хушторлар сирасига кирарди.

– Бош устига, амирзодам...

Соқий тавозеъ ила май қуяр экан, амирзода унинг гўзал қадди-қоматига боқиб жўшиб кетди, шавқу эҳтиросини жиловлай олмай қолди. Нима қилаётганини ҳам идрок этолмас даражада маст амирзода бирдан ўрнидан турди, келинчакнинг қўлидан тутиб гандираклаганча қаср ичига йўналди... Чамаси, бундай ҳолат барчага таниш эди, ҳеч ким таажжубга тушмади.

Куй ҳам тугаб, нохуш вазият юзага келди, орага жимлик чўкди.

– Донишманд зотлар фикрига кўра, ҳукмдорнинг ҳар босган қадами, айтган сўзи, барча тутуми, иши узрли, муҳокамалардан холидур! – деб кўйди Хожа Мароғий орадаги ноқулайликни бартараф этиш мақсадида.

– Оллоҳ таоло ҳукмдор Мироншоҳ Мирзо жанобларига барча нарсани ато этган... – тасдиқлади чап кўли билан катта бурнининг майдан қизарган учини силаркан Муҳаммад Жалд. – Бандалар ичидан уни сайлаб салтанат бирлан сийлаган...

– Нафс ҳукмрон эрса, номуснинг ҳолига войдур... – деб кўйди Ахий Жаббор баҳодир секин. – Расудуллоҳ ҳадисларида дейилмишки, бандаларнинг энг қаттол душмани нафсдур, унга қарши кураш энг улкан жиҳоддур!..

– Ҳай-хай, баҳодир, ичингизда айтсангиз ҳам, ўйлаб сўзлангиз! – шивирлади Қутбиддин Найий. – Айтилди-ку, донишмандлар фикри бўйича, пошшо феъл-атвори муҳокамалардан холи деб! Баҳо бермак бизнинг юмушимиз эрмас!

– Зинҳор баҳо бермасман, асло бундоқ демасман! – одоб билан сўзини давом этдирди Ахий Жаббор баҳодир. – Камина ўзимнинг эмас, донишмандлар фикрини келтирдум – ахийлар устодининг сўзларини айтдим, холос...

Муҳаммад Жалд унга бир қараб қўйди. Барча дастурхонга юзланди.

Ахий Жаббор баҳодир, чиндан, амирзоданинг мияси бир оз чалғиб қолганига ишона бошлади. «Аслида Мироншоҳ Мирзо жасур жангчи, унинг томирида Соҳибқирон қони тепади, ғанимга шафқатсиз, кўпроқ ўз жони ҳузурини ўйлайдиган одам, маккорлиги ҳам йўқ эмас. – хаёлидан кечирди баҳодир. – Самарқандда зиёфат устида Ҳирот маликзодасининг бошини танидан жудо қилган. Тафтишда: «Қаттиқ маст эдим, билмай қолибмен...» – дебди хотиржам. Эрка ўғил-да! Амирзодага нима керак ўзи? Доим ўксигандай юрадилар. Ҳамма нарса бор, оламнинг роҳат-фароғати қошида муҳайё. Тўқликка шўхлик-да... Наҳотки, амирзодам валиаҳд деб саналмагонларидан озурдалар?.. Йўқ, йўқ, бунга ишонмайман!..»

– Ҳукмдоримизга ўша оху овидаги отдан йиқилганлари таъсири кучли бўлган экан-да... – деди секин Ардашер Чангий сихдан катта жазни курак тишларини кўрсатиб тортиб оларкан.

– Жуда қаттиқ йиқилган... – сўзга қўшилди овози ингичкадан келган Ҳабиб Удий. – Эс кетган, мия айниган...

– Чалғиган, қолипидан чиққан десанг-чи...

– Дунёда ўзларини ягона сезадурлар...

– Ҳа... унинг хотирида ўзидан бошқага жой йўқ.

Сўнги гапни Ахий Жаббор баҳодир айтди.

Бирдан қаср эшигида Мироншоҳ Мирзо кўринди.

– Ана энди келдик мақсудга!.. Раққосани чорлангиз! Мусиқани чалингиз!..

Шўх куй чалинди, ичкаридан гўзал раққоса (аслида аёл кийимини кийиб ясаниб олган, ясама сочлари тақимига тушган, аёлдан ажратиш қийин бачча) чиқиб хиром айлаб рақсни бошлаб юборди.

– Сарвиноз! – амр этди хийла тўлишиб қолган Мироншоҳ Мирзо ҳаллослаб сўрига яқинлашар экан. – Ўйинга-а-а!..

Қийқириқ кўтарилди. «Сарвиноз» – Абдулмўмин Гўянданинг даврадаги лақаби. У ўйинни кийворгани, қизлардай эшилиб рақс туша олгани учун шундай лақаб олган. Надимларнинг барчасида лақаб бор, чунончи, Хожа Мароғийни «Ўйинчи», Мавлоно Кўхистонийни «Раққос», Ардашер Чангийни «Жилвагар», Қутбиддин Найийни «Шўхий», Ҳабиб Удийни «Нозича» деб атардилар.

Абдулмўмин Гўянда қанот ёзган бургутдай шох ташлаб, амирзодага пешвоз юрди, солланиб тураркан:

– Ўзларидан, пошшойим! Ўзларидан!.. Сиздай ўйинчи ҳали дунёда йўқ! Қотириб кўядилар. Ўзларининг олдида, бизга чикора!.. – дея мулозамет қилди.

Кайфияти аъло, чехраси очик ҳукмдор ортиқча такаллуфни кутиб ўлтирмай, «раққоса»га эргашганча давра айланиб чарх ура кетди. Амирзода урғуштак¹ тепиб, муқом билан ўйнар, дамба-дам «раққоса»га қошларини учириб кўярди. Атрофда барча қарсак чалар, сурон авжда, ўйин завқи бамисли олам-жаҳонни ўз домига тортгандай эди.

– Офарин! Офарин! – сўлқиллоқ қўлларини кўз-кўзлагандай балаңд кўтариб қарсак чаларди амирзоданинг чаққон ҳаракатлари, чиройли

¹ Урғуштак – қадимги ўзбек халқ рақсларидан бири.

ўйинларидан ҳайратда Муҳаммад Жалд. «Қойил!», «Тасанно!» каби сўзлар ёғиларди атрофдан.

Амирзода жойига ўлтирганда, бутун аъзои бадани, қўл-оёқ бўғинлари зирқираб оғриётганини сезди. Икки йил аввал унга шу «қора оқсоқ»¹ деган бало илашди. Баъзан шу қадар азобланар эдики, агар оёғингни ёки қўлингни кесиб ташлаймиз, десалар рози бўлгудай алпозга тушарди. Ҳозик табиблар муолажалари таъсир этмай қўйди. Фақат шароб ичса, сармастикдан барча оғриқлар босилгандай туюлар, амирзоданинг жони ором оларди. Энг яхши дори шароб экан... Майхўрликка ружу қўйиши ҳам шундан шекилли, буни ўзи ҳам билмай қолди.

– Шаро-о-об!.. Шаро-об келтур!

Ахий Жаббор баҳодир амирзоданинг чап кўзини қисиб-қисиб гапираётганидан қаттиқ мастлигини фаҳмлади. «Амирзодам ўзлари соппа-соғлар... – ўйлади Ахий Жаббор баҳодир ичида. – Мастдай кўринадилар-у эс-хушини йўқотмайдилар, айтган гаплари эсларидан чиқмайди. Қўлтиғидан олсангиз, ўзларини гандираклаб оёқда туролмайдиган қўйга соладилар. Борди-ю қўйиб юборсангиз, йиқилмайдилар... Амирзодамнинг бугунги тутумлари мутлақо бошқача. Уни шайтон ўзига оғдириб олганга ўхшайди... Худонинг ўзи инсоф берсун!..»

Ичкаридан чиқмаган келинчак ўрнига энди соқийликни бачча бажара бошлади. Бирданига кетма-кет икки коса ўткир шаробни сипқорган амирзода Қутбиддин Найийга буюрди:

– Шўхий! Чўли Ироқни-и... ча-а-ал, Чўли Ироқни! Кўнгиллар ором олсун! Вазири аъзам ҳам эшитсунлар!

Замонанинг машҳур найчиси Қутбиддин Найий камишни сайратганда кишилар беихтиёр офарин-

¹ Қора оқсоқ – подагра касали.

га оғиз очар, ғаров найни лабига қўйганда, уд ва най пирлари асбобларини йиғиштириб, бир четга чиқиб турардилар.

– Устод Қутбиддин найни нафас билан эмас, балки руҳ билан, жон билан чаладилар, тинглаган киши ўзининг юрагидаги азоб-укубатларидан халос бўлади. – деди Хожа Мароғий унга тан бериб. – Най ўзининг сарвдай қоматини кўз-кўзлаб садолар таратишга тушиб кетса, чанг тобелик кўргизиб жим эгилганча, унга эргашмай иложи йўқ, гижжак ўз-ўзини тиглайди, уд бўйнини чўзиб унга қулоқ тутарди, доира барининг ортидан югуриб қолади...

Қутбиддин Найийнинг бирон куйни чалишдан олдин албатта ё куй ҳақида, ё най тўғрисида, ё мусиқа оламидаги ғаройиботлардан нимадир айтадиган феъли бор эди, бу сафар ҳам одатини қанда қилмади:

– Куллуқ, куллуқ!.. Ушбу найим ўз оламидан жудо бўлган бир ғарибу бечорадур... эй ҳукмдорим! Ичи бўм-бўш, ҳар қандай ғийбатдан холи, хамиша ошиқнинг нафасига муҳтож. Олтита кўзи бор, Улардан турфа нолалар чиқадур. Биринчиси – ишқимни, иккинчиси – нафратимни, учинчиси – шодлигимни, тўртинчиси – ғамимни, бешинчиси – орзумни, олтинчиси – армонимни ифода этурлар... Барчаси қўшилганда куй яралур! Най – ошиқ рамзи... Мавлавий Жалолиддин Румий дерлар: «Тингла, най андоқ хикоятлар қилур, Айрилиқлардан шикоятлар қилур...» Қуръони каримдай эхтиромларга сазовор «Маснавий маънавий» шу сатрлар ила бошланур... Чунки най мусиқада сардорликни қўлдан бермай келадур...

Нағмасоз устоднинг қўлидаги найдан таралган майин садолар кўнгишларга бир малҳамдай тегиб, барчани сел қилди. Чўгурлашган қушлар ҳам куйга қулоқ тутишган шекилли, теиглаша олмасликларини сезгандай, жимиб қолишди.

Ҳамма куй сеҳрида тебраниб ўлтирар, хаёлда турли воқеалар жонланарди. Мироншоҳ Мирзо Султон Аҳмад жалойир қочиб йўқолган бедаво Ироқ чўлини эслади. Ўшанда бадкорни тута олмай доғда қолди, кўп ўтмай Шомда қўлга туширди, яна қочириб юборди. Худо хоҳласа, Мироншоҳ Мирзо яқинда ўзи бориб ашаддий душманлари Султон Аҳмад жалойирни, Амир Қора Юсуфни тутдиради ва ҳамманинг олдида калласини сапчадай узиб ташлайди!..

Ахий Жаббор баҳодирнинг эса, Айбож ўғлон икиси Карбало даштида жазирамада жизғанаклари чиқиб сув излаб саргардон кезганлари ёдига тушди, томоғи ташналиқдан қуриб қақрагандай туюлди.

– Оҳ-оҳ!... Баракалла! – эриб кетди мутаассир амирзода, кейин буюрди: – Ғазначи! Устод Қутбиддин Найий елкасига зарбоф хилъат ёпилсун! Минг динор инъом этилсун!

– Қуллуқ! Қуллуқ! – кўзлари ёшланди найчининг. – Энди... касбимиз. Зарурати йўқ эрди, бизга илиқ сўзларининг ўзи катта сийлов, ҳукмдорим!..

Қутбиддин Найий шаънига тасаннолар янгради.

Мироншоҳ Мирзо навбатдаги косани бўшатди, пишқириб кафти билан лабларини артаркан:

– Ҳа-а-а ... биламиз... биламиз... – деб қўйди. Май ва куй таъсириданми, овоз қандайдир синик чиқди.

Амирзоданинг эрталабдан бери жиддий бир гап хусусида ўйланаётгани, ниманидир айтишга журъати етмаётгани сезиларди.

– Ҳа-а... – чуқур тин олди у. – Биз ҳам ахир одаммиз, тоғдан тушғон эмасмиз. Девор бўлмаса, биз ҳам кўчани кўраи-и-из... Хо-хо-хо...

Хулоқухон мулки соҳибининг ҳар лаҳзада қутилмаган қадамлар ташлашини билганларидан, ҳамма сергак тортди. Аммо ҳеч ким амирзоданинг салдан

кейин нима дейишини, қандай фармон беришини, кимни сийлашини, кимни жазолашини билмасди.

Хожа Мароғий дуторини кучоқлаганча, дастурхондаги нақшин гуллардан кўз узмас, Қутбиддин Найий ўзини найни артиб, ичини диққат билан назардан ўтказаетган қилиб кўрсатар, Ҳабиб Удий созланган уднинг қулоғини қайта-қайта бураш билан овора... Ёлғиз Абдулмўмин Гўянда хотир-жам, не деркин, дея ҳукмдорга қараб турарди.

– Биламиз, биламиз... – Мироншоҳ Мирзо бирдан сархуш кўзлари билан Хожа Мароғийни қидира бошлади.

– Лаббай, ҳукмдорим!

– Жўйи Зарда Амир Соҳибқирон бетоб ётғонларида ҳаммани ёнларига чорладилар, аммо бизни одам ҳисобламай чақирмадилар... Мироншоҳ Мирзонинг қўли мертилди, деб Тўхтамишхон муҳорабасига қўймадилар, бизни уғруқда, Ширвонда қолдирдилар... Тўғриму?..

– Тўғри, қўли мертилди, дейишди, ҳукмдорим!... Ширвонда қолдирдилар. Узим бордим-ку... – тасдиқлади Хожа Мароғий.

– Бордингиз... бордингиз... Хотин-халажга қўриқчилик қилдук. Аёллар либосини киймадик холос... Хе-хе-хе... Тўхтамишхонни Қундузча бўйида қочириб юборғон раҳматли оғам Умаршайх Мирзо, ўзи пошшозода қўлига кишан солмоқчийди, насиб этмади. Ўшал юмушни амалга оширмоқчи эрдим, чунки ёшлигимга бориб оғамни ранжитғон жойларим бор, айбимни ювмоқчи, унинг ўрнида Тўхтамишхонни ўзим гумдон қилмоқчийдим! Савобини оғамнинг руҳларига бағишламоқчийдим. Лекин йўл бермадилар. Ўқим ичимда қолди... Тўғриму?

– Жуда тўғри, амирзодам! – тасдиқлади амирзоданинг тикилиб турганини кўрган Ахий Жаб-

бор баҳодир ғайриихтиёрий равишда.. – Йўл бермадилар...

– ...Чунки йўл берсала-а-р... Мироншоҳ Мирзонинг обрў-эътибори ортиб кетиб, бошқалар унинг соясида қолур эрди... Ҳумоюн ўрдудан эса, аввалдан аниқ ва муайян белгилаб қўйилмиш эрдик, Олтин Ўрда фатҳномаси валиаҳд Муҳаммад Султон номига битилгай деб! Тағин қадримиз садафдек камбаҳо бўлди...

– Хўрланиш бу! – деб юборди Қутбиддин Найий ҳукмдор илтифотини кутмасдан муносабат билдириб. «Камситиш!», «Менсимаслик бу!», «Катта ўғил ўз ўрнида бўлсин-да!» – деган қўрқа-писа айтилган шивир-шивирлар ҳам қулоққа чалинди.

Мироншоҳ Мирзо худди инграгандай гапирарди.

– Амир Соҳибқироннинг Мўғулистон хони Хизр Хожахон қизи Тукал хонимга уйлангонларида бизни тўйга айтмагонларини ҳам англаймиз... Ҳиндистон муҳорабаси бошланди. Салтанатнинг барча ҳурматга лойиқ эрлари Ҳиндистонга жўнадилар, биз ғарбий сарҳадларни кўриқлаш баҳонаси билан яна бир четда қолиб кетдик, Озарбайжонда... Тўғриму?

Мироншоҳ Мирзо энди Ҳабиб Удийга қаради.

– Тўғри, ҳукмдорим! Озарбайжонда бир четда қолиб кетдингиз!– янгради Ҳабиб Удийнинг ингичка овози.

– ...Куппа-кундузи одамни назарга илмаслик, топташ... – Мироншоҳ Мирзо сўзларида зуғум оҳанглари сезилди. – Ахир биз ҳам падари бузрукворимиз шавкатлари деб неча йиллардирки, оёқларимиз чанг-ғуборларга кўмилганча юрибмиз-ку!. Сўзимизнинг ростлигига ўзларингиз шоҳиддурсизлар. Яна салтанатнинг энг катта музофоти Ҳулоқухон мамлакати сардори-ю

қўшини бу муҳорабага чорланмади... Нима, савашга бизнинг укувимиз йўқму? Душманни зир титратувчи паҳлавонларим борлигини билмайдурларму? Менинг жигартешар ўқлар отувчи аскарларим, учқур чавандозларим йўқму? Ўзим катта қўшинни бошқаришга лойиқ эрмасменму?.. Жумла жаҳон олдида қадримизни шунчалар пастга урмак лозимму? Бас, офтобнинг нури барчага баробар тушмаётғонига ўзларингиз ҳам гувоҳсиз... Ҳеч ким мендай камситилмағон! Хўш... Камина ҳам Амир Соҳибқироннинг пушти камаридурмен, онам мени кўчадан топғон эрмас-ку?!.. Тўғриму?!

Мироншоҳ Мирзонинг гаплари ақлли, пастбаландни чамалай оладиган, зукко инсон мулоҳазалари бўлиб, зинҳор отдан йиқилиб миясига халал етган одамниқига ўхшамасди.

– Бағоят тўғри, улуғ ҳукмдор! – маъқулади амирзода таважжуҳини кутиб турган Абдулмўмин Гўянда. – Сиз Амир Соҳибқироннинг энг қадрибаланд улуғ фарзандидурсиз! Фарзанди аржумандидурсиз!

– Хўш, айтинг-чи, бу адолатданму? «Куч – адолатда» эмас – адолат кучда экан-да?.. – Кўнгли қаттиқ лат еган, иззат-нафси койинган Мироншоҳ Мирзонинг фикрлари жиддий эди. – Бизни валиахд аташни-ку хаёлларига ҳам келтирмадилар...

Амирзода тағин шароб тилади ва нуқли таомсиз бир косани охиригача сипқорди. Ҳеч ким сўз демас, кимнингдир кўнглида эътирозлар бўлса-да, айтишга журъат етишмасди.

Бир оздан кейин шундай ҳодиса юз бердики, бу нарса даврада ҳеч кимнинг етти ухлаб хаёлига келмаган, тушига ҳам кирмаганди!

Мироншоҳ Мирзо уч бор қарсақ урди ва мулозимга, сарой муншийсини чақаришни буюрди.

Чаққон мулозим: «Мунший! Мунший жаноблари!» – дея югуриб кетди. Кўп ўтмай, аждодлари қачонлардир элхонийлар саройида котиблик вазифасини бажарган, сал елкаси чиқиб қолган, олтамиш ёшлардаги тийрак кўзли, кўсасоқол мунший кўринди.

– Биз Амир Соҳибқиронга бир дуои саломнома битдук... – деди Мироншоҳ Мирзо даврадагиларга, худди аҳамиятсиз нарса ҳақида гапираётгандек хотиржам оҳангда. – Мунший жаноблари, ўкусунлар!

Мунший кўйнидан сифатли султон қоғозига битилган мактубни олди-да, ҳорғин овозда ўқишга тушди. Мактубнинг даромадида, Амир Темур Кўрагоннинг етти иқлим шаҳаншоҳи экани, шавкатли салтанатнинг то абадият қадар бардавом этиши ҳақидаги одатий тилаклардан кейин, кутилмаганда, Соҳибқиронга қуйидаги ғалати сўзлар билан мурожаат қилинганди:

«...Ҳисобли бу дунёда умрингизнинг бир палласи оғиб, гуруб нуқтасига яқинлашаётгани сабаб, вужудингизни ожизлик ва қувватсизлик ўз тўрига тушириб олдики, риёсату¹ сиёсат ташвишлари тобора сизга оғирлик қилиб бормакда. Қартайгон чоғингизда салтанат юмушлари, ганимлар қутқуси, пучмоқлардаги нотинчликлар, сафарлар, дунё можаролари малол келмакда. Эгар қошини маҳкам тутиб, сарҳадма-сарҳад от йўрттириб юришлар энди сизга номуносибдур. Жаҳон айвонидаги инсофли кишилар бундай ҳолатда шундай оқил йўл бошини тутадулар, ки салтанат тахтидаги сохта фарогатни эрмас, бирон масжид тўрисида Бируборга бахшида сидқидил ибодатни афзал кўрадулар, дунё юмушларини холи қолдириб, охират ишларига юз бурадулар.

¹ Риёсат – раҳбарлик қилмоқ, маъносида.

Аммо, баъд: Шаддод мулкига эришсангиз, Фиръавн мартабаси оёгингиз остида бўлса, хазиналари калитларини лак-лак одамлар кўтариб юрадургон гоят бадавлат ва зангин Корун ҳам беҳисоб хазинангизга ҳаваси келса, Миср мамлакатини бўйсундуруб, Қуддуси шарифни забт этиб, ўт қўйиб юборгон Бухтуннаسر олдингизда бош эгса, Рум қайсарлари, Яман туббаъ(подшо)лари, Чин фағфурлари, Эрон шаҳаншоҳлари, Ҳинд рожалари гарданкашликни ташлаб изингиздан юрсалар, дунёнинг устунига айлансангиз... бу устун... бир кун қулаши мумкинлигини билмайдурмусиз? Камолга етсангизу унинг ниҳояси завол эрканини фаҳламайдурмусиз? Наҳотки, гулгул яшнаб тургон ҳаётнинг сўнги – ўлим, макони эса қабрлигини англамайдурсиз? Ахир бандасига бир савам пахтадан бўлган кийим, бир қултум сув, бир тўйимлик таом керак, холос. Аммо ўладургон кишига шу ҳам ортиқча эрканини кўрмайдурмусиз?..

Ҳайхот, Нуҳ қаёқда-ю, Хизру Луқмонлар қаёқда? Оллоҳнинг зикрида тоғлару қушлар унга қўшилиб тасбиҳ айтувчи Довуд алайҳиссалому жамики инсу жин, ҳайвону парранда олами подшоси Сулаймон алайҳиссалом каби пайгамбарлар-чи? Жаҳонгирлик даъвосида от сургон, Мағрибдан Машириққача юртларга эгалик қилгон Искандар Зулқарнайн-чи?.. Машириқдан Мағрибга от сургон Чингизхон-чи?.. Бас, набиийлар саййиди, расуллар муҳри, ҳали Одам Ато сув билан тупроқ уртасида турғонида пайгамбарликка муносиб топилгон Муҳаммаду мустафо ва Аҳмаду мужтабо мақомидан ҳайратга тушсунлар! Оллоҳнинг инояти бирлан рубъи маскуннинг Машириқ ва Мағриб томонлари унга насиб қилмиш, хазиналар очилиб, ернинг зоҳиру ботин нарсалари аён кўринмиш. Малоиқлар унинг лашкарларига айланмишлар, инсу жинслар, махлуқлар, қурту қумирсқалар имон келтирмиш, хусраву қайсарлар бир ойлик иўлда туриб, ундан титраб-

қақшамишлар... Худои таоло уни деб, бу оламни яратди ва унинг жамоли нури билан мавжудотни нурафшон айлади. Ҳали ҳануз ундан шарафлироқ ва фахрлироқ зотни бу олам кўрмабдур...

Бас, ўша анбиёлар, азиз-авлиёларга нигоҳ ташла-сунлар! Муҳаммад алайҳиссаломга назар солсунлар! Оламда энг шарафли ва фахрли зот, ўзи учун яратилгон оламга – фоний дунёга ҳирс қўйдиларму?.. Унга ишондиларму?.. Кўнгил бердиларму?.. Киё боқдиларму?.. Йўқ! Йўқ! Боқдилар, фақат беписанд ва ибрат назари бирлан боқдилар!

Ана энди келдик мақсудга! Ҳазрат мардум устидан ҳукмронликка эга бўлдилар, адолат баридан тутдилар, – лекин ҳақ йўлда эмас; халқнинг ғамини едилар, мол-дунё-ю зироатларини ҳимоя қилдилар – лекин қўлларида ўт билан; баланд тоғ чўққиларида олий шон қасрлар қурдилар, шаҳарларда маҳобатли иморатлар тикладилар, боғлар қилдим, деб жар солдилар, лекин уларнинг умри қанча?.. «Гулшани хазойин» сандугини излайдурлар, топдилар ҳам дейлик, аммо бундан нечоғлик наф, ахир ундан иккитагина ҳарф соқит қилинса, «хазон»га айланишини билмайдурларму?

Шаддод бунёд этдургон Ирам Зот ал-Имод шаҳри ёдларидаму? Худонинг пайгамбари Худ алайҳиссалом сўзларига қулоқ солмай, Шаддод Ер юзида Адан яқинида жаннатга ўхшаш бинолари олтин ва кумушдан, қимматбаҳо тошлар билан безатилгон шаҳар тиклади. Ортиқ меҳр қўйиб, ҳаволаниб, кибру гурурга берилгони учун худонинг қаҳрига учради, шаҳар кучли бўронда қумга кўмилиб кетди-ку... Бас, уни кимса эслаб ўлтирибдирму?..

Оллоҳнинг расули-ю мўмин-мусулмонларга нигоҳ ташлаб турсунлар, токи Ер юзида саъй кўргизиб, фасод келтириш учун ҳокимлик даъво қилгонлар сафига қўшилиб қолмасунлар. Кибру ҳаво туфайли, Иблиснинг жаннатдан бадарга этилгонини унутмасунлар. Дунёга

ҳирс қўймоқ, кибрга берилмоқ хатарликдур... Ҳечқачон бандасига бундан яхшилик қайтмагон... Айниқса, ёш бир жойга бориб, белдан қувват кетиб, қўл қалтираб, рўшнолиги йўқ кексалик даштига қадам таишлагон сиздай муҳтарам зот бундоғ таҳликадан қанчалар йироқ бўлсалар, шунчалар мақбул иш бўлур.

Сал кам ўттиз йил Турон тахти маснадида ўлтирибдурсиз. Йигирмадан ортиқ юртни мусаххар айладингиз. Дунёга ҳирс қўймак, кибру ҳавога берилмак бундан ортиқ бўлмас. Расулуллоҳ ўзлари учун яратилгон оламга ҳирс қўймадилар-а! Унинг ёронлари ўзлари бир нарсага муҳтож бўла туриб, ўзга бир кишининг ўшал нарсага муҳтожлигини юқори қўйдилар-а!..

Имоннинг ярми сабрдур, ярми шукрдир, ҳикматига риоя айлаб, шукр айламаклари жоиз: зурриётингиздан алақачон раоё ва бароёни, элу улусни, юртни, қўшин ила лашкарни идора эта олғувчи оқил инсонлар расида чинорлардай камолга етиб, бўй кўрсатиб турибдурлар... Бас, энди инсоф юзига боқиб, Турон тахтини, салтанат тизгинини уларга раво кўрсунлар. Бу дунёга ҳирс қўйиш эрмас, балки унга беписанд ва ибрат назари билан боқиш ўрнаги бўлғай...

Тахтни фарзандларга бермай туриш ҳам кибрдур, молу мулкка, дунёга ҳирс қўйишдур... Жаноби найгамбаримизга ибрат нарса, умматларига ибрат эрмасму?..

Жаҳонларни титратгон Хулокухон мулкида ҳам душманлар додини бера оладургон қурч лашкар бордур, баҳодирлар ёвқур, қиличлар ўткир, найзалар учкир, тулпорлар учқур... Гарчи падари бузрукворимизга қурол кўтариш оғирдур, аммо дунёга ҳирс қўяр даражада гуноҳи азим эмаслиги кўнглимизни бир оз овунтирадир...

Илоҳи, шундай кунларни бошимизга солмагайсен...»

Жойига боғлаб қўйилгандай қилт этмай ўлтирган даврадошлар шаккоқларча ёзилган мактубдан бениҳоя ҳайратга тушдилар! Кўплар ичида қаттиқ ғазабга келди. Мироншоҳ Мирзода мастликдан нишона ҳам йўқ, авзоида падари бузрукворига нисбатан беҳурматликдан орланиш излари ҳам кўринмасди. Барчанинг диққатини ўзига миқнотисдай¹ тортиб олган амирзода, худди мактуб нечоғлик таъсир этганини билмоқчидай, синчковлик билан қаттиқ тикиларкан: «Мақбулму?», «Мақбулму?...» деб сўрар, тасдиқ жавобини олгач, бошқасига ўтарди. Ҳеч ким сўз айтмас, фақат бош тебратарди.

Кайфи тарқаб кетган вазири аъзам амирзоданинг ақл бовар қилмас шаккоқларча шижоатини кўриб ҳайрону лол бўлиб қолди. «Худо сақласун!» деб пичирларкан, берилган саволга: «Ҳа!...» деёлди холос.

Хожа Мароғийдан кейин, амирзоданинг назари Ахий Жаббор баҳодирда тўхтади.

«Ҳумоюн ўрдуга нисбатан хусуматлари ҳам борми дейман... – кўрқиб кетди Ахий Жаббор баҳодир. – Йўт-е! Ахир Ҳумоюн ўрду дегани – Амир Соҳибқирон дегани-ку! Амир Темурга хусумат – Оллоҳга хусумат кўргизишдек гап-ку! Ё раббий! Ахир Амир Соҳибқирон эшитсалар... нима бўлади?.. Бу, албатта, ношукрчилик белгиси! Худонинг ҳам ғазабини кўзгайдур... Отдан йиқилишлари бежиз эмас шекилли, бари ўшанинг аломати..»

– Баҳодир жаноблари!

– Амирингизга мунтазирдурмен! – дарҳол қўл ковуштирди Ахий Жаббор баҳодир.

– Навкарларингизни олиб, Ҳиндистон сари мутаважжих бўлғойсиз! Ва... ушбу мактубни

¹ Миқнотис (грек.) – оҳанрабо, магнит.

ўз қўлингиз бирлан Амир Соҳибқирон ҳазрати олийлариға еткурғойсиз!

– Бош устига!.. Нима?.. А... бешак-шубҳа! Еткурғоймен!.. – ғайришуурий тарзда жавоб берди Ахий Жаббор баҳодир.

У Мироншоҳ Мирзо тутумларидан озор чекди, Соҳибқирон шаънини ўйлаб, дили оғриди, жавоб бермоқчи ҳам бўлди. Аммо ахийлик шарафи бунга йўл қўймади. Чунки, ахийлик шартларидан бири, ўзгалардан нечоғлик озору қаттиқлик тортсанг-да, чидамоқдан иборатдир...

Негадир шу палла боғда қушларнинг чуғур-чуғурлари ҳам тўхтаб қолган, фақат боғ девори ортидан, анча наридан қандайдир эшакнинг дам-бадам ҳанграган овози эшитиларди.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

I

Хонзода хоним қайин отаси Амир Темурнинг Ҳиндистон сафаридан тезроқ соғ-саломат қайтишини Оллоҳдан тилаб кун ўтказди. Маҳди улё Сароймулкхоним ўз мактубида Ҳиндистонга отланган қўшин сафида беш яшар Улуғбек Мирзо иккиси Кобулгача борганлари ва сафарнинг андозага сиғмас вазияти, ўзга эллар об-ҳавоси маҳди улё ҳамда подшоҳлик чаманининг гули Улуғбек Мирзога ноҳуш таъсир ўтказиши мумкинлиги назарда тутилиб, у ердан Самарқандга қайтариб юборилганлари ҳақида ёзибди. Ҳамма нуфузли амирлар, беklar, баҳодирлар ўша ерда экан.

Кутилмаганда, кўнгилсиз ҳодиса рўй берибди. Амир Соҳибқирон ўша Ҳиндистонда қандайдир қалъага кирмоқчи эканларида, болохо-

надан бир малъун қасддан ҳазратга ўқ узибди! Худонинг қудрати билан, ўқ овозини эшитган Соҳибқироннинг зийрак тулпори ҳуркиб кетиб, соҳибини олиб қочибди! Хайриятки, ўқ тегмабди... Хонзода хоним мактубнинг шу жойларини ўқиганда, беихтиёр: «Вой!» деганини билмай қолди ва «Худо сақласун! Худо сақласун!..» деб қўйди. У ҳаётини суянчиги, таянчи, ота ўрнида отадан-да улуғ зот бўлиб қолган Соҳибқиронсиз ҳеч тасаввур қилолмас, бу ҳақда ҳатто ўйлагиси ҳам келмасди. Оққиз бегим билан бу борада кўп гаплашишган.

Бир ҳафтадирки, канизак Оққиз бегим қандайдир дардга чалинди. Ранги синиққан, гапирмайди, фақат ерга қарайди. Уҳ тортади, холос. Маликанинг Соҳибқирону маҳди улё, фарзандлари Муҳаммад Султон билан Халил Султон ва канизаги Оққиз бегимдан бошқа яқин одами йўқ. Отаси Оқ Сўфи, онаси Шакар бикалар эса оламдан ўтганлар, ҳозир жаннатда кезиб юрибдилар...

Ашпарада яшаётган Муҳаммад Султон билан Соғинч бикаларга жавоб мактубини ёзишга икки кун вақти кетди. Қадр талашиб бир-бири билан қирпичоқ бўлиб юрган кундошлари Қорачар нўён авлоди Давлат Келди бика ва Суюрғатмишхоннинг чиройлигина қизи Ўрин Султон хоникаларни ёнига чорлаб яраштириб қўйди. Жанжал яқинда ўғил кўрган Давлат Келди биканинг бефарзанд Ўрин Султон хоника шаънига даврада беҳос айтиб юборган «туғмас», «бепушт» деган сўзларидан чиқибди.

Хонзода хоним деворлари нақшланган бўлмада ўлтираркан, мулозимга шитоб канизакни ёнига чорлашни буюрди. Ҳарир парда ортидаги деразадан узоқдаги тоғлар кўзга ташланар, оппоқ қорга чулғанган энг баланд гўзал «Қиз сийнаси» чўққиси офтобда ҳамишагидадек, оқдан-да оқ, улуғвор ярақлаб турарди.

– Қачондан бери ичингдагини менга айтмайдурғон одат чиқардинг, Оқ?..

Оққиз бегим ўлтираркан, ерга қараганча индамади.

– Лом-мим демайсен-а! Индамасанг, ёрилиб кетасен-ку? Афти-ангорингга қара, озиб-тўзиб боряпсен... Не бўлди ўзи?

Канизак бирдан Хонзода хонимнинг тўлғин кўрагига бошини қўйганча хўнграб йиғлаб юборди.

– Ҳай-хай!.. Ажабо, бир-икки ҳафта ичида ғаройиб феъл орттирибсен... Аввалги сафар ҳам йиғи билан қутулдинг. Ўлақолинг... – малика дугонасининг бошини силаб, юпатишга тушди. – Бойинг жангга жўнағонига шунчаму? Дарров соғиндингму?.. Ўлинг сиз...

Қирқларни қоралашган малика билан канизак ўзларини ҳануз қизлик замонларидагидек иноқ аймоқи тутишарди.

– Йўғ-е... ундай деманг-е... соғиниб ўлибманму?.. – пиқиллади Оққиз бегим. – Бойим... Бойим... маликам...

– Ҳиндистон муҳорабаси ҳам тутаб қоладур... Муждалар бор, – давом этди малика. – Қарагин: ўғлим Халил Султон филга қарши жанг қилибди! Тоғдай филни етаклаб, ҳазрат қошига олиб келибди! Ўн беш яшар йигитча-я!.. Лашкарбошилару навкарлар тан беришибди. Энди бу ёғини эшит: маҳди улё Самарқандда Боғи Чинорда мушкулкушод ўтказибдурлар. Уч кун олдин Ўрин Султон хониканинг мушкулкушодаида бўлдук... Эртага биз ҳам қилайлик. Оллох кушойишини берсун. Ҳаммани чорлат, амирзода ҳарами Давлат Келди бика, Нигор бону, Фоҳира бика, Рух Парвар, Давлатбахтларни айтдир, канизаклар ҳам эсдан чиқмасун. Илоҳи, дуои фотиҳаларимиздан Ҳиндистон жангида Амир Соҳибқирон мушкуллари осон бўлсун, дейман. Уқдингму?

– Уқдим, маликам... – йигламсиради Оққиз бегим.
– Хўш... Бойингга нима бўпти? Энди гапир-чи...
Келадур бойинг... Бир бойингни яхши кўрасен-е...
Нима, касалмусен?

– Йўқ, йўқ, соппа-соғмен, маликам, худога шукр,
соғмен... Фақат бойим... Бойим... – ниманидир айта
олмай қийналарди, кўз ёшларини артаркан Оққиз
бегим. – Маликам...

Хонзода хоним: «Хўш... айтавер!» дегандай
шахло кўзларини канизакка тикди. Оққиз бегим
ўнғайсизланганча деди:

– Бойим... жангга кетмадилар... Амир Соҳиб-
қиронга Мироншоҳ Мирзо жаноби олийларининг
мактубини олиб кетдилар, холос...

– Мамлакат султониغا совға-саломлар юбор-
гонда, унга мактуб ҳам қўшиб қўйиш ҳукмдорлар
одатидур... Шунга шунчаму?

– Ҳамма бало шунда, маликам... – кўз ёшла-
рини артаркан, Оққиз бегим ерга тикилди. – Бу
мактуб... Эҳ, маликам, сиз жуда ҳам соддасизки,
кўз олдингиздаги воқеаларни ҳам кўрмагандай
ўтираверасиз...

– Нималар деяпсен? Нималарни кўрмабмен?
Ўлақолинг, доно бўлмай!.. Юракларни қон қилиб
юбординг-ку?! Аниқ-аниқ гапир!..

– Хўп, маликам!... Мени кечиринг... Сизни
қийнаб қўйдум...

Оққиз бегим тортина-тортина ҳикоясини бош-
лади.

...Ўн беш кун аввал Ахий Жаббор баҳодир Боғи
Эрамдаги базмдан бир аҳволда қайтди. Сархушли-
ги йўқ, лекин маст одамга менгзарди. Ёнида шай-
ланган қирқ аскар... «Қаёққа, хожам?...» – сўради
жон ҳолатда хотини. «Ҳиндистон муҳорабасига
бормакдаман...», «Худо шундай шарафга муяссар
этибди. Валинеъмат Соҳибқиронга хизмат айламак

қўнглингиздаги энг ёруғ орзунгиз-ку ахир! Орзунгизга етибсиз...»

«Шундай... шундай-ку-я... Айтайми, айтмайми... Билмайман...»

Канизак ҳеч қачон бойини шундай кепатада кўрмаганди.

«Ниманидир мендан яширяпсиз-а...» Ахий Жаббор баҳодир ўйга чўмди.

«Яширмайман, яширмайман! Мени телба десалар, ишон! Мен ҳозир ўзи билмай елкасига оғир юк ортиб олган, юкни ташлаш иложи бўлмаган, кўзланган манзилга элтиш имкони эса йўқ бир шўрликнинг ўзиман... Шамолда қолган хасдекман – на бир жойда тура оламан, на шамолга қаршилиқ қила оламан!...»

«Вой, қўрқиб кетяпман...» – титраб чиқди овози Оққиз бегимнинг.

«Йиғлама! Бир бошга бир ўлим. Икки ўлим йўқ. Қулоқ сол: жангга кетаётганимдан маъюс эмасман. Тақдир ўзгача йўл тутди... Амирзода Мироншоҳ Мирзо... Соҳибқиронга бир мактуб элтишимни буюрдилар...»

«Мактуб?.. Кўкарчин билан юборар эдиларку?...»

«Йўқ, каптар мактубнинг нималигини агар билса, элтишга сира рози бўлмасди... Эҳ, мактуб... ҳозир қўйнимни куйдирыпти... унда ножўя, андишасиз сўзлар кўп, жуда нохуш иборалар бор, сен қартайдинг, энди масжидга бориб намозингни ўқи, тахтни болаларингга бер, деган... «

«Нима? Нима?!.. Вой!.. Шунақа дейиш мумкинму?», «...Қурол тутиб, қўшин тортиб бораман, дейилган. Базмда ҳаммага ўқиб берди ва тасдиқлатиб олди... Аниқ билдимки, мияси «кирди-чиқди» бўлибди. Атай ўқиди, ўзини ҳукмдорлигини, ҳеч нарсадан ҳайиқмаслигини кўрсатиб қўйиш учун

ўқиди. Шу мактубни Соҳибқиронга олиб бориш менга топшурилди! Бундан кўра тоғни ортмоқлаб элтиш осон эрди менга...»

«Мактубни не юз билан топшурғайсиз, хожа?»

«Буни Оллоҳ биладур...»

Ахий Жаббор баҳодир Мироншоҳ Мирзо мактубининг ичидаги гапларни хотинига сўзлаб берди.

Ҳанг-манг Оққиз бегим, нима учун шундай ноуш мактубни Улуғ Амирга етказиш унинг бойига топширилади, нимага шундай мактуб битилди ўзи, амирзоданинг ўзбошимчаликлари қачон йўқолади, бунга худонинг ҳам айтгани бормикин ва ҳоказо кўп нарсаларни сўрамоқчи эди, вақт зиклигидан иложсиз қолди. Ташқарида ошиққан аскарлар кутиб турар, отларнинг сабрсиз ер тепинишлари эшитиларди.

«Ташвиш чекма, бу дунёда ким нима экса, шуни ўради. Бошига тушганини ёлғиз ўзи кўради...» – деди Ахий Жаббор баҳодир.

– Олти кун бўлди бойим жўнаганларига... Шундан бери менда уйқу йўқ... – Оққиз бегим йиғламсинди. – Маликамга не юз била рўбарў бўламан, ёмон хабарни қандай айтаман, не дейман, нозик кўнгилларини қийма-қийма қиламан-ку, деб ўйларга ботдим... ботдим... Чақирсангиз ҳам кошингизга келолмадим... Кечирингиз!..

Оққиз бегим машъум мактубнинг бутун мазмунини маликага қандай эшитган бўлса, шундай хикоя қилди...

Хонзода хонимнинг тили боғланиб қолди, беномус шавҳарининг тутумидан ғойибона Соҳибқирон олдида хижолат чекди, мактубни ёзишда малика бирон жўяли кенгаш беришга ҳам ярамабдур-да, демайдурларму, деган ва яна кўнгилсиз алланималардир хаёлидан кечди.

– Вой, бетавфиқ!.. Вой, бетавфиқ!.. – деб юборди ниҳоят Хонзода хоним даҳшатнинг тагига чуқурроқ етиб. – Бу Ҳазратга... қўл кўтариш-ку, Оқ! А?.. А?.. Вой, худодан кўрқмагон!.. Ноинсоф! Имонини ютгон беҳаё! У... У... одамму?!.. У... У... Оҳ... О-о...

Хонзода хоним бирдан ўзини билмай ҳушидан кетиб йиқилди.

– Маликам! Маликам!.. – дерди шўрлик канизак унинг атрофида гирди капалак бўлганча...

II

Хонзода хоним куни билан ўзига келмади. Кечакундуз ҳақ деб тикилиб ўлтирган Оққиз бегим, эртасига маликанинг мижжалари сезилар-сезилмас кимирлай бошлаганини кўрди. Шаҳло кўзларини очиб атрофга боққан Хоразм маликаси беҳолгина:

– Мен... қаердамен?.. – деб сўради.

– Хобгоҳдасиз¹, айланай маликам! – тўлиқиб кетди Оққиз бегим унинг оёқларига бошини қўйиб. – Хобгоҳдасиз! Меҳмонхонадан бу ерга кўчирдик... Кўрқитиб юбордингиз-ку?.. Нақ саккизта малика туғдим-а!.. Айтмайин дедим-а...

– Менга нима бўлди?

– Кечадан бери беҳуш ётибсиз, маликам...

Хонзода хоним тагин кўзларини юмди. У ўтган воқеаларни эслашга тиришди.

...Агар мактуб етиб борса... етиб борса... Амир Соҳибқироннинг назарлари тушса... ўқисалар... Йўқ-йўқ, у ҳолда олам остин-устин бўлиб кетади-ку! Худонинг ўзи асрасун...

Мижжа қоқмаган Оққиз бегимнинг ғафлат босиб кўзи сал илинган экан, уйқу орасида шундай сўзларни эшитди:

¹ Хобгоҳ – ётоқхона.

– Оқ... Оққиз?..

– Жоним маликам! Шу ердаман... Шу ердаман...

– Амирзодам... мени йўқладиларму?

Оққиз бегим Чаманбоғда ҳеч ким тин олмаганини, саройга хабар юборилганини айтмоқчийди, лекин шу ҳозир зарурми, деган фикрга келди-ю қисқагина деди:

– Йўқ, маликам... Ҳеч ким сўрамади...

– Шунақа дегин? Сўрамади... сўрамади... Ҳа... Керагимиз йўқ, шекилли...

Хонзода хонимнинг шаҳло кўзлари катта-катта очилди, қирмизи лаблари титради. «Сўрамади... – деб ўйлади аламда. – Ҳеч бир қилиқлари одам боласига муносиб эрмас. Хазинани, огоҳлантириб куйиб-ёнишларимга қарамай, куппа-қундузи со-вуриб ташладилар! Фақат ўйин-кулги, фақат ўйин-кулги, фаҳшу зино этагини тутиш, мусиқа, қаҳ-қаҳа... Давлат ишларини ўйлаш йўқ... Ҳаммасига тишимни тишимга қўйиб чидаб келаётгон эрдим, бирон гап чиқса, Соҳибқирон эшитсалар, уят бўлади, деб... Лекин энди чидаб туролмаймен! Чидаб туролмаймен! Мен-ку, майли, аммо Амир Соҳибқиронга нисбатан андишасизлиги тўкилай деб турган сабр косамни тамом тўлдирди! Бу кўрнамакликнинг ўзи-ку! Барини айтишим керак, Амир Соҳибқирон билишлари керак! Йўқ эса, гуноҳларга ботамен... Салтанатга қарши фитна чиқаришдан, исён кўтаришдан тоймайди бу мияси чалғиган ношукр банда!..»

Қаттиқ ғазабга келган, ўқинчу надоматлардан ўтга тушган қилдек тўлғонган Хоразм маликасида қандайдир шиддат пайдо бўлди! Қани, Мироншоҳ Мирзо билан яна бир учрашсин, адолату инсофга чақирсин... Балки бари хатодур, тугатилар, Соҳибқиронга бориб айтишга ҳам эҳтиёж қолмас...

Худди шу кунларда Султонияга Амир Темурнинг зафарқарин лашкари Ҳиндистон муҳорабасидан Самарқанди фирдавсмонандга қайтаётгани ҳақида хабар етди. Ҳинд мамлакатининг Катур, Батнир, Деҳли, Лаҳовар, Кашмир каби кўп вилоятлари забт этилибди. Энди маликага гапни бошлашга яхши баҳона бор, амирзодани салтанатнинг улкан музаффарияти билан қутлайди, кейин ўз мақсадига ўтади...

Чаманбоғдан саройгача уч чақиримча йўл бор эди. Хонзода хоним, Оққиз бегим ва яна уч канизак, уч маофада хос лашкар кузатувида, ҳавонинг авзои бузуклигига ҳам қарамай, маҳобатли миноралари қўр тўккан саройга қараб йўлга чиқди. Илғор икки қоровул-навқар йўл «очиб» борар, орқада хос навқарлар кузатиб келарди.

Сарой ҳовлисида одам кўп, ҳамма нима биландир машғул, кимдир Ҳиндистон муҳорабаси ҳақида суҳбатлашар, бошқа бирови Соҳибқирон шавкатидан сўз очар, барчада ҳайрат аломатлари сезиларди. Майдоннинг чап томонида узоқдан келган ўн чоғлик киши гижинлаган отларидан тушишди, чамаси, ким биландир учрашишмоқчи эди.

– Амир Соҳибқирон Ҳиндикушни ошиб ўтиб, баланд қоядан қўрқмай кажавада ерга тушибди-я! – маъқулларди сўзини улардан бири ёнидаги одамга.

– Яшшаворсин-е! Шунинг учун Соҳибқиронда! – оғиз кўпиртирарди шериги.

– Биласанму, амирзода Пир Муҳаммад Соҳибқиронга шунчалар кўп совға-саломлар олиб келибдики, котиблар дафтарни уч кундаям ўқиб тугатолмабдилар! – деди учинчиси.

– Вой-бўй!

Нарироқда ота-бола ўртасида шундай суҳбат кечарди:

– Шайх Нуриддин баҳодир-чи, ўғлим, йўлбарс билан олишиб, нақ бурнига буров солибди! Мана шундоқ қилиб солибди-да! Ҳа, у чиндан ҳам баҳодир! Кўшинида сипоҳлик қилганман! Сен ҳам баҳодир бўл, илоҳи! – уқтирарди ота ўғлига.

– Оллоҳ буюрса... – деб қўярди ўғли хотиржам.

– Пў-ўшт! Ҳашматмаоб малика Хонзода хоним жаноби олиялари келмоқдалар! Пў-ўшт!..

Ҳамма эллик қадам нарида саройга яқинлашаётган ҳаворанг маофа томонга ўтирилди. Одамлар шоша-пиша ўзларини четга ола бошладилар. Хоразм маликаси сарой эшиги олдида канизақлар кўмагида маофадан тушди ва мағрур саройга қараб юрди. Ясовуллар сассиз тисланиб йўл бердилар. Юзига ҳарир парда тутган Хонзода хонимнинг дадил қадам отишида қандайдир шижоат, виқор ошкор эди.

Кўкда ёмғирга тўйинган, чақмоқлар тўқнашувидан йиртилиб, чок-чокидан сўкилиб увадаси чиққан қора булутлар нимадандир норизодай лапанглаб бостириб келарди. Офтоб булутлар орасидан кўз ёрган ярадай маюс кўриниб турарди. Малика саройнинг нариги тарафидаги амирзода меҳмонхонасига қараб йўналди.

Мулозим Мироншоҳ Мирзога катта малика ташриф буюраётганлари ҳақида хабар берди. Амирзода гўзал маъшуқа билан шакаргуфторлик қилиб ўлтирарди. У ижирғанди, тахтдан тушиб, меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Навнихол маъшуқа ҳам саросимада жойида туриб қолди.

Амирзоданинг катта малика билан сира гаплашгиси йўқ, чунки ундан фақат аччиқ, заҳар-заққум гапларни эшитиш мумкин. Олти ойдирки, амирзода катта малика хобгоҳига қадам босмаган... Фақат у эмас, ўзга маликалар ҳам шундай қисматга дуч кел-

ганлар. Одатда, у Амир Темур мисоли ҳафтанинг маълум бир кунини бир маликага бахш этар, пайшанба ҳамиша Хонзода хонимники эди. Аммо, навнихол, янги очилмоқчи бўлган хушбўй гулчечаклар турганда, амирзоданинг япроқлари сўлий бошлаган райхонларни ҳидлашга фурсати топилмасди...

Мироншоҳ Мирзо бирдан ташқарига йўналди. Эшикни энди очиб чиқаётганди, шаҳдам кириб келаётган Хонзода хонимга кўзи тушди ва беихтиёр ортга чекинди.

– Ие?.. Келсунлар... Келсунлар, маликам! Ие! Нечук шамоллар учирди?..

Хонзода хоним сассиз ичкарига қадам қўйди, анграйган маъшуқага шундай тикилдиди, шўрлик ўқ теккан охудай чорасиз ҳолга тушди, ортиқчалигини сезиб, оҳиста юриб чиқиб кета бошлади.

– Салтанатнинг улуғ зафари билан муборакбод этамен, амирзода жаноблари... Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари Ҳиндистон мамлакатини мусаххар айлабдурлар! – чертиб-чертиб гапирди Хонзода хоним. Ғазаб руҳига чулғанганидан жиддий чехраси бағоят гўзаллашган эди маликанинг. Мироншоҳ Мирзо худди илк марта кўраётгандай тикилиб қолди:

– Ҳа-ҳа.. Мусаххар айлабдурлар... айлабдурлар...

– Амир Соҳибқиронга мактуб юборғон эмишлар... Эшитдик... – гапни чувалтирмай индаллосидан бошлай қолди Хонзода хоним. – Шундоқ мактубни улкан муҳораба маҳали, Ҳазратнинг бутун ўй-хаёл жанги жадал билан банд бўлиб турғонда жўнатиш лозиммудур?

– Юборғон эрдик... – кўзлари қисилди амирзоданинг. – Хўш? Нима бўпти? Осмон узилиб ерга тушибдиму?..

– Оҳ-ҳо! Узилиб тушса арзийдиям! – гап тортмай тик қаради малика. – Шундай мактуб ёзишга

қандай журъат этдингиз? Қандай қўлингиз борди? Қандай ҳаддингиз сиғди?..

– Пушти камарларидурбиз. Журъатимиз ҳам Соҳибқирондан... Ҳаққимиз ҳам бордур, ҳаддимиз ҳам сиғадур... – хотиржам жавоб қилишга тиришди амирзода. – Керак эса, ўпка-гинамиз ҳам етарлиқдур...

– Асил фарзандлар мўътабар оталари гарданига бундай маломатларни ортмайдурлар... Айниқса, ўзларидай фарзанди аржуманддан шундай тутумни кутиш... таҳликаликдур. Катта ўғилдурлар...

– Гапирсунлар, гапирсунлар! Бизга завжа эрмас, она мақомидалар-ку... ёшлари улуг... Насихатларига муштоқдурбиз...– кесатди амирзода.

– Ёшимнинг не алоқаси бор? Вой худо, доим шундай ёшимни юзимга соласиз... Бутун умр бўйи шунақа...

Мироншоҳ Мирзонинг ҳам сабр косаси тўлиб борарди.

– Рост дедилар... Катта ўғилдурбиз... катта ўғил... – мазахомуз жилмайди у. – Шунинг учун ҳам отамизнинг муаззам салтанатида итнинг кейинги оёғи бўлиб юрибдурмиз.

– Йе! Соҳибқирон фарзанди шаънига ярашмайдурғон сўзларни гапирмангиз!

– Ана энди келдик мақсудга! Ярашадурғон сўзлардан дейинму? – пешонаси тиришиб, кўзлари чакчайди амирзоданинг. – Дейинму?.. Катта ўғил эмиш! Ҳамма замонларда ҳам шундай расм-русум борки, уни ҳеч қандай хоқон, шаҳаншоҳ, подшо ўзгартирғон эмас, буни ўйламағон ҳам! Агар подшо тахтга минса, валиаҳди, албатта, катта ўғил ҳисобланадир. Бу қоида фақат Турон салтанатида ботил¹ бўлди, фақат Турон салтанатида! Катта ўғил ҳали ўлмағон эди, куппа-кундузи набира валиаҳд деб аталди...

¹ Ботил (араб) – бузилган, бекор қилинган, маъносида.

– Подшо амри ҳамиша вожибдур. Бу ёлғиз Улуғ Амир ихтиёри доирасидаги юмуш... Киши дахл қилолмайдур.

– Дахл қилмасбиз... Зор жойимиз йўқ! Аммо бир фарзанд сифатида қадримизни ерга уришларига ҳам жим қараб туролмасбиз!

Хонзода хоним киноя аралаш деди:

– Ҳа, жим қараб турмадилар, бу ҳаммага аён: хазина топамен деб, Султония билан Табризда, Қазвину Зинжонда осори атиқа иморатларнинг барини кўпордилар, вайрон этдилар, бир дирҳам ҳам бойлик чиқмади. «Мироншоҳ Мирзо ҳеч нарса қурмади, фақат энг аъло осори атиқа иморатларни бузишга фармон берди!», деган ном қолди... Табризда Ғозонхон вазири, муаррих Рашидиддин мақбарасини буздириб, суяқларини қазиб олиб жухудлар мазорига кўмдирдингиз... Бировнинг мазорини бузиш оқил инсоннинг тутумлари эрмаску? Ўз вақтида айтғон эрдим....

– Шубҳасиз, сиз ҳамиша айтасиз, бу ёқдагилар адо этишлари лозим! Билсангиз, кофирларга бетма-бет ғазот қилдум, тириги-ю ўлигини йўқотиш ғозийлик шарафидур! Мақтовларга лойиқ юмушларим бор, шунинг ўзи хазиналардан ортиқдур!..

– Ҳа... хазина қидириб, ҳеч қайдан топмадилар... – қизиша бошлади энди малика. – Аламига салтанат хазинасининг ўзини қурутдилар... «Ду данга» деган райиятдан олинадурғон солиқнинг неча йиллигини, яъни мол, динору дирҳамларниким, девони аълои хоссага, Амир Соҳибқиронга тааллуқли эрди, доруссалтана Самарқандга жўнатиш ўрнига, ҳеч гумонга бормай, бир-бир олиб харжлаб юбордилар... Қўрқиб турғон эрдимки, вазири аъзам тафтиш этғонда аён бўлиб қолмаса деб...

– Эҳ-ҳа... Пойтахтдан келганидан қутулдим десам, сизнинг тафтишингиз ҳам борму ҳали? Ҳаммасини билиб, кузатиб юргон эканлар-да? Бас қилингиз!

– Бас қилмаймен! – Хонзода хонимнинг ўжарлиги тутди. – Халил Султон ўғлимиз келсун, Ҳиндистонда жасорат билан филни тутиб ҳазрат олқишларини олибдур! Менинг сўзим ўтмаса, ўғлимизнинг сўзи ўтар...

– Ўтса сизга ўтадур... Халил Султон менинг ўғлим эрмас!

– Ҳай!.. Ие! Вой! Бу нима деганингиз?.. Бу нима деганингиз, деяпмен? Жавоб берингиз! Сизнинг ўғлингиз бўлмаса кимники бўлади?.. Вой худо, бу қандай гап ахир? – фиғони чиқди маликанинг.

– Халил Султон... белимизда асрагон бир қатра дурдан пайдо бўлгон, хонимойим меҳри тафтида вояга етгон... Маҳди улё ўстиргон ўғил меники бўладирму? Султонияда бир кун ҳам яшамагон... Йилда бир кўрсак, кўрамыз, эмаса йўк... – Мироншоҳ Мирзо инграб юборди. – И-и-им!.. И-и-им!.. Камситилишлар, иззат-нафсинг ерга урилиши... Онамиз эрта ўтиб кетиб, меҳр туймай, етим ўсгонмиз. Маҳди улё Сароймулкхоним меҳрларидан ҳам бенасиб қолгонмиз. Навозишу тарбиятлар, меҳрибончиликларни бизга эмас, бошқа амирзодаларга, набираларга қилдилар, қилаётирлар... Ҳаммани ўз қанотлари остига олдилар, аммо у ердан биздай етим жўжага жой топилмади...

Мироншоҳ Мирзо бўғимларининг зирқираб оғриётганини сизди. У мағрур чап томондаги нақшиннигор жавон ёнига борди-да, эшигини очиб, чинни кўзачадан катта пиёлага шароб куйди ва намойишқорона сипқорди.

– Мана, Деҳлида ҳам хутба аҳду замон подшоҳи Амир Темур Кўрагон ва вали ул-аҳд шаҳзода Муҳаммад Султон номлари билан зийнатланди. Ҳали Ҳинд фатҳномасини ҳам ўғлим Халил Султон номига ёздирсалар, ҳеч ажабланмаймен! Жумла жаҳон олдида ўғлини кўкларга кўтариш отани тупроққа қоришдан бошқа нарса эмас! Бу ҳамма замонларда ҳам ўзгармайдурғон қоида!..

– Вой худо!.. – ҳайратдан лол қолди малика.

– Ҳа, маликам... Амир Соҳибқирон сизни жуда ардоқлайдилар... Жавоб беринг-чи: завжам эрурсиз, валинеъмат Соҳибқиронга, менинг қадримни кўтариш лозимлигини, камситилаётганимни ҳеч айтдингизму?

– Нега камситилар экансиз? Англамадим...

– Англамадингизму? Билиб қўйингиз: қўлимнинг салгина шикастланганини баҳона қилиб, Тўхтамишхон муҳорабасидан дариг тутдилар... Манамен деган жўмардлар Дашти Қипчоқ майдонларида от сурғонларида, ўзингиз шоҳидсиз, Ширвонда уғруқда хотин-халажга қўриқчи бўлдим. Соҳибқироннинг ўғли – заифаларга қўриқчи! Хо-хо-хо!..

– Нега ундоғ дейсиз? – оғринсинди Хонзода хоним. – Инсоф билан гапирмак лозим! Озарбайжон забтига, Аланчуқ қалъаси қамалига жўнатдиларку. Тўхтамишхон муҳорабасидан ҳам сизни дариг тутғонлари йўқ! Ахир қўлингиз мертилғон, жонингиз қийналадур... Шуни ўйладилар-да! Соғайғонингиздан кейин, Жўжи улусини чопқали чорладилар-ку! Рост гапирмак лозим. Ўзим гувоҳмен! Азоқ ҳисорида бўлдингиз, Жаҳоншоҳ баҳодир бирлан Черкасга юбордилар...

– Юбордилар, юбордилар... Оддий навкар қатори саланглаб юрдим... ундан не фойда?..

Э-э-э!.. – Мироншоҳ Мирзо қўл силтади. – Валинеъмат Соҳибқирон Хизрхожа хоннинг ожизаси Тукал хонимга уйландилар, сиз тўйга бориб келдингиз, бизни эса айтдирмадилар... Ҳиндистон муҳорабасига чорламадилар. Ахир жаъми амирзодалар, салтанат ақобирлари, беклар, амирлар, лашкарбошилар Ҳиндикушдан мағрур ошиб ўтдилар. Хуросондан Шохрух Мирзо чақириб олинди. Пир Муҳаммад Мирзо, Султон Ҳусайн Мирзо... Уларни қўйинг, ҳатто беш яшар Улуғбек Мирзо ҳам ўша ерда! Амирзода Халил Султон Ҳиндистон майдонларида от ўйнатиб юрибдур!..

– Ана, Муҳаммад Султон валиаҳд бўлсалар ҳам Ашпарадалар-ку? Ҳиндистонга чорлангон эмаслар... Ўпка-гина қилмаяптилар-ку! Пошшолик экан-да. Салтанатнинг юки зарур жойда зарур кишиларга юкланадур.. – далил топганидан қувониб кетди Хонзода хоним ичида.

– Мени чалғитмангиз! Ашпарада юрса ҳам, у – валиаҳд! Булар бошқа-бошқа нарсалар! Ҳа!.. Яна бир ўғлим амирзода Умарни пойтахт Самарқанди фирдавсмонанд забтида, салтанатни идора этишга тайинладилар! Фақат мени эмас! Мени эмас!.. О-о-о... Мени эма-а-ас!.. Бу амирлик шаънимга тегиш бўлмай нима экан?.. Нима эка-а-ан?!..

– Йе!.. Зурриёдингиз амирзода Умарни пойтахт забтига қўйгон эсалар, хурматингиз эрмасму?! Бошқа амирзодаларнинг болаларини қўймабдилар-ку! Пир Муҳаммад Мирзолардан бирини ёки Рустам Мирзони танласалар ҳам бўларди. Ҳиндистон фатҳномаси Халил Султоннинг номига ёзилғони-чи? Сизнинг хурмат– иззатингиз эмасму?.. Билмадим...

– Мени эл-улус кўзида ер билан тенг қилгон нарсаси, валиаҳдликни менга эмас, ўғай ўғлим Муҳаммад

Султонга инъом этилишидур! – зуғум билан деди Мироншоҳ Мирзо. – Барига ақлимиз етадур, ха... Бунинг сабаби... менинг тагим тоза эмаслиги... яъни онамнинг канизаклиги, ха-ха, ўйнаш бўлғони! Мен канизакнинг боласимен!..

– Вой, худо! Тап тортмай, алвон-алвон гапларни гапирадурсиз! Танаймай ҳам қоладур одам... Онангиз ҳақида шундай дейишга қандай тилингиз борди?.. Уялингиз! Тўхтатингиз! Эшитиб гуноҳларга ботадур киши!..

Мироншоҳ Мирзо фавқулодда қаттиқ жунбушга тушган эди:

– ...Канизакнинг боласи тахт вориси бўла олмайдур. Оғам раҳматли Умаршайх Мирзо ҳам бунга етишолмай, дарди ичида кетди. Аммо, тарихга боқингиз, тарихга! Жуда донишманд маликасиз, биласиз. Иброҳим Халилуллоҳ ўғли Исмоил алайҳиссаломнинг онаси канизак Ҳожардир. Халифа ал-Мансур онаси Салома ҳам чўри бўлгон. Халифалар халифаси Ҳорун ар-Рашид онаси Ал-Хайзуроннинг жория эканлари бизга кифоя эрмасму? Халифа ал-Маъмуннинг Марожил деган чўридан туғилғони-чи?.. Султон Жалолиддиннинг онаси ҳам Ойчечак исмли жория эди-ку! Онаизорим Менгли бика оқани мен туғилғонда «умм валад» – *гўдак онаси* деганлар... Ҳайхот, менга ҳали тахтга чиқиш у ёқда турсун, валиаҳдлик ҳам раво кўрилмайдур!..

– Ношукрчилик қилмангиз! Худодан кўрқингиз! Улкан Ҳулокухон тахтини тобшуруб кўйибдиларку! Бу камму?..

Мироншоҳ Мирзо телбалардай қаҳ-қаҳ отганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

– Ҳулокухон тахти!.. Ҳулокухон тахти!.. Гапирилавериб, бечора Ҳулокухон ҳам гўрида тинч ёт-

мади!.. Ҳа, тобшурдилар, тобшурдилар... Аслида Мироншоҳ Мирзони, катта ўғилни, тахтнинг меросхўрини Туронзаминдан йироқроқда юрсун, деб дунёнинг чеккасига, Озарбайжонга ҳоким этиб тайинладилар. «Хулоқухон мулкини тобшурдик!» – дея бутун мамлакатга жар солдилар... Беш-олти йилдан буён бу мансабда ўлтирибмен, юртнинг тинчлигини сақлаб турибмен, аммо уч йил олдингина фармон олдим холос. Нима, ишонмадиларму менга?.. Менга-я?.. Ўттиз учга кирдим-ку!. Ахир йигирмада подшолик тахтига мингон Искандар Зулқарнайн менинг ёшимда аллақачон дунёни олиб бўлгон эди, бўлгон эди!.. Камситилишлар қачон қолади, қачон?!..

– Суянгон катта ўғил эрконингиз учун, салтанатнинг ғарбий сарҳадларини ишониб топширдиларку? Яна камситилиш дейсиз... Англамайдурмен, нега камситилар экансиз? Кўрагонсиз ахир!..

– Нима-нима?!.. Менга «кўрагон»лик керакмидийкин ўзи? – малика сўзини чўрт кесди Мироншоҳ Мирзо. – Кўзим учиб турғони йўқ эрди! Ҳазрати аммам Қутлуғ Туркон оқа маслаҳатларини олдилар... маҳди улё билан кенгашдилар, кенгашдилар. Етти йил ўтириб қолгон келинларини чора топмай, сиёсат юргизиб, алдаб-сулдаб бизга узатдилар... Вассалом! Кўрагон эмиш! Валиаҳд бўлмағонингдан кейин, кўрагонлик не даркор? Керак эмас! Амир Соҳибқирон ўз узукларига, давлат тангаларига кибру ҳаво маъносида «Кўрагон» каломини ўйиб, нақш қилдирғонлар. Мен тангалар тугул, ҳатто узугимга ҳам ёздирғоним йўқ! Ёздирмаймен ҳам! Билсангиз!..

Хонзода хонимнинг дармони қуриди, шавҳарининг юзсизлигидан тили калимага келмай қолди, нимадир дейишга ҳоли ҳам йўқ. Айниқса,

«ўтириб қолган» дегани қаттиқ ботиб кетди. Шу пайтгача, Хоразм маликаси доим эъзозу эътиборда, гапини ҳеч ким кесмаган, камситилишни билмаган, ҳеч қачон «пуф сассиқ»қа чиқмаган, ҳамиша гўзал, ақлли, ҳамиша кишилар нигоҳига безак бўлиб келган... Амир Соҳибқирон «онақизим» деб ардоқлайдиган, кўзининг устида тутадирган, қачон борса, мўътабар Ҳумоюн ўрду эшиги доим очиқ маликанинг қадри шулмиди?..

Хоразм маликаси ўзини тутолмай бирдан ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди. Йиғидан тўхтайдими, тўхтолмасди.

– Дийдиёнғизни йиғиштирингиз! Сизнинг кўз ёшларингиз ҳеч кимга керак эмас!

«Бировлар олдида шунчалар хору абгор бўлдимму ҳали?!.. – ўйлади ичида, тийиқсиз кўз ёшларини жаҳл билан артаркан малика. – Ўтириб қолган бўлсам, ўзимдан ўзим ўтирибманму? Ёки бирон айбим ошқору ночор ўтирибманму? Ёки кимгадир юк бўлиб, ташвиш орттирибманму? Ўтирсам, Амир Темур валинеъмат Соҳибқирон шаънига, салтанат мартабасига, улуғ хонадон обрўсига бирон доғ тушириб, номусга қўйибманму?.. Тавқи ланъат келтирибманму?.. Вой худо, бу қандай тухмат балоси!..»

– Нечоғлик ҳақорат сўзларини эшитсам ҳам, тақдиримдан нолимаймен! – деди кўз ёшлари бирдан қуриган Хонзода хоним мағрур бошини кўтариб. – Мен Хоразм маликасимен, Султон Муҳаммад Ўзбекхоннинг набираси, Амир Темур Кўрагоннинг келинлари бўламен! Неки қилсам, мен учун дунёда энг азиз ва улуғ зот мухтарам Соҳибқирон ҳазратлари учун қилдим! Хор бўлсам ҳам унинг учун хор бўлдим! Улуғ Амир қалбини қийнагон фарзанд доғини кетказиш,

валиаҳд шаҳзода вафотидан кейин суюкли келини тақдирини ўйлаб, ҳеч кимга кўзи қиймай, ўз бағридан чиқаргуси келмай, чеккан яширин азияту изтиробларини енгиллатай деб, ўн беш йилдирки, ўзимни шу қоп-қоронғу зиндонга отдим! Била туриб, иложининг борича ўз-ўзимга жабр қилдим! Аслида шаҳзода Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин мен ўлган эдим, ҳа-ҳа, ўлган эдим! Афсус! Ўшанда Оққиз қайтармаганда оғу ичиб ўлиб кета қолганим яхшийди!..

Тақдир экан, сизнинг хасмингиз бўлғоним сабаб, кўнглим қаърида қутқу солаётғон нафратларимни жиловладим, сизга ҳурматимни йўқотмадим! Сизни ҳамиша баланд қўйиб келдим-ку? Инсофсизликни кўрингиз! Заҳар-заққум билан бижғигон юрагингизда гина-кудуратларни шунча йил сақлаб юрғон экансиз-да?.. Хўрлаш шунчалик бўладурму?.. Ҳа, худо кимни хароб этмоқни истаса, аввал уни эсу ақлидан мосуво қиладур!.. Эсиз, бунда ўтган кунларим!..

Хонзода хоним бошқа ҳеч нарса демади. Бошини баланд кўтарганча эшикка қараб юрди. У энди Самарқандга отланса, бор гапни айтиб берса, Амир Соҳибқиронни ранжитмаслигини дилдидан сизди...

Мироншоҳ Мирзо беихтиёр ортидан талпинардан:

– Маликам!.. Тўхтангиз!.. Маликам!.. – деганча қолаберди.

Сарой эшигидан чиққанда Хоразм маликаси ўзини қандайдир вазнсиз, енгил туйди. Атрофга боқиб юраги орзиқди, шунча йил умри кечган Султония шаҳри унга бирдан бегона кўриниб кетди.

Ёмғир ёғиб ўтибди, осмон мусаффо, халигина безовта кезиниб юрган қора булутлар энди йўқ.

ичларини тўлдирган дардларини тўкиб-солиб қай-гадир ғойиб бўлишган, уфққа ёнбошлаган офтоб эса ботиш тараддудида эди.

Хоразм маликаси мулозимлари, канизакларига сафар тадоригини кўришни буюрди, хос лашкарга шай туришни тайинлади.

Муродбахш чоршанба куни подшо келинининг уғруқи Самарқандга қараб йўлга чиқди.

2005–2009

Учинчи китоб тугади

МУНДАРИЖА

Биринчи боб	5
Иккинчи боб	29
Учинчи боб	51
Тўртинчи боб	67
Бешинчи боб	92
Олтинчи боб	107
Еттинчи боб	127
Саккизинчи боб	150
Тўққизинчи боб	167
Ўнинчи боб	193
Ўн биринчи боб	215
Ўн иккинчи боб	228
Ўн учинчи боб	244
Ўн тўртинчи боб	259
Ўн бешинчи боб	290
Ўн олтинчи боб	319
Ўн еттинчи боб	332
Ўн саккизинчи боб	364
Ўн тўққизинчи боб	390
Йигирманчи боб	418
Йигирма биринчи боб	442
Йигирма иккинчи боб	475
Йигирма учинчи боб	505

Муҳаммад Али

УЛУҒ САЛТАНАТ

Эпопея

Учинчи китоб

МИРОНШОХ МИРЗО

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2014

Муҳаррир *Аҳрор Аҳмедов*
Дизайнер *Толиб Қаноат*
Бадий муҳаррир *Феруза Башарова*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусахҳих: *Маймура Зиямухамедова,*
Шарофат Хуррамова

Нашр лицензияси АI № 201, 28.08.2011 йил.

Босишга 25.06.2014 рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{2}$ »
«Palatino» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табаги 27,72.
Нашриёт-ҳисоб табаги 26,11. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 3552. Баҳоси шартнома асосида.

**«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**